

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÓTH GERGELY:

**BÉL MÁTYÁS „NOTITIA HUNGARIAE NOVAE...”
CÍMŰ MŰVÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE ÉS
KÉZIRATAINAK ISMERTETÉSE**

II. KÖTET

FÜGGELÉK

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezető: Dr. Gergely Jenő egyetemi tanár;
Kora újkori magyar történelmi program, vezető: Dr. Kalmár János egyetemi docens.

A bizottság elnöke:

Dr. R. Várkonyi Ágnes DSc, professor emeritus, az MTA levelező tagja

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Bak Borbála CSc, egyetemi docens; Dr. Szelestei N. László CSc, egyetemi docens

A bizottság titkára:

Dr. Molnár Antal PhD

A bizottság további tagjai:

Dr. Reisz T. Csaba PhD; Dr. Borsodi Csaba (póttagok)

Témavezető:

Dr. Kalmár János CSc, egyetemi docens

Budapest, 2007.

II. KÖTET

„KÜLÖNLEGES RÉSZ”

AZ EGYES VÁRMEGYELEÍRÁSOK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE

(Függelék)

Tartalomjegyzék

ÚTMUTATÓ A KÖTET HASZNÁLATÁHOZ.....	7
1. Általános bevezetés	9
2. A vármegyeleírások vizsgálatának egyes fejezetei	9
1. A kéziratok családfája	9
2. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata	10
3. A kéziratok ismertetése	11
4. Összefoglaló adatok	11
I. DUNÁN INNENI RÉSZ (PARS CISDANUBIANA).....	13
NOTITIA I–II. KÖTET	15
Pozsony vármegye.....	15
NOTITIA II. KÖTET	31
Turóc vármegye.....	31
Zólyom vármegye	43
Liptó vármegye.....	53
NOTITIA III. KÖTET	61
Pest-Pilis-Solt vármegye.....	61
NOTITIA IV. KÖTET.....	73
Nógrád vármegye.....	73
Bars vármegye.....	83
Nyitra vármegye	94
Hont vármegye	103
KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK	112
Árva vármegye.....	112
A kunok és jászok kerületei	118
Trencsén vármegye	121
I. DUNÁNTÚLI RÉSZ (PARS TRANSDANUBIANA).....	129
NOTITIA V. KÖTET	131
Moson vármegye	131
KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK	137
Baranya vármegye	137
Esztergom vármegye	145
Fejér vármegye.....	149
Győr vármegye	157
Komárom vármegye	161
Somogy vármegye	167
Sopron vármegye.....	176
Tolna vármegye	184
Vas vármegye.....	191
Veszprém vármegye.....	197
Zala vármegye.....	202
III. TISZÁN INNENI RÉSZ (PARS CIS-TIBISCANA).....	207
PRODROMUS.....	209
Szepes vármegye.....	209
KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK	215
Abaúj vármegye	215
Bács-Bodrog vármegye.....	221
Bereg vármegye	226
Borsod vármegye.....	230

Gömör vármegye	234
Heves és Külső-Szolnok vármegye	238
Sáros vármegye	245
Torna vármegye.....	250
Ung vármegye.....	255
Zemplén vármegye.....	259
IV. TISZÁNTÚLI RÉSZ (PARS TRANS-TIBISCANA)	263
Arad vármegye.....	265
Békés vármegye	269
Bihar vármegye	273
Csanád vármegye.....	278
Csongrád vármegye.....	282
Kővár vidéke (Kővár kerület).....	287
Közép-Szolnok vármegye	291
Kraszna vármegye	296
Máramaros vármegye.....	300
Szabolcs vármegye	305
Szatmár vármegye	311
Temes vármegye (Temesi Bánság).....	317
Ugocsa vármegye.....	323
Zaránd vármegye.....	331

**ÚTMUTATÓ A KÖTET
HASZNÁLATÁHOZ**

1. Általános bevezetés

Dolgozatunk második kötetében arra vállalkozunk, hogy az egyes vármegyeleírások történetét a rendelkezésre álló összes dokumentum, illetve egyéb információ alapján rekonstruáljuk. Egy ilyen típusú vizsgálatnak az előnyeit, az ebből származó eredményeket az első kötet bevezetőjében már vázoltuk, s magában az első kötetben ezeket az eredményeket „fel is mutattuk”. Ezért itt csak annyit ismételünk meg, hogy egy ilyen vizsgálat adta meg a szilárd alapot ahhoz, hogy Bél művének sűrű, térben és időben is igen kiterjedt szövevényét át tudjuk látni, és megszületését – emellett részleges kudarcát – meg tudjuk érteni. Vizsgálódásaink teszik lehetővé azt is, hogy Bél műve kéziratban maradt részének kiadását komolyan fontolóra lehessen venni.

Az egyes leírások keletkezéstörténetének elkészítésekor a teljességre törekedtünk. Ez alatt két dolgot értünk. Egyrészt, mint írtuk, az összes kézirat, levél, küldemény stb. vizsgálatát szükségesnek tartottuk a munkánkhoz, tehát igyekeztünk mindent felkutatni, aminek csak köze van a leírás elkészültéhez. Másrészt a leírás és az adatgyűjtés azon példányait is feltüntettük a családfán, ill. azokról is készítettünk ismertetést, amelyek nem maradtak fenn, csupán máshonnan – levélben való említés alapján, vagy a többi kéziratból kikövetkeztetve – fedeztük fel egykori létezésüket. Ez a típusú vizsgálat talán első látásra túlságosan is aprólékosnak tűnik, de úgy véltük, csak így adható megbízható és hiteles kép egy-egy leírás elkészültéről.

Minden vizsgálat négy fejezetből áll. Az első fejezet a kéziratok családfája; a második a vármegyeleírás elkészítésének folyamata; a harmadik a kéziratok ismertetése; a negyedik az összefoglaló adatok. Az alábbiakban e fejezetek felépítéséről, a benne alkalmazott jelölésekről adunk tájékoztatást.

2. A vármegyeleírások vizsgálatának egyes fejezetei

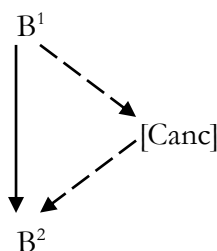
1. A kéziratok családfája

Az egyes vármegyeleírások vizsgálatának első fejezetét a leírással kapcsolatos kéziratok családfája (sztemma) képezi. Ez annyiban nem szabályos, klasszikus értelemben vett családfa, hogy itt az egyes műveknek nem (csak) a későbbi, nagyrészt a szerző halála utáni másolatait, variánsait vizsgáltuk, hanem éppen a szerző keze alatt formálódó, a különböző újabb küldemények, revíziók folytán gyarapodó vagy éppen megkurtított szövegnek az útját, amely természetesen számos javított példányban, majd azok tisztázatában ölt testet. Természetes, hogy e folyamat bemutatásánál feltüntetjük az egyes adatközléseket, ill. revíziókat is, amelyek befolyásolták a mű tartalmát.

Magukat a kéziratokat a következőképpen jelöltük: a vármegyeleírás egyes példányait az ABC betűivel, alfabetikus és időbeli sorrendben tüntettük fel (**a**, **B**, **c**). Ha a kézirat, amelyről szó van, fennmaradt, akkor nagybetűvel (**A**), ha elveszett, kisbetűvel (**a**), ha elkészülte kérdéses, kisbetűvel és kurzívval (*a*) jelöltük. A javítatlan példányt 1-es felső indexszel (**A¹**), a javított szövegállapotokat (több is lehet, ha több kéz más-más időben javított bele az iratba) további indexekkel jelöltük (**A²**, **A³** stb.).

A Bélnek küldött adatgyűjtéseket, leveleket stb. a szerző vagy a cím kezdőbetűivel, szögletes zárójelben tüntettük fel ([Bu], [Re], [Ad] stb.). A szögletes zárójellel azt akartuk érzékeltetni, hogy e kéziratok a szöveg hagyományba nem tartoznak szorosán bele. Ugyanígy egységesen szögletes zárójellel tüntettük fel a hivatali ellenőrzéseket. A vármegyei ellenőrzéseket egységesen [Com] jellel, míg a kancelláriai cenzúrákat – ahogy Bél hívta – [Canc] jellel jelöltük. Vármegyei ellenőrzésből – mint arról írtunk¹ – kettő is lehetett, egy „nemhivatalos” és egy „hivatalos”: ilyenkor [Com]^a, illetve [Com]^b jelölést kellett alkalmaznunk. Előfordult az is, hogy Bél a leírás egyes részeit más-más időben ellenőriztette a Kancelláriával; ebben az esetben a két (vagy több) kancelláriai revíziót hasonló módon különböztettük meg ([Canc]^a, [Canc]^b stb.).

A kéziratok egymáshoz való viszonyát értelemszerűen nyilakkal jelöltük. A folyamatos nyíl a vármegyeleírás egyes kéziratok példányai közötti leszármazást jelöli. A szaggatott nyíl azt mutatja, hogy egy-egy kézirat példány miként viszonyul valamely „járulékos” dokumentumhoz – adatgyűjtés, a leírással kapcsolatos megjegyzések –, vagy valamely hivatalos ellenőrzéshez ([Com], [Canc]). Ha a leírás valamely kézirat példányáról egy ilyen dokumentumra mutat a nyíl, az azt jelenti, hogy az adatgyűjtő, a megjegyzések készítője, vagy az ellenőr azt az iratot látta; a „járulékos” dokumentumról, ill. az ellenőrzésről valamely kézirat példányra mutató nyíl azt jelenti, hogy a mondott dokumentum, ellenőrzés annak az kézirat példánynak a tartalmát befolyásolta. Lássunk egy példát:

A fenti ábra azt jelenti, hogy Bél a vármegyeleírás adott példányát, pontosabban annak javítatlan változatát (B¹) elküldte kancelláriai ellenőrzésre ([Canc]); a Kancellárián megjegyzéseket fűztek az irathoz, amely megjegyzéseket Bél ugyanazon kéziratba jegyzett bele, s ezzel egy javított szövegváltozatot hozott létre (B²). Ha hiányzik a „visszacsatolás”, vagyis az ellenőrzésről nincs visszamutató nyíl valamelyik példányra, az egyrészt azt jelentheti, hogy az ellenőrző hivatal nem fűzött megjegyzést a leírásához (ez a Kancelláriával gyakran megtörtént – sajnos, tegyük hozzá, mivel ezáltal nehezebb a kéziratok azonosítása), vagy azt is jelentheti, hogy a kéziratot az ellenőrző hatóság „elnyelte”, tehát nem küldte vissza (ez a vármegyei ellenőrzés során fordult elő sokszor). Ha a nyilakon kérdőjel van, az a viszony kérdésességét, bizonytalanságát jelöli. A családfa természetesen nem áll meg önmagában, s nem is ezért készült, hiszen a kéziratokról alapos leírást is készítettünk; csupán a keletkezéstörténet átláthatóságát, jobb megértését szolgálja.

2. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Ebben a fejezetben összefoglaljuk az adott leírás kéziratainak vizsgálata alapján leszűrhető keletkezéstörténetet. A szóba kerülő kéziratok és egyéb dokumentumok betűjeleit az azonosíthatóság érdekében mindig megadjuk zárójelben. Teljes körű képet

¹ L. I. köt. V.2 és V.3 fejezetét, különösen 139–141.

adunk a szöveg folyamatos alakulásáról, a segítőkről, különböző küldeményekről, adatgyűjtésekről, a hivatalos ellenőrzésekről, a leírás megjelentetéséről, vagy gyakoribb esetben megjelentetésének elmaradásáról. Esetenként e fejezeteket további alfejezetekre bontottuk, ha ezt a keletkezéstörténet összetettsége, komplexitása megkívánta.

3. A kéziratok ismertetése

Itt mutatjuk be – a betűjelek sorrendjében – az egyes kéziratok (esetenként nyomtatott) példányokat, illetve a hozzájuk tartozó egyéb dokumentumokat. Ha egy dokumentum (pl. adatgyűjtés) előzménye egy kézirat példánynak, azt előtte tüntettük fel; ha utólag módosította tartalmát, akkor utána. Ami az ellenőrzéseket illeti ([Com], [Canc] vagy magánúton történő egyéb ellenőrzések), a következőképpen jártunk el. A vármegyei és egyéb ellenőrzések esetében csak akkor kapott saját leírást az ellenőrzés, ha az egy külön irat formájában valósult meg; ha viszont a javító magába a leírás kézirat példányába írta bele kifogásait, akkor a javítást a kézirat példány ismertetésén belül tárgyaljuk. A kancelláriai ellenőrzésnél csak akkor készítettünk külön leírást, ha az döntően befolyásolta a leírás tartalmát; egyébként ezt is ama kézirat példánynál tárgyaltuk, amely az ellenőrzésen járt.

Az egyes példányok ismertetésénél egy sajátos leírási módszert alkalmaztunk, amely egyébiránt nem tér el nagymértékben a szabványos leírástól. A sorok, számok jelentése a következő:

- 1: *A kézirat levéltári (kézirattári) jelzete.*
- 2: *A kézirat címe.* (Bizonyos esetben tartalom alapján adtunk latin címet, vagy hipotetikus címet – zárójelben – ha feltételezett kéziratról van szó.)
- 3: *Fizikai jellemzők.* Ha a kézirat szerepel a Szelestei N. László által készített katalógusban, akkor többnyire az ő adataira hagyatkoztunk (l. SZELESTEI 1984).
- 4: *A kézirat tartalma.*
- 5: *Egyéb jellemzők:* A kézirat készítője; a kéziratnak a munkafolyamatban betöltött szerepe (mi alapján, illetve kinek készült); a benne levő javítások, kiegészítések vizsgálata.
- 6: *A kézirat datálása.*

Természetesen ugyanezt a módszert alkalmaztuk a „járulékos” dokumentumok (adatgyűjtések, levelek stb.) esetében is.

4. Összefoglaló adatok

Az összefoglaló adatok alatt a leírásokkal kapcsolatos legfontosabb információkat tekintjük át. Elsőként az *adatközlőket* soroljuk fel, zárójelben az adatgyűjtésük betűjelével, vagy a vármegyeleírás ama kézirat példányának a betűjelével, amelyhez adatgyűjtésük kapcsolódik. Ezt követően azt tekintjük át, hogy a vármegyeleírás milyen *ellenőrzésen* (kancelláriai, vármegyei) esett át: itt is jelöltük ama kéziratokat zárójelben, amelyek az adott ellenőrzésen voltak. Nagyon fontos a *szövegkiadás alapját képezendő kézirat* megadása (itt is a kézirat betűjelét adjuk meg). Az itt megadott irat a legkésőbbi, még Bél által kidolgozott, vagyis a legteljesebb szöveg, amely a keletkezéstörténet rekonstrukciója alapján, jelenlegi ismereteink szerint megállapítható. Voltaképpen e kézirat megtalálása az egyik célja vizsgálódásainknak. Ezután jelöljük, ha elkészült a vármegyeleírás *fordítása* (magyar, szlovák egyaránt); végül a leírással kapcsolatos *irodalmat* hoztuk. Utóbbival

kapcsolatban megjegyezzük, hogy némely „irodalmat” – amelyek alatt főleg a leírások elé írt nyúlfarknyi és érdektelen bevezetőket kell érteni – csak itt említünk, ezért nem rövidítve – és a rövidítésben teljes címmel – adjuk meg, hanem csak e helyütt hozzuk őket teljes címmel. A kötethez kapcsolódó rövidítésjegyzék, bibliográfia az első kötetben keresendő; ugyanígy az első kötet bevezetőjében leírt elvek vonatkoznak a hivatkozásokra.

**I. DUNÁN INNENI RÉSZ (PARS
CISDANUBIANA)**

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. Adatközlők

Ha elsőként Bél segítőit, adatközlőit nézzük, legfőképpen Matolai Jánosról kell szólnunk. Szerencsés módon fennmaradt az általa készített és a Bél által megkívánt módon megszerkesztett vármegyeleírás (a) egy kései másolatban (Q), amelyet Bél sok tekintetben alapul vett, és adatainak jelentős részét felhasználta. Ez főleg a kisebb településekre értendő, ahol Bél nyilvánvalóan a helyszínen járt Matolaira volt utalva, de a nagyobb városok esetében is használta, csak ott sokszor a Bél által írt rész felülmúlja a Matolaiét (a Bél-féle átírást l. D).

Emellett több más segítője is akadt Bélnek, akiket a nyomtatott leírásban is említ. Esterházy Imre hercegprímás az érseki levéltár két oklevelének másolatát adta neki (l. Di). Ugyancsak segítettek neki a pozsonyi minoriták, akik szintén egy okiratot bocsátottak a rendelkezésére.¹ Farkas Gáspár korábbi alispán Jóka faluval kapcsolatban közölt adatokat, okleveleket Béllal (l. BÉL 1735–(1749?) II. [P] p. 233.). A Pálffy család történetének összeállításában a jogtudós Jeszenák Pál² segítette Bél (BÉL 1735–(1749?) I. [P] p. 60.). Végül segített neki Kolinovics Gábor,³ a neves történész is, aki családjá származási helyéről, Nagysenkvicről közölt Béllal információkat (BÉL 1735–(1749?) II. [P] p. 193.).

A Matolai János által (valamikor 1727 után) készített szövegről (a) két korabeli másolat készült. Az egyiket (B) Bél csak egy-két apró javítást hajtott végre. A másikat (C) óriási mértékben javította, átírta, bővítette, s részben újraírta, de a saját maga által írt kéziratba (D) sok lapot átemelt ebből a Matolai-kéziratból (C). Ez több éves munka volt, 1730–1733 között zajlott.

2. A szabad királyi városok nélküli vármegyeleírás elkészítése és ellenőrzése

Bél a leírás egy részét – Pozsony és a többi szabad királyi város leírásának kivételével – letisztáztatta (e), s azt valamikor 1732-ben elküldte a vármegyei hatóságnak. A hatóságok 1732 második felében ellenőrizték a szöveget (l. e, [Com]), meghozzá, ha hihetünk Bélnek, oly módon, hogy a pozsonyi tudós felolvasta nekik a szöveget (l. e). Valószínű, hogy a vármegyei hatóságok segítettek neki, hogy az általános rész politikai tagozatát jobban kidolgozza, kibővítse (D²). Majd a vármegyeiek által javított kéziratot (e³) küldte el a Kancelláriára is 1733 elején, amelyet a Kancellária véleményezett (l. e, [Canc]^a). Bél a Kancellária megjegyzéseit is figyelembe vette (e³). Később a politikai tagozat „bővítmenyét” – amellyel kiegészült a fogalmazvány (D²) – szintén elküldte a Kancelláriára 1730 júliusában (m¹), amelyet a Kancellária szeptemberi véleményezése (l. m, [Canc]^b) után annak megfelelően javított (m²). Bél szeretett volna még egy hosszabb fejezetet a vármegye köznemességéről, amelyet 1733 decemberében a Kancelláriának is elküldött (N), ezt azonban a hivatal elutasította (N, [Canc]^d).

3. Pozsony város leírásának elkészítése és ellenőrzése

¹ Bél megjegyzése az okiratról: „Communicavere id nobiscum, R. R. Patres, ex tabulario suo, Archivum dicimus, insigni bonitate depromptum. Quod si reliqui Ordines sacri, eadem facilitate, vellent efficere, multum inde lucis, Templorum historiae, adfunderetur.” L. p. 586.

² Személyére l. I. köt. 115.

³ Személyére l. I. köt. 114.

Pozsony leírásával Bél csak 1733 januárjára készült el (l. **D**). Ezután gyorsan letisztáztatta a szöveget (**F**), s azt elküldte a városi tanácsnak, amely 1733 márciusában már elkészítette véleményét (l. **F**, [**Po**]). Bél a kifogásoknak megfelelően javította a szöveget (**F**²). Időközben megkapott két oklevélmásolatot az érseki könyvtárból, amelyekhez kommentárt írt és meghatározta helyét a szövegben (l. **Di**), s miután visszakapta a szöveget a tanácstól, már ezen okleveleket is belefoglalva új tisztázatot készített a városleírásról (**I**¹). Ezt 1733 március végén elküldte a Kancelláriára, amelyet a hivatal szeptemberben véleményezett (**[Canc]**^b), sőt, módosított (**I**²). E javításokat Bél természetesen figyelembe vette.

4. *A többi szabad királyi város (Nagyszombat, Modor, Bazin, Szentgyörgy) elkészítése és ellenőrzítése*

Az ellenőrzítésben Bazin város leírása volt a legelső. A Matolai-kézirat (**C**) vonatkozó részét Bél letisztáztatta (**Ba**¹), s valamikor az 1720-as évek végén (?) elküldte valakinek – vélhetően a városi tanácsnak, de legalábbis valamely befolyásos bazini magisztrátusnak – átnézésre, aki bele is javított a szövegbe (**[Ma]**^a, **Ba**²). Azonban Bazin város Matolai-féle leírását ugyanúgy átírta, mint a többi városleírást (l. **D**), persze felhasználva munkatársa munkáját. Nagyszombattal 1733 februárjában, a többi várossal márciusban végzett. Külön-külön letisztáztatta őket (a címben lévő sorrendben: **g**, **h**, **i**, **k**), bár kérdés, hogy Bazint újra (?) elküldte-e a városi tanácsnak (**i**). Miután a városi magisztrátusok véleményezték a leírásokat (egységesen: **[Ma]**^{b*}), Bél ennek megfelelően módosította őket (**g**², **h**², **i**², **k**²), majd júliusban elküldte őket – ugyanazokat a kéziratokat – a Kancelláriára. A Kancellária novemberben közölte észrevételeit (**[Canc]**^c), amelyeket Bél megszívlelt (**g**³, **h**³, **i**³, **k**³).

5. *A véglegesítés*

Bélnek ezután még össze kellett szerkesztenie az ilyenképpen sokfelé ágazó szöveget. Ez a szerkesztési munka sokáig tarthatott, Bél 1734-ben jórészt ezzel, a véglegesítéssel és a nyomdai munkálatokkal törődhetett. Annyi bizonyos, hogy létezett egy tisztázat, amelyet már a nyomdának juttatott el Bél (**o**). Mivel a leírás két kötetben jelent meg (1735-ben és 1736-ban), talán a tisztázati példány is megoszlott két részre. A kinyomtatott szövegállapotot jelöltük **P**-vel.

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: **Joannis Matolay commentatio in inclytum Comitatum Posoniensem facta Anno Dom. MDCCXXIX.**

3: (A kézirat nem található)

4: Pozsony vármegye leírása Matolai Jánostól, Bél Mátyás elvei szerint.

5: A kézirat nem maradt ránk, de több másolata is ismert. Számunkra a legfontosabb az a 18. század végi, de legalábbis nem egykorú – Kalocsán készített? – példány, amely tartalmazza az irat eredeti címét, szerzőségét, elkészítésének időpontját (**Q**). Eszerint a leírást Matolai készítette, 1729-ben. Ezt egyébként igazolja a jellegzetes Matolai-féle cím,

a „Commentatio in inclutum...” is,⁴ valamint az a tény, hogy Bél Matolai szövegét később drasztikusan átírta (l. **C**, **D**), amit rendszeresen megtett, ha közeli munkatársa szövegéről volt szó.

6: 1729.

B

1: LK 428. kt.

2: Comitatus Pisoniensis.

3: 668 pp. 320x200 mm.⁵

4: Pozsony vármegye leírása Matolai Jánostól, Bél Mátyás elképzelései szerint.

5: A fent említett, elveszett Matolai-féle kézirat (**a**) másolata,⁶ megváltoztatott címmel (a szokásos címet kapta meg a kézirat). A szövegben néhány helyen Bél Mátyás autográf javításai láthatók (l. pp. 1.?, 487, 500, 503–505, 539, 650.). Ezek a javítások kis részben megismétlődnek a Matolai-féle leírás másik másolatában (l. **C** p. 1.), a többi viszont nem került bele a végleges szövegbe, mert Bél később az említett másik másolatot (**C**) „vette kezelésbe”, így az itteni korrekciók nem jutottak szerephez.

6: 1729 után (l. **a**).

C

1: LK 433. kt. (még l. 435a kt.)

2: Comitatus Pisoniensis.

3: 398 pp. (desunt: pp. 381–392.) 325x205 mm.

4: Pozsony vármegye leírása.

5: Egykorú másolat a Matolai-féle leírásról (**a**). Alapszövege megegyezik a **B** és a kései **Q** kéziratokkal (emellett a **B** és **C** kéziratokat egyazon kéz készítette). A szöveg Nagyszombat leírásában, a 44. §. közepén félbeszakad. Folytatásának töredékei a **D** kéziratban maradt fenn (l. ott). A szövegből a 381–392. lapokat Bél kivágta, és szintén a **D** kéziratba helyezte át (még l. ott). Bél drasztikusan belejavított a szövegbe, különösen a Természetráji Rész elején (l. pp. 1–3.), valamint Pozsony város leírásánál, amelynek jelentős részét teljesen átírta, illetve törölte (l. pp. 39–83.), sőt, újrafogalmazta (l. **D**). Később azonban, Pozsony vármegye más városainak leírásánál Bél ismét „elővette” a jelen kéziratot, és sok javítással bár, de nagyrészt beemelte az új kéziratba (**D**). Ez történt pl. a fent említett 381–392. lapokkal, amelyek a mondott kéziratban (**D**) a 465r–469v lapok lettek.

6: Az alapszöveg 1729 után keletkezett (l. **a**). A javítások nem sokkal utána, minden bizonnyal 1731-ben (illetve ezt követően) készülhettek, ugyanis Bél az újrafogalmazott leírás (**D**) természetföldrajzi részét, amelyet részben a jelen kötet vonatkozó fejezetein végrehajtott módosításai alapján írt, saját bejegyzése szerint 1731. dec. 10-én fejezte be (l. **D** p. 48.).

Ba

⁴ Még l. *Hont vármegye C*, *Sáros vármegye A* etc.

⁵ A kéziratra még l. TÓTH 2006² nr. 16.

⁶ A kézirat javítatlan alapszövege megegyezik a Matolai-kéziratról készült kései másolat (**Q**) szövegével. A természetföldrajzi tagozat alcímében van némi többlet a kései másolat javára, ott ugyanis „De situ, natura, et opportunitatibus Comitatus Pisoniensis” olvasható (**Q** p. 2.), míg e példányban csak „De natura et situ Comitatus Pisoniensis” (**B** p. 1.). Ez a különbség azonban feltehetően a kései másoló „rutinjának” tudható be, aki számtalan más leírást is másolt, és automatikusan írta le a szabványos alcímet.

1: LK 435a kt. ff. 485, 492, 493, 495, 496, 498, 499.

2: **Bazinium.**

3: 8 ff. (f. 4. deest) 330x210 mm.

4: Bazin város leírása.

5: Másolat az előző kézirat javított változatáról (**C**²).⁷ Bizonyos, hogy Bél a tárgyalat kéziratot javítás és kiegészítés céljából készítette – a városi magisztrátus, de legalábbis valamilyen helyi személy számára. Ezt támasztja alá a szöveg végén lévő *Desiderata* című „kívánságlista”, amelyben a szerző a többi között a város eredetéről kért a levéltárból okleveles adatokat, továbbá kiváltságleveleket, a várost szabad királyi várossá emelő oklevél másolatát, a várost ért sorscsapások felsorolását stb.⁸ Nem tudjuk, hogy ez a kérése mennyiben teljesült, az viszont jól látható, hogy egy idegen kéz tett egy-két megjegyzést a szövegben (ff. 495v, 496v). Ez vélhetően a *Desiderata* címzettje, vagyis a bazini tanács lehetett (családfán: **[Ma]**^a). Az így módosult szöveget jelöltük **Ba**² jellel. Bél elfogadta a javításokat.⁹

Kérdés, hogy ez a városi revízió azonosítható-e azzal, amelyet Bél említ a Kancelláriának írt levelében – e levélben küldi Nagyszombat, Modor, Bazin és Szentgyörgy városok leírását a hivatalnak.¹⁰ Bél azt írja ugyanis, hogy ezeket a leírásokat a városi magisztrátusok már látták, s a városiak javításai *láthatók* is a szövegben – vagyis ugyanazokat a kéziratokat küldte a Kancelláriára, mint amelyeket előzőleg a városnak. A helyzet tisztázásához tudnunk kell, hogy szerzőnk mind a tárgyalat szöveget (**Ba**), mind „előzményét”, a jelzett kézirat (**C**²) vonatkozó részét átemelte fogalmazványába, s ott jelentősen átírta Bazin ismertetését (l. **D** [435a kt] ff. 485–499.); továbbá, hogy a Kancellária megjegyzései, amelyeket a városok, így Bazin ismertetésével kapcsolatban írt Bélnek, már a Bél által átírt szövegre vonatkoznak (**i**), nem pedig a korai változatra, amely a jelen kéziratban van (minderre l. **i**). Így felmerül annak a lehetősége, hogy Bél Bazin városának általa átírt változatát (**i**) is elküldte a városiaknak, majd ugyanazt a kéziratot küldte a Kancelláriára, ahogy ez a másik három városismertetésnél is történt (l. **g, h, k**). Ebből viszont az következne, hogy Bél kétszer is elküldte volna Bazin leírását az illetékes magisztrátushoz – először a jelen szöveget (**Ba**), majd az átírt szöveg tisztázatat (**i**) –, aminek az megtörténte ha nem is elképzelhetetlen, de kevés példánk van ilyen esetre.

6: Az alapszöveg (**Ba**¹) 1729, vagyis a **C** szöveg elkészülte után jött létre (l. **C**); az idegen kéz javításai, vagyis a városi revízió 1730–1733-ban történhetett, de mivel 1733. március 6-ra Bél végzett Szentgyörgy – és az előtte levő Bazin – átírásával (l. **D**), bizonyára több hónappal e dátum előtt küldték vissza a városiak.

D

1: LK 435a kt., 511. kg/2. pp. 25–87, 93–116, 511. kg/5, 511. kg/10, 511. kg/13.

2: **Comitatus Posoniensis.**

3: 67,¹¹ [40],¹² [108],¹³ [17],¹⁴ 186,¹⁵ [4],¹⁶ 46,¹⁷ 422,¹⁸ 132,¹⁹ 25,²⁰ 26,²¹ [1],²² 27,²³ [244]²⁴ pp., 330x210 mm.

⁷ A **C** kézirat vonatkozó részében, az első fejezetben a „Bazingam vocant inde” szövegből az „inde” szót kihúzták (l. 435a kt. f. 486r); ezt követi a jelzett másolat (uo. f. 485r), ahogyan az összes egyéb módosítást is.

⁸ Az első pont így szól: „Desiderata. 1.) Urbis origines, ex archivo eruderari, et authenticis documentis roborari: ... [obsequentissime rogat Auctor]” L. **Ba** 499v.

⁹ A javításokat Bél lehúzta, így nem olvashatók ki, de láthatóan figyelembe vette őket.

¹⁰ A levelet l. BÉL 1993 nr. 492.

¹¹ pp. 1–4.: 435a kt. ff. 2–3.; 5–28.: 511. kg/2. pp. 93–116.; 29–40.: 511. kg/13.; 41–67.: 435a kt. ff 4–17.

¹² 435a ff. 18–37.

¹³ 435a ff. 38–91.

4: Pozsony vármegye leírása.

6: Részben Bél sajátkezü fogalmazványa, részben a **C** kéziratból átemelt lapok, Bél nagymértékű javításával; kis részben egyéb duktusok. A hevenyészett, nagy terjedelmű kézirat – érthető módon – fokozatosan, évek munkájával jött létre (l. alább, a 6. pontban). Ezért van a többször újrakezdődő, sokszor elmaradó lapszámozás. Mindazonáltal sorrendben következnek egymás után a leírás egyes részei, s egy „teljes” (legalábbis a nyomtatott szöveg alapján teljesnek mondható) szöveget adnak ki, tehát minden bizonnyal Bél egy kéziratként tartotta számon. Ezen az sem változtat, hogy – noha legnagyobb része egy jelzet alatt van (435a kt.) –, bizonyos részek más helyen őrződnek. Ezek a máshova került részek ugyanis nem különálló egységei a leírásnak, hanem csak töredékek, s valószínűleg véletlenül osztották be őket más helyre.

A tárgyalt kézirat tehát a Bél által megkonstruált mű piszkozata, első fogalmazványa. Bél ebben készítette el a maga verzióját, felhasználva Matolai szövegét (l. **a**, **B**, **C**). Ez nem kis részben a szó szoros értelmében így történt, ugyanis, mint említettük, a pozsonyi tudós nagyobb egységeket egyszerűen átemelt a **C** kéziratból a jelen kéziratba, ahol aztán javította, átfogalmazta, kiegészítette a Matolai-féle leírást.²⁵

A tárgyalt kéziratban emellett van egy fontos részlet, amely külön tárgyalást érdemel. Bél az általános rész politikai tagozatának 9–14. fejezeteit nem készítette el, csak közölte, mit kíván az egyes fejezetekben írni, s ehhez bizonyos információkat kért. Hogy kitől, azt nem nevezte meg, de mivel az összes kérése a vármegyei tisztikarra, illetve nemességre (főispánok, alispánok archontológiája, vármegyei szervezet, nemesi családok) vonatkozott,²⁶ nem kétséges, hogy kik voltak a címzettek. A vármegyének valóban elküldte a leírást (l. **e**), és talán kapott is segítséget tőlük. Bél ugyanis közvetlenül a kérések utáni lapokon kidolgozta a kérdéses fejezeteket, sőt, többet is írt, 29 fejezetre duzzasztva a politikai tagozatot.²⁷ Az így kiegészült szövegállapotot jelöltük **D**²-vel. Ezt az újonnan kidolgozott részt viszont csak később küldte el a Kancelláriának, mint az általános részhez írt „kiegészítést” (l. **m**). Nyilván csak később helyezte el a lapokat a kéziratban: e lapokról készült a fent jelzett „kiegészítés” is (l. **m**).

6:

¹⁴ 511. kg/2. pp. 71–87.

¹⁵ 435a ff. 88–184.

¹⁶ Uo. ff. 185–186.

¹⁷ pp. 1–44.: 511. kg/5, 45–46.: 435a f. 187.

¹⁸ pp. 1–20.: desunt; 21–32.: 435a ff. 188–194.; 33–58: desunt; 59–422.: ff. 195–392.

¹⁹ 435a ff. 393–470. pp. 119–120.: deest.

²⁰ 435a 471–484.

²¹ Uo. 485–499.

²² Uo. f. 500r.

²³ pp. 1–5: 435a ff. 500v–502; 6–7.: desunt; 8–27.: 435a ff. 503–512.

²⁴ Bél a 23. oldalig számozta a lapokat, utána – indokolatlanul, a folyamatos szöveg ellenére – abbahagyta. pp. [1]–[196]: 435a ff. 513–610.; [197]–[198]: 511. kg/10.; [199]–[244]: 511. kg/2. pp. 25–70.

²⁵ Bél csakhamar rájött, hogy az ő igényei szerint a Matolai-féle szöveget nagyrészt újra kell írnia. Ez történt a teljes általános résszel, és 1–2 laptól eltekintve Pozsony város óriási terjedelmű leírásával is. Később viszont, Nagyszombat leírásának második felétől kezdve ismét elég jónak találta a Matolai-kéziratot arra, hogy azt alapszövegnek tekintse – bár ebben az is közrejátszhatott, hogy Pozsony után már neki nem volt annyi mondanivalója, hogy ehhez teljesen új szöveget alkosson. Ezért, mint említettük, annak túlnyomó részét átemelte fogalmazványába, bár ezeket a részeket is nagymértékben javította, ill. áúrta. Ez történt az előző kézirat (**C**) már említett 381–392. lapjával (l. **C**). Később nagyobb egységeket is átemel. L. **D** ff. 513–610.

²⁶ A 9. fejezet alá a következőket írta: „His nationibus insessam regionem, domesti<ci> magistratus moderantur. Supremi Comitibus partes sunt praecipuae. *Designari eas, rogo, et nomina eorum inde a retrusa illa aetate communicari. Ornatus gratia, hodierni Supremi Comitibus icona, cuperem adiectam; si esset, qui in artificem vellet impensam facere.*” L. **D** [435a] f. 18r.

²⁷ L. **D** [435a] ff. 19–37.

Lapszám	Bél által írt dátumok	A dátumok helye
435a kt. f. 7v (p. 48.)	„Fini b(ono) c(um) D(eo) 1731. d. 10. Dec.”	ált. rész. term. tagozata végén
Uo. f. 42v	„Anno 1730. d. 26. Sept.”	[Pozsony leírása, <i>Periodus Urbis Hungarica</i> elején]
511. kg/2. p. 87.	„Finit. 1730. d. 30. Oct.”	[<i>Periodus Urbis Hungarica</i> végén]
435a f. 92r.	„Inchoatum 1730. d. 3. Novemb. inter sacras operas.”	[<i>Periodus Austriaca</i> elején]
Uo. f. 155v	„Fini 1731. d. 3. Apr. inter sexcentas remoras. S(oli) D(eo) G(loria)”	[<i>Periodus Austriaca</i> végén]
Uo. f. 156r:	„Inchoavi, b(ono) c(um) D(eo) 1731. d. 11. April.”	[A <i>Caput V. De praerogativis...</i> elején]
Uo. f. 184v:	„Fini 1713. [! 1731.] d. 8. Mai.”	[A <i>Caput V. Sectio I. De inauguratione...</i> végén]
511. kg/5. p. 1.	„Inchoavi b(ono) c(um) D(eo) 1731. d. 16. Mai.”	[A <i>Caput V. Sectio II. De insignibus...</i> elején]
435a kt. f. 308v	„Fini 1732. d. 22. Sept. S(oli) D(eo) G(loria)”	[A <i>Caput V. Sectio VI.</i> végén]
Uo. f. 324v.	„A. 1732. d. 20. Oct.”	[A <i>Caput VI. De habitu moderno...</i> elején]
Uo. f. 348r	„Anno 1732. d. 23. Nov.”	[A <i>Caput VI. Sect. II. De aedificiis...</i> elején]
Uo. f. 392v	„Pisonii, Anno 1733. d. 27. Ian. Feliciter!”	[Pozsony leírása végén]
Uo. f. 393r	„Inchoavi A. 1731. d. 14. Dec.”	[Nagyszombat leírása elején]
Uo. f. 447r	„Fini 1733. 7. febr.”	[Nagyszombat történeti része végén]
Uo. f. 447v	„Inchoavi die eodem”	[Nagyszombat korabeli leírásának elején]
Uo. f. 470v	„Finitum b(ono) c(um) D(eo) A. 1733. d. 24. Febr. post infinitos alios labores”	[Nagyszombat korabeli leírásának végén]
Uo. f. 512v	„Fini 1733. d. 6. Mar. S(oli) D(eo) G(loria)”	[Szentgyörgy leírásának végén]

Amint látható, az egyes részek nem abban a sorrendben készültek el, ahogy egymás után következnek a szövegben. Bél leghamarabb Pozsony leírásához kezdett hozzá 1730-ban, nyilván azért, mert ezzel kapcsolatban voltak határozott elképzelései, és a legtöbb anyaga is. 1731-ben Pozsonnyal megakadt egy időre, de ez év decemberére elkészítette az általános rész természetföldrajzi tagozatát, illetve ugyanebben a hónapban Nagyszombat leírásához is hozzálátott. 1732-ben már újra dolgozik Pozsonyon, de csak 1733 januárjára készítette el. Ezután, 1733 februárjában fejezte be Nagyszombat ismertetését, majd márciusban a másik három szabad királyi város leírását. A további részeket feltehetően ezután öntötte végleges formába.

e

1:-

2: [Comitatus Posoniensis.]

3: (A kézirat nem található)

4: Pozsony vármegye leírása, a szabad királyi városok nélkül (l. alább).

5: Bél Mátyás 1732. július 9-én írt levelében arról tudósítja a Helytartótanácsot, hogy Pozsony vármegye leírása a vármegyénél van ellenőrzésen, és már türelmetlenül várja annak befejezését.²⁸ Nemsokára ez az ellenőrzés meg is történhetett (családfán: [Com]), mert 1733. január 7-én már a Kancelláriának küldte a leírást. A hivatalhoz ekkor írt levelében²⁹ dicséri a vármegye által kijelölt „revizorok” alaposágát és hozzáértését, akik Bél felolvasása alapján (*me praelegente*) vizsgálták meg a szöveget, és gondos javításnak vetették alá. Mint írja, ez az oka, hogy sok törlés, módosítás van a szövegben; Bél ugyanis, hogy spóroljon az idővel, nem javíttatta ki mindet (vagyis ugyanazt a szöveget küldhette a Kancelláriára, mint amelyet a vármegyével átnézett). A vármegye és a Kancellária számára küldött változatban, ahogy ez a Kancelláriához írt leveléből kiderül, nincs benne a szabad királyi városok leírása; ezekkel, mint láttuk, némi csúszásban volt, Pozsonyt 1733. jan. 27-én, a többit még később fejezte be (l. D).

A tárgyalt kézirat, vagyis a vármegyéhez, majd a Kancelláriához küldött példány (családfán: e) nem maradt ránk. Fent, az előző kéziratnál említettük, hogy az általános rész tekintetében a leírás hiányos volt, s Bél kéréseket intézett a vármegyeiekhez, hogy adatokkal egészítsék ki leírását (a D kéziratban megfogalmazott kérések logikus módon letisztázva szerepelhettek a jelen kéziratban.). Emellett, mint láttuk, a szabad királyi városok – köztük Pozsony! – ismertetése is hiányzott a leírásból. Vagyis a teljes leírásnak kevesebb mint harmadát ismertette Bél a vármegyével. Szerepeltek viszont a szövegben a várak, mezővárosok, falvak leírásai. Ez kiderül a Kancelláriának a leíráshoz fűzött megjegyzéseiből (családfán: [Canc]^a), amelyeket 1733. jún. 23-án juttatott el a hivatal Bélnek:³⁰ ebben ugyanis szinte minden megjegyzés a különleges részre, vagyis a várakra és egyéb településekre irányul (nem számítva a szabad királyi városokat). A Kancellária javításait Bél figyelembe vette (e³).³¹

6: A vármegyének elküldött szöveg (e¹) 1732. júl. 9-e előtt eljutott a vármegyéhez (l. fent), és valamikor 1733. januárja, vagyis a Kancelláriának történt elküldés előtt elkészültek vele a vármegyeiek (e²). Ezután küldte a Kancelláriára a kéziratot, amelyet annak visszaérkezte (1733. jún.) után módosított a hivatal levelének megfelelően (e³).

F

1: LK 420. kt., 434. kt.

²⁸ „[Posoniensis Comitatus] nunc sub revisione est inclytæ universitatís, possetque typis mandari, modo acceleraretur dicta revisio.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV.

²⁹ A levelet l. BÉL 1993 nr. 473.

³⁰ A levelet és a megjegyzéseket l. BÉL 1993 nr. 490.

³¹ A kancelláriai fogalmazó elsőként megjegyzi, hogy a pozsonyi vár leírásából az a rész, amely a korona őrzéséről, a hét kulcsról, s a *Burgravius*nak titulált koronaőrökről szól, „teljesen maradjon ki, úgy, ahogy Tollius meséje keresztel ki van törölve” (*per totum emaneat, prouti nempe Tollii enarratio per crucem deleta haberetur*). L. BÉL 1993 nr. 490. p. 307. A nevezett Tollius nem más, mint Jakob Tollius utazó, akinek útleírását Bél előszeretettel használta, s könyvtárában is megvolt (l. LIBRI LITTERARII nr. 114.). A korona őrzésének téves leírása Tolliustól származik (Bél öt idézi hosszan), s ezt a kancellarista a kéziratunkban minden bizonytal keresszel áthúzta. Bél piszkozatában (D) Tollius hibás információi magyarázatokkal ugyan, de még benne vannak a szövegben (l. D [p. 435a] f. 523.), a nyomtatott szövegben azonban Bél – engedve a Kancelláriára utasításának – szinte teljesen törölte, jegyzetben pedig hozzátette, hogy Tollius „rendkívül hibásan” (*extra modum erronee*) ír a pozsonyi várról, így nem foglalkozik vele (l. P p. 143.).

2: Historia Urbis Pisoniensis.³²

3: 350,³³ 644 pp.³⁴ (641–644. üres) 320x205 mm.

4: Pozsony város leírása Béltől. Két kötetből áll: a 420. kötetben van az első, történeti része,³⁵ a 434. kötetben pedig Pozsony város leírásának második része (koronázások, országgyűlések, a város korabeli állapotának bemutatása) olvasható.³⁶

5: A szöveg másolat, a Bél-féle fogalmazvány (**D**) vonatkozó részének tisztázata.³⁷ Ezt küldte el Bél a pozsonyi városi tanácsnak ellenőrzésre, ugyanis a 420. kötet előzéklapján (p. 1.) a pozsonyi városi tanács 1733. március 6-án kelt, három pontból álló észrevételei olvashatók, amelyeket Krisan János városi jegyző írt le (családfán: **[Po]**).³⁸ Bél Mátyás tudomásul vette ezeket az észrevételeket, és eszerint javította a 434. kötetet³⁹ (a tanács észrevételei a közelmúltra és a város korabeli állapotára vonatkoztak – ez egyben azt is jelzi, hogy a két kötet összetartozik). Emellett a 420. kötetben is láthatók Bél Mátyás autográf javításai és pótlásai, bár kis mennyiségben (l. pp. 22, 23, 63. etc.). Fontos javítás még, hogy Bél a „magyar korszak” 9. és 10. fejezete között utólag „helyet csinált” két újabb fejezetnek, megváltoztatva a fejezetszámozást – egyébként tévesen, mert három fejezetnyi helyet hagyott ki (13. fejezet jön a 9. után), noha a pótlás, amelyet be kívánt szűrni (**Di**), csak két fejezetből áll⁴⁰ (még l. **Di**, **I**). Két értékes oklevélmásolatot kapott Pozsony várossal kapcsolatban, ezeket helyezte el utólag a szövegben (l. **Di**).

6: Minthogy Bél 1733. jan. 27-én fejezte be Pozsony város leírásának a megfogalmazását (l. **D**), a két kötet alapszövege e dátum után, de mindenképpen a városi revízió (1733. március 6.) előtt keletkezett. Bél javításai, különösen – a jelzett okok miatt (l. **Di**) – a fejezetszámok megváltoztatása vélhetően a városi revízióról való visszaérkezés (márc. 6-a) után keletkeztek, mégpedig csak néhány nappal később, mert március 21-én már a tárgyalat szövegünk tisztázata (**I**) küldte a Kancelláriára (l. **I**).

Di

1: LK Fragmenta XIII/a

2: [Paraphrasi XI. et XII. Historiae Urbis Pisoniensis Capitis III. Periodi Hungaricae]

3: 4 pp.

4: Kiegészítés Pozsony város magyar korszakának leírásához; a 9. és a 10. fejezet közé utólag beszúrt 11. és 12. fejezet (! l. **F**), amelyek később, a nyomtatott szövegben a 10–11. fejezetek lettek.⁴¹

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. Bél maga árulja el az utólagos betoldás okát: azt írja ugyanis a 11. fejezet elején, hogy jeles okirathoz jutott hozzá, amelyben a IV. Béla és fia, István közötti békekötés pontjai ismerhetők meg; s ezt Esterházy Imre hercegprímástól kapta, aki jóindulattal viseltetik kutatásai iránt, s e dokumentumot az

³² A szöveg első felét tartalmazó 420. kötet teljes címe: *Historiae Urbis Pisoniensis pars prior*. L. **F** (420. kt.) p. 1.

³³ L. LK 420. kt. Még l. TÓTH 2006² nr. 4.

³⁴ L. LK 434. kt. Még l. TÓTH 2006² nr. 26.

³⁵ A nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) I. 1–277.

³⁶ A nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) I. 279–696.

³⁷ A két szöveg teljesen egyezik. Bélnak egyébként is igen gyorsan kellett elkészítenie a tisztázatot, ha az márciusban már a városi tanácsnál volt (egy hónapja volt rá). Még l. a 6. pontot.

³⁸ A megjegyzéseket közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 478.

³⁹ Így a többi között kihúzta a polgárok fényűzéséről szóló részeket a szövegből. L. 434. kt. p. 570, 573, 574. Egyéb korrekcióit, amelyek szintén a városi tanács megjegyzéseit vették figyelembe, l. uo. p. 525, 597.

⁴⁰ L. **F** [420. kt.] pp. 74–76. sqq.

⁴¹ L. **P** I. pp. 117–126.

irattárból kiemelve osztotta meg vele.⁴² Később azt is közli, hogy Török Ferenc, az érseki Kancellária vezetője és az érseki levéltár őre a másolatot 1733. február 10-én összevetette az eredetivel, és azt hitelesnek találta, s ezt a másolat végére odaírta.⁴³ A részlet egyrészt azért fontos, mert így világossá válik, hogyan tudott Bél több kézirat szövegéhez is hozzájutni az érseki levéltárból – úgy látszik, az érseket sikerült megnyernie, és kieszközölnie tőle, hogy a levéltárból iratokat kapjon, esetleg ott is kutasson. Másrészt az oklevélmásolat hitelesítésének a dátuma segít megérteni Pozsony város leírásának alakulását. Mint fentebb jeleztük, Bél január 27-én fejezte be a város ismertetését (l. **D**), s ezt követően – valószínűleg közvetlenül utána – másolatot készíttetett róla, és elküldte a városi tanácsnak (l. **F**). Időközben futott be – február 10-e után – az érseki levéltárból kapott adalék (**Di**), ezért módosítani kellett a szöveg (**F**) fejezetszámozását, illetve újabb tisztázatot (**I**) kellett készíteni a szövegről, amely aztán a Kancelláriára ment, márc. 21-én (l. **I**). Ebből is látszik, hogy Bél milyen nagyra becsülte a kapott okleveleket – részben az adatközlő személye, de fontosságuk miatt is –, hiszen csak ezért új tisztázatot készíttetett. **6:** A szöveg febr. 10-e után, de márc. 21. előtt keletkezett (l. fent).

g

1: -

2: [**Historia Urbis Tyrnaviensis**]

3: (A kézirat nem található)

4: Nagyszombat város leírása Bél Mátyástól.

5: Bél Mátyásnak fennmaradt egy 1733. május 28-án kelt levele, amelyben sürgeti a nagyszombati magisztrátust, hogy „Nagyszombat város leírását, amelyet csak nagy vonalakban dolgoztam ki” (*Historiam urbis Tyrnaviensis a me quidem rudiuscule elaboratam*), minél hamarabb juttassa vissza neki kijavítva, kiegészítve.⁴⁴ Mint írja, már a harmadik hónapban járnak azóta, hogy elküldte: ezek szerint valamikor márciusban küldhette el. Ennek meg is felel az a tény, hogy fogalmazványában Nagyszombat leírását – jegyzete szerint – 1733. február 24-én fejezte be (l. **D**). Eszerint röviddel e dátum után tisztázatot készíttetett a fogalmazványban lévő Nagyszombat-leírásról (l. **D** ff. 393–470.), amely tisztázatot eljuttatta a városi tanácsnak. E tisztázatot jelöltük **g** jellel (nem maradt fenn). A tanács Bél május 28-án kelt levelét 1733. május 30-án megkapta,⁴⁵ és nem sokkal ezután megjegyzésekkel visszajuttatta a leírást (családfán: [**Ma**]*),⁴⁶ mert 1733. július 30-án Bél már a Kancelláriára küldi Nagyszombat ismertetését – a három másik szabad királyi várossal (Modor, Szentgyörgy Bazin) együtt.⁴⁷ Vélhetően ugyanazt a szöveget juttatta el a hivatalnak, mint amelyet előzőleg a városnak, ugyanis a jelzett napon írt levelében közli, hogy a városleírásokat a városi magisztrátusok tüzetesen átnézték, és, *amint látható*, igen

⁴² „Insigne monumentum, in manu est nostra, quod et belli, inter patrem, filiumque, mentionem, et pacis, habet, conditiones. Debemus id inusitatae bonitatis, qua prosequitur studia haec nostra, Emerici Esterházy S. R. I. P. et Strigoniensis Metropolitae, qui depromptum ex ipsissimis tabulis, curavit nobiscum, communicari.” L. **Di** p. 1.

⁴³ Az oklevélközlés végén – amelynek csak a helyét jelöli, a másolóra bízva a munkát – ezt írja: „Vadem fidei nostrae damus, subscriptorem adprobatoemque, nobilem virum Franciscum Török, qui ad calcem tabularum haec adiecit: *Praesentem copiam, cum suo originali collatam et comportatam, eidem in omnibus correspondere, testor. Posonii, 10. Ferbruar. 1733. Franciscus Török m. pr. Celsissimi, et Reverendissimi S. R. I. Principis et Archi Episcopi Strigoniensis. Cancellariae Expeditor, et Archivi Conservator. L. S.*” L. uo.

⁴⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 485.

⁴⁵ Az erről tanúskodó városi jegyzőkönyvet idézi ŠIMONČIČ 1987 290.

⁴⁶ A családfán az egyszerűség kedvéért a négy (három?) város – Nagyszombat, Modor, Bazin (?), Szentgyörgy – városi magisztrátusok által való átnézését egy jellel tüntettük fel ([**Ma**]*^b).

⁴⁷ BÉL 1993 nr. 492.

hasznos megjegyzéseket tettek.⁴⁸ Ez egyébként a Kancellária 1733. november 26-án kelt leveléből ([Canc]^e) is kiderül, amelyben közölte Béllal a többi között Nagyszombat leírásával kapcsolatban megjegyzéseit.⁴⁹ Ebben ugyanis a hivatal egy helyen hivatkozik a városi tanács megjegyzésére, s ennek figyelembe vételét ajánlja Bélnak.⁵⁰ Ő pedig szokásához híven engedett a Kancellária utasításainak.⁵¹ A városi tanács véleményezése utáni szövegállapotot jelöltük **g**², a Kancellária megjegyzései utánit pedig – amennyiben Bél belevezette a szövegbe – **g**³ jellel.

6: A tisztázat (**g**¹) értelemszerűen 1733. febr. 24-e után nem sokkal készült, a város megjegyzéseivel kiegészült szöveg (**g**²) létrejötté 1733. május 28-a utánra tehető, míg a kancelláriai revízió alapján történt javítások 1733 novembere után történtek.

h

1: -

2: [Modra]

3: (A kézirat nem található)

4: Modor város leírása.

5: Mint az előző kéziratnál láttuk, Bél 1733. július 30-án küldte el a Kancelláriára a négy kisebb szabad királyi város, köztük Modor leírását (l. **g**). Bél ekkor kelt levelében azt írta, hogy mindegyik város leírását átnézték a városi magisztrátusok, vagyis Modor leírása is járt előzőleg a városban. A városleírást Bél 1733 márciusában véglegesíthette a fogalmazványában (l. **D** [435a kt.] ff. 471–484.) – 1733. március 6-án ért a sorrendben Bazin után lévő Szentgyörgy végére (l. **D**), így vélhetően ez előtt végzett Modorral. Ezt letisztázva (**h**¹) elküldte a modori magisztrátusnak, amely megjegyzéseket írt mellé (családfán: [Ma]*,⁵² az így létrejött szövegállapot: **h**²), majd a Kancelláriának, amely viszont 1733. november 26-án kelt levelében ([Canc]^e) azt írta, hogy e leírásban semmi kifogásolni való sincs.⁵³

6: A tisztázat (**h**¹) 1733. március elején készülhetett – valószínűleg Nagyszombat leírásának véglegesítése, vagyis február 24-e után, de Szentgyörgy befejezése, márc. 6-a előtt; a város javításai (**h**²) ezt követően, de még 1733. július 30, a Kancelláriára való elküldés előtt.

i

1: -

2: [Bazinium]

3: (A kézirat nem található)

⁴⁸ „Revisa omnia sunt ab Urbium Magistratibus, quam scrupulosissime, adiectaeque, uti adparet, observationes, non prorsus inutiles.” L. uo. p. 309.

⁴⁹ A levelet l. BÉL 1993 nr. 504.

⁵⁰ „§. 23. Totus hicce §us a verbis *sub ipsa Regis optimi initia* etc. usque ad finem ex rationibus per magistratum Civitatis in apposita observatione sua adductis exmittatur.” L. uo. p. 317. A Bél-féle fogalmazványban a 23. fejezetben az említett szavak („sub ipsa...”) valóban szerepelnek marginális beszúrásként (l. **D** [435a] f. 420v).

⁵¹ Bél a Kancellária – és a városi tanács – kérésének engedve megkurtította az ominózus fejezetet (amely a nyomtatott szövegben a 24. lett), s abból ennek eredményeképpen csak néhány sor maradt. L. **P** II. 44.

⁵² L. a 46. jegyzetet.

⁵³ „Quoad primam [sc. descriptionem civitatis Modrensis] nihil notatu dignum occurrit.” L. BÉL 1993 nr. 504. p. 317.

4: Bazin város leírása.

5: Mint az előző két kéziratnál láttuk, Bél 1733. július 30-án küldte el a Kancelláriára a négy kisebb szabad királyi város, köztük Bazin leírását (l. **g, h**). Az bizonyos, hogy az a kézirat, amely a Kancelláriára ment, Bazin városnak már a Bél által átírt változatát tartalmazta (l. **D** [435a kt.] ff. 485–499.) – ez kiderül a Kancellária megjegyzéseiből, amelyeket 1733. nov. 26-i levelében (**[Canc]**⁵⁴) a várossal kapcsolatban tett⁵⁴ (Bél a megjegyzéseket elfogadta⁵⁵). Vagyis Bél a Kancelláriának az általa átírt szöveg tisztázatát küldte el – nem pedig a korai Bazin-leírást (l. **Ba**). A Kancelláriának küldött tisztázatot jelöltük **i**², annak a Kancellária kifogásai nyomán vélhetően Bél által javított szövegállapotát **i**³ jellel. Kérdés, hogy a városiaknak is elküldte ezt a példányt, vagy amikor levelében a Kancelláriának említette az előzetes városi revíziót, akkor Bazin esetében a korábbi ellenőrzésre gondolt (l. **Ba**). A kérdés nem dönthető el, mindenesetre nem zárható ki, hogy a tárgyalat új változatot is elküldte a baziniaknak. Ezt a lehetséges második revízióra elküldött szöveget jelöltük **i**¹ jellel.

6: Az alapszöveg „előzménye”, a Bél által végzett átírás és kiegészítés valamikor 1733. febr. 24. (Nagyszombat véglegesítésének befejezése) és márc. 6. (Szentgyörgy befejezése) között készülhetett (l. **D**). Maga a tisztázat rövidebb ezután, főként, ha a városiaknak is elküldte Bél a szöveget (**i**¹), de mindenképpen július 30., vagyis a Kancelláriára való küldés előtt (**i**²). A Kancellária javításai nyomán Bél esetleges javítása a kéziraton (**i**³) 1733. nov. 26. után történhetett.

k

1: -

2: **[S. Georgius]**

3: (A kézirat nem található)

4: Szentgyörgy város leírása.

5: A város leírását Bél – mint többször említettük – a fogalmazványában a többi városéval együtt átírta, kibővítette (l. **D** [435a kt.] ff. 500–512.), amely átírást saját datálása szerint 1733. március 6-án fejezte be (uo. f. 512v). Ezután vélhetően letisztázva elküldte a szentgyörgyi városi tanácsnak ellenőrzésre – ahogyan erről később, a Kancelláriának 1733. júl. 30-án írt levélben említést tesz⁵⁶ –, illetve ezután, a jelzett napon a Kancelláriára.⁵⁷ Ezt az – elveszett – tisztázatot, amely a városi tanácsnál és a Kancelláriánál járt, jelöltük **k** betűvel. A Kancellária 1733. nov. 26-án kelt válasza (**[Canc]**⁵⁸) Bélnek nagy bosszúságot okozhatott, már ami Szentgyörgy leírását illeti: a Kancellária ugyanis törölte vele a 2. fejezetből II. Mátyás Szentgyörgy számára 1615. márc. 31-én kibocsátott oklevelét, illetve annak pontokba szedett tartalmát, amelyet Bél fogalmazványában nagy gonddal elkészített.⁵⁸

⁵⁴ A Kancellária kifogásolta, hogy Bél a bazini férjes asszonyok erkölcsét kritizálja: „§ 11. habetur, virgines Bazinenses eximia verecundia pollere. At ubi nupserunt liberius agere memorant eas imprimis quae referebant mores castigatissimos nondum soluta zona. Hic §. subductus velut moribus contrarius omittatur.” L. BÉL 1993 nr. 504. p. 317. Az idézett szöveg a Bél által átírt szövegben olvasható, Bél új elosztásában valóban a 11. fejezet alatt. L. **D** [435a kt.] f. 499r.

⁵⁵ Az inkriminált részt, amely ellen a Kancellária kifogást emelt (l. az előző jegyzetet), Bél a nyomtatott szövegből törölte. L. **P** II. p. 127.

⁵⁶ L. a 47. jegyzetet.

⁵⁷ L. BÉL 1993 nr. 492.

⁵⁸ „Quoad Sanctum Georgium §. 2. Insertum est Privilegium Civitatis in puncta redactum, ab Imperatoribus Rudolpho et Matthia II. Civitati huic concessum in quo jura etiam Territorialia Arcis et Civitatis attinguntur. Totum hocce Privilegium, velut jura Privatorum involvens cum annotatione etiam Civitatis de usu Al[...] Schorr vel Schoz[...] nominati ad folium altum posita exmittatur, cum et alioquin nec aliarum etiam Civitatum Privilegia inserta habeantur.” A Kancellária levelét l. BÉL 1993 nr. 504. Az említett kiváltságlevél tartalmi ismertetése, amelyet a Kancellária kifogásolt, Bél fogalmazványában fennmaradt. L.

6: A tiszttáza 1733. márc. 6., vagyis a kibővített leírás befejezése után nem sokkal készült (**k¹**), a város javításai, ha voltak, röviddel ezután (**k²**), míg a Kancellária nyomán végzett módosítás (**k³**) 1733. nov. 26-át követően történhetett meg.

1

1:-

2: [Historia Urbis Pisoniensis.]

3: (A kézirat nem található)

4: Pozsony város leírása.

5: Bél 1733. március 21-én küldte el Pozsony leírását a Kancelláriára ellenőrzés végett.⁵⁹ Ehhez le kellett tisztáznia a Pozsony városi tanácsához küldött előző kéziratot (**F**). Ezt a feltételezett tiszttáza jelöltük **1** jellel. A Kancellária 1733. szept. 25-én kelt válaszlevelében a többi között kifogásolta, hogy a „magyar korszakot” bemutató részben (*Caput III.*) hiányzik a 11. fejezet.⁶⁰ Ez a már jelzett betoldásnak köszönhető, ugyanis Bél e részben a 9. és 10. fejezet közé beszúrt két fejezetet (**Di**), ezeket azonban hibásan 11. és 12. fejezetnek írta (10. és 11. helyett), és az előző kéziratot is (**F**) ennek megfelelően hibásan javította (l. **Di**, **F**). Ezt a hibát pedig a másoló vélhetően úgy vitte tovább, hogy míg a 11. fejezetet helyesen javította 10-re a másolatunkban, addig a 12. fejezetnél meghagyta a hibás sorszámot, így a 11. fejezet valóban „kimaradt”. A Kancellária számos egyéb észrevételt is tett a szöveggel kapcsolatban, egy helyen, mint az levelének szavaiból kitűnik, bele is javított,⁶¹ ami más esetekben is előfordult. Az így módosított szövegállapotot jelöltük **I²**, míg a javítatlan alapszöveget **I¹** jellel.

6: Az alapszöveg (**I¹**) 1733. márc. 6., vagyis a városi revízió után, de az elküldés (márc. 21.) előtt készült el, míg a Kancellária javításai (**I²**) ez után, de szeptember 25-e, a visszaküldés előtt.

m

1: -

2: [Supplementum ad Partem Generalem Comitatus Posoniensis pertinens]

3: [A kézirat nem található]

4: Pozsony vármegye leírása általános részének, ezen belül a politikai tagozatnak a 9–19. fejezetei (később a nyomtatott szövegben a 8–21. fejezetek lettek).⁶²

5: Fentebb már említettük, hogy Bél az első fogalmazványban (**D**) az általános rész politikai tagozatának 9–14. fejezeteit nem készítette el, csak közölte, mit kíván az egyes fejezetekben írni, s ehhez bizonyos információkat kért (l. **D** [435a] f. 18.). Ezek egyébként a vármegyei tisztkarról és a nemességről szóló fejezetek voltak. A kérések címzettje, a vármegye feltehetően segített is neki. Bél ugyanis kidolgozta e fejezeteket, sőt, a tervezett

D [435a kt.] ff. 501v–502v (egy fólió hiányzik). Bél engedett a Kancelláriának, s kivette a tartalmi ismertetőt, amint az a nyomtatott szövegben látható (**P** II. p. 129.). Láthatóan elkedvetlenítette a hivatal akadékoskodása, mert az így megcsonkított 2. fejezetet meghagyta néhány soros állapotában, vagyis nem változtatta meg a fejezetbeosztást.

⁵⁹ Bél levelét a Kancelláriának l. BÉL 1993 nr. 481.

⁶⁰ „In hoc capite [capite III.] §^{us} 11^{mus} deest, adeoque incumbet Authori Operis §^{os} in debitum ordinem redigere.” A Kancellária levelét l. BÉL 1993 nr. 497.

⁶¹ Így egy helyen, az ötödik rész (*Caput V.*), azon belül pedig a 3. szakasz (*Sectio III.*) kapcsán ezt jegyzi meg a kancellarista: „In §^o 26to per Crucem, quod deletum est, per totum emaneat.” L. BÉL 1993 nr. 497. p. 311. Ilyen kihúzásnak az **F** kézirat vonatkozó részében (l. 434. kt. pp. 192–194.) nincs nyoma, vagyis ez is bizonyítja, hogy nem az **F** kézirat, hanem annak másolata járt a Kancellárián. Az ominózus 26. fejezetben egyébként éppen az 1722–1723-as országgyűlésről és a Pragmatica Sanctio elfogadásáról van szó, ezért érthető a Kancellária aggodalma.

⁶² L. **P** I. pp. 56–74.

hat helyett 11 fejezetet írt (9–19. fejezetek), majd utólag, a kérések után behelyezte a fogalmazványba (**D**).⁶³ Ezek a fejezetek egyébként a vármegyei irányításról szóló ismertető mellett főként a Pálffy és Erdődy családról közölnek igen sok információt (így családfákat is), így elképzelhető, hogy közvetlenül e családoktól kért és kapott Bél adatokat. Eme újonnan írt részt aztán letisztáztatta (ezt a tisztázatot jelöltük **m** betűvel), majd Nagyszombat, Modor, Bazin és Szentgyörgy leírásával együtt (l. **g, h, I, k**) elküldte 1733. július 30-án a Kancelláriára; levelében „Pozsony vármegye leírásának általános részéhez tartozó kiegészítés”-ként hivatkozik rá.⁶⁴ A Kancellária 1733. szeptember 25-én kelt válasza⁶⁵ (családfán: [**Canc**]^b) nem hagy kétséget afelől, hogy a mondott „kiegészítés” a jelzett 9–19. fejezetek voltak: a Kancellária ugyanis ezekhez a fejezetekhez, konkrétan a 10. fejezethez fűzött megjegyzéseket.⁶⁶ Bél tudomásul vette a Kancellária kifogásait.⁶⁷

6: A Bél által készített piszkozat, vagyis a kiegészítés eredetije, amely a **D** kéziratban van, valamikor a vármegyéről való visszaérkezés után, így 1732 végén, 1733 elején keletkezhetett. Az erről készült tisztázat (**m**¹) valamikor a Kancelláriára való elküldés (1733. júl. 30.) előtt, míg Bél javításai – amennyiben a Kancellária utasításait a kéziratba is bevezette – a visszaküldés, 1733. szept. 25. után (**m**²).

N

1: MOL A 35 Conceptus expeditionum, 1733. dec., 89. sz. (Melléklet)

2: **Supplementum ad Comitatus Psoniensis Partem I. Membrum II. §. XXII.**

3: [Közölve: BÉL 1993 nr. 505. pp. 318–319.]

4: Kiegészítés Pozsony vármegye leírásához, az általános rész politikai tagozata 22. fejezetéhez. A nyomtatott változatban csak 21 fejezet van (l. **P I.** p. 73.); és az itt tárgyalt kiegészítés sem került be végül a szövegbe (l. alább).

5: Bél – meglehetősen későn, 1733. december 3-án – küldött még egy kiegészítést a vármegyei nemességről a Kancelláriára, hogy a hivatal ellenőrizze (l. a 3-as pontot). Ebben felsorol néhány családot, és általánosságban is ír a vármegyei nemesekről. A Kancellária 1733. dec. 14-én kelt válaszában (családfán: [**Canc**]^d) elutasította a kiegészítést, mondván, „a nemes családok regesztrumának, avagy katalógusának készítésével kapcsolatban nem csekély aggályok merülnek fel”; ezért Bél ne akarjon ilyesmit csinálni, amíg az uralkodó által indított ezirányú nyomozás a végéhez nem ér.⁶⁸

6: 1733. dec. 3.

o

1: -

2: [**Comitatus Psoniensis**]

3: (a kézirat nem található)

⁶³ L. **D** [435a] ff. 19–37.

⁶⁴ „...mitto... supplementum item, ad Partem Generalem Comitatus Psoniensis pertinens...” L. Bél ekkor írt levelét a Kancelláriának. In: BÉL 1993 nr. 492.

⁶⁵ L. BÉL 1993 nr. 497.

⁶⁶ A Kancellária a „10. fejezettel” kapcsolatban megjegyzi: „In eodem §° [sc. §° 10.] dicit Szolgha Bíró, latine significare servorum Iudicem, quod non substitit, cum non Servorum, sed Servientium, id est iuxta sensum Antiquitatis Nobilium Iudex esset.” L. BÉL 1993 nr. 497. p. 312. Bél eme téves fordítása a mondott kiegészítésben van, a politikai tagozat utólag megírt 10. fejezetében: „Iudices Nobilium, Hungaris Szolgha-Bíró, quod servorum iudicem significat...” L. **D** [435a kt.] f. 20v.

⁶⁷ Bél a Kancellária fenti kérésének (l. az előző jegyzetet) engedve módosított a szövegen, s a nyomtatott szövegben már ezt írta: „Iudices Nobilium, Hungaris Szolgha-Bíró, quod servientium iudicem significat...” L. **P I.** p. 58.

⁶⁸ A Kancellária levelét l. BÉL 1993 nr. 507.

4: Pozsony vármegye leírása.

5: Azt a kéziratot jelöltük a családfákon **o** betűvel, amelyben Bél végül „összefogta” a leírás ellenőrzésének szertefutó szárait. Mint láttuk, külön ellenőriztette a vármegyével az általános részt és a különleges részt a szabad királyi városok kivételével (**e**), valamint az utóbbiak mindegyikét elküldte az illetékes városi magisztrátusoknak (l. **Ba, F, g, h, i, k**). Emellett pótlást is írt a szöveghez (**m**). Vagyis 1733 végén, amikor már az összes – vármegyei, városi, kancelláriai – ellenőrzés lezajlott, még nem volt egy egybeszerkesztett, teljes szövege; ezt pótolni kellett.

6: 1733–1735.

P

1: Nyomtatvány: BÉL 1735–(1749?) I.; II. 1–290.

2: **Comitatus Psoniensis.**

3: 696, 290 pp.

4: Pozsony vármegye leírása.

5: A nyomtatott szöveg.

6: 1735.

Q

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 314.

2: **Joannis Matolay commentatio in inclutum Comitatum Psoniensem facta Anno Dom. MDCCXXIX.**

3: 256 ff. 325x220 mm.

4: Pozsony vármegye leírása Matolai Jánostól, Bél Mátyás elvei szerint.

5: 18. század végi másolat a Matolai által 1729-ben készített szövegről (l. **a**).

6: 18. század vége.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Esterházy Imre (**Di**); Farkas Gáspár (l. III/1.); Jeszenák Pál (l. III/1.); Kolinovics Gábor (l. III/1.); Matolai János (**a**); pozsonyi ferencesek (l. III/1.).

Ellenőrzés: vármegyei (**[Com]**), kancelláriai (**[Canc]^a [Canc]^b [Canc]^c**), városi (**[Ma]^a [Ma]^{b*}**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: P (nyomtatvány)

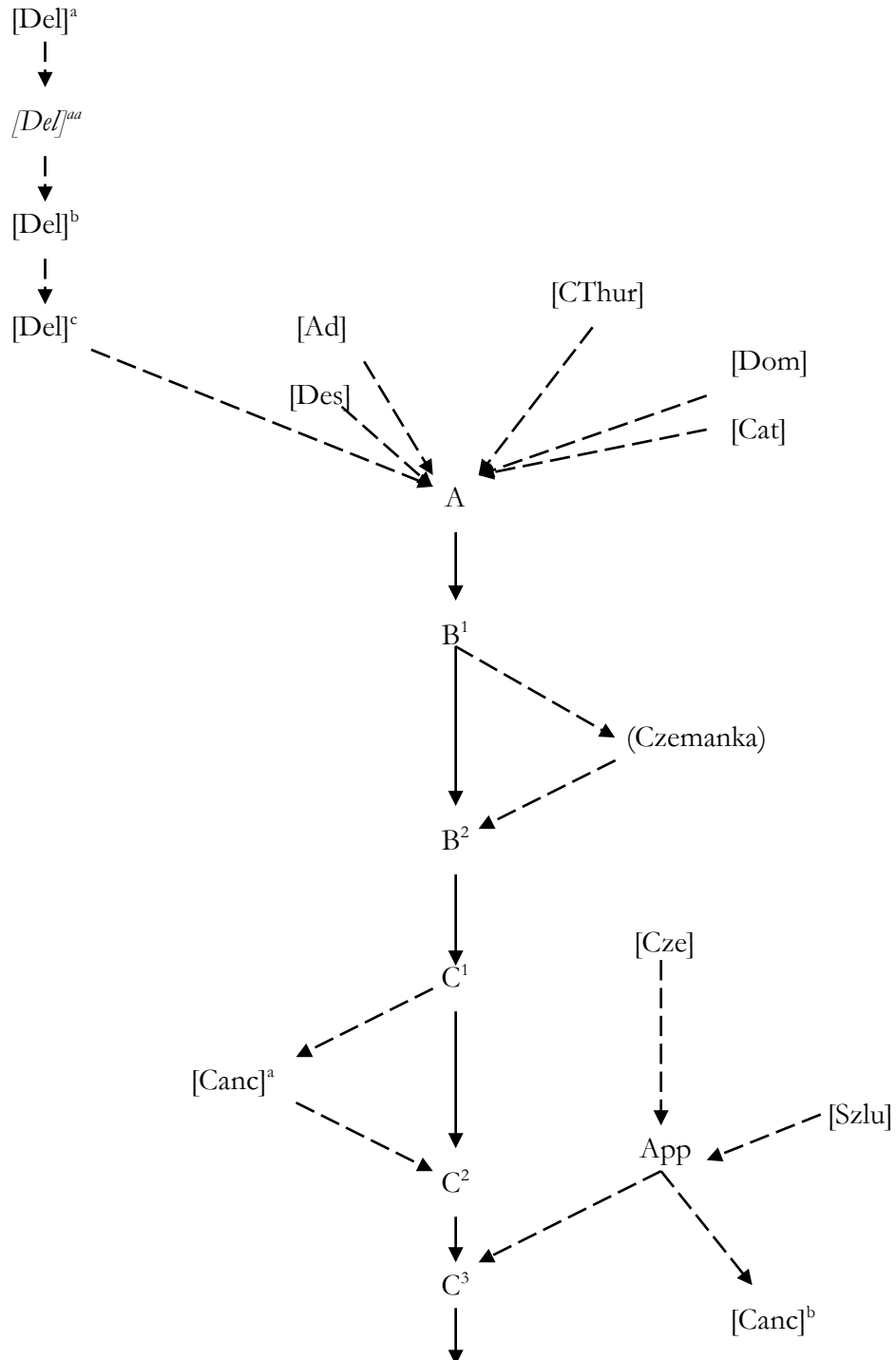
Fordítás: Pozsony város leírása, caput VII. – korabeli állapot (szlovák; BÉL 1984 39–215.); Dévény várának leírása (szlovák; BÉL 1984 219–224.); Előszó – I. kötet (BÉL 1984³ 195–203); „Pozsony vármegye mezőgazdasága” – általános rész term. tag. 10–16. fej. (uo. 204–223.); „Pozsony vármegye népei” – ált. rész term. tag. 3–6. fej. (uo. 224–236.); „Pozsonyiak életmódja” – Pozsony város VII. caput, III. cikkely, 6–10. fej. (uo. 237–250.); „Nagyszombat leírása” – Nagyszombat II. caput, 8–17. fej. (uo. 251–271.); ált. rész term. tag. 11. fej. (szlovák; BÉL 1984⁵ 65–68.).

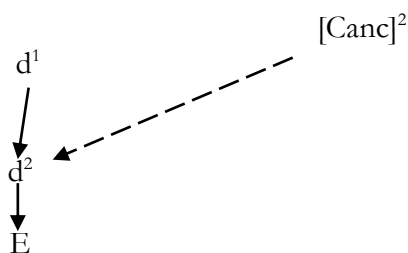
Irodalom: TIBENSKÝ, Ján: Matej Bel a Bratislava. In: BÉL 1984 7–35.; UÓ: Matej Bel – „najslávnejší a najdokonalejší polyhistor”. In: BÉL 1984⁵ 7–22.; LEHOTSKÁ, Darina: Bratislava a Bratislavská stolica v Belových Notíciách. In: MATEJ BEL 1987 266–280.; ŠIMONČIČ 1987.

NOTITIA II. KÖTET

Turóc vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. Munkatársak, adatközlők

Turóc vármegye leírásának keletkezéstörténetét nem könnyű rekonstruálni. Nem is annyira a fennmaradt kéziratok, anyaggyűjtések sorrendiségének, egymáshoz való viszonyának megállapítása a nehéz, mint inkább az igen nagy mennyiségű, Bélnek elküldött adatgyűjtés mögött a segítők, a munkában részt vállalók személyének megtalálása, szerepük pontos definiálása. Itt van elsőként Prónay Pál, aki egy korai leíráskezdeményhez megjegyzéseket fűzött (l. **[Del]**^a). *Prónay Pál* turóci származású, Bél Mátyás tanítványa volt a pozsonyi evangélikus líceumban, a líceumi anyakönyv tanúsága szerint; Bél jó véleménnyel volt róla.¹ Kézenfekvő volt tehát, hogy Bél elküldi neki a korai leírást, amely egyébként pusztán előzménye a későbbi szövegnek. Ám azt már nehéz megmondani, hogy Prónay segítsége ennyi volt csupán, vagy később is segített a leírás elkészítésében.

Feltűnik egy másik egykori Bél-diák, a szintén turóci *Ruttkay Dániel* neve is a kéziratokban, de az ő szerepe még kevésbé tisztázott. Egy anyaggyűjtés végére írta rá a nevét Bél, láthatóan mint címzettét (l. **[Des]**). Talán itt is az ellenőrző szerepét bízta hajdani tanítványára. Azt a lehetőséget elvethetjük, hogy véletlenül került volna rá a neve a szövegre: Bél e diákjáról is jó véleménnyel volt,² aki ráadásul szintén törzsökös turóci családból származott, mint Prónay, tehát könnyen elképzelhető, hogy Bél bevonta a munkába.

Nagyon sokat segített Bélnek *Czemanka András* körmöcbányai evangélikus lelkész.³ A turóci alispánokról archontológiát készített Bélnek (**[Cat]**), átnézte és javította, kiegészítette a már elkészült leírást (**B**), végül terjedelmes oklevélgyűjteményt állított össze a pozsonyi tudósnak a turóci családokról (**[Cze]**). Sajnos az utóbbi a Kancellária szűkkeblősége miatt nem jelenhetett meg a leírás részeként (l. **App**).

Záborszky Jakab evangélikus lelkész, később püspök – ugyancsak tősgyökeres turóci család sarja – bizonyosan segített Bélnek. Erről tanúskodik Bélhez írt levele (l. **[Ad]**), amelyben beszámol arról, hogy milyen adatokat talált Turóccal kapcsolatban, s hogy ezt rövidesen elküldi Bélnek: ez a küldemény fenn is maradt (**[Ad]**). Nem melleleg itt *Révay Pálnak* a nevét is fel kell jegyeznünk mint adatközlőt, aki Záborszky elmondása szerint közölte vele családjá genealógiáját (l. **[Ad]**). Záborszky közreműködése ezzel még nem ért véget: szintén „gyanúsított” egy másik kézirat (**[Des]**) elkészítésében is, ott ugyanis az „elbeszélő én” Záborszky Ferencről mint testvéréről beszél. A Záborszkyhoz köthető két küldemény egymáshoz való viszonyának tisztázása a további kutatás feladata lesz.

Szóba jöhet még az adatközlők sorában *Beniczky Tamás*, 1726-tól Turóc vármegye alispánja: legalábbis Záborszky Jakab Bélhez címzett, 1726. jún. 27-én kelt – mint ő maga

¹ L. I. köt. 103–104.

² L. I. köt. 104.

³ Személyére l. I. köt. 96–97.

is bevallja, igen kapkodva (*raptissime*) írt, ezért kissé zavaros – levele erre látszik utalni.⁴ E levélben Rádayn és Beniczkykn kívül megemlíti még *Dávid Imrét*, aki, ha jól értjük, szintén valami anyagot állított össze Bélnek.⁵ Ismerünk turóci Dávid családot – a turócszentpéteri és isztebnyei Dávidok –,⁶ de pontosabban azonosítani nem lehet személyét.

Végül *Szluha Ferencet* kell még megemlíteni, bár az ő segítsége sem vehető biztosra. Szluha kancelláriai tanácsos volt, s Bél leírásait ellenőrizte.⁷ Bél a hozzá írt levélben kérte, hogy küldje el neki a turóci prépostság alapítólevelének másolatát – amelyet Szluha a leírás bírálatában emlegetett (l. **d**). Így valószínűnek tartjuk, hogy a mondott okiratnak a Függelék végéhez csatolt másolata Szluhától származik (l. **App**, [**Szlu**]).

A fentiekben nyolc személyt sikerült azonosítani azok közül, akik a leíráshoz segítséget nyújtottak. Ha meggondoljuk, hogy még így sem sikerült az összes adatközlő kilétét felfedni, akkor belátható, hogy Bélnek Turóc esetében igen sok ismerősét, egykori tanítványát sikerült megnyernie a leírás munkálataiban való részvételhez. Ehhez bizonyára az is hozzájárult, hogy Turócban szívósan tartotta magát az evangélikus vallás, a lakosság nagy része lutheránus volt, nagy számban képviseltették magukat Bél pozsonyi líceumában is: így Bél sok embert meg tudott szólítani.

2. A leírás elkészítése

Bél kezdetben egy elég rövidke leírást ellenőriztetett ismerőseivel, így elsőként Prónayval, majd másokkal. A szövegbe írt javításokat két alkalommal is új másolatban tisztáztatta le (l. [**Del**]^a, [**Del**]^b, [**Del**]^c). Mindez azonban még 1720 előtt történt: Bél igényei hamarosan sokkal nagyobbak lettek, átfogóbb és mélyebb adatgyűjtésre volt szüksége. Ennek tanúsága a küldemények egész sora, amelyet kapott: így a vármegye – bár nem túl részletező, egy-két elemében már informatívabb – leírása ([**CThur**]); a vármegye uradalmainak jegyzéke ([**Dom**]); egy, már leírás-formát öltő kézirat, feltehetőleg Záborszky Jakabtól ([**Des**]); a vármegye alispánjainak a listája, Czemanka Andrásról ([**Cat**]); és egy „kiegészítés” a leíráshoz, benne számos adattal a Révayakról, szintén Záborszky Jakabtól (?) ([**Ad**]). Bél eme iratok alapján készítette el a leírás első fogalmazványát 1726 nyarán (**A**), amelyet aztán letisztáztatott (**B**), és eljuttatta Czemanka Andrásához (családfán: **Czemanka**), aki azt lelkiismeretesen javította (**B**²). Erről a szövegről is tisztázat készült (**C**), amely a Kancelláriára ment 1727-ben: a hivatal 1728-ban küldte vissza, Turóccal kapcsolatban három megjegyzést tett (l. **C**, [**Canc**]^a). Bél időközben a vármegyéről, vármegyei családokról szóló nagy mennyiségű okleveles iratból – köztük az 1391. évi turóci regisztrumból –, amelyet Czemankától kapott ([**Cze**]), egy függelékkel állított össze, amelyet aztán írnokával letisztáztatott (**App**), saját kezűleg beszámozott és megcímezett, és utólag hivatkozott is rá a Kancelláriáról visszatért iratban (**C**³). Ám a kiváló terv, hogy az így összeállított anyag a leírás függeléke lesz, a Kancellária merevsége miatt füstbe ment. Bél ugyanis a hivatalnak is elküldte a gyűjteményt, a Kancellária viszont 1732. novemberi válaszlevelében nem engedélyezte annak közlését. Így Bélnek – aki közben vélhetően új tisztázatot készített a szövegről (**d**) – el kellett hagynia a függelékre való utalásokat, s más szempontból is újra kellett gondolnia a művét (l. **d**, [**Canc**]²). Így a függelékből kivette és a szövegbe vette át a turóci prépostság alapítólevelét, amelyet egyébként minden bizonnyal Szluha Ferencről, kancelláriai tanácsostól, pártfogójától kapott (l. **App**, [**Szlu**], **d**). A nyomtatott szöveg végül 1736-ban jelent meg (**E**).

⁴ L. a 17. jegyzetet.

⁵ L. a 17. jegyzetet.

⁶ L. NAGY 1857–1865 III. köt. 252.

⁷ Személyére bővebben l. I. köt. 112.

III. A kéziratok ismertetése

[Del]^a

1: EFK Hist. I. kkkk/26. pp. 360–375.

2: **Delineatio Comitatus Thurócz.**

3: 16 pp. 210x165 mm.

4: Turóc vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései alapján.

5: Ismeretlen kéz – esetleg Bél valamely diákja – által írt fogalmazvány (esetleg tisztázat). Egy másik kéz – duktusa alapján Czemanka András körmöcbányai evangélikus lelkész – sűrű javításokat írt a szövegbe. Úgy látszik, Bél neki küldte el ellenőrzésre a szöveget. Czemanka egyébként később nemcsak javítóként, hanem adatközlőként is segítségére volt a pozsonyi tudósnak (még l. [Cat], B, [Cze]). Maga a szöveg vélhetően Bél kérdőíve alapján készült: ezt bizonyítja a jól ismert tematika (vármegye fekvése, határai elnevezése, járásai, vizei, hegyei, termékenysége, fürdői, lakosai stb.). A szöveg végén *Nota* címmel a szöveghez fűzött megjegyzések olvashatók, amelyeket a szöveg sarkában lévő megjegyzés szerint „nemzetes blatnicai Prónay Pál úr” saját kezűleg jegyzett le.⁸ Ő korábban Bél Mátyás tanítványa volt.⁹ Bél is írt az utolsó lapra egy rövid megjegyzést.

6: 1718 előtti, vagy 1718-ban készült, de 1718. jún. 23. előtt, mivel ekkor fejezte be az ismeretlen kéz a róla készült tisztázatot (l. [Del]^b).

[Del]^b

1: EFK Hist. I. kkkk/26. pp. 346–359.

2: **Delineatio geographica Comitatus Thurócz.**

3: 14 pp. 210x165 mm.

4: Turóc vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései alapján.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat, vélhetően az előző kéziratról ([Del]^a),¹⁰ vagyis a leírásról és vele együtt Prónay megjegyzéseiről.¹¹ Van viszont az alapszövegében egy megjegyzés az 1718. jún. 5-ének éjszakáján bekövetkezett turócszentmártoni tűzvészről, amely az előző kéziratban még javítás formájában sem volt meg.¹² Elméletileg elképzelhető egy köztes kézirat létezése (családfán: [Del]^{aa}), de valószínűbb, hogy a másoló ötletszerűen beléírta a szövegbe a gyászos eseményt. Ez azért is lehetséges, mert a tűzvész a kézirat elkészítésekor még viszonylag friss élmény volt: a másoló ugyanis a szöveg végi dátum szerint 1718. június 23-án fejezte be annak másolását.¹³

6: A másolat 1718. jún. 5–23. között készült (l. fent).

⁸ „Autograph. G. Domini Pauli Prónay, de Blatnicza.” L. [Del]^a p. 374.

⁹ Prónay Pálra l. a 2. fejezetet.

¹⁰ Az előző kéziratba Czemanka által írt utólagos javítások, pótlások itt már főszövegben vannak. L. [Del]^a p. 360, [Del]^b p. 346.

¹¹ A másoló elhagyta Prónay első megjegyzését, nyilván azért, mert azt az előző szövegben ([Del]^a) már figyelembe vették. Prónay megjegyzését l. [Del]^a p. 374, és ennek nyomán a szöveg módosulását uo. p. 364. Emellett elhagyta Prónay utolsó, a 8. fejezethez fűzött apró megjegyzését is (l. [Del]^a p. 375.).

¹² A turócszentmártoni templommal kapcsolatban, zárójelben: „quod tamen [sc. templum] nocte illa, quae diem 5. Iunii missioni Spiritus Sancti sacram antecedit, II. circiter horam anno 1718. maxima etiam cum oppidi parte, atque hominibus 10. in cineres atque favillas est redactum, magno civium detrimento.” L. [Del]^b pp. 348–349.

¹³ „die 23. Iunii anno 1718.” L. [Del]^b p. 359.

[Del]^c

- 1: EFK Hist. I. kkkk/24. pp. 297–312.
- 2: **Descriptio Comitatus Turociensis.**
- 3: 16 pp. 335x210 mm.
- 4: Turóc vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései alapján.
- 5: Ismeretlen kéz által írt tisztázat az előző kéziratról ([Del]^b)¹⁴ – készítője, csakúgy, mint az előző esetben, Prónay megjegyzéseit is lemásolta. Bél felhasználta ezt a szöveget első fogalmazványa (A) készítésénél.¹⁵
- 6: 1718. jún. után (l. [Del]^b).

[CTh]

- 1: EFK Hist. I. kkkk/24. pp. 313–315.
- 2: **Comitatus Thurocz.**
- 3: 36 pp. 335x210 mm.
- 4: Turóc vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései alapján (tematika: elnevezés, folyók, várak, járások, hegyek, utak). Rövid és hanyagul írt szöveg, legfeljebb annyi érdekessége van, hogy külön sorolja fel minden egyes járás alatt a kuriális- és jobbágyfalvakat.
- 5: Ismeretlen kéz írása. Annyira rövid, hogy nehezen állapítható meg, vajon Bél felhasználta-e.
- 6: 1710-es évek vége.

[Dom]

- 1: EFK Hist. I. kkkk/25.
- 2: **De Dominiis Comitatus Thurociensis.**
- 3: 2 pp. (295–296.) 330x210 mm.
- 4: Turóc vármegye uradalmi.
- 5: Ismeretlen kéz írása. Bél első fogalmazványában (A) felhasználta a benne írtakat.¹⁶
- 6: 1726 előtt (l. A).

[Cat]

- 1: LK 246. kg. 7. sz.
- 2: **Catalogus Vice-Comitum Inclyti Comitatus Thurócziens(is) ex protocollis fideliter concinnatus.**
- 3: 4 pp. (3–4. üres), 320x205 mm.
- 4: A turóci alispánok listája 1558-tól 1726-ig, a vármegyei jegyzőkönyvek alapján.
- 5: Tisztázat. Készítője Czemanka András körmöcbányai lelkész (még l. [Del]^a). A kézirat duktusa ugyanis megegyezik a B kéziratba írt javítások, kiegészítések duktusával – amelynek elején Czemanka, ha enigmatikusan is, de elárulja nevét (l. B) –, illetve egy másik, Turóc vármegye levéltárából származó okiratgyűjtemény kézírásával is, amelynek

¹⁴ Az előző kéziratba írt utólagos javítások itt már főszövegben vannak. L. [Del]^b p. 350, [Del]^c p. 301.

¹⁵ Pl. a (már kezdettől a szöveg részét képező) Prónay-féle megjegyzéseket is felhasználta. Prónay így ír az egyik hegyről: „Haud praetermittendus Mons Tlusta, ad Blatniczense territorium spectans, qui uti omnium pene Comitatus huius montium editissimus, ita rupibus vastissimis undique abruptis horridissimus est.” L. [Del]^c p. 311. Bél ezt a következőképpen veszi át fogalmazványában: „Tlsta, omnium Comitatus montium facile editissimus. Obiacet arci Blatniczensi... Et talis omnino est, non sua tantum, sed rupium in primis, quibus undique horret, mole, propemodum inusitata.” L. A p. 414. [4].

¹⁶ L. [Do] p. 295, ill. A p. 435–436. [pp. 25–26.].

készítője szintén a mondott lelkész volt (l. [Cze]). Bél teljes egészében beemelte a listát a leírásba, már az első fogalmazványában (A) is (l. A pp. 433–434. [23–24.]).

6: Mivel az utolsó bejegyzett alispán, Beniczky 1726-os dátummal szerepel, és Bél 1726-ban írt fogalmazványában (A) már felhasználta a szöveget, a szöveg 1726 első felében keletkezhetett.

[Ad]

1: EFK Hist. I. kkkk/24. pp. 317–342.

2: Descriptioni Comitatus Thurocziensis addenda.

3: 26 pp. 335x210 mm.

4: A cím szerint „kiegészítések Turóc vármegye leírásához”. A megjegyzések sorrendje többé-kevésbé a korai szisztémát követi (elnevezés, főispánok, járások, a végén a föld termékenysége, címer).

5: Készítője nagy valószínűséggel Záborszky Jakab evangélikus lelkész. Egyrészt a szöveg duktusa teljesen megegyezik Záborszky Bélhez írt, 1726. jún. 27-én kelt levelével;¹⁷ ráadásul úgy tűnik, hogy Záborszky a levelében éppen erre az adatgyűjtésre utalt, amikor azt írta, hogy Révay Pál közölte vele a Révay család genealógiáját, és azt rövidesen elküldi Bélnek.¹⁸ A tárgyalt szöveg készítője ugyanis szintén azt írja – szinte ugyanazokkal a szavakkal –, hogy Révay Pál közölte vele családja leszármazását.¹⁹ Másrészt az adatközlő egy helyen elárulja, hogy nagyapja (vagy csak egyszerűen őse: *avus*) Záborszky Ferenc volt, aki a szenthelenai templom inspektori tisztét töltötte be, merthogy mindig ebből a famíliából választják az inspektorokat.²⁰ Egyébként valóban részletes családtörténetet jegyez le a Révayokról, áganként bemutatva a família leszármazását (pp. 317–321.). Majd a vármegye várainról, egyes településeiről ír bővebben (pp. 321–327.), s ezt követik *Monumenta Revayana* címmel a Révay család sírfeliratai stb. Bél felhasználta a leírást első fogalmazványában, főként a Révay-sírfeliratok tekintetében.²¹

6: A kézirat vélhetően a Záborszky-levél kelte, vagyis 1726. jún. 27-e után készült, de csak néhány nap késéssel, mivel Bél 1726. július 31-én már befejezte a fogalmazvány készítését (A), amelyben felhasználta az iratot! Az időhatár irreálisan szűknek tűnik, de nem az, ha meggondoljuk, hogy Bél „bevárhatta” Záborszky küldeményének megérkezését, ami a közeli Nyitraszerdahelyről nem tarthatott soká.

[Des]

1: EFK Hist. I. kkkk/24. pp. 259–294.

2: Descriptio Comitatus Thurocziensis.

¹⁷ L. BÉL 1993 nr. 299.

¹⁸ „Dominus etiam Illustrissimus Liber Baro de Reva Paulus, quantum ad genealogiam Familiae Revaj, mecum communicavit [notitias, necnon] Dominus Perillustris Thomas Beniczky vice Comes noster laudatissimus, Dominus Emericus David et alii. Haec tibi propediem sum transmissurus.” Az értelemszerűen hiányos és hibás első mondatot a valószínű értelme szerint próbáltuk kiegészíteni. Ha a második mondatot is figyelembe vesszük, nyilvánvaló, hogy azokat sorolja fel Záborszky, akik valamilyen adatot küldtek neki, s amelyeket aztán Záborszky tovább küld Bélnek. A levelet l. *Litterae aliquot Matthiae Belii...* EFK Hist. VII. c. 3. ff. 3–4. Közli Szelestei N. László (*Revaj* helyett *Rumj* olvasattal). L. BÉL 1993 nr. 299.

¹⁹ „Genealogia, quam Illustrissimus Dominus Paulus de Reva mecum communicavit, hic parata (?) facile in ordinem genuinum redigi potest.” L. [Ad] p. 317.

²⁰ „Ex Zaborsky Familia inspector solet eligi (sc. Ecclesiae S. Helenensis), in quorum fundo etiam ipsum templum aedificandum esse habetur (?). Ubi Templum fornice et concameratione eleganti exornandum fuisset, *Avus meus Franciscus Zaborszky*, tunc Inspectoratus officio defunctus est.” L. [Ad] p. 331.

²¹ Bél már az első fogalmazványában (A) átvette a Révay-sírfeliratok egy részét. L. [Ad] p. 328, A 442–443. [32–33.]

3: 36 pp. 335x210 mm.

4: Turóc vármegye leírása, Bél Mátyás elképzelései alapján. Már szétválik a szöveg a később alkalmazott felosztásra, vagyis „általános” és „különleges részre”, bár ezek az alcímek még nem szerepelnek; emellett az általános részen belül is elkülönül a vármegye természetföldrajzi, illetve politikai leírása. Így valamiféle átmeneti állapotot képvisel a szöveg, amely alapján az 1720-as évek elejére-közepére tehető.

5: Az alapszöveg tisztázat. Több kéz írása, néhol további kezek bejegyzéseivel, pótlásaival. Nem világos, hogy milyen viszonyban van ez a szöveg Záborszky kiegészítéseivel ([Ad]).²² Feltételezhetően ez is – legalábbis részben – valamely Záborszky nevű, illetve a Záborszky családból származó személy munkája, vagy ilyen irat tisztázata. Így pl. Kostyán falunál a szövegíró említi, hogy laknak itt nemesek, kiváltképpen az ő édestestvére, Záborszky Pál;²³ kérdés, hogy ez azonosítható-e azzal a Pállal, akinek apja az 1668-ban született Mihály, s amely Pálnak két testvére van, úgymint János és Jakab.²⁴ Amennyiben igen, kettejük, vagyis János és Jakab közül Jakab, vagyis a fent említett Záborszky Jakab szerzőségét bizonyítaná, hogy ő máskor is segített Bélnek (l. [Ad]).

A szövegben hosszú leírás olvasható a vármegye hegyeiről, főispánjairól, de különösen a várakról (Szklabinya) és a falvakról. Az utóbbiakhoz a szöveg készítője használta az 1391. évi turóci regisztrumot is²⁵ (melyre bővebben l. **B, App**). Bél természetesen felhasználta az adatgyűjtést a vármegyeleírás elkészítésekor.²⁶

Az utolsó levél verzóján (p. 294.) Bél megjegyzése látható: „Daniel Ruttkay Incl. Comitatus Zemplin. Fiscalis, per R. H. Iur. advocato Eperiesini.” Szelestei N. László helyesen jegyzi meg, hogy ez egyfajta címzés lehet.²⁷ Ruttkay Dániel Bél tanítványa volt a pozsonyi liceumban, anyakönyvi bejegyzése szerint turóci származású, s Bél jó véleménnyel volt róla; így lehetséges, hogy Bél neki küldte el a szöveget ellenőrzésre. Erről tanúskodhatnak a szövegben levő bejegyzések. A szövegbe Bél is írt egy bejegyzést (l. p. 239.).

6: 1720-as évek eleje-közepe (l. 4-es pont).

A

1: LK 427. kt. pp. 411–477.

2: **Historia Comitatus Thurocziensis.**

3: 67 pp.

4: Turóc vármegye leírása.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. Felhasználta benne a korábbi adatgyűjtéseket (l. [Del]^c, [CtTh]?, [Des], [Cat], [Ad], [Dom]).

²² Így pl. pontosan megegyezik a két szövegben Turócszentmárton vásárnapjainak felsorolása ([Ad] p. 323, [Des] p. 270.), és vannak köztük más egyezések is.

²³ „[Kostyan] incolitur a rusticis, et aliquibus Nobilibus, inter quos praecipuus Frater meus Germanus Paulus Zaborsky.” L. [Des] p. 278.

²⁴ L. KEMPELEN 1911–1932 XI. 153.

²⁵ Így pl. Tarnó faluval kapcsolatban a következőt jegyzi le: „Terram hanc Thárnó Bela IV. Rex Hungariae, pro marcis auri 30 Maladik Rutheno A. 1262. privilegialiter in perpetuum dedit.” L. [Des] p. 269. Ezt nyilvánvalóan a turóci regisztrum alapján írta, ahol Tarnó faluról ez olvasható: „Item Nobiles Dominiae Anna Johannis, ac Elisabeth et Katherina... exhibuerunt nobis quasdam tres litteras: Duas videlicet Domini Belae olim Regis Hungariae, unam scilicet super donatione cuiusdam Terrae Tarnouch vocatae, pro auro triginta marcatum, Mladik Rutheno, per ipsum Dominum Belam Regem, in perpetuum datae, A. Domini MCCLXII. Regni autem sui anno XXII. privilegialiter sub maiori suo sigillo emanatam.” A regisztrum szövegét l. **App** p. 120.

²⁶ Záborszky felsorolja a jelesebb nemes családokat Tarnón: „Praecipuae hae sunt: Czemanka, Kostyál, Gocsecz, et Rovosz.” L. [Des] p. 269. Bél ezt így veszi át: „Hodie, familiarum, quae hic florent, praecipuae sunt: Gocsecz, Kostyál, Rovosz, et quae primo loco nominari debuisset, Czemanka...” L. **A** p. 445. [35.]

²⁷ L. SZELESTEI 1984 nr. 285.

6: p. 411.: „Anno 1726. d. 1. Mai inchoatum Posonii”; p. 477.: „Finis. 1726. d. 31. Iulii.”

B

1: LK 421. kt.

2: **Comitatus Thurocziensis.**

3: 56 pp. 315x200 mm. A lapok között számozatlan üres lapokkal a javítások számára. (Ezekkel együtt: 113 pp.)²⁸

4: Turóc vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz (Bél Mátyás?) által készített tiszttáza az előző fogalmazványról (A). Bél a kézirat előzéklapján néhány pontban instrukciókat adott a „cenzoroknak”,²⁹ tehát a szöveget ellenőrzésre szánta. A pótlások, javítások készítője Czemanka András, a fentebb már említett körmöcbányai lelkész (l. [Del]^a, [Cat]). Ezt egyrészt kézírása igazolja, amely megegyezik a biztosan általa másolt okiratgyűjteményével (l. [Cze]). Másrészt a szöveg elején lejegyzett, Bélhez szóló dicsőítő epigramma alatt az *ACTaeon* (sic) név szerepel,³⁰ amelyből nem nehéz kiolvasni az *Andreas Czemanka Trnoviensis* („a tarnói Czemanka András”) nevet: ugyanis így írja alá – tehát nem rövidítve – a nevét okiratgyűjteménye végén (l. [Cze]). Erre az okiratgyűjteményre, amely a többi között a turóci regisztrumot (l. alább) tartalmazza, a szöveg végi megjegyzésében félreérthetetlenül utal Czemanka, mondván, a kimásolt regisztrum még több hibát „kijavít” majd.³¹ Bél messzemenően figyelembe vette a leírásban olvasható pótlásokat és javaslatokat, s ennek alapján saját kezűleg javította a szöveget. Egyik kiegészítésében utal arra, hogy a pótlások készítője – tehát Czemanka – a „barátja”, legalábbis „jóakarója”.³²

6: Az alapszöveg 1726. júl. 31. után készült (l. A), Czemanka megjegyzései pedig 1726-ban, vagy inkább 1727-ben.³³

C

1: EFK Hist. I. ppp.

2: **Comitatus Thurocziensis.**

3: 82 pp. 330x210 mm.

4: Turóc vármegye leírása.

5: Az előző kézirat (B) tiszttáza. Bizonyosan ezt a kéziratot küldte el Bél 1727. okt. 1-én a Kancelláriának.³⁴ A Kancellária kifogásait ugyanis – amelyet 1728. márc. 5-én írt válaszlevelében³⁵ közölt (családfán: [Canc]^a) – Bél ebben a kéziratban vette figyelembe,

²⁸ A kéziraton ceruzával ez az oldalszámozás is fel van tüntetve. Mindkettőt közöljük.

²⁹ Az öt pontból álló jegyzéket közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 917.

³⁰ L. B p. II. [2.].

³¹ „Exscriptum emendet, de Turocz, plura registrum!” L. B p. 56a. [113.]

³² Czemanka elkészítette az egyik üres oldalon a turóci prépostok névsorát, amelyet Bél ezzel a kísérőszöveggel illeszt bele a szövegbe: „Addimus interea Catalogum Praepositorum Conventus B. Mariae Virg. de Thurocz, qualem *amica manus*, ex suis ipsorum diplomatibus, eruit, et nobiscum communicavit.” L. B p. 50a [101.].

³³ A kézirat végén található Czemanka kronografikonja: „CLaMant, heV! peCCata, fLVIt VIa pLena perICLis:/NoXIa noX fVgIat; LVX XenIa aethre Vehat!” L. uo. p. 56a. [113.] A kiemelt római számok 1726-ot adnak ki, de valószínű, hogy Czemanka csak véletlenül nem emelte ki a „perICLis” szó második „i” betűjét – amely által 1727-et kapunk. Ez azért valószínű, mert Czemanka, mint láttuk, szintén a szöveg végén utal a „kimásolt regisztrumra”, vagyis a turóci regisztrumra (l. a 31. jegyzetet), amelyet saját megjegyzése szerint 1727. május 26–27-én másolt le (l. [Cze]).

³⁴ Bél kísérőlevelét l. BÉL 1993 nr. 337.

³⁵ Uo. nr. 358.

így a hivatal utasítására kihúzta a turóciak népszokásait tartalmazó részt.³⁶ A Kancellária utasítása alapján javított szövegállapotot jelöljük **C²**-vel.

Időközben a Czemankától kapott, turóci vonatkozású oklevelekből (vagyis azok másolataiból), valamint a már említett, szintén Czemanka által másolt turóci regisztrumból (l. **[Cze]**) Bél egy terjedelmes függelékét állított össze. Az így keletkezett gyűjteményt (**App**) már felhasználta az itt tárgyalt kézirat (**C**) „utómunkálatainál”, vagyis utólag hivatkozásokat írt a szövegbe a függelékben levő okiratok felé, azoknak a függelékben kapott sorszáma szerint.³⁷ Az így átalakított szöveget jelöltük **C³**-mal.

6: Az alapszöveg vélhetően 1727-ben, a Kancellária levelének megfelelő javítások 1728-ban (**C²**), valamint az egyéb javítások, így a függelékre való hivatkozások (**C³**) is eme időpont után keletkeztek.

[Cze]

1: MOL I 7 46–47. pp. 486–632, 639.

2: *Documenta ad Comitatum Thuróciensem spectantia, ab Andrea Czemanka in archivo Comitatus eiusdem exscripta.*³⁸

3: 148 pp. 320x220 mm.

4: Czemanka András által másolt oklevelek, dokumentumok, Bél Mátyás részére. „Szerzőségét” saját maga tünteti fel, a turóci regisztrum végén ugyanis jelzi, hogy 1727. május 26–27-én a Turóc vármegyei levéltárban elhelyezett eredeti iratnak megfelelően nagy körültekintéssel javította (a regisztrumot) „a tarnói Czemanka András s. k.”³⁹ A „javítás” esetleg arra utalhat, hogy Czemankánál volt egy másik, romlott szöveg, amelyet az eredeti alapján javított. Mindenesetre, a szövegben (a regisztrumban) nem látható javítás, és az egészet Czemanka írta, tehát ez vélhetően már egy tisztázat, már ami a regisztrumot illeti.

A teljes gyűjtemény tartalma (nagyobb egységek szerint):

484–505.: A turóci regisztrum másolata. A regisztrum keletkezése: Bebek Imre országbíró által 1391-ben végzett vizsgálat Turóc vármegyében, ahol egy János deák nevű oklevélhamisító leleplezése után minden nemest jogbiztosító okiratainak bemutatására kötelezett, s azokról regisztrumot készíttetett.

507–515.: Oklevélmásolatok (turóci nemes családokra vonatkozóan)

519–599.: Oklevélmásolatok, turóci nemes családok genealógiái. 578–579.: *Catalogus Curiarum Incltyi Comitatus Thurociensis Nobilium (Ab A^o Domini MDCXXI.)*

608–616.: 1639-ben hozott (és megújított) vármegyei statútumok.

620–630.: Oklevélmásolatok.

[632–638.: Más kéz által írt oklevélmásolatok]

639.: Két vers másolata.

5: Czemanka András kézírása (l. fent). Bél kézírása is több helyen látható a szövegben. Bél ugyanis a kapott gyűjteményt a saját elképzelései szerint módosította, rendezte. A regisztrum „tégeit” sorszámozta (l. pp. 487, 488. etc.). Az oklevélmásolatokból „válogatott” (bár nagy részét átvette), és a dokumentumokat – vagy több dokumentumból álló egységeket – sorszámmal látta el (amelyek sorrendje nem volt

³⁶ A Kancellária így fogalmaz: „Membro 2. §. itidem 2. descripti Rusticorum, seu Agrestium nuptiales ritus, quemadmodum jam superius de Comitatu Zoliensi Membri Secundi Politici, Paragrapho 4. memoratum fuit, penitus cancellentur, et eradantur.” L. uo. Bél ennek megfelelően az inkrimált részt rézsútos vonalakkal kihúzta. L. **C** pp. 17–18. [! 20]

³⁷ Bél a 21. oldalon pontosan hivatkozik az egyik kézíratra, utólagos javításban: „Vide Appendicem Monumentorum Comitatus Thurociensis, Numero I.”

³⁸ Tartalom alapján adott cím.

³⁹ „Anno Domini MDCCXXVII. Maji 26. & 27. ad instrumentum (Diploma) authenticum, in Archivo C. T. repositum, perquam diligenter corripbat Andreas Czemanka Trnoviens. m. p.” L. **[Cze]** p. 505.

azonos a Czemanka-gyűjteményben lévővel), és „címet” is adott nekik (l. pp. 519, 521, 532, 580. etc.). Átvette a genealógiák egy részét is. A Bél által kijelölt sorrend, illetve „címek” szerint készült el az *Appendix*, amely szintén fennmaradt (l. **App**).

6: Turóci regisztrum: 1727. máj. 26–27.; vélhetően a gyűjtemény többi része is eme időpont körül készült el.

App

1: EFK Hist. I. qqq.

2: **Appendix diplomatica ad historiam Inlyti Comitatus Thurociensis, ex documentis authenticis, compilata, et per numeros, suis locis, accommodata.**

3: 131 pp. 330x220 mm.

4: Oklevélmásolatok Turóc vármegye múltjából, főként a turóci nemes családok jogbiztosító irataival. A forrás Czemanka oklevélgyűjteménye volt (l. **[Cze]**). 20 „számra” (*numerus*) van osztva, az okiratok száma azonban ennek többszöröse. Az első néhány darab után az okiratok családok szerint vannak rendezve, többhöz családfa is készült. A kéziratok sorszám szerint a következők:

- 1.) – Mátyás király 1470. évi oklevele (pp. 1–2.)
- 2.) – Ferdinánd kiváltságlevele a Révayaknak (pp. 3–4.)
- 3.) – *Monumenta, quae docent, quomodo priscis temporibus, et quum sigillo careret Comitatus Thurociensis, litterae, fidem habiturae publicam, signatae fuerint.* (pp. 5–6.)
- 4.) – I. József 1709. évi kiváltságlevele Turóc vármegye címerének ügyében (pp. 7–11.)
- 5.) – II. Lajos 1521. évi oklevele a Révayaknak (pp. 12–15.)
- 6.) – Thurzó György 1612. évi oklevele (pp. 16–20.)
- 7.) – „Uzda nemzetség oklevelei, amely a Zatureczky, a szentpéterei Dávid és a Vajda ágra oszlott fel” (**App** pp. 21–29.)
- 8.) – A Kossuth család 2 oklevele (pp. 30–31.)
- 9.) – a Justh család genealógiája (p. 32.)
- 10.) – a Lehotzkyak jogbiztosító oklevelei (*Monumenta, iura Leotszkiorum, de eadem, alias de Kis-Rákó, illustrantia*, pp. 33–38.)
- 11.) – a Falkusfalvyak oklevelei (pp. 39–46.)
- 12.) – a Jeszeniczkyek családfája (p. 47.)
- 13.) – a Keviczkyek oklevelei (pp. 48–51.)
- 14.) – a Zorkovszkyak családfája (p. 52.)
- 15.) – a turóci prépostságra vonatkozó iratok (pp. 53–60.)
- 16.) – Jeszenszkyek oklevelei és családfája (pp. 61–65.)
- 17.) – Hroznovszkyak oklevelei (pp. 66–75.)
- 18.) – Ivánka családja (pp. 76–88.)
- 18.) (!19.) – A Szent Kozma és Damján kápolna alapító okirata (pp. 89–90.)
- 19.) – A turóci regisztrum (pp. 91–123.)
- 20.) – IV. Béla 1252. évi aranybullája, amellyel a turóci prépostságot megalapítja (pp. 124–127.). Ennek eredete valószínűleg máshonnan van, mint a Függelék egyéb irataié. Ehhez tudni kell, hogy a Kancellária 1728. márc. 5-i levelében (**[Canc]**^a) figyelmeztette Bél, hogy pontatlanul ír a prépostság alapításáról, amint ez az 1252. évi alapítólevélből kiderül. Bél erre azt kérte az ellenőrzést elvégző, egyébként vele baráti viszonyt ápoló Szluha Ferenc kancelláriai tanácsostól, hogy ebben az esetben bocsássa rendelkezésére az emlegetett alapítólevelet.⁴⁰ Úgy véljük, ez végül is megtörtént, és Szluha másolatban elküldte a levelet (ezt jelöltük **[Szlu]** jellel a

⁴⁰ L. BÉL 1993 nr. 367.

családfán), amelyet Bél „hozzácsapott” a Függelékhez (más kézzel van írva, mint a Függelék többi része).

[21.)] [sorszám nélkül:] III. Károly 1714-es kiváltságlevele az esztergomi érsek számára (pp. 127–131.)

5: A kézirat Bél írnokának tisztázata, a cím Bél kézírása. Bél ezt a kéziratot is elküldte a Kancelláriára, amelyet a hivatal (a családfán: **[Canc]**^b) 1732. november 10-én küldött vissza neki, közlésének engedélyezését azonban – amit Bél nyilván szeretett volna – megtagadta, mondván, hogy ez magánszemélyek kiváltságleveleit és családfáját tartalmazza, ami nem tartozik a történetírásra (!).⁴¹

6: A kézirat végleges formájában valamikor 1727 után készült el (l. **[Cze]**. Még l. **C**).

d

1: -

2: Comitatus Thurociensis.

3: [A kézirat nem található]

4: Turóc vármegye leírása.

5: Bél nyilván készített egy tisztázatot a az előző (**C**) kézitról, amely azonban nem maradt ránk. Ezt jelöltük **d**-vel. Ebben többek között törölnie kellett a függelékre való utalásokat, ugyanis, mint láttuk, annak közlését a Kancellária megtiltotta, s a nyomtatott szövegben (**E**) már ezek az utalások nem találhatóak meg.⁴² Másrészt viszont – amint a nyomtatott szövegből kiderül – beemelte a szövegbe a turóci prépostság 1252. évi alapítólevelét,⁴³ amely a függelékben még a 20. szám alatt van (l. **App**).

6: 1728–1736.

E

1: Nyomtatvány: BÉL 1735–(1749?) II. 291–366.

2: Comitatus Thúróciensis.

3: 76 pp.

4: Turóc vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1736.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Prónay Pál (**[Del]**^a), Czemanka András (**[Cat]**, **B**², **App**), Záborszky Jakab (**[Ad]**, **[Des]**?), Révay Pál (**[Ad]**), Ruttkay Dániel (**[Des]**?), Dávid Imre (?), Szluha Ferenc (**App**, **[Szlu]**), Beniczky Tamás (?)

Ellenőrzés: kancelláriai (kétszer: **C**, **App**).

⁴¹ „Quarto in descriptione Comitatus Thurociensis in appendice Diplomatica, nihil aliud contineri, quam in specie privatorum privilegia, et genealogias, quae cum ad historiam non spectent. Ideo Appendicem hanc, per totum exmittendam, parce ratio aliorum etiam Comitatum, quorum Descriptionibus, quae etiam privatorum privilegia inserta haberentur, habenda, nec aliter, sed in forma duntaxat historiae, aliis descriptionibus adnectenda.” A levelet l. BÉL 1993 nr. 471.

⁴² Így pl. az előzőleg idézett hivatkozás (l. a 37. jegyzetet), amely egyébként a politikai tagozat 4. fejezetéhez tartozott, a nyomtatott szövegben már értelemszerűen nincs benne (l. **E** p. 307.).

⁴³ L. **E** pp. 351–352.

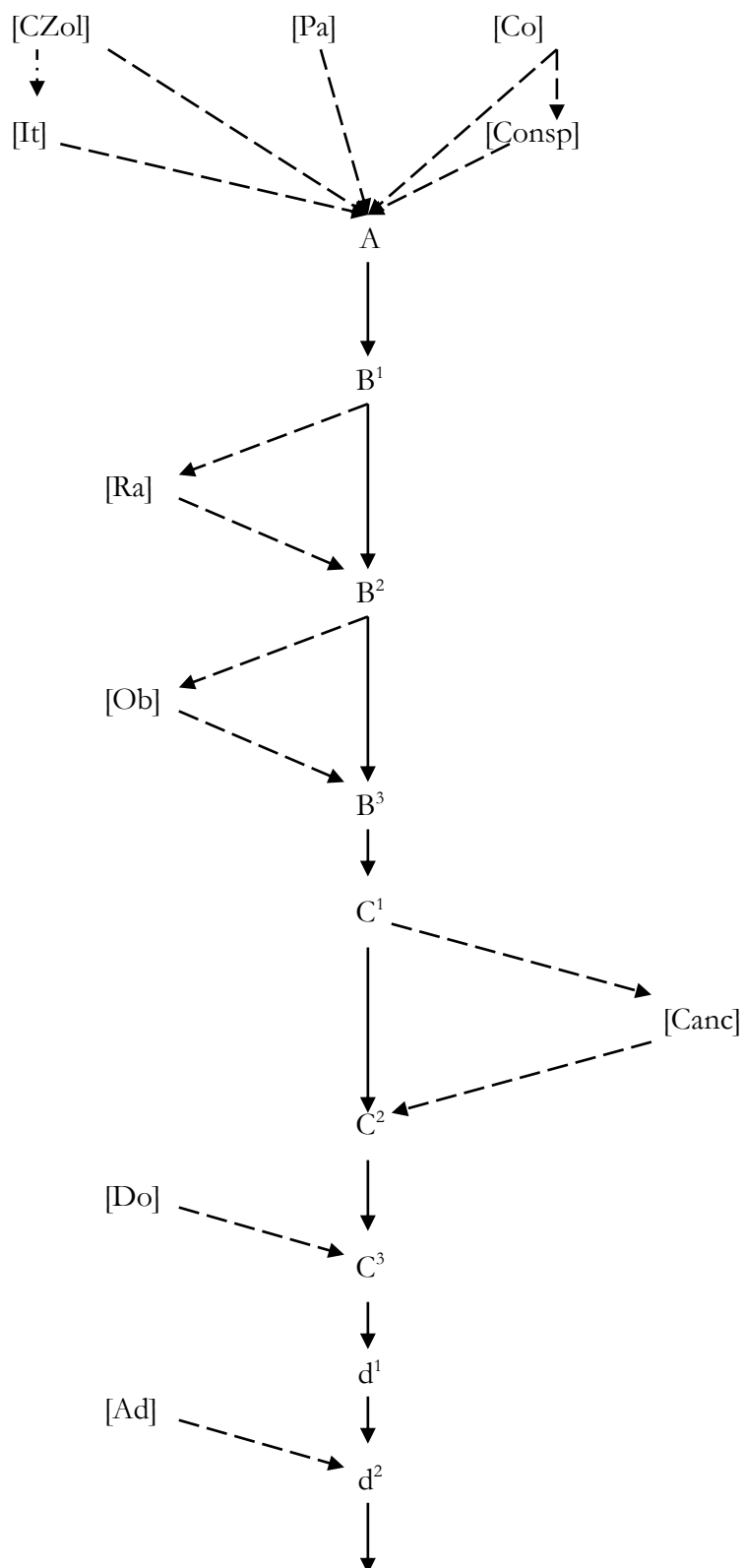
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: E (nyomtatott szöveg)

Fordítás: -

Irodalom: CHOVAN, Juraj: Príspevok k Notíciám Turčianskej stolice. In: MATEJ BEL
1987 341–345.

Zólyom vármegye

I. A kéziratok családfája

(d²)

E

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. A leírás sajátosságai

Zólyom vármegye leírásának elkészítésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a fennmaradt iratok alapján – a *Notitia* leírásai között szinte egyedülállóan – teljesen nyomon követhető a munkafolyamat, továbbá a mű hatósági revíziója is példátlanul zökkenőmentes volt. Az utóbbi annak a szerencsés körülménynek köszönhető, hogy Bél vármegyei revízió címén Radvánszky Jánossal ellenőriztette a szöveget, akinek a fiát hosszú ideig tanította és támogatta, vele magával pedig gyakorta levelezett.¹ Hozzá kell tenni, hogy a vármegyei ellenőrzés – amint azt korábban kifejtettük – kezdetben nem a Helytartótanácson keresztül, továbbá nem a vármegyei közgyűlés felügyelete alatt folyt. A Kancellária ugyan leszögezte, hogy Bélnek a vármegyéktől információkat kell kérnie, de ennek mikéntjét nem részletezte, és nem is ellenőrizte ennek megtörténtét. Ezért Bél szabad kezet kapott, hogy ezt hogyan oldja meg: ahol voltak ismerősei, ott ez előnyt jelentett, ám a távolabbi vármegyéknél már szükség volt a hivatali segítségre.

2. Adatközlők

Zólyom vármegye leírásának elkészítésénél Bél munkáját természetesen az is megkönnyítette, hogy „hazai terepen” járt (vö. **A**). Mindamellet máshonnan is bőségesen kapott információkat a vármegyéről. Kimondottan Besztercebánya leírásához több küldemény is fennmaradt hagyatékában: így a város történetének kronológikus feldolgozása és egy 1608. évi emlékirat a város akkori állapotáról és 1599–1608 közötti történetéről (**[Co]**), egy részben az előző iratra támaszkodó, 6 fejezetre osztott értekezés, szintén a város históriájáról (**[Consp]**), valamint egy kissé későbbi, 1726–1727 között keletkezett gyűjtemény, amely jelentős részben szintén a várossal kapcsolatos (**[Ob]**). Nyilvánvaló, hogy Bél korábbi besztercebányai gimnáziumi rektorságának és lelkeségének, illetve az ekkor létrejött kapcsolatoknak köszönheti ezeket az adatgyűjtéseket. Emellett felhasználta „hagyományos” technikáját is az információszerzésre, ugyanis fennmaradt egy olyan leírás is hagyatékában, amelyet ismeretlen szerző készített Zólyom vármegyéről, s amely nyilvánvalóan az ő „kérdőíve” alapján lett összeállítva (**[Czol]**). Végül – mint gyakran – az indulásnál használta Parschitius művének vonatkozó részét is (**[Pa]**).

3. A leírás elkészítése

Bél 1725 őszen kezdte el, és 1726 tavaszán fejezte be a leírás fogalmazványának elkészítését (**A**), amelyhez korábban már elkészítette az úthálózati jegyzéket (**[It]**). Az elkészült szöveget letisztáztatta (**B**¹), és a szöveg elejére néhány megjegyzést írt a leendő cenzorok számára. Ezt a példányt elküldte a már említett Radvánszky Jánosnak javítás és kiegészítés végett. Radvánszky 1727 áprilisában küldte vissza a szöveget, észrevételeit a

¹ Radvánszky Jánosra l. I. köt. 105.

kísérőlevélben írta le ([Ra]). A zólyomi birtokos lelkiismeretesen dolgozott: több lapnyi megjegyzést írt, igaz, jelentős részben magával és családjával kapcsolatban. De sok észrevétele vonatkozik a vármegyei birtokviszonyokra is. Bél nagyrészt felhasználta megjegyzéseit (B²). Annyi még megjegyzendő Radvánszkyval kapcsolatban, hogy a Rákóczi-szabadságharc után (is) többször viselte az alispáni tisztséget,² vagyis mint ilyen, és mint Bél közeli ismerőse, „ideális” vármegyei ellenőrző volt.

Bél ezután ugyanezt az iratot (B) elküldte egy ismeretlen személynek. Az illető bizonyosan besztercebányai volt, ugyanis amellet, hogy a leíráshoz lapszám szerint észrevételeket fűzött, a város anyakönyveiből is kimásolt részleteket Bél számára, emellett egyéb megjegyzései szintén jelentős részben a városhoz kapcsolódnak (l. [Ob]). Bél nagyrészt az ő megjegyzéseit is figyelembe vette, és eszerint javította az iratot (B³).

4. A kancelláriai ellenőrzés és a megjelentetés

Ezt követően már csak a kancelláriai ellenőrzés volt hátra. Bél 1727. október 1-én küldte el a B javított példányáról (B³) készült tisztázatot (C) a hivatalhoz. A Kancellária – jó szokásához híven – nem „ült” sokáig az iraton, és a következő év tavaszán, márc. 5-én visszaküldte megjegyzései kíséretében ([Canc]). Maguk a kifogások sokszor a Kancellária ingerültségét, értetlenségét tükrözik Béllal szemben. Utasították Bélt az egykori besztercebányai lelkészségéről tett említés törlésére (l. [Canc]), ami jelzi a meglehetősen vallási türelmetlenséget a hivatalban. Itt hangzik el az a sokat emlegetett kifogás is, miszerint Bél ne használja a Rákóczi szabadságharcra a „háború” (*bellum*) szót, mert az csak egyenlők között szokott kitörni (*quod nisi inter pares suscipi consuevit*).³ Az pedig már egyszerű köztudomású tény, hogy egy másik helyen kitöröltetik Béllal a zólyomiak és turóciak közös táncmultságának leírását, azzal az indokkal, hogy nem érdemes ezeket a nevetséges szokásokat az utókorra örökíteni.⁴ Bél zokszó nélkül végrehajtotta a javításokat (C²), habár ez sokszor nyilván a nehezére eshetett.

1729-ben Dobai Székely Sámuel, Bél tehetséges és önzetlen segítőtársa küldött a zólyomi alispánokról és ispánokról egy terjedelmes listát ([Do]). Bél ezt beillesztette a szövegébe (C³), noha alispánokat csak ritkán közöl a *Notitia*-ban. Végül erről a szövegről is tisztázatot készítettett (d¹), amelybe aztán beleírt még néhány újonnan talált főispánt (d²). Ezeket a neveket, adatokat eredetileg külön lapra jegyezte le ([Add]). Ezzel a szöveg kidolgozása minden bizonnyal lezárult, és 1736-ban a leírás megjelent a *Notitia* II. kötetében (E).

III. A kéziratok ismertetése

[CZol]

1: EFK Hist. I. kkkk/34 pp. 376–391.

2: **Comitatus Zoliensis.**

3: 16 pp. 270x170 mm.

4: Zólyom vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

² L. SZINNYEI: *Radvánszky József (radványi)*.

³ L. [Canc] p. 197.

⁴ „...non esse e re, ut hi ridiculi ritus ad posterus transcribantur.” L. uo.

5: Ismeretlen személy által készített fogalmazvány. Készítője láthatóan a Bél által feltett kérdésekre válaszolt, ugyanis az egyes fejezetek elején bemásolta ezeket a kérdéseket is.⁵ A tematika a következő: I. határok; II. a vármegye neve, címere; III. lakosok; IV. járások; V. termékenység; VI. hegyek, völgyek, szorosok, VII. vizek, VIII. uradalmak, főnemesi családok (*familiae magnatum*), IX. országutak (*itineraria regia*), X. vármegyecímer (tévedésből kétszer is szerepel, a II. és a X. fejezet alatt). Ez az összeállítás korai eredetre utal, amikor Bél későbbi módszere még nem alakult ki. Igen hasonló tematika figyelhető meg abban a kérdőívben, amelyet Bél 1718-ban Mitsinsky Jánosnak küldött.⁶ Feltehető, hogy Bél valamely diákja írta. Bél kismértékben – hiszen saját vármegyéjéről ő maga is sokat tudott – felhasználta az ismeretlen szerző adatait az első általa készített fogalmazványban (**A**), bár első ízben épphogy cáfolta azon állítását, miszerint a huszitáktól eredne a *Zwolen* (Zólyom) szláv elnevezés.⁷

6: 1718 körül (l. fent).

[Pa]

1: EFK Hist. I. kkkk/34 pp. 392–418.

2: Comitatus Zoliensis.

3: 16 pp. 270x170 mm.

4: Zólyom vármegye leírása Parschitius Kristóf művéből.⁸

5: Ismeretlen kéz által készített másolat, az első lapon Bél megjegyzésével, amely szerint ez a szöveg Parschitius kéziratából származik, amely mű Mencken (Friedrich Otto Mencken?) könyvtárában van Lipcsében.⁹ Egy ismeretlen személy egy-két helyen javította, kiegészítette a szöveget (l. pp. 414–416, 418.).

Tudunk arról, hogy Bél 1718 folyamán megvásárolta a „lipcsei (városi) tanácstól” Parschitius országleíró művének kéziratát, amelyet aztán gyakran használt, javított, széljegyzetelt.¹⁰ Nem világos, hogy ez azonos-e azzal a kézirattal, amelyre az első lapon utal. Ami ezt a kimásolt részletet illeti, vélhetően elküldte valakinek ellenőrzés végett a Zólyom vármegye Parschitius-féle leírását, ahogy azt más alkalommal is megtette.¹¹ Ezt támasztja alá a szövegben lévő javítás, kiegészítés is. Bél egyébként e kiegészítések közül felhasználta Végles nevének etimológiáját, amely szerint a magyar „les” szóból származik a szó.¹²

6: 1718 körül.

[It]

1: EFK Hist. I. kkkk/34 pp. 419–422.

2: Itinerarium ex Comitatu Zoliensi in Comitatus vicinos.

3: 4 pp. 270x170 mm.

4: A Zólyom vármegyéből kivezető utak leírása: ez szokott Bél vármegyeleírásainak végén szerepelni.

⁵ Így pl. a második fejezet ezzel kezdődik: „Nomen Comitatus unde dicitur? Et quae insignia eius.” L. **[Czol]** p. 376.

⁶ L. BÉL 1993 nr. 40.

⁷ L. **[Czol]** p. 377, **A** p. 480. [2.]

⁸ L. PARSCHITIUS 1702 pp. 220–234.

⁹ „Ex manuscripto Parschitziano, quod exstat in bibliotheca Illustris. Menkenii, Lipsiae.” L. **[Pa]** p. 392.

¹⁰ L. PARSCHITIUS 1702. Parschitiusra még I. I. köt. 36–37.

¹¹ L. uo.

¹² L. **[Pa]** p. 415, ill. **A** p. 589. [111.] Egyébként a néveredeztetés helyes, a helynév a „vég” és a „les” szóból származik. L. KISS 21997 II. 747.

5: Bél Mátyás sajátkezű kézírása. Elképzelhető, hogy felhasználta hozzá az ismeretlen személy által készített adatgyűjtést.¹³ E jegyzetét később, az első teljes fogalmazványban beillesztette a helyére, vagyis a szöveg végére.¹⁴

6: 1718–1725 (1725-ben kezdte el írni az első fogalmazványt. L. **A**).

[Co]

1: EFK Hist. I. kkkk/35.

2: **Conspectus chronicus rerum memorabilium Neosolii inde ab Urbis origine gestarum.**

3: 10 pp. [pp. 42–51.] 320x200 mm.

4: Két részből áll: 1.) A voltaképpen *Conspectus chronicus*, vagyis Besztercebánya története évszámokban, az 1255-ös alapítástól 1702-ig, a vártorony felújításáig (pp. 1–6. [42–47.]). 2.) A vártorony 1608. évi felújításakor a torony gömbjébe helyezett szöveg, amely egyrészt tartalmazza a város akkori tisztségviselőit, a városcímernek és a város eredetének rövid leírását, valamint a várossal történt eseményeket 1599-től egészen 1608-ig (pp. 7–10. [48–51.]). *Oswald Plotsch* akkori aljegyző készítette.¹⁵ A szöveget egyébként a vártorony fentebb említett 1702-es felújításakor, és a torony gömbjének kicserélésekor találták meg, ahogy arról a szöveg végén egy megjegyzés tudósít.¹⁶

5: A két szövegrész valószínűleg két külön kéz írása. Mindazonáltal az első rész írója ismerte a második szöveget, ugyanis a 16. sz. végi eseményeknél utal arra, hogy ide lehetne beszúrni a Plotsch által írt 1599–1608 közötti eseménytörténetet.¹⁷ Egyértelmű, hogy besztercebányai volt, aki Bélnak elküldte ezt a különleges anyagot; sajnos azonban közelebbi azonosítása nem lehetséges. Bél felhasználta a benne foglaltakat.¹⁸

6: 1718–1725 (?).¹⁹

[Consp]

1: EFK Hist. I. kkkk/36.

2: **Conspectus chronologicus Civitatis Neosoliensis.**

3: 19 pp. [3–22.] 320x210 mm.

4: Besztercebánya eseménytörténete hat fejezetre osztva, ismeretlen szerzőtől.

5: Ismeretlen szerző kézírása. Ismerte és felhasználta az előbb tárgyalt iratot ([Co]), Plotsch-t név szerint is említi és méltatja a 3. [5.] lapon. Ő is részletes kronológiát ad a 18. század elejéig, különösen a várossal kapcsolatos 17. sz.-i eseményekről (pp. 5–19. [7–22.]). Ebben hűen követte valószínű forrását, a *Conspectus Chronicust* (l. [Co] pp. 4–6. [45–

¹³ L. [Czol] pp. 390–391.

¹⁴ L. **A** pp. 626–628. [148–150.]

¹⁵ „Oswaldus Plotschius Patriae Vice Notarius fideliter conscripsit.” L. p. 10. [51.]

¹⁶ „NB inventa sunt haec antiquitatis documenta (?) in globo turris arcensis Anno 1702. cum deportato veteri, fastigium novum erigeretur.” L. p. 10. [51.]

¹⁷ „Huc inseri possunt Oswaldi Plotschii Notata Anno 1702., in globo turris arcensis inventa.” L. p. 3. [44.]

¹⁸ Így pl. Bél, amikor megadja a város megadja a város Bethlen előtti meghódolásának dátumát („...cives, urbem, condicionibus, quam poterant, aequissimis, Anno MDCXIX. 22. Septembris dedunt.” **A** p. 62. [540.]), nyilvánvalóan a *Conspectus Chronicus*-ból merített („Anno 1619. 22. Septembr. Urbs Copiis Bethlenianis se dedit” [Co] p. 4. [45.]). A *condicionibus, quam poterant, aequissimis* jellegzetes Bél-féle eufemizmus. Emellett Bél név szerint is említi és idézi Plotsch iratát, amikor leírja Besztercebánya címerét: „Urbis insignia, Oswaldus Plotsch, Patriae Vice Notarius, in hunc modum descripsit...” L. **A** p. 75. [553.]. Vö. [Co] p. 8. [49.]

¹⁹ A szöveget az anyaggyűjtés idejére datáltuk (1725-ben kezdte el írni Bél magát a leírást). Mindazonáltal az is lehetséges, hogy korábbi, s eredetileg nem Bél számára készült: nincs ugyanis utalás arra, hogy a pozsonyi tudós kérte volna ezt a munkát. Ám ez nem is zárható ki, hiszen Bél hagyatékában maradt fenn.

47.]). Sajnos eme adatközlő személye sem ismert. Bél valószínűleg felhasználta az általa írtakat.²⁰

6: 1718–1725.²¹

A

1: LK 427. kt. pp. 479–628.

2: **Comitatus Zoliensis.**

3: 149 pp. 340x210 mm.

4: Zólyom vármegye leírása.

5: Bél saját kezű fogalmazványa. Később saját maga sűrű javításokat írt a szövegbe. Munkájához természetesen felhasználta az eddigi adatgyűjtést (l. **[Czol]**, **[Pa]**, **[Co]**, **[Consp]**). Természetesen hagyatkozhatott saját tapasztalataira is, hiszen a Zólyom vármegyei Ocsován (Nagyócsa) született, majd Besztercebányán járt iskolába, illetve később itt is tanított.

6: Bél saját bejegyzése szerint 1725. szeptember 6-án látott hozzá a munkához,²² és 1726. április 30-án fejezte be: mint írja, tengernyi más munkával is végzett ezalatt.²³

B

1: 423. kt.

2: **Comitatus Zoliensis.**

3: VI, 224 pp. (pp. 223–224. üres). 330x205 mm.

4: Zólyom vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat a Bél Mátyás által írt fogalmazványról (**A**), Bél Mátyás javításaival. A szöveg elejére Bél néhány instrukciót adott a kötet leendő cenzorainak – valószínű, hogy ezt a példányt szánta vármegyei revízióra.²⁴ A szöveget Radvánszky János nézte át és látta el pótlásokkal 1727-ben (l. **[Ra]**). Bél Radvánszky megjegyzései mellett – amelyeket nagyrészt elfogadott, és azok szerint módosította művét (l. **[Ra]**) – azokat a bőséges adalékokat is beemelte a szövegbe, amelyeket egy ismeretlen személy készített (l. **[Ob]**). A Radvánszky-féle adatokkal kiegészült szövegállapotot **B²**, míg az ismeretlen szerző információival tovább bővült szövegállapotot **B³** betűvel jelöltük. Emellett utólagosan Bél készítette el a szövegben a margókat, s az azokból felépülő „tartalomjegyzékeket” (*synopsis*) is.

6: Az alapszöveg nem sokkal a Radvánszky-féle „lektorálás” (1727) előtt készülhetett (valószínűleg 1726 folyamán, de 1726. ápr. 30., az **A**-val jelölt fogalmazvány befejezése után), a javítások pedig – legalábbis azok, amelyek Radvánszky megjegyzései alapján készültek – 1727. ápr. 28., vagyis a az egykori kincstartó levelének kelte után, de még október 1. előtt, amikor Bél már a Kancelláriára küldi a szöveget (l. **C**).

[Ra]

1: Közölve: BÉL 1993 nr. 328. pp. 177–181.

2: **Radvánszky János levele Bél Mátyáshoz.**

3: -

²⁰ A problémát az okozza, hogy a **[Consp]** szerzője nagyrészt azokat az adatokat dolgozza fel, amelyek az előző szövegben (**[Co]**) szerepeltek így nehéz eldönteni, hogy Bél melyiket használta.

²¹ L. az előző irat (**[Co]**) datálását.

²² „Pisonii 1725. d. 6. Sept.” L. p. 479.

²³ Finitum Anno 1726. d. ult. Apr. ♂ infinitis interea laboribus aliis exantlatis. S. D. G.” L. p. 628.

²⁴ Bél négy pontból álló emlékeztetőjét közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 919.

4: Radvánszky János (1666–1738), II. Rákóczi Ferenc egykori kincstartója, Zólyom vármegyei birtokos közeli nexusban volt Béllal, hiszen gyermekei, László és György a pozsonyi evangélikus líceumban tanultak Bél keze alatt.²⁵ Radvánszky itt tágyalt, 1727. ápr. 28-én kelt levelében elnézést kér Béltől, hogy csak most küldi vissza „megyéje” leírását, majd közli lap- és paragrafusszám szerint a szöveghez fűzött észrevételeit, amelyek pontosan megegyeznek a **B** kézirat vonatkozó helyeivel.²⁶ Bél többnyire figyelembe vette Radvánszky észrevételeit, s azok alapján javította, illetve pótolta a szöveget.²⁷

5: Radvánszky János kézírása.

6: 1727. ápr. 28.

[Ob]

1: LK 511. kg./3.

2: *Observationes ac Commentarii ad descriptionem Comitatus Zoliensis.*²⁸

3: 56 pp. 335x210 mm. A 33–40. lapokat kivágták.

4: Az összefűzött kézirat Zólyom vármegye leírásához tartalmaz megjegyzéseket, illetve adalékokat. Több részre osztható:

- 1.) p. 1a: Zólyom vármegye kisméretű, kéziratos térképe, mérete: 120x165 mm.
- 2.) pp. 1–20.: Megjegyzések Zólyom vármegye leírásához, paragrafusszám és lapszám szerint. Megállapítható, hogy a megjegyzések készítője a **B** szöveget látta, ugyanis az általa hivatkozott lapszámok megfelelnek a mondott kéziratnak. Amint az a **B** kéziratból kitűnik, Bél nagyjából figyelembe vette a megjegyzéseket, s ennek megfelelően saját kezűleg módosította a leírás szövegét.²⁹
- 3.) pp. 23–30.: *Additamenta, in quorum notitiam serius pervenire licuit.* Feliratközlések és egyéb adalékok Zólyom vármegye leírásához.
- 4.) pp. 31–50.: *Appendix, ad descriptionem Urbis Neosoliensis eiusque fatorum, pertinens.* Németül írt adalékok Besztercebánya leírásához. Hiányos, a 33–40. lapokat kivágták.
- 5.) pp. 53–56.: *Ex Matricula Ecclesiastica Arcensi.* A besztercebányai anyakönyvből kimásolt bejegyzések.

5: Az ismeretlen készítő, mint említettük, a **B** szöveget kapta kézhez, s annak alapján dolgozott.

6: Figyelembe véve, hogy a készítő a **B** szöveget használta, a kézirat valamikor 1726–1727-ben keletkezhetett (még l. **B**).³⁰

C

1: EFK Hist. I. gggg

2: *Comitatus Zoliensis.*

3: 170 pp. 335x210 mm.

²⁵ Vö. Bél 1717. aug. 8-án kelt levelét Radvánszky Jánoshoz. In: BÉL 1993 nr. 28.

²⁶ A levélre még l. MATULAY 1987 292.

²⁷ Pl. Radvánszky a hegyek felsorolásánál még megemlítené a „Király Hegyét”: „Pag. 15. Punct. XII. Merentur adnotationem Montes, ut vocamus Regii; Király Hegye: Kralowske hory ditionis Arcis Zólyom...” L. [Ra] p. [178.]. Ennek megfelelően Bél utólagosan betold egy 13. pontot a hegyekhez: „XIII. Hic et Montes Regii, Hung. Király Hegye, Slav. Kralowské Hory nominandi sunt...” L. **B** p. 15.

²⁸ Tartalom alapján adott cím.

²⁹ Pl. a megjegyzések írója a III. §-hoz, ill. a 6. laphoz (ad §. 3. p. 6.) fűzött megjegyzésében úgy véli, hogy az alacsonyabban fekvő vidékeken legeltetett juhok gyapja jobb minőségű (l. [Ob] p. 1.), amely véleményét Bél a 6. lapon beilleszti a szövegbe (l. **B** p. 6.).

³⁰ Ezt erősíti, hogy a jegyzetíró egy helyen említi, hogy 1725-ben szokatlanul nagy árvizek voltak (l. p. 2.).

4: Zólyom vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat az előző kézirat javított változatáról (**B**³).³¹ A szövegben Bél Mátyás javításai láthatók. Valószínű, hogy ez az irat járt a Kancellárián, ugyanis a hivatal kifogásainak Bél ebben a kéziratban tett eleget (l. [**Canc**]). Emellett Bél ebbe a kéziratba vezette bele azoknak a főispánoknak az adatait, amelyeket szorgalmas segítőtársa, Dobai Székely Sámuel gyűjtött össze számára 1729-ben (l. [**Do**]). A Kancellária javításaival kiegészült szövegállapotot jelöltük **C**², míg a Dobai adatait is tartalmazó szövegállapotot **C**³ betűvel.

6: Az alapszöveg (**C**¹) 1727. okt. 1., a Kancelláriára küldés előtt keletkezhetett, míg a Kancellária által megkövetelt javítások véghezvitele (**C**²) a hivatal kifogásait tartalmazó levél kelte (1728. márc. 5.) után (l. [**Canc**]). A Dobai-féle adatokat értelemszerűen az azokat tartalmazó levél kelte (1729. júl. 26.) után írta bele Bél a kéziratba (**C**³).

[Canc]

1: MOL A 35 Conspectus expeditionum 1728. márc. 83. sz. (fogalmazvány).

2: **A Magyar Udvari Kancellária Bél Mátyásnak.**

3: Közölve: BÉL 1993 nr. 358. pp. 196–197.

4: Bél Mátyás 1727. október 1-én küldte el Zólyom vármegye leírását a Kancelláriára.³² A hivatal 1728. márc. 5-én küldte vissza a leírást levele kíséretében, amelyben viszonylag sok kifogást emel a leírással kapcsolatban. Az egyik legtanulságosabb ezek közül az a megjegyzése, miszerint „bizonyos megfontolások és okok miatt” törlendő az a rész, ahol Bél felelegeti a besztercebányai Szent Erzsébet plébánián való egykori lelkészi szolgálatát.³³ E „megfontolások” között nyilván szerepelt a Kancelláriának az a többször nyomtatékosított utasítása, hogy Bél kerülje a vallási témákat (persze csak a protestánsokkal kapcsolatosakat), másrészt pedig, hogy a nevezett plébánia a Rákóczi-szabadságharc következményeként került vissza az evangélikusokhoz, hogy aztán 1710-ben újból elvegyék tőlük (s ezzel Bél is elveszítse lelkészi állását).³⁴ Mint említettük, nagy valószínűséggel a **C** szöveg járt a Kancellárián, ugyanis Bél ebben a kéziratban tett eleget – ráadásul szinte teljes mértékben – a hivatal utasításainak (**C**²).³⁵

5: -

6: 1728. márc. 5.

[Do]

1: EFK Hist. VII. c. 3. ff. 22–22a.

2: **Dobai Székely Sámuel levele Bél Mátyáshoz.**

3: Közölve: BÉL 1993 nr. 379.

4: Dobai Székely Sámuel levelében a többi között Zólyom vármegyei fő- és alispánok adatait gyűjtötte össze Bél Mátyás számára. Bél felhasználta az általa írtakat, ugyanis utólag beszúrta azokat a **C** kéziratba (**C**³).³⁶

³¹ A **B** kézirat összes javítása már alapszövegben szerepel a **C** szövegben. Így alapszövegben olvasható a Radvánszky javaslatára a **B** szövegbe beszúrt Király-Hegy (l. **B** p. 15, **C** p. 14.) – amelyre még l. a 27. jegyzetet –, valamint az ismeretlen jegyzetíró (**[Ob]**) megjegyzése, miszerint a síkságon legeltetett juhok gypaja jobb minőségű (l. **B** p. 6, **C** p. 6.).

³² L. BÉL 1993 nr. 337.

³³ „Demum inibi §. 15. quo loco nimirum Author de se scribit formalibus: Mihi interim intra Urbem apud Divae Elisabethae Parochiam, ubi tunc sacris praeeram etc. ex certis rationibus et causis pariter totaliter omittendum veniet.” L. [**Canc**] p. [197.]

³⁴ L. HAAN 1879 21.

³⁵ Így törölte a besztercebányai lelkészségéről szóló megjegyzést is a szövegben. L. **C** p. 48.

³⁶ L. **C** p. 55.

- 5: Dobai Székely Sámuel kézírása.
6: 1729. júl. 26.

d

- 1: -
2: **[Comitatus Zoliensis.]**
3: [A példány nem található]
4: Zólyom vármegye leírása.
5: A nyomdába küldés előtt Bél valószínűleg készített egy tisztázatot, amely azonban nem maradt ránk. Ezt jelöltük **d** betűvel. A példány alapszövege (**d**¹) értelemszerűen a **C** szöveg többszörösen javított változatának (**C**³) a tisztázata lehetett. Valószínű, hogy ebbe a példányba szúrta bele Bél azt a néhány adatot a zólyomi főispánokról, amelyeket eredetileg külön lapra írt (**[Ad]**), de a nyomtatott változatban (**E**) már a szöveg részét képezik (l. **[Ad]**). A pótlásokkal kiegészült változatot jelöltük **d**² betűvel. Elképzelhető, hogy a **d** szövegről is készült még tisztázat.
6: 1729–1736.

[Ad]

- 1: LK 430. kt. p. 231.
2: **Addenda ad Comites Zolienses.**
3: 1 p. 335x225 mm.
4: Néhány kiegészítés a zólyom vármegyei főispánok névsorához.
5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. Maga a levél, amelyen ez a néhány jegyzet fennmaradt, Nógrád vármegye leírásának egyik munkapéldányába lett behelyezve. Nem tudni, hogy Bél mikor készítette e jegyzeteket, az azonban bizonyos, hogy magában Zólyom vármegye leírásában csak a nyomtatott változatban tűnnek fel az általa leírt adatok, ekkor már beillesztve a főispánok archontológiájába.³⁷ Valószínű, hogy Bél a **C** szöveg tisztázatába, az elveszett **d** példányba szúrta be őket (még l. **d**).
6: 1729–1736.

E

- 1: Nyomtatvány : BÉL 1735–(1749?) II. pp. 367–507.
2: **Comitatus Zoliensis.**
3: 141 pp.
4: Zólyom vármegye leírása.
5: A kinyomtatott szöveg.
6: 1736.

³⁷ Bél ezt a jegyzetet írja elsőként: „Nicolaus, Comes de Zólyom, sub Ladislao Cumano Anno MCCLXXXII. Exstat eius mentio in privilegijs oppidi Ponik.” L. **[Add]**. Ez a jegyzet a nyomtatott szövegben csaknem szó szerint megjelenik: „Nicolaus, Comes de Zólyom, sub Ladislao Cumano. Legitur eius nomen in diplomatibus Ponik oppidi, anno MCCLXXXII.” L. **E** p. 405. Emellett bekerül a nyomtatott szövegbe a Majthényi Lászlóról szóló hosszabb megjegyzés is (l. **[Add]**, ill. **E** p. 406.).

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen ([Czol], [Co], [Consp], [Ob]), Radvánszky János ([Ra]), Dobai Székely Sámuel ([Do])

Ellenőrzés: „vármegyei” ([Ra]), kancelláriai ([Ca])

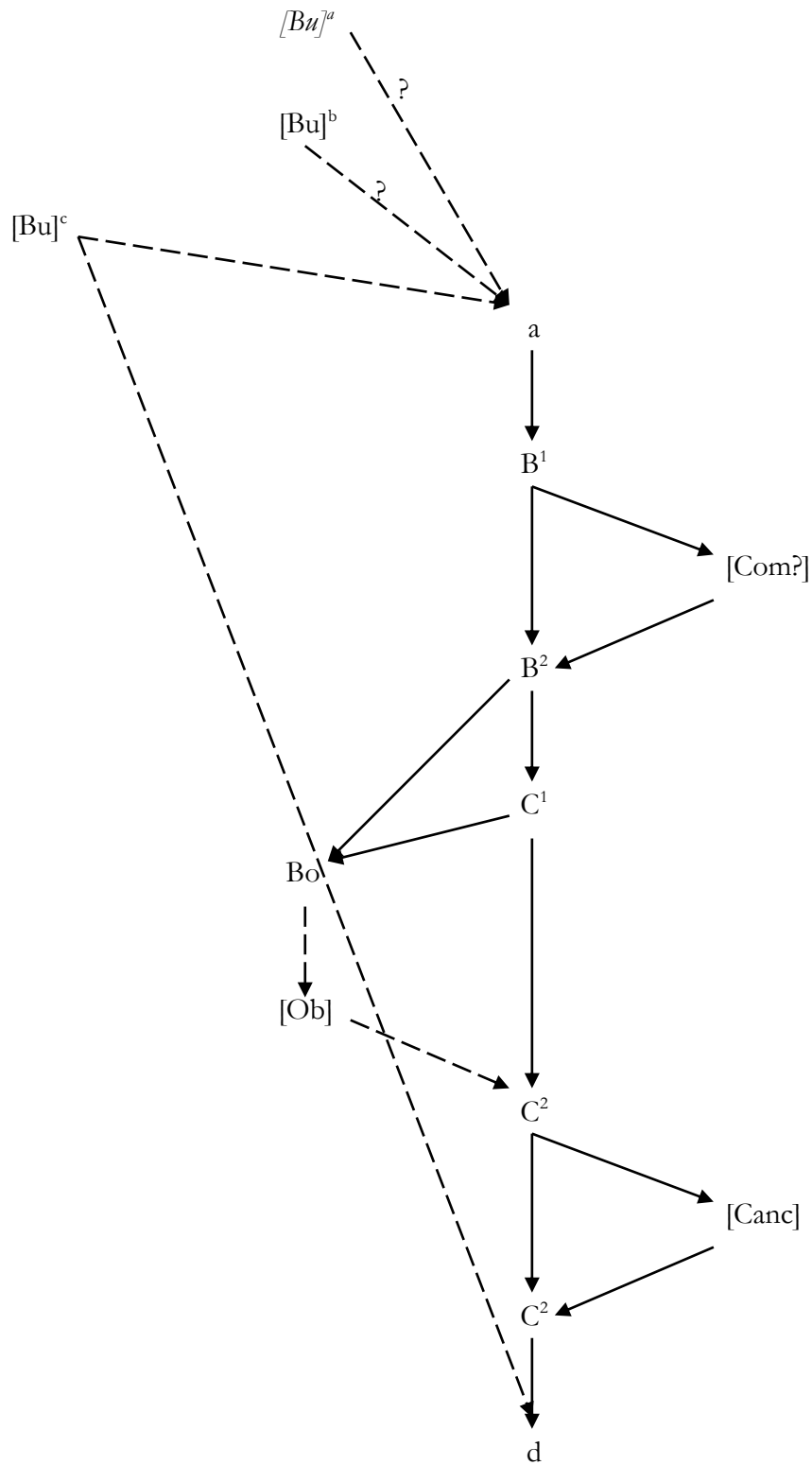
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: E (nyomtatott szöveg)

Fordítás: általános rész, természetföldrajzi tagozat (szlovák, BÉL 1984⁷); „Besztercebánya leírása” – 14–18. fej. (BÉL 1984² 272–281.); „Ocsova leírása” (uo. 282–283.); Besztercebánya (BÉL 2004 39–102.); Libetbánya (uo. 203–216.).

Irodalom: MATULAY 1987.

Liptó vármegye

I. A kéziratok családfája

(d)
↓
E

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. A közreműködők. Ifj. Buchholtz György

Liptó vármegye leírásának keletkezéséről sajnos kevés információ áll rendelkezésre, de a fennmaradt két példány kora, funkciója, valamint a benne levő javítások eredete könnyen megfejtethető, s bár bizonyosan több példány is létezett, eme ismeretlen példányok kikövetkeztethetők a teljes folyamatból. Egyedül a segítők, adatközlők terén vannak „lyukak”, noha erről is van némi adat Bél levelezésében.

Leginkább ifj. Buchholtz György, a nagypalugyai, majd késmárki evangélikus iskola rektora – egyszerismind Bél állandó levelezőtársa és segítője – jöhet szóba, mint adatközlő (megjegyzendő, hogy Nagypalugya Liptó vármegyei település, egyben az evangélikusok artikuláris helye). Bél már 1718. március 13-án levelet küldött neki a leírás ügyében, amint ez Buchholtz naplójából kiderül.¹ 1719. febr. 14-én írott levelében közli, hogy „vármegyéje” (minden bizonnyal Liptó) leírása már majdnem kész, de nem tudni, hogy elküldte-e végül Bélnek, s ha igen, mikor (**[Bu]^a**). Ugyanezen év novemberében elküldte neki Liptóújvár rajzát, avagy leírását (**[Bu]^b**). Emellett még számos barlangleírást, barlangokról készült rajzot, hegyekről készült rajzokat, leírásokat stb. küldött Bélnek 1719–1723 folyamán (l. **[Bu]^c**). 1720. jún. 17-én Bél Johann Kanold boroszlói orvoshoz írott levelében megemlíti, hogy ifj. Buchholtz György hat liptói barlangot járt be és rajzolt meg, míg apját, id. Buchholtz Györgyöt rávette, hogy a Kárpátokról írjon. Az ifj. Buchholtznak a deményfalvi barlangról készített rajzát Bél részbe metszve a *Prodromus*-ban is elhelyezte,² vagyis nagyra becsülte munkáját. Sőt, mint említettük volt, beillesztett a leírásba egy hosszabb ismertetést a deményfalvai barlangokról (l. **d**), ami szintén bizonyosan Buchholtz felmérésén alapul (vö. **[Bu]^c**). Tőle, vagyis Buchholtztól származhat emellett a „sziklacsúcsok” leírása a 4. fejezetben, Bél ugyanis a nyomtatott szövegben, a fejezet végi jegyzetben elárulja, hogy nála vannak Buchholtz ezekről készített rajzai, azonban nem volt pénze rézbe metszteni őket.³ Emellett ugyancsak Buchholtz 1721. júl. 31-én kelt levelében elküldte Bélnek Liptó és Árva vármegye térképét is (l. **[Bu]^c**). Nem tudni, hogy ezen alapul-e a 2. kötetben lévő, Liptó vármegyéről készített térkép.⁴ Mindenesetre Bél a nyomtatott szövegben általában megjegyzi, hogy sokat köszönhet Buchholtznak Liptó leírásának elkészítésében.⁵

Rajta kívül még egy ismeretlen közreműködőt ismerünk, aki az első ismert példányba (**B**) írt bele két kis kiegészítést. Erős a gyanú, hogy a vármegyei bírálók állnak a

¹ L. BÉL 1993 nr. 30. (L. a tételhez fűzött jegyzetet a kötet végén.)

² *Antra Deminfalvensia admiranda in Comitatu Liptoviensi Georgius Buchholtz iunior adiit et fideliter delineavit Anno MDCCXIX. d. III. Iulii. Edidit Matthias Bel. S. Mikoviny sc. Norib.* In: *Prodromus* p. 150a.

³ *Habemus omnium harum rupium icones, a Georgio Buchholtzio nostro, cite adumbratas; sed quas, impensarum nimietas, vetuit aeri incidere.*” L. **E** p. 522.

⁴ L. BÉL 1735–(1749?) II. p. 553a. A térkép készítője nincs rajta feltüntetve, csak a metsző (*Nicolai sc.*).

⁵ „Multum, viro huic [sc. Buchholtzio] longe doctissimo, nos, cum in concinnanda *Historia* hac *Liptoviensis Comitatus*, tum in rebus aliis, ad nostram detinentibus destinationem, in acceptis ferre debere, eo lubentius profitemur, quo magis cupimus ut eruditorum de nobis bene merita, orbi litterato palam fiant.” L. **E** p. 539. u.) jegyz.

két jegyzet mögött.⁶ Bélnek ugyanis mindenképpen ellenőriztetnie kellett a leírást a vármegyével, mielőtt a Kancelláriára küldte, és a következő kézirat (C) már a hivatalnak ment.

2. A leírás elkészítése

Bél valamikor 1725 környékén készíthette el a vármegyeleírást, legalábbis annak fogalmazványát (a). Az erről készített tisztázat (B) 1725–1726-ra tehető. Ezt küldte el a szerző a már fent említett vármegyei bírálóknak ([Com]), akik két kis javítást, illetve kiegészítést írtak bele (B²). Bél ezt a szöveget letisztáztatta (C), kimásolta belőle (vagy még az előző B szövegből) Boca városának leírását (Bo). Ezt elküldte az érintetteknek, akik sok megjegyzést írtak a szöveghez ([Ob]), de alaposan vissza is vágtak a pozsonyi tudósnak, amiért az őket mutatis mutandis a bányászatban járatlanoknak tartja, és szlovákká korcsosult németnek titulálja a leírásban (l. [Ob]). Bél ezért mérgében a város leírásának nagy részét elhagyta, kicserélve és újraírta a C szöveg vonatkozó lapjait (l. C²). Az így módosított leírást küldte el a Kancelláriára 1728-ban. 1732. júl. 9-én írt levelében, amelyet minden bizonnyal a Helytartótanácsnak küldött, arra panaszkodik, hogy Liptó leírása, amely „már 7 évvel ezelőtt ki lett dolgozva”, még mindig a Kancellárián rostokol Nógráddal együtt.⁷ A Kancellária 1732. nov. 10-én végre elküldte kifogásait, amelynek alapján Bél javította a visszakapott példányt (l. C). Az erről készített, ránk nem maradt tisztázaton (d) további módosításokat végzett, illetve jelentős kiegészítéseket írt hozzá – így ekkor írt egy hosszabb ismertetést a deményfalvi barlangokról, nyilvánvalóan ifj. Buchholtz György munkája alapján ([Bu]^c). A nyomtatott szöveg (E) 1736-ban jelent meg, a *Notitia* 2. kötetében.

III. A kéziratok ismertetése

[Bu]^a

1: -

2: [Descriptio Comitatus Liptoviensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Liptó vármegye feltételezett leírása Buchholtz Györgytől.

5: Ifj. Buchholtz György 1719. febr. 14-én levelet írt Bélnek, amelyben többek között kifejti: „vármegyéje” leírása, amelyet az előírt rovatok szerint készített, már majdnem készen van.⁸ Buchholtz György késmárki születésű volt, így szóba jöhetne Szepes leírása, de ugyanebben a levélben említi, hogy Szepeshez most kezdett hozzá.⁹ Így Liptóra kell gondolnunk, mivel Buchholtz György a Liptó vármegyei Nagypalugyán lévő evangélikus iskola igazgatója volt. A kézirat nem maradt fenn, azt sem tudjuk, hogy egyáltalán eljutott-e Bélhez. Ugyanő Liptóújvárról is küldött leírást (l. [Bu]^b), de mivel az sem maradt fenn, nem tudható, milyen viszonyban volt ezzel a szöveggel.

6: 1719.

⁶ L. a B kézirathoz fűzött ismertetést.

⁷ „Liptoviensem, iam tum ante septennium elaboratus, haeret, cum Neogradiensi, in censura Excelsae Cancellariae.” A levelet l. TÓTH 2006² Füg. IV.

⁸ „Descriptio Comitatus nostri iuxta rubricas praescriptas iam fere elimata est.” L. BÉL 1993 nr. 49.

⁹ Vö. *Szepes vármegye* 11. jegyz.

[Bu]^b

1: -

2: [Delineatio (arcis) Hradek]

3: (A kézirat nem található)

4: Liptóújvár (Hradek) leírása Buchholtz Györgytől.

5: Buchholtz György naplójában említi, hogy 1719. nov. 7-én elküldte Bélnek Hradek leírását, vagy rajzát (*delineatio*).¹⁰ Hradek valószínűleg a Liptó vármegyei Liptóújvárnak felel meg, bár van Nyitra vármegyében is Hradek nevű helység, magyar neve Temetvény. Nyilvánvaló azonban, hogy az előbbire kell gondolnunk, mivel Buchholtz ott volt ismerős. A kézirat nem maradt fenn.

6: 1719.

[Bu]^c

1: -

2: [Miscellanea a Georgio Buchholtz ad Belium missa]

3: (A kéziratok nem találhatók)

4: Buchholtz György a fenti műveken kívül még számos adalékot küldött Bél számára, amelyek nem maradtak fenn, s mivel Buchholtz csak röviden tesz említést e küldeményekről naplójában, nem lehet pontosan tudni, hogy mennyiben vonatkoztak Liptóra, s hogy Bél milyen mértékben használta fel ezeket. Ezeket összefoglalólag jelöltük **[Bu]^c** jellel a családfán. Ezek a küldemények a következők: barlangok (? barlangokról készült rajzok? barlangleírások?), hegyek rajza (?);¹¹ barlangok leírása;¹² A Kárpátok leírása, róluk készült rajz;¹³ a deményfalvi völgy bejárásának elbeszélése;¹⁴ Liptó és Árva vármegye térképe;¹⁵ kőzetek küldése;¹⁶ barlangokról készített rajzok.¹⁷ Bél a küldemények jó részét bizonyosan felhasználta. (L. d. Még I. a II. fejezetet)

6: 1719–1723.

a

1: -

2: [Comitatus Liptoviensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Liptó vármegye leírása.

5: Mivel Liptó vármegye leírásának legkorábbi ránkmaradt kézírata másolat (I. **B**), feltételeznünk kell egy ezt megelőző fogalmazványt, amely alapján készült. Bizonyosan Bél saját maga készítette: a legkorábbi ismert szöveg (**B**) – amely feltehetően e fogalmazványról készült – stílusában egyértelműen a pozsonyi tudós sajátja, amit az is alátámaszt, hogy Bél alig írt stiláris javításokat bele a mondott másolatba (**B**), csak tartalmi korrekciókat, kiegészítéseket, míg amikor más szövegét javítja, szinte az egész

¹⁰ „Scripsi Clarissimo Belio, missa delineatione Hradek, et lapillo Thurkiensi.” L. BÉL 1993 nr. 70. (I. a levélhez fűzött jegyzet.)

¹¹ L. Buchholtz Gy. bejegyzését naplójába 1719. szept. 28-án. Közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 65. (jegyzet).

¹² Naplóbejegyzés 1719. nov. 4-én. L. uo. nr. 69. (jegyzet)

¹³ Naplóbejegyzés 1720. jan 8-án. L. uo. nr. 78. (jegyzet).

¹⁴ Naplóbejegyzés 1721. ápr. 4-én. L. uo. nr. 141. (jegyzet).

¹⁵ Naplóbejegyzés 1721. júl. 31-én. L. uo. nr. 147. (jegyzet).

¹⁶ Naplóbejegyzés 1722. okt. 5-én. L. uo. nr. 180. (jegyzet).

¹⁷ Naplóbejegyzés 1723. aug. 26-án. L. uo. nr. 195. (jegyzet).

szöveget át szokta írni.¹⁸ Kérdéses egyébként, hogy vajon Bél felhasználta-e már e korai kéziratban is Buchholtz György küldeményeit (**[Bu]^a**, **[Bu]^b**, **[Bu]^c**).

6: 1724–1726 körül (l. **B**).

B

1: LK 422. kt./a

2: Comitatus Liptoviensis.

3: 94 pp. (pp. 92–94 üres). 320x215 mm.

4: Liptó vármegye leírása.

5: Egykorú másolat, Bél Mátyás és egy ismeretlen kéz javításaival. Az ismeretlen kéz néhány apró megjegyzést tett a falvak felsorolásánál (l. pl. pp. 86–87.). Valószínűnek tartjuk, hogy ez az ismeretlen személy megfeleltethető valamilyen „vármegyei” embernek, akinek Bél elküldte ellenőrzés végett a leírást – amiként azt a Kancellária minden vármegyeleírásnál előírta neki.¹⁹ Ezt erősíti meg Bél megjegyzése a Kancelláriának küldött példányban (**C**), amely szerint egy bizonyos, a Kancellária által törlésre ítélt részt, azaz a benne levő információkat ő, vagyis Bél „alkalmas szerzőktől” tudta meg, és azokat az „ellenőrök” (*revisores*) sem tagadták.²⁰ Ezek az „ellenőrök” logikus módon a vármegyeiek lehettek. Az is jellemző, hogy a két jegyzet közül, amelyet az ismeretlen kéz a szövegbe írt, az egyik egy településnévre, a másik pedig egy település birtokosára vonatkozik.²¹ Bél Mátyás a két javítást figyelembe vette a soron következő tisztázatban (l. **C**), s emellett ő maga is számos helyen javította és kiegészítette a szöveget.

6: Az alapszöveg (**B¹**) 1724 után készült, ugyanis említés történik benne a Liptószentmiklóson kiütött 1724-es tűzvészről (p. 50.). Az ismeretlen személy (**[Com?]**) által végzett javítások (**B²**) időpontja nem ismert. Bél javításai, legalábbis egy részük bizonyosan 1725 utáni, minthogy Bél az egyik kiegészítésében szót ejt a Szmracsán (*Smretsan*) nevű patak 1725-ös áradásáról (l. p. 17.). Viszont 1728-nál korábbi, ugyanis ekkor küldte el Bél e szöveg tisztázatát a Kancelláriára (l. **C**).

C

1: LK 422. kt./b; 319. kg./1.; 511. kg./17.²²

2: Comitatus Liptoviensis.

3: 89 pp. 330x210 mm.

4: Liptó vármegye leírása.

5: Egykorú másolat. Az előző tétel (**B**) tisztázata: Bél Mátyás, illetve az ismeretlen személy (**[Com?]**) ott olvasható javításai, betoldásai itt már főszövegben vannak.²³ Az első fontos – utólagos – módosítás a szövegen, hogy Bél drasztikusan lerövidítette Boca mezőváros leírásának szövegét, miután azt az érintettek ellenőrizték, és Bél egyes

¹⁸ L. *Poszony vármegye a, C, D*.

¹⁹ L. I. köt. 139.

²⁰ „Superstiones [! Superstitiones] has, ex idoneis auctoribus, accepimus, a revisoribus etiam haud negatas.” L. **C** p. 40.

²¹ Így Sesterics (?) falunál megjegyzi, hogy ott van mellette Nezsitháza: „cum Nesithaza, alias Nezitowce”. L. **B** p. 86. Jánosfalva mellé pedig ezt írja: „possessio nunc Kiszeliana.” Uo. p. 87.

²² A kézirat három töredékben van elhelyezve a Liceumi Könyvtár kéziratái között. Még l. TÓTH 2006² nr. 7, 41, 58.

²³ Így pl. az ismeretlen személy két betoldása (l. a 21. jegyzetet) itt már főszövegben szerepel. L. **C** pp. 84–85.

kijelentéseit sértőnek találták (l. **Bo**, **[Ob]**). A szöveg korrekciója egy máskor is alkalmazott módszerrel történt: Bél kivette a problémás leveleket a szövegből, s helyettük írnokéval bemásoltatta a jócskán lerövidített leírást, amely jól láthatóan más kézzel íródott, mint a kézirat többi része.²⁴ Az így módosított szöveget jelöltük **C²** jellel.

Nyilván azért volt ilyen „feltűnésmentes” módszerre szükség – vagyis Bél azért nem húzta le egyszerűen a mondott szövegrészt –, mert a kézirattal még „tervei” voltak. Bél ugyanis ezt a kéziratot küldte el kancelláriai ellenőrzésre, még 1728-ban.²⁵ Erre bizonyíték, hogy a Kancellária két kifogásának, amelyet 1732. november 10-én kelt levelében közölt a szerzővel,²⁶ Bél e kéziratban tett eleget, sőt, az egyik kifogásolt helyen a kancelláriai hivatalnok maga is beleírt ceruzával a szövegbe (l. p. 73.). A Kancellária egyik kérése egy egész fejezet törlésére vonatkozott, amelyben egyébként a vármegye lakóinak népszokásai voltak olvashatók.²⁷ Bél ennek is eleget tett, mellette megjegyezte, hogy ezt a „nagyságos cenzúra” kérésére tette.²⁸ Bél emellett még néhány más helyen is korrigálta a szöveget (l. pp. 4, 5, 9, stb.).

6: Az alapszöveg (**C¹**) valamikor 1725–1726-ban keletkezett, Boca leírásának megkurtítása (**C²**) 1727 körül, még a Kancelláriára való elküldés előtt történt meg, míg a hivatal kifogásai alapján végrehajtott javítások (**C³**) a Kancelláriáról való visszaérkezés, vagyis 1732 novembere után.

Bo

1: EFK Hist. I. kkkk/33. pp. 157–164. [1–8.]

2: **Descriptio Oppidi Botza.**

3: 8 pp. 330x205 mm.

4: Boca mezőváros leírása.

5: Bél sajátkezű tisztázata (ami elég ritka, minthogy írnokaival másoltatott). A kézirat hátlapjára azt is odaírta, hogy ellenőrzésre küldte a szöveget („Descriptio Botzae ad revidendum missa”).²⁹ A szöveget Bél Liptó vármegye leírásából másolta ki: ez lehetett a **B** szöveg,³⁰ vagy a módosítás előtti **C** szöveg (**C¹**) is. Az ellenőrzést a bocaiai végezték, akik terjedelmes megjegyzéseket írtak a szöveghez (l. **[Ob]**). Megjegyzéseiket Bél nem vezette bele a szövegbe, csak a **C** példányban vette – elég sajátos módon – figyelembe (l. **[Ob]**, **C**).

6: A szöveg 1726–1727-ben keletkezhetett, mivel Bél a városiak revíziója következtében még a Kancelláriára való elküldés előtt módosíthatta a szöveget (még l. **[Ob]**, **C**).

[Ob]

1: EFK Hist. I. kkkk/33. pp. 165–170. [1–6.]

2: **Observationes ad Descriptionem oppidi Botza.**³¹

3: 6 pp. 330x205 mm.

²⁴ L. **C** pp. 51–52.

²⁵ Bél 1728. november 24-én levélben fejezte ki óhaját Szluha Ferenc kancelláriai tanácsosnak, hogy Nógrád és Liptó vármegye ellenőrzése készüljön el. L. BÉL 1993 nr. 367.

²⁶ A levelet l. BÉL 1993 nr. 471.

²⁷ „Secundo in descriptione Comitatus Liptoviensis in membro 2. §. quartum, per totum usque ad §. quintum exmittendum.” L. BÉL 1993 nr. 471. p. 276.

²⁸ **C** pp. 39–41.

²⁹ L. **Bo** p. 164. [8.]

³⁰ A szövegben Boca leírását (amely megegyezik a kimásolt szöveggel) l. **B** pp. 51–56.

³¹ Valószínűleg tartalom alapján adott cím. Szelestei N. László közli a tétel leírásánál („Observationes ad descriptiones [!] oppidi Botza”), de mivel máshol a cím nem fordul elő, vélhetőleg ő adta a címet. L. SZELESTEI 1984 nr. 291.

4: Boca mezőváros megjegyzései a város Bél által készített leírásához.

5: Ismeretlen kéz írása. A rövid bevezetőben a városiak leírják, hogy a város leírását Bél küldte el Besztercebányára revízióra, onnan pedig egy barátjuk hozta el számukra Bocára: nyilvánvaló, hogy Boca Bél által külön letisztázott szövegéről van szó (**Bo**). A bevezető után következnek a javítások. A bocaiai számos korrekciót írtak a szöveghez, de a legfontosabb talán az utolsó előtti megjegyzésük: ebben sérelmezik, hogy Bél szerint nincsenek már „bányászatban járatos”, illetve vállalkozó kedvű és vagyonos emberek, akik az itteni hegyeket nagyobb gonddal kutatnák ércek után; továbbá, hogy a bocaiai németekből szlovákokká korcsosultak.³² A bocaiai kijelentik: csak akkor tartsa őket a bányászatban járatlannak és abban resteknek, ha ezt kielégítően bizonyítani tudja; egyébként meg úgy tudják, hogy ő is szlovák.³³ Valószínű, hogy ennek az éles hangú replikának köszönhető Bél döntése, amellyel Boca városának leírását nagymértékben lerövidítette, elhagyva a bányák leírását, s ezzel az inkriminált részt is (l. **C**). Nyilván elkedvetlenítették a bocaiai kemény szavai, így nem kívánt tovább dolgozni a város leírásán és az egyszerűbb utat választotta.

6: 1727 (l. **C**).

d

1: -

2: [Comitatus Liptoviensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Liptó vármegye leírása.

5: Mielőtt Bél a kéziratot nyomdába küldte, készítenie kellett egy újabb tisztázatot, amelyben rendezte az előző kéziratban (**C**) végrehajtott módosításokat. Ezt a példányt jelöltük **d** betűvel. Ezen a változaton alapul a nyomtatott szöveg.³⁴ Bél egyébként a **d** kézirattal nemcsak letisztázta a **C**-t, hanem – amint az a nyomtatott szövegből kiderül – komoly kiegészítéseket írt hozzá: ilyen az általános részben a sziklatömbökről, illetve a deményfalvi barlangokról írt két fejezet,³⁵ bizonyosan ifj. Buchholtz György ([**Bu**]⁶) gyűjtése alapján.³⁶

6: 1732–1736.

E

1: Nyomtatvány: BÉL 1735–(1749?) II. pp. 508–587.

2: Comitatus Liptoviensis.

3: 79 pp.

4: Liptó vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1736.

³² Bél szavai, amelyeket a városiak is idéznek: „Dolendum vero, deesse montibus istis, cum viros rei metallicaе peritos, tum pronos etiam, et opibus valentes, qui eos maiori cura et fructu possent perterebrare. Sed Boczenses incolae ex Germanis in Slavos iam degenerarunt, Evangelici plerique omnes, quibus oratorium, et ius sacrorum, intemeratum semper exstitit.” L. [**Ob**] p. 161. [5.]. Még l. **B** p. 55.

³³ „Qua (sc. e valle Bocensi) egrediens D. Bel, quod tam contumeliosum valet dixerit dolet nobis merito; imperitos enim nos esse rerum metallicaerum et ad eas impronos, nisi sufficienter probaverit, temerarie detractoris notam incurret... sed forte ob id tale iudicium de nobis tulit (prout subjunxit) quod Slavi simus, verum se quoque eundem esse vel invito egnoscat.” L. [**Ob**] pp. 169–170. [5–6.]

³⁴ Így pl. a nyomtatott szövegben már nem szerepel a **C** szövegben kihúzott fejezet a szlovákok népszokásairól. L. **E** p. 549.

³⁵ L. **E** pp. 520–525.

³⁶ Ifj. Buchholtz Györgyre és szerepére l. a II. fejezetet.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Buchholtz György ([Bu]), Boca mezőváros ([Ob])

Ellenőrzés: „vármegyei” (B, [Com?]), Boca mezőváros ([Ob]), kancelláriai ([Canc])

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: E (nyomtatott szöveg)

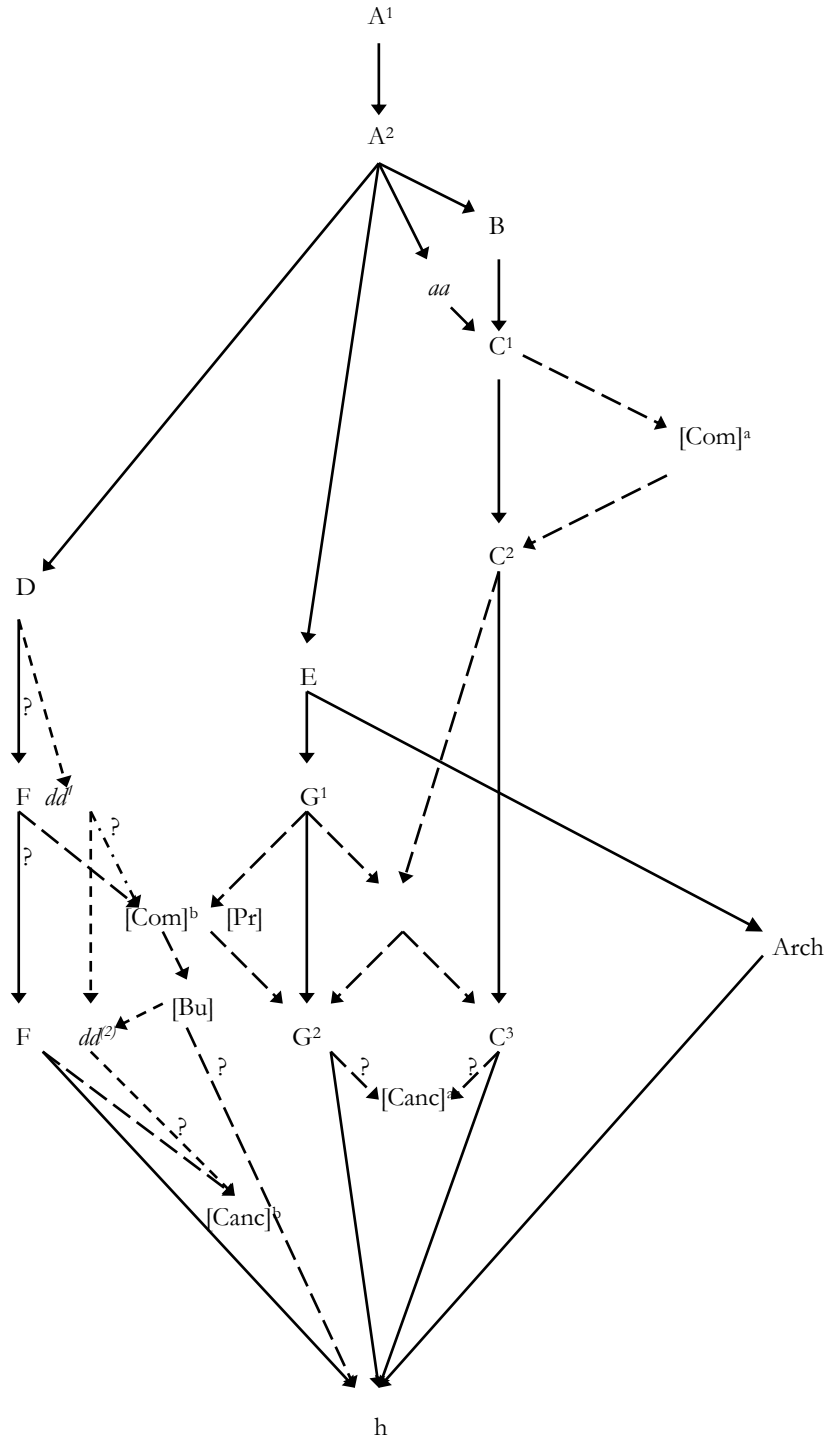
Fordítás: általános rész (szlovák, BÉL 1984⁴)

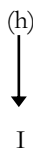
Irodalom: SEDLÁK, František: Notitia Liptovskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 312–320.

NOTITIA III. KÖTET

Pest-Pilis-Solt vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. A keletkezéstörténet problémái

Pest-Pilis-Solt vármegye leírásának meglehetősen összetett keletkezéstörténete van, ami a három alábbi körülménynek tudható be:

1.) A leírás első változatát nem Bél készítette el, hanem minden kétséget kizáróan Matolai János (még l. alább). Ebből az következett, hogy ezt az első változatot (**A**), legalábbis annak egyes lapjait Bél módosításokkal beemelte saját verziójába, más esetben viszont egyes fejezeteket teljesen újraírt. Ez a módszer több „hibrid”, részben Bél, részben Matolai által írt szöveget tartalmazó kéziratot eredményezett (ilyen a **B** és az **E** szöveg, de az **A** szöveg is, ahol Bél sokszor lapnyi betoldásokat készített). Ezek vizsgálata, „szétválasztása”, leírása nem könnyű feladat.

2.) A nagy kiterjedésű vármegye egyes fejezeteit Bél nem egyhuzamban, egy kéziratban írta meg (illetve dolgozta át az **A** vonatkozó részeit), hanem három nagyobb egységben: elsőként az általános részt, valamint a Váci és a Kecskeméti járást, benne Pest és Vác leírásával, 1733-ban (l. **B**); Buda leírását, 1733–1735-ben (**D**); végül a Pilisi járás további részeit és a Solti járást, 1735-ben (**E**). Mint jeleztük, ezeket a részeket külön kéziratokban írta meg, s tisztázataik is elkülönültek (sorrendben: **C**, **F**, **G**). Ez a három ágra való szétválás szintén bonyolítja a szöveghagyományt.

3.) Minthogy Bél nem egy időben írta meg a leírás egyes részeit, nem egyszerre küldte el őket ellenőrzésre sem. Az első nagy egység (a Kecskeméti járás végéig tartó rész) tisztázatait 1734 elején elküldte a vármegyeieknek (l. **C**); Buda város ismertetésének tisztázatait (**F**) és a leírás maradék részének tisztázatait (**G**) viszont csak 1735 augusztusában juttatta el a vármegyébe. De a helyzet még ennél is összetettebb, mert Buda leírását (**F**) a városi tanácshoz irányította (**[Bu]**), ráadásul úgy látszik, hogy Bél az első részt (**C**) is visszajuttatta a vármegyébe, pontosabban Prónay Gábornak, talán azért, mert nem volt vele elégedett. A kancelláriai ellenőrzés szintén két lépcsőben történt. Vagyis az egyes részek elkészítésének időbeli eltolódása miatt a leírás ellenőrzési folyamatát is elég nehéz nyomon követni.

2. Matolai János és munkája

Az időben első kézirat (**A**) nem Bél Mátyás műve, hanem munkatársáé, Matolai Jánosé. Matolai szerepe mindig az volt, hogy a helyszínen gyűjtsön adatokat, s itt sem volt másképpen. A csepeli településeknek a kéziratba belenyomott pecsétjei¹ – ami egészen egyedülálló a *Notitia* kézirati hagyományában – arról tanúskodnak, hogy bejárta ezeket a falvakat. A szintén a Csepel-szigeten lévő Ráckeve is bizonyosan járt.² Bizonyosan volt Budán is, Bél ugyanis Óbuda leírásában, az ottani romok feltérképezése kapcsán úgy említi Matolait mint leghűségesebb segítőtársát, aki 1726 után gyakran

¹ L. a 2. jegyzetet. Még l. az **E** kézirat ismertetését.

² Erre mutat, hogy egyes ráckevei polgárok visszaemlékezései alapján ír a város közelmúltjáról, valamint elbeszéléséből az is kiderül, hogy a város „levéltárát” is látta. L. **E** (Matolai által írt rész) pp. 73–78.

megfordult a városban, vagyis aki a helyszínen gyűjtött adatokat.³ Matolai szolgáltatta tehát Bélnek az alapanyagot, s mindezt úgy, hogy elutazott a vármegyébe, s azt – legalábbis egy részét biztosan – bejárta. Elég alapos munkát végzett, munkája legalább 162 lap lehetett.⁴

Bél úgy dolgozta át Matolai szövegét, ahogy általában szokta: tengernyi stílári és egyéb javítást eszközölt rajta, sok pótlást, kiegészítést írt hozzá, illetve több esetben, így pl. Buda, Pest városoknál új leírást készített (l. **A**, **B**, **D**, **E**). Természetesen Béltől származik a váci püspökök és a kalocsai érsekek archontológiája is. Tagadhatatlan viszont, hogy Bél a leírás adatainak jelentős részét Matolai gyűjtésére alapozta, és hosszabb-rövidebb szakaszokon, kisebb-nagyobb javításokkal a Matolai által írt szöveg egy részét is beemelte a sajátjába.

3. Egy külföldi tudóstárs: Wilhelm von Sommersberg

Bél a nyomtatott szövegben (**I**) eredetiben majd latin fordításban idéz egy Ulászló cseh király által 1472-ben kiadott, cseh nyelvű oklevelet, amelyben a cseh király cáfolja azt a szóbeszédet, hogy V. László magyar király méreg által halt volna meg (BÉL 1735(–1749) p. 213.). A már önmagában is ritka mozzanatot az teszi még érdekesebbé, hogy a pozsonyi tudós jelzi: az oklevelet Friedrich Wilhelm von Sommersberg bocsátotta rendelkezésére,⁵ aki szintén jeles történetíró volt. Bél jegyzetben hozzáteszi: az illető boroszlói tanácsstag, igen művelt ember és neki kiváló barátja.⁶ Bél tehát olykor külhoni ismerőseitől is kapott segítséget.

4. Kéziratok és elbírálásuk

Fentebb már említettük, hogy Bél nem egyszerre készítette el Matolai alapján a saját verzióját. Még 1733-ban elkészült az első szakasszal, vagyis az általános résszel, valamint a Váci és Kecskeméti járással (**B**), amelyet letisztázva (**C**) gyorsan el is küldött a vármegyébe, hogy azzal is haladjon a szöveg elkészítése. 1734-ben mindazonáltal nem sokat mozdult előre a leírás ügye: a vármegyeiek egész évben húzták-halasztották az ellenőrzés munkáját, Bélt pedig lekötötték az első kötet kiadásának munkálatai. Csak 1735-ben fogott hozzá újra a vármegyeleíráshoz, és tavasszal gyorsan megírta – felhasználva az első kéziratot (**A**) – Buda ismertetését (**D**), majd a Pilisi járás fennmaradó részét és a Solti járást (**E**), bár a kalocsai érsekek életrajzát későbbre hagyta (l. **Arch**). A két újabb nagy egységet (**D**, **E**) letisztáztatta (sorrendben: **F**, **G**), s 1735. augusztus 13-án eljuttatta a Helytartótanácsra, illetve Germeten császári tanácsosra keresztül a vármegyébe. Nem világos, mi történt ezalatt az első javításra elküldött kézzel írt (**C**): talán Bél visszajuttatta a vármegyébe. Mindenesetre a kéziratok ezután bonyolult utat járnak be: a Pilisi és Solti járást tartalmazó szöveget (**G**) először a vármegyeiek által felállított bizottság nézte át (l. **G**, a családfán: **[Com]**^b), majd a mű elejét tartalmazó kézzel írttal együtt (**C**) októberben Prónay Gábornál kötötték ki, aki Mágocsi Mihály alispánnal együtt átnézte és javította azokat (családfán: **[Pr]**); a Buda leírását tartalmazó kézirat (**F**) pedig Mágocsin keresztül a Buda városi tanácsához került, szintén revízió céljából. Prónayval kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy egykor Bél tanítványa volt a pozsonyi líceumban,

³ „Versabamur hic [sc. in Vetere Buda], anno MDCCXIX. mense Maio; & post nos, Cl. Iohannes Matolay, συνεργος diligentissimus, post annum MDCCXXVI. saepius.” L. I p. 183.

⁴ Az oldalszám pontos megállapítására nincs lehetőség, mert Bél, mint említettük, az iratot szétszedte, s egyes részei eltűntek. Még l. az **A** kézirat ismertetését.

⁵ L. I p. 213.

⁶ Személyére még l. I. köt. 114.

s Bél igen jó véleménnyel volt róla.⁷ Nyilván ennek köszönhető, hogy lelkiismeretesen átnézte a szöveget (igaz, inkább a falvakat), és fontos szerepet vállalt a következő év elején a két, általa és Mágocsi által átnézett (**C, G**) kézirat Bélnek való visszajuttatásában, miután az alispán ezt nem sietett megtenni. Végül a budai városi tanács is pontot tett (elég terjedelmes) megjegyzései (**[Bu]**) végére, s azokkal együtt 1736 májusában visszaküldte a város leírását (**F**) Bélhez. Itt kell megjegyeznünk, hogy Bél a III. kötet előszavában Pest város tanácsának is köszönetet mond a közreműködésért (BÉL 1735(–1749?) III. xviii), bár nincs adatunk arra, hogy Bél elküldte volna nekik a város leírását.

Hátra volt még a kancelláriai ellenőrzés. Ez hamarabb megtörtént a mű első harmadát tartalmazó kézirat esetében (**C**), amelyhez Bél valószínűleg csatolta a Mágocsi és Prónay által átnézett másik kéziratot is (**G**), csakhogy az utóbbihoz a Kancellária nem fűzött megjegyzést (l. **C, G, [Canc]**^a). Mindenesetre jellemző, hogy a Kancellária – „számos súlyos ok miatt” (*plurimis ponderosis ex rationibus*) – töröltetni kívánta Béllal az 1505. évi rákosi országgyűlés nevezetes határozatáról szóló részt, amely szerint II. Ulászló fiúutód nélküli halála esetén nem választható idegen nemzetbeli király, csak honi származású;⁸ ahogy az is jellemző, hogy Bél ennek csak félig tett eleget, vagyis a nevezetes passzust benne hagyta a szövegben, de ennek ellenére megkurtította a szóban forgó fejezetet.⁹ A Buda leírását tartalmazó kézirat (**F**) ellenőrzötése sokkal simábban ment, a Kancellária nem talált benne javítanivalót (l. **F, [Canc]**^b).

Miután a leírás mindhárom része túljutott a tekervényes ellenőrzési procedúrán, Bél pótolta a korábban keletkezett hiátust, és elkészítette a kalocsai érsekjegyzéket (**Arch**), ami eddig hiányzott a szövegből. Ezután feltehetőleg a teljes szöveget egy egységes kéziratban tisztázta le (**h**). A kézirat nyomdai munkálatai, végleges formába öntése azonban még sokáig eltarthatott, mivel a nyomtatott szöveg csak 1737 őszén jelent meg (**I**).¹⁰

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist I. rr (pp. 1–26.); LK Fragmenta I/d. (pp. 27–28, 35.?, 34–36.) Fragmenta XIII. (pp. 29–32, ?–?)

2: **Commentatio in Inclytos Unitos Comitatus Pest, Pilis, et Solth Anno Domini MDXXXII. (! 1732) mense Ianuario.**

3: 26, [2], [1], [3], [130] pp. 330x210 mm.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírása Matolai Jánostól, Bél Mátyás elvei szerint.

5: Matolai János által készített fogalmazvány. Ezt a megállapítást Bél egyik megjegyzése minden kétséget kizáróan bizonyítja. A nyomtatott szövegben ugyanis a pozsonyi tudós az „e vármegyékben (tehát Pest, Pilis és Solt vármegyékben) a legszorgalmasabb adatgyűjtőnek” titulált Matolait idézi Kalocsa leírásában, amely idézetet e kéziratból vette.¹¹ Ráadásul Matolai a mondott idézetben egyes szám első személyben ír a Kalocsán

⁷ L. I. köt. 103–104.

⁸ L. BÉL 1993 nr. 585.

⁹ L. I pp. 48–49.

¹⁰ Bél előszava 1737. augusztus 1-én kelt. L. BÉL 1735(–1749?) III. [xviii].

¹¹ Bél így fogalmaz: „De his [sc. „colossis”] diligentissimus notitiarum, per hos Comitatus, conlector, IOHANNES MATOLAY: *Vidi, inquit, ibi fragmenta, inusitatae magnitudinis columnarum. Earum singula, ibidem iam diu iacentia, & infracta, ambitum duarum orgyarum crassitie complectebantur, erantque, alia aliis, longiora, saxo duro, colore fusco, opere autem rotundo. ...*” L. I p. 538. Matolai beszámolójának vonatkozó része a kalocsai romokról

látott romokról, s a tárgyalt kéziratunk egészen bizonyosan autográf fogalmazvány,¹² tehát bizonyosan Matolai a szerzője e szövegnek. Ennek ellenére kéziratunk az első szövegváltozatnak tekinthető, mert Bél több helyen (az általános részben, a falvak leírásánál) módosítva ugyan, de ezt a szöveget tartotta meg, másrészt Matolai volt Bél legbensőbb munkatársa, számos esetben első számú adatgyűjtője, így munkái a *Notitia* „autentikus” darabjainak, de legalábbis a munkafolyamat szerves részeinek tekinthetők.

A kézirat, mint fentebb is látható (l. **1.** pont), több helyre (és gyűjteménybe) szóródott szét, és a Líceumi Könyvtárban is több darabban van. Ennek az az oka, hogy Bél maga darabolta szét a szöveget: egyes részeit átemelte más kéziratokba, és ott használta fel (a kézirat máshová áthelyezett részeire l. **B**, **E**). A szerző sűrű és nagymértékű javításai láthatók a szövegben (**A**³). Egyes részeit, mint pl. Pest, Vác, Buda stb. ismertetését teljesen újraírta (l. **B**, **D**, **E**).

6: [Címlapon:] „Anno Domini MDXXXII. (1732!) mense Ianuario.” p. 130.: „Finitum A. 1735. d. 8. Iul.” Az utóbbi dátumot Bél írta oda pótlólag, és az nem az alapszöveg elkészültének időpontját jelzi, hanem azt, hogy Bél ekkor készült el a javítással (még l. **E**).

aa

L. a **C** kézirat ismertetését.

B

1: LK Fragmenta XII.

2: **De Libera Regiaque Urbe Pestensi.**

3: 122 pp. 335x215 mm.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírásának egy részlete: Pest, valamint Vác városok leírását tartalmazza.

5: Nagyrészt Bél saját kezű fogalmazványa. Az 50. és 51. lap közé az **A** kéziratból behelyezett egy töredéket (eredeti lapszámai: pp. 37–46.), amely Lipót 1703. október 23-án kelt oklevelét tartalmazza,¹³ s az 51. lapon jelölte, hogy az oklevelet hova kell beszúrni.

6: p. 75.: „Finitum S(oli) D(eo) G(loria) 1733. 12. Mai.”¹⁴

C

1: LK 424. kt., Fragmenta XIV/a (pp. 1–6.)¹⁵

2: **Comitatus Pest, Pilis et Zolt.** [!]

3: 254 pp., 330x210 mm. A lapok között üres, számozatlan lapokkal.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírásának első harmada, a Kecskeméti járás leírásának végéig. Vagyis az általános részt, és a tulajdonképpeni egykori „Pest vármegyét” tartalmazza a

az **A** kéziratban így szól: „*Praeterea vidi ibidem fragmenta, ex inusitatae magnitudinis columnibus. Earum singula ibidem iam diu iacentia, et infracta, ambitum binarum organum crassitie complectebantur, erantque alia aliis, longiora, saxo duro, colore fusco, opere autem rotundo. ...*” L. **A** [Fragmenta XIII.] p. [119]. Jellemző Béltre, hogy egy kicsit még itt, idézetben is „csinosította” Matolai stílusát. Egyébként az idézet folytatása is megegyezik a kéziratunk vonatkozó helyével.

¹² Arra, hogy kéziratunk igazi munkapéldány, a legszebb példa a Csepel-sziget néhány faluleírása melletti, viaszba nyomott pecsét, amely az adott település címerét tartalmazza. L. **E** (az **A** kézirat **E**-be átemelt része) pp. 78, 83–85, 87–88, 90. Nyilvánvaló, hogy Matolai ezeket a pecséteteket a helyszínen szerezte be. De Matolai írás közbeni korrekciói is gyakoriak a szövegben.

¹³ Az oklevelet a leírás nyomtatott változatában l. BÉL 1735–(1749?) III. 89–95.

¹⁴ Pest város leírásának végén.

¹⁵ Még l. TÓTH 2006² nr. 9, 93.

szöveg. A kézirat a Kecskeméti járás végén befejeződik, nem pedig megszakad (az utolsó lap félig üres).

5: Egykorú másolat, több kéz, köztük Bél Mátyás javításaival. Részben az **A** kézirat vonatkozó részének (általános rész, falvak), részben pedig a **B** kéziratnak (Pest és Vác leírása) a tisztázata. Nem zárható ki, hogy az **A** szövegről már készült egy tisztázat (családfán: **aa**), s arról készült a jelen kézirat.¹⁶ A kézirat vármegyei ellenőrzésre készült, valószínűleg még 1733-ban. 1734 elején ugyanis már Lotharingiai Ferenc üzent a vármegyének, miszerint Bél elkészítette Pest-Pilis-Solt leírását, és kérte a vármegyebelieket, hogy állítsanak fel ellenőrző bizottságot. A bizottság fel is állt, tagjai az akkori alispán, Mágocsy Mihály, valamint Podmaniczky János, Prónay Gábor, Pászthory Imre, Bajcsy János, Blaskovics Sámuel, Bittó Ádám, Radován Özséb és Cserkó István voltak.¹⁷ A mondott bizottság első ülését elég sokára, 1734. november 9-ére tűzték ki,¹⁸ ezen azonban a tagok tetszésüket fejezték ki a művel kapcsolatban, megjegyzéseiket pedig – a vármegyei jegyzőkönyv tanúsága szerint – elküldték a Helytartótanácsnak.¹⁹

Az itt tárgyalt kézirat volt az, amelyet a vármegyeiek 1734 végén elbíráltak (családfán: **[Com]**^a). Bél ugyanis a vármegyeleírás további részeit csak 1735-ben alakította át a saját szája íze szerint (l. **D**, **E**), míg Pest és Vác leírását, vagyis a jelen kézirat tartalmának zömét, mint láttuk, már 1733 májusában befejezte (l. **B**). Ezt bizonyítja az is, hogy Bél csak később, 1735 aug. 13-án küldte el „Pilis és Solt vármegyék” leírását a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének (l. **F**, **G**), vagyis az 1734. évi ellenőrzés nyilvánvalóan „Pest vármegyére” vonatkozott. Emellett a javításra szánt üres lapokon többször is olyan megjegyzések vannak, amelyek egyértelműen a vármegyei bírálók munkájáról tanúskodnak.²⁰ A megjegyzésekkel kiegészült szövegállapotot jelöltük a családfán **C**² jellel.

Némi problémát okoz azonban annak megválaszolása, hogy a szöveg miért maradt az 1734 végi elbírálás után is a vármegyében. Jól nyomon követhető ugyanis, hogy a bizottság két tagja, Mágocsi Mihály alispán és Prónay Gábor jogtudós még 1735-ben is javították, ellenőrizték a kéziratot. Erre magyarázatot adhat Prónay 1735. november 30-án írt levele, amelyben azt írja, hogy „visszaküldték” neki a „Pest vidékét” tartalmazó leírást, „amelyet korábban méltatlan bírálók méltatlanul bíráltak el”, a „Pilisi járás” kötetével együtt.²¹ A „Pest vidékét” tartalmazó leírás alighanem az itt tárgyalt kötet; a „méltatlan bírálók” a bizottság tagjai; a Pilisi járást tartalmazó kötet pedig az, amelyet Bél, mint említettük, 1735. aug. 13-án küldött el a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének (l. **G**). Buda leírását azonban – amely szintén Pest-Pilis-Solt vármegye részét képezte – magának a városi tanácsnak juttatta el Bél (l. **F**, **[Bu]**).

A kézirat tehát először a vármegyei bírálók előtt volt, majd valamilyen okból visszakerült Prónayhoz. Prónay – mint az Bélhez írt leveléből kiderül – Mágocsy alispánnal együtt ellenőrizte és javította a leírást (családfán: **[Pr]**), vagyis az itt tárgyalt első

¹⁶ Így pl. az **A** szövegben még ez olvasható: „Ea versus occidentem duos inter erectos montes, depressa, sed erectior, quam quae ei ab urbe subest, visitur.” L. **A** p. 6. A **C** szövegben ez a mondat a következőképpen módosul: „Visitur ea, versus occidentem, duos inter montes, depressa, sed erectior tamen, quam quae ei ab urbe subest.” L. **C** p. 7. Ez felveti egy esetleges köztes kézirat létének lehetőségét (**aa**), amelyen Bél végrehajtotta a javítást. Mivel azonban Bél munkamódszerei nem teljesen ismertek előttünk (pl. esetleg ő diktálhatta a tisztázatot írnokának, s így „menet közben” is változtatható), ezt nem lehet biztosan állítani.

¹⁷ A helytartó levelét az 1734. jan. 18–19-i vármegyei közgyűlésen olvasták fel. Ugyanekkor választották meg a bizottság tagjait. L. BOROSY 1994 nr. 3858.

¹⁸ Az 1734. szeptember 27-i részgyűlésen jelölték ki az ülés időpontját. Uo. nr. 4052.

¹⁹ Ezt – nyilván a bizottság tagjai – az 1734. dec. 17–18-i közgyűlésen jelentették be. Uo. nr. 4088.

²⁰ „Observatione [!] Comitatus fiat descriptio sine limitum & possessorum specificatione.” L. **C** p. 18a. Másik lapon: „Est observatio Pesthiensium”, alatta községhatárookra vonatkozó megjegyzések. Uo. p. 23a.

²¹ „...opus Historicum Descriptionem Tractus Pesthiensis continens, de qua antehac indigni censores indigne censuerant, una adjecto Pilisiensis Districtus Tomo remissum nobis est.” L. BÉL 1993 nr. 545.

kötetet és a pilisi járást (**G**).²² Mágocsy azonban valamiért „ráült” a szövegre, így Bélnek többször kellett kérnie mind őt, mind Prónayt, hogy vegye rá a visszaküldésre, különösen az „első kötet” – vagyis az itt tárgyalt kézirat – visszaküldésére, mivel azzal kezdődik a nyomtatott 3. kötet, s nélküle nem indulhat el a nyomdai szedés.²³ Végül 1736. február 10-én mondhatott köszönetet Prónaynak, amiért az Bernhard Heinrich Germeten császári tanácsoson keresztül visszajuttatta hozzá „azt a bizonyos két kötetet” (*geminum illud volumen*).²⁴

Végül elképzeltető, hogy ezt a kéziratot küldte el Bél a Kancelláriára ellenőriztetés végett, még 1736 februárjában (családfán: [**Canc**]^a). A Kancellária 1736. február 24-én küldte el észrevételeit és korrekcióit Bélnek – csak az itt tárgyalt kötet tartalmához fűzött észrevételeket, noha Pest-Pilis-Solt leírásáról beszél.²⁵ A gondot az okozza, hogy Bél nem ebben a kéziratban vette figyelembe a Kancellária észrevételeit, hanem csak a nyomtatott szövegben – ott is csak részben.²⁶ Ennek ellenére valószínű, hogy ez a kézirat járt a hivatalnál, hiszen Bél csak 1736 január végén–február elején kapta vissza a leírást, a Kancellária pedig még februárban elvégezte a javítást, így a pozsonyi tudósok új tisztázatot készíteni csak igen kevés ideje lett volna.

A szövegben a fentieknek megfelelően több kéz javítása látható. A vármegyei bírálók javításait ([**Com**]^a) már említettük. Ettől nehezen különböztethetők meg Prónay és Mágocsi javításai, de Prónay egy megjegyzése alapján bizonyos, hogy ő is beleírt a szövegbe (az általa módosított szövegállapot: **C**³).²⁷ A szövegben ezenkívül láthatóak Bél pótlásai és javításai, aki kisebb-nagyobb módosításokon kívül ekkor készítette el a margójegyzeteket is.

6: Az alapszöveg tehát 1733 végén, de mindenképpen 1734 februárja előtt készült (l. fent), a javítások pedig részben 1734 folyamán (vármegyei bírálók), részben 1735 őszén (Prónay és Mágocsy) kerültek bele a szövegbe. Bél módosításai a kézirat visszakapása, vagyis 1735 februárja után készültek.

D

1: LK Fragmenta IX.; 511. kg./7. (pp. 302–305).²⁸

2: **De Buda Libera Regiaque Urbe et Metropoli Hungariae.**

3: 391 pp. (desunt: pp. 138–141, 298–301, 306–309, 326–329.), 330x210 mm.

4: Óbuda és Buda város leírása.

5: Bél Mátyás saját kezű fogalmazványa. Mint említettük, Buda városát olyan fontosnak tartotta, hogy teljesen újraírta saját elképzelései szerint, csakúgy, mint Pest és Vác városok ismertetését (l. **B**).

²² Prónay azt írja fent említett levelében, miszerint sikerült elérnie, hogy az alispán (Mágocsi Mihály) átnézze a leírást, továbbá, hogy háromszor találkozott az alispánnal és közösen végezték el a „rájuk bízott munkát”. L. BÉL 1993 nr. 545.

²³ L. BÉL 1993 nr. 567, 569, 570, 575.

²⁴ Uo. nr. 583.

²⁵ A Kancellária levelét l. uo. nr. 585.

²⁶ Így pl. engedett a Kancelláriának abban, hogy Keresztúr (Rákoskeresztúr) falunál elhagyta a birtokos család birtokjogának jellegét. L. a Kancellária levelét (BÉL 1993 nr. 585.). Az eredeti szöveget l. **C** p. 234. („Oram vici domicilium ornat, possessionis Osztrolucziano Podmaniczianae, cui locus iure perenni, subiectus est.”), a nyomtatott szöveget l. BÉL 1735–(1749?) III. (családfán: **I**) p. 148. („Oram vici domicilium ornat, Podmaniczianum”).

²⁷ Prónay többször idézett, 1735. október 30-án írt levelében így fogalmaz: „Privatim per me evolendum postquam assumissem, quantum per assidua itinera licuit, in descriptione ipsorum Locorum nonnulla notavi...” L. BÉL 1993 nr. 545. Így a falvaknál látható bejegyzések talán tőle származnak. L. **C** pp. 248a, 251, 252. etc.

²⁸ Vö. TÓTH 2006² nr. 85, 48.

6: p. 1.: „Pisonii 1733. 13. Aug.”; p. 105.: „Pisonii 1733. d. 2. Oct.”;²⁹ p. 391.: „Finis. Anno 1735. d. 24. April.”

dd

L. az **F** kézirat ismertetését.

E

1: LK Fragmenta XIV. (pp. 1–101.), Fragmenta XIII. (pp. 102–113.)

2: **Sectio II. De Arcibus Processus Pilisiensis.**

3: 113 pp. 345x215 mm.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye „Pilisi járásának” (pp. 1–63.), „Eugén herceg uradalmának” (pp. 63–90.), valamint a „Solti járásnak” (pp. 91–113.) a leírása, részben saját kezűleg Bél Mátyástól. A „Solti járás”, ezen belül Kalocsa város leírása az „**A** kéziratban” folytatódik (pp. 102–113.).³⁰ Az **A** kézirat 119–130. [102–113.] lapjai így két kézirathoz tartoznak, mert bár valójában eredetileg az **A** kézirat részei voltak, Bél a szöveg átírásakor ezeket az új változatba (**E**) tagozta bele, annak lapszámaival látta el. Ugyanígy tett számos más lappal is, vagyis a saját maga által írt szövegbe (**E**) beemelte a **A** kézirat azon részeit, amelyeket használhatónak ítélt: így a Pilisi járás falvainak leírását (l. **E** pp. 57–63.), „Eugén herceg uradalmának” (vagyis Budafoknak és a Csepel-szigetnek) a bemutatását (**E** pp. 63–68, 73–90.), valamint a Solti járás leírásának az elejét (**E** pp. 91–92.). Ezeket a részeket azonban sűrűn javította, bővítette.³¹

5: A szöveg nagyrészt Bél saját kezű fogalmazványa, kivéve az **A** kéziratból átemelt részeket (l. **A**).

6: p. 1.: „Anno 1735. Posonii, 16. Mai.”

Jelen kézirat folytatása, mint láttuk, az **A** kéziratban van, annak átnézését és átírását Bél ugyanezen év július 8-án fejezte be (l. **A**).

F

1: LK 426. kt.

2: **Membrum III. De processu Pilisiensi.**

3: 455. pp. [pp. 251–706.] 345x220 mm.

4: A kötet – ha nem tekintjük a kötet elején lévő, Pilisi járást bemutató rövid előszót (l. pp. 1–2.) – kizárólag Óbuda és Buda város leírását tartalmazza.

5: Egykorú másolat. A fent tárgyalt Bél-fogalmazvány tisztázata (l. **D**). Láthatóan kiemelték egy kéziratból, ugyanis a kézirat elején ott van az előző rész befejező szakasza, továbbá a lapszám egykorú írással a 251-es számmal kezdődik. Minden bizonnyal ezt a kötetet küldte el Bél – Mágocsi Mihály Pest vármegyei alispánon keresztül – Buda városának revízió végett, valamikor 1735 októberében; október 15-én ugyanis Peyrl Mihály budai ügyvédhez címzett levelében azt írja, hogy reményei szerint Mágocsi már átadta azt a városi tanácsnak.³² A feltevést támogatja, hogy a tanács észrevételei e kötet

²⁹ A *Periodus II. Barbarica* elején.

³⁰ L. **A** p. 119. [102.] Ennek a lapnak a Bél által jelölt lapszáma 102., ami jelzi, hogy itt „folytatta” a jelen kéziratot (amelynek utolsó lapszáma 101.). Egy lap (vagy egy kisebb betoldás) azonban elveszhetett, ugyanis az **E** kézirat 101. lapon lévő, befejező szavai („Forma aedificii, contignatione una...”) és az **A** tétel alatti kézirat 119. [102.] lapjának kezdete („Alter lapis longus pedes tres...”) között néhány sornyi szöveg van, ahogy az a nyomtatott változatból kiderül (l. **I** 581–582.).

³¹ A kéziraatra még l. TÓTH 2006² nr. 92.

³² A levelet l. BÉL 1993 538.

végében elhelyezve maradtak fenn (l. **[Bu]**). Az irat egyébként azért került előbb Mágocsihoz, mert Bél 1735 augusztusában küldte el a vármegyeleírás időközben elkészült „folytatását”,³³ vagyis a Pilisi járást (benne Budát) és a Solti járást a Helytartótanácsra keresztül a vármegyéhez (l. **G**), ám Mágocsiék – nyilván Bél kérésére – Buda város leírását a városi tanácshoz továbbították. A tanács 1736 májusára készítette el megjegyzéseit (l. **[Bu]**); Bél még május 3-án is sürgette Peyrlt, hogy tegyen meg mindent Vánossy Ferenc budai polgármesternél a kézirat visszaküldéséért.³⁴ Ennek fényében nem világos, hogyan küldhette el már április 30-án (*die II. Calendarum Maii*) „Ó- és Újbuda történetét” ellenőrzésre a Kancelláriára (családfán: **[Canc]**^b), kérve a hivatalt, hogy minél hamarabb végezzen, mivel a III. kötet megjelenése múlik rajta.³⁵ Hacsak nem valami tévedésről van szó, egy másik kéziratot kell feltételeznünk (családfán: **dd**), amelyet Bél – nem várva meg a budaiak észrevételeit – a minél gyorsabb eljárás érdekében küldött Bécsbe. A Kancellária egyébként semmi javítani valót nem talált Buda leírásában.³⁶ A szövegbe Bél írt néhány javítást; eme javításai egyébként a nyomtatott szövegbe is bekerültek.³⁷

6: Az alapszöveg a fentiek szerint 1735. április 24. után keletkezett (l. **D**), és 1735. augusztus 13., a Helytartótanácsnak való elküldés (l. **G**) előtt, amennyiben ez volt a vármegyénél és a budai tanácsnál; amennyiben a Kancellárián járt, úgy csak annyi állapítható meg, hogy 1736. április 29. előtt íródott.

[Bu]

1: LK 426a kt.

2: Observationes Civitatis Budensis ad opus Belianum.

3: Eredeti. 8 pp. (7–8. üres), 350x220 mm.

4: Buda város tanácsának megjegyzései Buda város leírásához. A tanács főleg az 1686-os ostrom utáni eseményekkel, illetve a város korabeli állapotával kapcsolatban írt megjegyzéseket és javításokat.

5: Ismeretlen kéz tisztázata. Fent már jeleztük: valószínűleg az előző kéziratot (**F**) kapta kézhez a városi tanács, mert megjegyzései a e kötet végére behelyezve maradtak fenn. Bél egyébként a megjegyzéseket figyelembe vette, ahogy az Buda város leírásának kinyomtatott szövegében, a III. kötetben látható.³⁸

6: A kézirat keletkezése 1736 első felében, de még május előtt lehetett, ugyanis Bél 1736. május 15-én köszönte meg a városi tanácsnak a revíziót.³⁹

G

1: LK 425. kt.

2: Sectio II. De arcibus Processus Pilisiensis.

3: 118 pp. (pp. 116–118. üres), 340x215 mm.

4: A kötet a Pilisi járás várait, városait, falvait, Savoyai Jenő birtokainak leírását (Csepel-sziget), valamint a Solti járást tartalmazza.⁴⁰

³³ A Váci és Kecskeméti járást, mint írtuk, már 1733 végén elküldte a hivatalnak. L. **C**.

³⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 611.

³⁵ Uo. nr. 608.

³⁶ A Kancellária 1736. május 24-én kelt levelét l. BÉL 1993 nr. 618.

³⁷ Bél pl. a 262. oldalon, Óbuda 3. fejezetének végén egy „constat” igét „palam sit” alakra cseréli, ami a nyomtatott változatban is így van (l. **I** p. 169.).

³⁸ Pl. a tanács megjegyzi, hogy Buda városfalainak újjáépítése nem 1710-ben kezdődött, ahogy az a szövegben áll (l. **F** p. 669.), hanem 1715-ben (a tanács megjegyzését l. **[Bu]** p. 1.), amely a nyomtatott szövegben már így olvasható (l. **I** p. 438.).

³⁹ L. BÉL 1993 nr. 614.

⁴⁰ A nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) III. 467–533.

5: Az **E** kézirat tisztázata. Valószínűleg ezt küldte el Bél Mátyás a vármegyei revízióra 1735. augusztus 13-án (családfán: **[Com]**^b).⁴¹ Bél csak „Pilis és Solt vármegye” leírását említi a hivatalhoz írt levélben, ami alatt a Budát tartalmazó **F**, valamint az itt tárgyalt **G** kéziratot kell értenünk (még l. **C**). Az 1735. aug. 18-i Pest-Pilis-Solt vármegyei közgyűlésen már szó volt arról, hogy Germeten kancellár a Pilisi járást tartalmazó Bél-kéziratot elküldte a vármegyének; átnézésével Barinay Lászlót és Csányi Ferencet bízták meg.⁴² A szeptember 1–3-i közgyűlésen is tárgyaltak az ügyről, eszerint az átnézését folyó hó 19-éig be kell fejezni, továbbá bevonják a munkába Horányi Gábort is.⁴³ Időközben – némi késéssel – a szeptember 26-i közgyűlésen kihirdették a Helytartótanács aug. 19-én kelt levelét is, amelyben a leírás átnézésére szólítja fel a vármegyét:⁴⁴ ám a kéziratot, mint láttuk, Bél Germetenen keresztül már hamarabb eljuttatta a vármegyébe. Végül már csak egy olyan bejegyzés van a jegyzőkönyvben – az 1736. jan. 16-i közgyűlés kapcsán –, amely szerint napidíjat kell fizetni azoknak, akik Bél művének ellenőrzésében részt vettek: eszerint a munka befejeződött. Sajnos a jegyzőkönyv a napidíjra jogosultak névsoránál egy kalap alá veszi Bél munkájának ellenőrzőit olyanokkal, akik bizonyos gonosztevők ügyének felülvizsgálatán dolgoztak. A nevek a következők: Mágocsy Mihály, Podmaniczky János, Bohus Sámuel, Prónay Gábor, Bajcsy János, Fribeisz Ferenc, Meskó Sámuel, Horányi Gábor, Pászthory Imre, Kandó József, Tomsics Ferenc, Budaházy András, Kostyán Imre, Zlinszky József és Tóth Imre.⁴⁵ A vármegyei ellenőrzés nyoma lehet az a két rövid bejegyzés, amelyek szerint „Kutyavár” és „Soogó” nevű település nincs a vármegyében.⁴⁶ Buda leírását, mint láttuk, Mágocsi a városi tanácsnak továbbította (l. **F**), ezzel a vármegye nem foglalkozott.

A jelen kézirat (**G**), mint láttuk, még októberben Prónay Gáborhoz került (családfán: **[Pr]**), a „Pest vármegye” tartalmazó kötetrel együtt (l. **C**). Prónay Mágocsival együtt lelkiismeretesen javította a szöveget, ahogyan erről számos megjegyzése árulkodik, főként a falvaknál.⁴⁷ Majd a szöveg valamikor február elején a másik kézirattal (**C**) együtt visszakérült Bélhez (l. **C**), aki minden bizonytalansággal rögtön elküldte mind a kettőt a Kancelláriára (l. **C**, **[Cancel]**^a). Csakhogy a Kancellária 1736. febr. 24-én kelt válaszlevele, mint az említettük, bizonytalanságban hagy minket afelől, hogy a hivatal mind a két kéziratot látta-e, vagy csak az elsőt – ugyanis csak a Pesti és a Váci járással kapcsolatban tesz megjegyzéseket (még l. **C**). Amennyiben a kézirat volt Bécsben, az bizonyos, hogy Bél annak visszaérkezése után javított a szövegben; e javítások közül az egyikben említi az 1736-os dunai árvizet is.⁴⁸ A javítások bekerültek a nyomtatott szövegbe.⁴⁹

6: Az alapszöveg 1735. május 16. után keletkezett (l. **E**). A vármegyei javítások 1735 szeptemberében, Mágocsi és Prónay javításai 1735 októberében készülhettek. Bél javításai a visszaküldés (1736 febr.) után kerültek a kéziratba.

⁴¹ Bél levelét l. BÉL 1993 nr. 529. Erre – a bejegyzések jellege, és más megfontolások mellett – bizonyíték Bél kérése az „úthálózati jegyzék” (*tabula itineraria*) alatt: „Memoria. Petitur emendari, et locupletari.” L. p. 115. A cenzorok kiegészítései alapján aztán készített egy új jegyzéket (l. p. 113.).

⁴² A vármegyei jegyzőkönyvben levő bejegyzés regesztáját l. BOROSY 1995 nr. 4258.

⁴³ Uo. nr. 4268.

⁴⁴ Uo. nr. 4285.

⁴⁵ Uo. nr. 4346.

⁴⁶ L. **G** p. 59, 111.

⁴⁷ Így pl. neki, ill. nekik tudható be az a javítás, amely Budaörs leírásában a „Vicus frequens” szöveget „Vicus exiguus”-szá alakítja át. L. **G** p. 62. Egyéb megjegyzéseiket l. uo. pp. 63–68. etc.

⁴⁸ „Atrocior multo, ea fuit eluvio, quae eodem hoc anno MDCCXXXVI. mense Iunio, cum Germaniae partem potioerem, tum Hungariam in primis nostram, Danubio confinem, et situ depressam adflixit.” Stb. L. **G** p. 95.

⁴⁹ Így Prónay és Mágocsi javítása, miszerint Budaörs valójában szegényes falu (l. a 47. jegyzetet), a nyomtatott szövegben is helyet kapott (l. **I** p. 509.). Ugyanígy Bél utólagos megjegyzése (l. az előző jegyzetet) is bekerült a végső változatba. L. **I** p. 535.

Arch

1: LK 237. kt.

2: **De Urbe et Archiepiscopatu Colocensi Commentatio.**

3: 64 pp. 330x210 mm.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírásának egy részlete: Kalocsa városának leírása, valamint a kalocsai érsekség és érsekek bemutatása.⁵⁰

5: Bél „lemaradásban” volt a kalocsai érsekek archontológiájával, amelyet szokása szerint az adott egyházmegye központjának, jelen esetben Kalocsa városnak a történetében kívánt elhelyezni. A fogalmazványában, amelyet 1735-ben fejezett be (**E**), Kalocsa leírásának 4. fejezetében még csak Asztrik életrajza van meg, a többbit, mint ígéri, később fogja közölni.⁵¹ Az **E** kéziratról készített tisztázatban (**G**) is ugyanez az „ígéret” ismétlődik meg.⁵² Ezt a hiányt pótolja a kézirat. A város leírásának ötödik és hatodik fejezete nem szerepel a szövegben: erre nem is volt szükség, a cél itt csak az érsekkatalógus pótlása volt.⁵³ A szöveg elején mindazonáltal szerepelnek a városleírás első fejezetei, ezek a **E** kéziratban alapulnak. A kéziratban Bél kis mennyiségű és csak formai jellegű javításai láthatók (pp. 15, 18, 19, 35–36, 54, 64.).

6: Bél az említett **E** kéziratot, benne Kalocsa leírásával, 1735. május 16-án kezdte el és júl. 8-án fejezte be (l. **E**). Minthogy a fenti kézirat bizonyosan későbbi (l. fent), valamikor e dátum után, 1735–1736-ban készülhetett. Az is biztosra vehető, hogy nem készült el 1735. aug. 13-ig, hiszen az ekkor ellenőrzésre elküldött tisztázatban (**G**) még mindig nem szerepelnek az életrajzok (l. fent).

h

1: -

2: **[Comitatus Pest-Pilis-Solt]**

3: [A kézirat nem található]

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírása.

5: A leírás ellenőrzése, mint láttuk, 1736 májusában fejeződött be véglegesen (l. **F**). Bélnek ezután még egybe kellett szerkesztenie a „több szálon futó”, nagy mennyiségű szöveget, „bele kellett dolgoznia” a sok kiegészítést, javítást, amelyet neki küldtek. Ez a körülmény legalább egy (**h**), de akár több újabb kéziratot is feltételez. A nyomtatott leírás csak 1737-ben jelent meg, így nyilván még sok dolga akadt a befejező munkálatokkal.

6: 1736–1737.

I

1: Nyomtatvány: BÉL 1735–(1749?) III. (pp. 1–588.)

2: **Comitatum Pest, Pilis, et Solth...**

3: 588 pp.

4: Pest-Pilis-Solt vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1737.

IV. Összefoglaló adatok

⁵⁰ A *Notitia* nyomtatott változatában a vonatkozó részt l. **I** pp. 536–579.

⁵¹ Asztrik életrajza után: „Reliquos dabimus imposterum”. L. **E** p. 98.

⁵² L. **G** p. 101.

⁵³ A vonatkozó részt a nyomtatott szövegben l. **I** pp. 579–583.

Adatközlők: Matolai János (**A**), Friedrich Wilhelm von Sommersberg (l. **I** p. 214.)⁵⁴

Ellenőrzés: vármegyei (**[Com]**^a, **[Com]**^b), Prónay Gábor és Mágocsy Mihály ellenőrzése (**[Pr]**), kancelláriai (**[Canc]**^a, **[Canc]**^b), városi (Buda: **[Bu]**, Pest? L. **I** p. xviii)⁵⁵

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: I (kinyomtatott szöveg)

Fordítás: BÉL 1936; BÉL 1977³; BÉL 1982³; BÉL 1985; BÉL 1986; BÉL 1987; BÉL 1990; BÉL 1993³.

Irodalom: [SZŐTS Rudolf:] Bevezetés a fordításhoz. In: BÉL 1982³ 11–12.; DÉRI Balázs: Buda visszavívásának emlékezete. In: BÉL 1986 5–15.

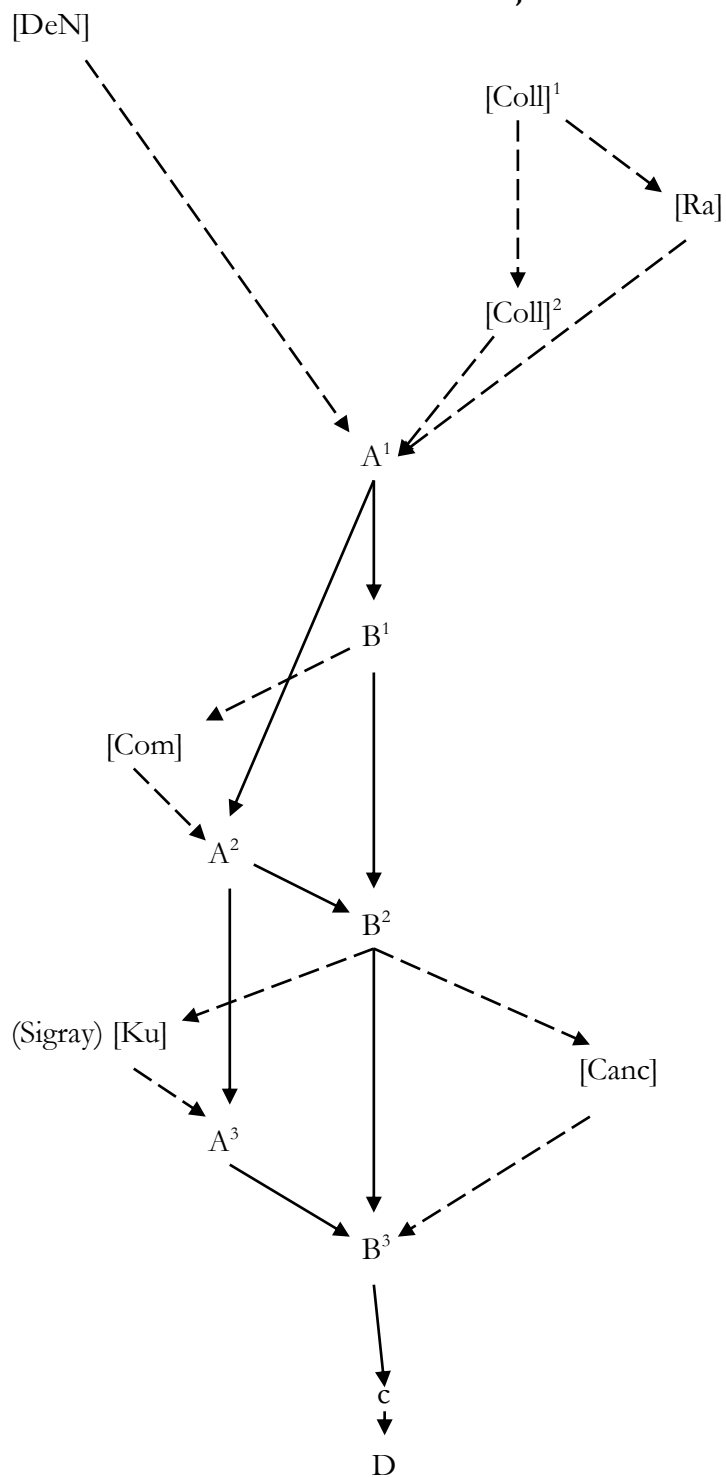
⁵⁴ Még l. a leírás ismertetését.

⁵⁵ A pestieknek az ellenőrzésben való kérdéses részvételére l. a leírás bevezetőjének ismertetését.

NOTTIA IV. KÖTET

Nógrád vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1.

Bél Mátyás a munkájához a legnagyobb segítséget egy ismeretlen személytől – feltehetően egy nógrádmegyei birtokostól – kapta, aki Bél számára tekintélyes mennyiségű anyagot gyűjtött és foglalt írásba Bél elgondolásai alapján, még 1727 előtt (l. **[Coll]**). Az iratot Bél egyik nagyhírű pártfogójával, Ráday Pállal nézette át (l. **[Ra]**), aki mint a református egyház főgondnoka, gyakori levelezésben állt Béllal. Nem kizárt, hogy az ismeretlen személy által készített anyaggyűjtést is Ráday kezdeményezte, aki Nógrád vármegye nemességének befolyásos tagja, így az 1728–1729-es országgyűlésen a vármegye követe volt. Emellett egy másik anonim személy is készített Bél számára egy leírást, láthatóan Bél kérdőíve, útmutatásai szerint (l. **[DeN]**). Munkája alapján ő is bizonyosan helybéli ember volt. Részben e két anonim szerző munkája, részben pedig saját gyűjtése alapján Bél 1727-ben papírra vetette a leírás fogalmazványát (**A**¹).

2.

Bél a mondott fogalmazványról tisztázatot készítettett (**B**), s ezt 1727. dec. 16-án elküldte a vármegyébe Ráday Pálnak.¹ Levelében említi, hogy azért küldi a leírást, hogy hozzáértő emberek átnézzék (l. **B**); de elsősorban Rádayt kéri újabb segítségre. 1728. jan. 16-án írt levelében arra kéri pártfogóját, hogy „a már átnézett Nógrád vármegyét” (*revisum iam Comitatum Neogradiensem*) minél előbb küldje vissza hozzá.² Január 29-én megismételte kérését, ám némileg árnyaltabban: azt írja, nem tudja, bizonyosan lehet-e várni Ráday érkezését az átküldött irattal együtt – Ráday, mint említettük, 1728–1729-ben Nógrád vármegye országgyűlési követe volt, tehát ő is elvihette az iratot Bélnék Pozsonyba –, mert ha ez biztos, átadható neki (? vélhetően Rádaynak) a jegyzetekkel együtt (*cum adnotatis*), ha viszont nem, akkor bízzák a postára.³ A jegyzetek (*adnotata*) itt a vármegyei bírálók kiegészítéseit jelenthetik (**[Com]**). Bél egy szintén január 29-én elküldött levélben, amelyben magántémákról ír Rádaynak, újból előhossa Nógrád leírását, és 7 pontban közli, hogy mire volna még szüksége, így többek között a Forgáchok előtti főispánok és az alispánok listájára, a vármegyének Pest és Heves vármegyével való határpereiének anyagára, régi oklevelekre, s ami még érdekesebb, az egyes nemesi családok természetes színeivel festett (!) címereire – Bélt láthatóan a heraldika is foglalkoztatta.⁴

Bizonyára ez idő alatt látták a vármegyei bírálók Bél leírását a vármegyéről. Ami az ő munkájukat illeti, minden bizonnyal megfeleltethető azzal az irattal, amelynek Bél sajátkezűleg a *Monita revisorum* címet adta (l. **[Com]**). Nem fér kétség ahhoz, hogy Nógrádból, s alighanem a vármegyei közgyűléstől, vagy valamely tisztviselőtől érkezett az irat. Az irat ugyanis rendkívül alapos listát nyújt a vármegyei nemességről – ábécésorrendben, rövid leírás kíséretében sorolja fel a családokat –, így nyilvánvalóan csak „helyből” származhatott. A lista végén az egykori alispánok felsorolása következik. Ilyen listát már Ráday is ígért Bélnék korábban (l. **[Ra]**), és elképzelhető, hogy ez valóban tőle származik. Nyilvánvaló, hogy valamiképpen a vármegyeiek alapos munkájában is benne volt a keze. Bél a vármegyeiek család-katalógusát először átfogalmazta és az első

¹ L. BÉL 1993 nr. 346.

² Uo. nr. 351.

³ „Historiam Inlyti Comitatus Neogradiensis revisam cuperem quantocyus rehabere, ex caussis iam perscriptis. Nescio autem, an tuto expectari possit, cum eius transmissione Perillustris Dominationis Vestrae adventus. Si tuta sit occasio, ei tradi cum adnotatis, potest; sin minus, committatur Postae.” A levelet l. BÉL 1993 nr. 354.

⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 355.

piszkozatba helyezte el (l. **A**), majd letisztáztatta és ügyesen beleillesztette a vármegyénél járt másolatba is (l. **B**).

3.

Bél az így javított leírást (**B**²) – egy bejegyzés alapján valószínűleg 1728. április 22-én – elküldte a Kancelláriának. 1728. nov. 24-én az irat már bizonyosan (egy ideje) a Kancellárián volt: e napon írt levelében Bél azt írja Szluha Ferenc kancelláriai tanácsosnak, hogy jövő év elején újabb leírásokat fog küldeni a hivatalnak, továbbá kifejezi óhaját, miszerint Liptó és Nógrád leírását, amelyek éppen ellenőrzés alatt vannak, bárcsak mihamarabb visszakaphatná.⁵ Időközben, 1729. márc. 20-án Rádaytól azt kérte, hogy amikor eljön Pozsonyba, többek között hozzon magával olyan iratokat, amelyek Nógrád vármegye történetének kutatását elősegíthetik⁶ – ez nem egy konkrét kérés volt, Bél egyszerűen csak minél több anyagot szeretett volna felhalmozni leírásaiban. Röviddel ezután, 1729. ápr. 20-án Bél bécsi ágense, Kuntz Jakab jelentkezett, és Sigray Ferenc kancelláriai tanácsos kifogásait tolmácsolta a pozsonyi tudósnak a leírással kapcsolatban – ugyanis ekkor a leírások, köztük Nógrádé Sigraynál voltak (l. **[Ku]**). Bél nem ellenkezett, előbb a piszkozatban (**A**), majd visszaérkezése után a „kancelláriai példányban” (**B**) is módosította – Sigray szája íze szerint – a leírást (l. **[Ku]**, **A**, **B**). Ez azonban csak „privát” kérés volt, maga a Kancellária egyelőre még nem siette el az ellenőrzést. Bél még 1732. júl. 9-én írt levelében is – amelyet a Helytartótanácsához írt – panaszkodott arról, hogy Nógrád leírása Liptóéval együtt már „csaknem öt teljes éve” a Kancellárián rostokol,⁷ ami kis túlzással meg is felel az 1728 áprilisában való elküldésnek. A Kancellária – talán Bél panaszára – 1732. november 11-én végre visszaküldte többek között Nógrád leírását, amellyel kapcsolatban két rövid vallási jellegű kifogást emelt (l. **[Canc]**).

4.

Ezután egészen a nyomtatott szöveg megjelenéséig (1742) szinte semmit nem találni Nógrád leírásáról. Bél azonban bizonyosan dolgozott rajta: így szembevetendő, hogy a nyomtatott szövegben (**D**) nem szerepel a nógrádi nemes családok katalógusa, amelyet még a vármegyeiek küldtek el neki (l. **[Com]**), és Bél kezdetben bele is építette művébe (l. **A**, **B**). A köztes – de csak feltételezett – kéziratot, amelyben ez a módosítás megtörtént, külön jelöltük (**c**). A kihagyás okaként azt jelölte meg a nyomtatott szövegben, hogy a katalógust más időre és más helyre tartogatja (l. **D**), vagyis egy másik műben kívánta elhelyezni – valószínűleg arra a nagyszabású, a magyar nemességet bemutató műtervére gondolt, amelyre Turóc leírásában utalt.⁸ Annyi bizonyos, hogy az eset rámutat arra, miszerint a leírások piszkozatait is érdemes megvizsgálni, mert nem minden került bele a végleges változatba.

⁵ A levelet l. BÉL 1993 nr. 367.

⁶ Uo. nr. 373.

⁷ „Nógrádensem, dudum elaboratus, sed in censura Excelsae Cancellariae, toto fere lustro, detentus; ubi adhuc haeret.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV.

⁸ Turóc leírásában is kihagyni kényszerült egy nagy mennyiségű oklevélgyűjteményt, kancelláriai utasításra (l. *Turóc vármegye App*). Bél a leírás nyomtatott szövegében aztán úgy „hidalta át” a problémát, hogy kifejtette: birtokában van a nemesek részletes katalógusa, azok címereivel, családfájával (l. **App**), de ezeket majd egy külön írásban, a *Prodromus Theatri Nobilitatis Hungariae* c. tervezett (és el nem készült) műben fogja megjelentetni (l. BÉL 1735(–1749) II. 315. l. jegyz.). Valószínű, hogy a nógrádi anyagot is e műben szeretne volna elhelyezni.

III. A kéziratok ismertetése

[DeN]

- 1: EFK Hist. I. oo. pp. 1–20.
 2: **Descriptio Comitatus Nőograd.**
 3: 20 pp., 330x210 mm.
 4: Nőgrád vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzései szerint.
 5: Ismeretlen kéz – esetleg Bél valamely Nőgrád vármegyei diákja – által készített fogalmazvány. A tematika egyértelműen Bél korai „kérdőíveit” idézi, amennyiben még nincs általános és különleges részre való felosztás, de már az alapvető témakörök szerepelnek (néveredet, határok, hegyek, folyók, termékenység, mezőgazdaság, járások és településeik, majd a vármegye irányítása, nemesi családok, lakosság nyelve, vallása, címer). Bél Mátyás felhasználta a szöveget, így ebből merítette a vármegye határainak pontos leírását is.⁹
 6: 1727 előtt (l. **A**).

[Coll]

- 1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 315.
 2: **Collectanea in Historiam Comitatus Neogradiensis.**¹⁰
 3: [2], 141 pp., 320x210 mm.
 4: Ismeretlen szerző (Perliczy János Dániel?) által készített leírás Nőgrád vármegyéről, Bél Mátyás elvei alapján. Az utóbbira bizonyíték, hogy általános és különleges részre oszlik, az általános részben külön természetföldrajzi leírással, illetve politikai „értekezéssel” (*tractatio politica*, p. 15). A különleges rész is láthatóan Bél beosztása, útmutatásai szerint készült.
 5: Ismeretlen kéz által készített fogalmazvány. Az első, utólag a szöveghez csatolt levélen van egy másik, kissé eltérő cím (*Collectanea ad Historiam Comitatus de Nograd*). A mondott levélre eredetileg számításokat írtak, tollpróbát végeztek rajta; itt szerepel Perliczy János Dánielnek mint Nőgrád vármegye orvosának is a neve¹¹ (*Daniel Perliczy Medicus I. Comitatus Neogradiensis*), a címhez képest fejjel lefelé, a címmel nem azonos duktussal. Perliczy 1731-ben lett Nőgrád vármegye orvosa.¹² A szöveg azonban bizonyosan korábbi, mert Bél – figyelembe véve Ráday Pál megjegyzéseit (l. **[Ra]**) – jelentős részben az itt tárgyalt kéziratot használta, amikor 1727-ben a vármegyeleírást elkészítette.¹³ Számunkra egyébként is kétséges Perliczy szerzősége: a kézirat első lapja, amelyet csak később csatoltak hozzá az irathoz, egyfajta szennylap, véletlenül is rákerülhetett Perliczy nevére; nincs nyom arra, hogy a késmárki születésű Perliczynek 1731, és különösen 1727 előtt kapcsolata lett volna Nőgrád vármegyével, sőt az 1720-as években Nyugat-Európában

⁹ L. **[DeN]** pp. 1–2, **A** pp. 632–634. [2–4.]

¹⁰ A szerző által írt eredeti cím, amely nem az előzéklapon, hanem a szöveg elején látható. L. **[Coll]** p. 1.

¹¹ Ez alapján Szelestei N. László úgy véli, hogy a kézirat szerzője maga Perliczy. L. SZELESTEI 1984 nr. 631.

¹² L. SZINNYEI: *Perliczy János Dániel*.

¹³ Különösen jól látható ez a faluleírásoknál. Ragyolcra az ismeretlen szerző ezt írja: „Ragyolc proximus in contigua planicie [sic] ejusdem Vicus non pridem villicationi potius destinatus, iuris est Gellenianorum locus paupere plebecula cultus, rure alias foecundo, exiguo tamen gaudens.” L. **[Coll]** p. 79. Bél ezt a következőképpen fogalmazza át: „Ragyoltz inde modico in meridiem, intervallo, eadem planitie, consedit, foecundo rure, sed cui colendo, plebs obtigit tenuior. Iuris est Gelleniorum, *tamquam qui materno iure, Ragyoltzianae genti, oppido antiquae, successerint.*” L. **A** p. 751. [121.] A kurzívval szedett részt Bél utólag írta oda, Ráday megjegyzése alapján (l. **[Ra]** p. 23.).

peregrinált, ahonnan 1728-ban érkezett meg;¹⁴ végül pedig a leírás sokkal inkább egy helyi birtokos szerzőségét sejteti, aki pl. kifejti, hogy a szlovák jobbágyok engedelmebbek, mint a magyarok, s hozzáteszi, hogy van is olyan mondás, amely szerint „Magyar jobbágy Pörlő társ”.¹⁵ Emellett a falvak esetében szinte mindig jelöli a szerző a birtokost, és igen pontos ismeretekkel bír a vármegyecímerről, annak történetéről is,¹⁶ ami még inkább alátámasztja, hogy valamely vármegyei tisztviselő lehet a leírás készítője.

Bél tehát egy ismeretlen, nagy valószínűséggel Nógrád vármegyei, illetve birtokos személyt megkért arra, hogy útmutatása alapján készítsen leírást a vármegyéről, amelyet az ismeretlen személy igen lelkiismeretesen, 141 lapon (!) el is végzett: részletesen írt a várakról, városokról, falvakról is. Az így elkészült leírást ([Coll]¹) Bélnél az adatok ellenőrzése végett elküldte Ráday Pálnak, aki számos megjegyzést írt a szöveghez (l. [Ra]). Bélnél szintén jegyzeteket, pótlásokat írt a szövegbe, így Kámor várának leírását itt készítette el.¹⁷ Ráday megjegyzéseit azonban nem írta bele, hanem fogalmazványában (A), „menet közben” hasznosította, sőt, egy részét utólag pótolta az iratban (l. [Ra]).

6: 1727 előtti, mivel Bélnél első fogalmazványában, mint írtuk, felhasználta (A); emellett 1723 utáni, mivel a szerző említi, hogy ekkor halt meg egy bizonyos szendrői Török András.¹⁸

[Ra]

1: EFK Hist. I. oo. pp. 21–28.

2: *Notata in Descriptionem Comitatus Neogradiensis.*

3: 8 pp. [pp. 21–28, az utolsó lap üres], 330x210 mm.

4: Ráday Pál megjegyzései, kiegészítései Nógrád vármegye ismeretlen szerző által készített leírásához (l. [Coll]).

5: A megjegyzéseket Ráday írnoka tisztázhatta le. A szöveg végén Ráday Pál sajátkezű, magyar nyelvű bejegyzése áll, miszerint ezeket a „csekély crisiseket” (itt: „véleményeket”) írta le a „descriptio körül” – valójában meglehetősen sok jegyzetet írt –, s hogy a régi alispánokról van egy listája, s azt is közli.¹⁹ Ami az alispánok listáját illeti, van ugyanebben a kéziratkötetben (EFK Hist. I. oo.) egy alispán-lista a 47–48. lapon, de azt nagy valószínűséggel az előtte levő szöveg ([Com]) írója írta.

Ráday az előbb tárgyalt, anonim szerző által papírra vetett leírást ([Coll]) látta és véleményezte. Jegyzeteiben ugyanis többször idézi a szöveg utolsó szavait, valamint mindig megadja a lapszámokat is, ahol a kifogásolt rész van, s ezek a lapszámok, illetve citátumok pontosan megfelelnek a mondott kéziratnak.²⁰ Bélnél felhasználta Ráday jegyzeteit, részben már a pszichozatába (A) belefoglalva.²¹

6: 1727 előtt (l. A).

¹⁴ L. SZINNYEI: *Perliczy János Dániel.*

¹⁵ L. [Coll] p. 21.

¹⁶ Uo. pp. 22–23.

¹⁷ L. [Coll] p. 27.

¹⁸ „...in specie perillustris condam Domini Andreae Török de Szendrő: qui anno 1723 obiit.” L. [Coll] p. 98.

¹⁹ L. [Ra] p. 27. A bejegyzést közli Szelestei N. László. L. SZELESTEI 1984 nr. 216, ill. BÉL 1993 nr. 912.

²⁰ Az ismeretlen szerző így ír a vármegyecímerről kapcsolatban: „Certius hoc, quod ante primaeva insignia, Comitatus hic, quatuor sigillorum impressionibus, veluti alios quoque Comitatus observare licuit, usus fuerit; & similes [?] Literas Comitatus me vidisse recorder.” L. [Coll] p. 23. Ráday ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Pag. 23ta post verba: *me vidisse recorder* add[endum]...” L. [Ra] p. 22.

²¹ Ráday Óvár falunál a következő megjegyzést teszi: „Pag. 128. Óvár, verius Olvár, prout in antiquioribus literalibus instrumentis legitur, quod si interpreteris, arcem stabuli significabit...” L. [Ra] p. 26. Bélnél ezt főszövegben átveszi: „Óvár, priori limitaneus. Olvár, priscae litterae scribunt, quod arcem, aut stabulorum stativa notat...” L. A p. 817. [187.]

A

1: LK 427. kt. pp. 631–825.

2: **Comitatus Neogradiensis.**

3: 195 pp., 340x210 mm.

4: Nógrád vármegye leírása.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. Az első általa készített, de már igen nagy terjedelmű leírás. Munkájához felhasználta egy ismeretlen személynek – az ő korai elképzelései alapján írt – munkáját (l. [DeN]), valamint egy másik anonim szerző bővebb leírását (l. [Coll]) és az ehhez fűzött Ráday-féle jegyzeteket is (l. [Ra]). A fogalmazvány elkészülte (A¹) után Bél minden bizonnyal tisztázatot készítettett a szövegről (B¹), s azt elküldte a vármegyeiekhez (még l. B). A vármegyebeliek terjedelmes megjegyzéseit, kiegészítéseit ([Com]) először saját szavai szerint átstilizálta, s ezt a sajátkezű szöveget az A szövegbe illesztette bele, utólag bekötött lapokon (még l. [Com]). Ezt a szövegállapotot jelöltük A² jellel. Majd ezt az új részt letisztázva a B szövegben is elhelyezte, kicserélve, valamint betoldva a megfelelő lapokat (l. B).

Bél 1728 tavaszán elküldte a Kancelláriára az így kipótolt, illetve módosított B szöveget (B²). Mialatt a hivatal „rajta ült” a leíráson, levél érkezett Kuntz Jakabtól, Bél bécsi udvari ágensétől, amelyben közölte a pozsonyi tudóssal Sigray Ferenc kancelláriai tanácsos kifogásait Nógrád várának leírásával kapcsolatban (l. [Ku]). Bél – mivel a letisztázott változat a Kancellárián volt (B²) – kényszerűségből megint az első fogalmazványban végezte el a Sigray által kért módosítást, és a tanácsosnak nem tetsző részt átírta (bővebben l. [Ku]). Ezt az új szövegállapotot jelöltük A³ jellel. Miután a Kancelláriáról visszatért a letisztázott példány (B²), Bél az A³ alapján abban is átírta a kifogásolt fejezetet; csakúgy, mint az előző esetben, most is kicserélte a lapokat (l. [Ku]).

6: Bél 1727. február 12-én kezdte el a fogalmazvány megírását.²² Ugyanazon év március 28-án ért az általános rész végére,²³ majd három nap múlva folytatta munkáját a különleges résszel.²⁴ Annak első fejezetével, a losonci kerülettel április 23-án végzett,²⁵ a teljes munkát pedig 1727. október 31-én zárta le.²⁶

A vármegyebeliek megjegyzései alapján készített pótlása (A²) valamikor 1728 elején készült (még l. [Com]). A szintén tőle származó kiegészítések, javítások egy része (A³) 1729. április 20. után keletkezett, ugyanis ekkor küldte el Kuntz Jakab, Bél udvari ágense a szerzőnek Sigray Ferenc kancelláriai tanácsos kifogásait a leírással kapcsolatban, amelyeket Bél láthatóan elfogadott (még l. [Ku]).

B

1: LK 430. kt.

2: **Comitatus Neogradiensis.**

3: 232 pp. 335x225 mm.

4: Nógrád vármegye leírása.

5: A Bél-féle fogalmazványról (A) készült másolat. Bizonyosan ezt a kéziratot küldte el Bél Mátyás a vármegyei bírálóknak és elsősorban Rádaynak revízió céljából. Bél ugyanis, ahogyan az 1727. dec. 18-án Ráday Pálhoz írt leveléből kiderül, a leírást elküldte a

²² „Pisonii 1727. d. 12. Febr.” L. p. 631.

²³ „Finitum inter assiduos muneris labores, 1727. d. 28. Martii” L. p. 692.

²⁴ „d. 31. Martii 1727. coepit.” L. uo.

²⁵ „Finit. Anno 1727. d. 23. April. post superatos sacrorum dierum geminatos labores.” L. p. 721.

²⁶ „Finit. 1727. d. 31. Octobris interpellatis vel millies, lucubrationibus.” L. p. 825.

vármegyébe, „hogy azt hozzértő emberek átnézzék” (*ut eam rerum gnari reviderent*).²⁷ Nagy valószínűséggel eme 1727 végén elküldött példányhoz kapcsolódik az az irat, amely a (vármegyei) revizorok megjegyzéseit és terjedelmes kiegészítéseit tartalmazza (l. **[Com]**). Mint fentebb jeleztük, Bél e kiegészítéseket először a maga stílusába írta át (mint szinte mindig), s az általa írt lapokat elhelyezte a fogalmazványában a megfelelő helyen (l. **A**). Majd ezt az új részt egy, a kézírása alapján neki máskor is sűrűn segítő írnokával letisztáztatta, s egyszerűen kicserélte a **B** kéziratban a megfelelő lapokat.²⁸ Az így létrejött új szövegállapotot jelöltük **B²**-vel.

Nem kétséges továbbá, hogy Bél ezt a módosított kéziratot (**B²**) küldte el a Kancelláriának revízióra (l. **[Canc]**), a borító belsején olvasható dátum szerint 1728. április 15-én (l. alább). A hosszú kancelláriai „fogság” alatt a kézirat egy ideig Sigray Ferenc kancelláriai tanácsosnál volt, aki panaszt emelt Bélnél annak udvari ágensén keresztül, amely szerint az egyik őse hamis színben tűnik fel a leírásban – ezért Bél először a fogalmazványban (l. **A**), majd a Kancelláriáról való 1732. évi visszaérkezés után a „friss” példányban (**C**) is korrigálta a vonatkozó részt (l. **[Ku]**). Ugyanekkor eleget tett a Kancellária kifogásainak is (l. **[Canc]**), és saját kezűleg több helyen módosította, kiegészítette a szöveget (l. pp. 30, 33. etc.).²⁹ Az így módosult szövegállapotot jelöltük **B³** betűvel.

6: A felső borító belső oldalán ez olvasható (Bél írása): „No. 2. Dimittitur, Anno 1728. d. 15. Aprilis.” Ez minden bizonnyal a Kancelláriára való elküldésre utal.³⁰ Maga az alapszöveg (**B¹**) nem sokkal azelőtt keletkezhetett, hogy Bél 1727. dec. 18-án (vagy a körül) elküldte a vármegyébe. A vármegyei kiegészítés, illetve annak Bél által átírt változata valamikor 1728 elején (április 15. előtt) keletkezett (**B²**), a későbbi módosítások, javítások (**B³**) a kancelláriai revízió megérkezése, vagyis 1732 novembere után.

[Com]

1: EFK Hist. I. oo. pp. 29–48.

2: *Notata circa revisionem Historiae Comitatus Neogradiensis. [Monita Revisorum]*³¹

3: 20 pp. 330x210 mm.

4: A vármegyei revizorok megjegyzései, kiegészítései Nógrád vármegye leírásához (még l. **B**).

5: Ismeretlen kéz írása. A vármegyeiek igen alapos munkát végeztek, mivel szorgalmasan lejegyezték a nógrádi nemes családokat ábécé-sorrendben – különválasztva a még virágzó, illetve a kihalt családokat –, és közlik a család eredetét, korabeli székhelyét, nevezetesebb tagjait stb.³² Ezt Bél át is vette, és saját stílusában kissé átfogalmazva beillesztette a fogalmazványába.³³ A 47–48. oldalon nógrádi alispánok felsorolása

²⁷ A levelet l. BÉL 1993 nr. 346.

²⁸ L. **B** pp. 57–72. (ezek a lapok láthatóan más kézírással íródtak, mint a kézirat többi része).

²⁹ Bél a kézirat végére tervezett még egy függelék, amelyben Nógrád vármegyére vonatkozó írásos emlékeket szeretett volna elhelyezni (de ez a nyomtatott változatban nem valósult meg). A függelék címe: „Appendix Monumentorum ad illustrandam Comitatus Neogradiensis historiam pertinens.” Alatta: „NB. Plura, propediem, cum diplomata, tum documenta alia, ex domesticis familiarum scriniis, indepturos nos confidimus.” L. p. 229. Emellett egy másik lapon Zólyom vármegye ispánjaira vonatkozó jegyzetet helyezett be, amely nyilván nem tartozik a fenti kézírathoz (p. 231.). Az utóbbi bemutatását l. *Zólyom vármegye [Ad]*.

³⁰ A kancelláriai ellenőrzésről még l. a II. fejezetet.

³¹ A zárójelben levő címet Bél adta a szövegnek, az eredeti cím fölé írva. L. **[Com]** p. 29.

³² L. **[Com]** pp. 29–44.

³³ L. **A** pp. 690c–m [60c–m].

szerepel. Mint azt korábban említettük, Ráday is emlegetett egy alispán-listát megejegyzései végén, amelyet „közöl” Bél számára ([Ra]). Az viszont bizonyos, hogy az alispánok listáját ugyanaz a kéz írta le, mint a vármegyeiek megejegyzéseit. Ez azonban még nem zárja ki, hogy a lista Rádaytól származik, hiszen ő is a nógrádi tisztikar befolyásos tagja volt, így 1728–1729-ben a vármegye országgyűlési követe, tehát alighanem részt vett a megejegyzések elkészítésében, sőt, nyilván neki mint Bél pártfogójának köszönhető, hogy ilyen gyorsan és ilyen komoly kiegészítéseket küldtek a vármegyebeliek. Bél egyébként átvette az alispán-listát is.³⁴

6: Bél 1728. április 15-én már olyan szöveget küld a Kancelláriára, amely tartalmazta a vármegyeiek kiegészítéseit (l. **B**). Így az irat valamikor 1728 elején készülhetett.

[Ku]

1: LK 427. kt. pp. 806a–d³⁵

2: [Kuntz Jakab levele Bél Mátyásnak.]

3: 4 pp., 205x165 mm. *Közölve:* TÓTH 2006² Függ. III. pp. 71–72.

4: Bél udvari ágense levelében beszámol arról, hogy a kancelláriai revízióra elküldött vármegyeleírások még mindig Sigray Ferenc kancelláriai tanácsosnál vannak, akinek nem tetszik, hogy Bél annyit idézi Franz Wagner történetírót,³⁶ minthogy szerinte az számos alkalommal hazudik. Sigray konkrétan Nógrád várának leírását kifogásolta, mivel Wagner alapján Bél azt írja, hogy az ő, azaz Sigray nagyapja, Nadány Miklós önként adta volna át a várat 1663-ban a töröknek, ami Sigray szerint nem igaz; emellett ugyanő más adatokat is megcáfol Nadány Miklóssal és a Nadány-családdal kapcsolatban.

Bél komolyan vette Sigray kifogásait. A nála lévő fogalmazványban (**A**) lehúzta a Nógrád 1663-as ostromával kapcsolatban írtakat (l. **A** p. 807.), s egy utólag betoldott lapon (l. pp. 806e–f) a Sigray által írtaknak megfelelően adta elő az eseményeket.³⁷ Egyben a levelet is beillesztette a kéziratba (l. az 1. pontot). Miután pedig a „kancelláriai példány” (**B**) végre visszajött Bécsből, Bél abban is módosította a vonatkozó részt az **A** szöveg alapján, ügyesen kicserélve a kifogásolt részt tartalmazó lapot (l. **B** pp. 201–202.).

5: Kuntz Jakab.

6: Bécs, 1729. ápr. 20.

[Canc]

1: MOL A 35 Conspectus expeditionum 1732. nov. 96. sz. (fogalmazvány).

2: A Magyar Udvari Kancellária Bél Mátyásnak.

3: *Közölve:* BÉL 1993 nr. 471. pp. 275–276.

4: Mint említettük, Bél már 1728 áprilisában elküldte Nógrád leírását a Kancelláriára (l. **B**), a hivatal azonban – részben Sigray akadémikuskodásának köszönhetően (l. [Ku]) – csak 1732 végén, jelentős késéssel végezte el a revíziót.³⁸ Az ismeretlen hivatalnok az elküldött kéziratban (**B**) ceruzával jelölte,³⁹ illetve 1732. november 10-én kelt levelében írásban is

³⁴ L. **A** pp. 690a–b [60a–b].

³⁵ Nógrád vármegye leírásába, a 806. és a 807. oldal közé beragasztva.

³⁶ Wagner *Historia Leopoldi Magni* c. művéről van szó, amelyet Bél valóban sokszor idéz a vármegyeleírásokban.

³⁷ Bél a betoldott lap végén le is írja, hogy mindezt Sigray kérésére tette: „NB. Ad hunc modum, ut emendaretur locus hic, Illm. Baro Franciscus Sigrai S. C. M. Consil. Aulicae Cancellariae, voluit, quippe qui Avum suum Nadanum fuisse scripserit.” L. **A** p. 806f.

³⁸ A kancelláriai revízióra még l. a 3. fejezetet.

³⁹ L. **B** pp. 46, 173.

kifejtette – vallási tárgyú – kifogásait a leírással kapcsolatban,⁴⁰ amelyeket Bél figyelembe vett.⁴¹

5: -

6: 1732. nov. 10.

c

1: -

2: **[Comitatus Neogradiensis]**

3: [A kézirat nem található]

4: Nógrád vármegye leírása.

5: Bár a kancelláriai revíziót (1732) követően egészen a Nógrádot is tartalmazó 4. kötet megjelenéséig (1742) nincs adatunk további kéziratokról, bizonyos, hogy készült ilyen, talán több is. Fontos bizonyíték erre, hogy a nyomtatott szövegben (**D**) több módosítás is észrevehető a legutolsó általunk ismert kézírathoz (**B**) képest. Így Bél a politikai tagozatba beszúrt egy fejezetet a Balassákról,⁴² viszont kizárta a vármegyei nemesség fentebb említett listáját: az alispánokat bemutató 16. fejezet után azonnal a birtokokat bemutató 17. fejezet következik.⁴³ Bél minderről a nyomtatott szövegben csak annyit ír – jegyzetben – a Balassákat bemutató 15. fejezet végén, hogy van ugyan egy teljesebb katalógusa a vármegyei nemességről, de ezt más időben és más helyen akarja felhasználni.⁴⁴ Az említett **B** kéziratban semmilyen nyom nincs még arra, hogy Bél e változtatásokat végre kívánta hajtani (l. **B** pp. 56, 60–68.), vagyis a módosításokat logikus módon egy későbbi, nyilván a **B** kéziratról készített tisztázaton végezte el. Ezt a feltételezett tisztázatot jelöltük **c**-vel.

6: 1732–1742.

D

1: Nyomtatvány : BÉL 1735–(1749?) IV. pp. 1–154.

2: **Comitatus Neogradiensis.**

3: 154 pp.

4: Nógrád vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1742.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Ismeretlen (**[DeN]**, **[Coll]**), Ráday Pál (**[Ra]**), Sigray Ferenc (**[Ku]**)

Ellenőrzés: vármegyei (**[Com]**), kancelláriai (**[Canc]**)

⁴⁰ L. BÉL 1993 nr. 471.

⁴¹ Így pl. a Kancellária utasította Bélt ama részlet törlésére, hogy a vármegye tisztikarát a három vallás száma szerint a római katolikusokból, valamint az ágostai és a helvét hitvallásúak közül választják („nempe, optimi quique, e nobilitate, in candidatorum numerum leguntur, pro trium religionum numero, e Romano-Catholicis, Augustanae, et Helveticae Confessioni addictis”), amelynek Bél a kéziratban eleget is tett. L. **B** p. 46.

⁴² L. **D** p. 42–43.

⁴³ Uo. p. 46.

⁴⁴ „In promptu erat, plenior nobilitatis catalogus, quem tamen, alii loco ac tempori, adservandum putavimus; quod ideo monemus, ne quis forte, silentium, de gente sua, iniuriam interpretetur.” L. **D** p. 43. e.) jegyz.

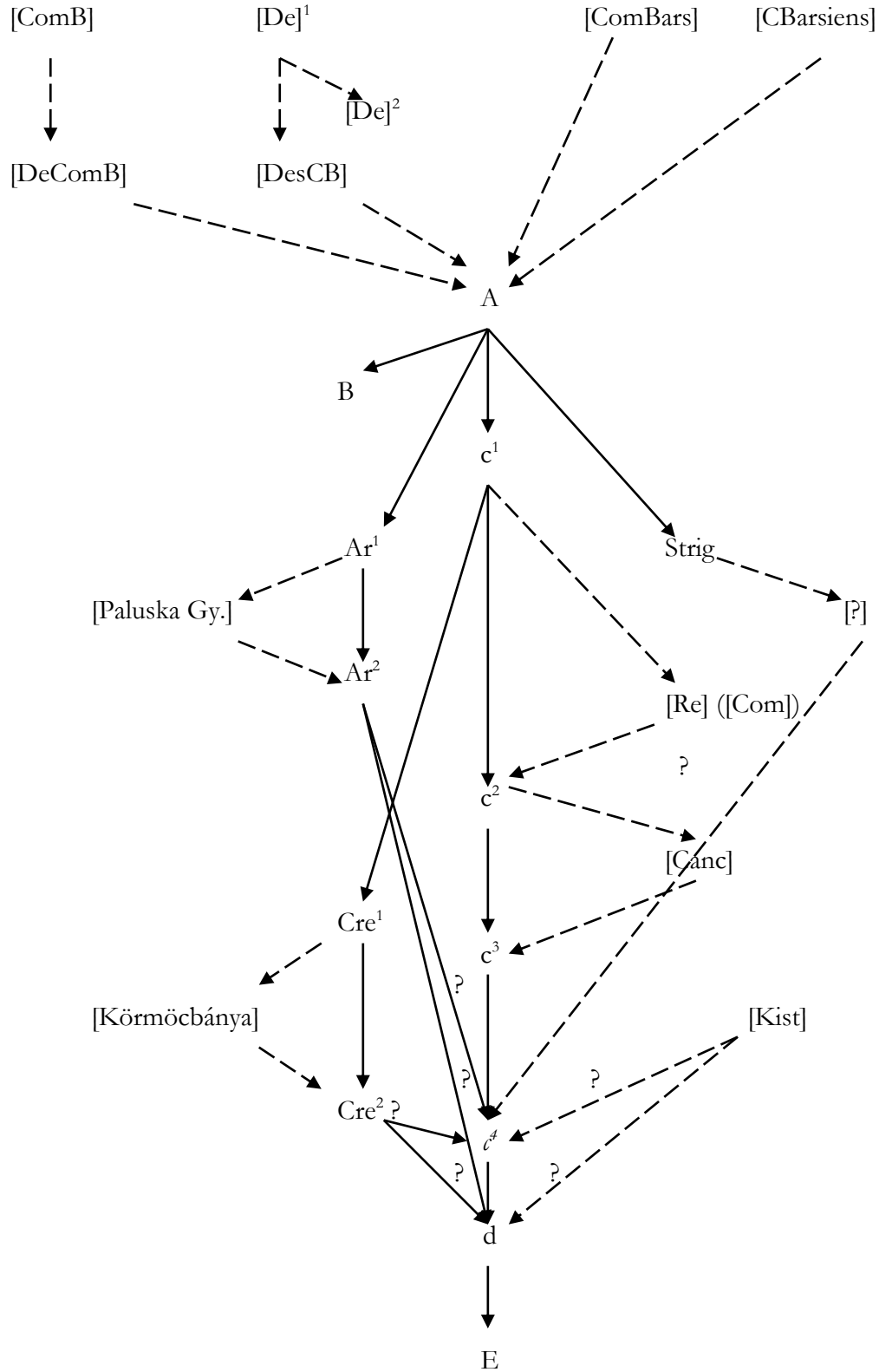
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D (nyomtatott szöveg)

Fordítás: „Nógrád vármegye lakossága” – Ált. rész, pol. tag. 1–7. fej. (BÉL 1984² 284–299.)

Irodalom: -

Bars vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. Ismeretlen adatgyűjtők

Bél a leírás első fogalmazványának elkészítésekor, vagyis 1730-ban (**A**) már igen nagy anyaggyűjtéssel rendelkezett. Egyértelmű, hogy, mint általában az alsó-magyarországi vármegyékénél, Barsnál is sok ismerősre, egykori diákra stb. számíthatott. Ennek bizonyossága az a nagymennyiségű vármegyeleírás (illetve részben azok másolatai), amelyeket az ő elvei alapján készítettek el ismeretlen személyek ([**ComB**], [**De**], [**ComBars**], [**CBarsiens**], [**DeComB**], [**DesCB**]). Különösen szerencsés volt Bél abban a tekintetben, hogy az egyik ilyen szöveg készítője – talán Nagy Boldizsár körmöcbányai jegyző – rendkívül alapos leírást adott számára a vármegye legfontosabb városának, Körmöcbányának a bányaügyeiről, így a bányászatot irányító kamaragrófról és az alája tartozó tisztségviselőkről, az aknákról, illetve a bányászat módjáról (l. [**CBarsiens**]). Ennek köszönhetően Körmöcbánya leírása igen magas színvonalú lett.

2. A leírás a vármegyénél és a Kancellárián

Bél tehát 1730-ban készítette el a fenti források bedolgozásával, valamint saját kutatások alapján a vármegyeleírást (**A**), amely terjedelmében már nem változott sokat a későbbiekben. A piszkozatról készített egy másolatot (**B**), amely azután nem került felhasználásra, javítás ugyanis nincs benne. Valószínű, hogy még 1730-ban elküldte a leírás egy másik letisztázott példányát (**c**) a vármegyének, avagy a főispánnak: ugyanis 1732. július 9-én írt levelében, amelyet feltehetőleg a Helytartótanácsnak írt, arról panaszkodik, hogy Bars vármegye leírása már három éve elkészült (kis túlzással), de egész idő alatt a főispánnál vesztegelt (a főispán ekkor ifj. Erdődy György gróf).¹ 1735. május 20-án kelt levelében újból kéri a Helytartótanácsot, hogy sürgesse Bars és Nyitra vármegyék leírását, amelyet sok évvel ezelőtt küldött el vármegyei revízióra.² A Helytartótanács ezúttal példás gyorsasággal intézkedett, mert már másnap levelet írt a vármegyének, hogy fejezze be a leírás ellenőrzését.³ Végül a vármegyei közgyűlés 1736. aug. 8-án küldte el a leírást és vele együtt kifogásait a hivatalnak ([**Re**]). Amint a kifogások bevezetőjéből kiderül, Bél művének elbírálói között ott volt a helyettes alispán, Kvassay László és Bossány Miklós báró is, akik a többi bírálóval együtt több napon keresztül állították össze megjegyzéseiket a szöveghez (l. [**Re**]). Elég kritikusak voltak Bél művével kapcsolatban: a „jelentés” (*Relatio*) zárszavában főként amiatt fejezik ki rosszallásukat, hogy Bél ismeretlen forrás alapján taglalja a birtokviszonyokat. Ez az aggodalom, vagyis a birtokviszonyok Bélt általi „kiteregetésének” ellenzése gyakran megjelenő elem Bélt leírásainak vármegyei bírálataiban.⁴

Bél, miután a a kéziratot visszakapta a Helytartótanáctól, minden bizonnyal javításokat eszközölt benne a vármegye utasításai alapján – de az is lehet, hogy már a vármegye belejavított a szövegbe (**c**²), majd ezt a szöveget küldte el a Magyar Udvari Kancelláriára. 1735. november 29-én már kérte Batthyány Lajos kancellárt, hogy sürgesse a leírás ellenőrzését.⁵ Végül a Kancellária 1736. febr. 16-án visszaküldte a szöveget megjegyzései kíséretében (l. [**Canc**]). A hivatal különösebb hibát nem talált a szövegben;

¹ „Barchiensem, itidem ante triennium elaboratum, sed qui toto eo tempore apud Dominum supremum Comitum haeret. NB: vix spero recipi aliter laborem posse, nisi dictus Supremus Comes, semel iterumque admoneatur.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV. p. 73.

² A levelet l. BÉL 1993 nr. 521.

³ L. uo. Függ. VIII. 40. sz.

⁴ L. TÓTH 2006³ 38–42.

⁵ A levelet l. BÉL 1993 nr. 543.

mindenesetre érezhetően az itteni bíráló is sokallta a birtokjogok túlságos taglalását a műben.⁶ Bél ezeknek a kifogásoknak is helyt adott, és azokat valószínűleg ugyanabba a c kéziratba vezette bele (c³).

3. További adatgyűjtések

Bél a hivatalos hatóságok mellett magánszemélyeket is bevont a leírás ellenőrzésébe, kiegészítésébe. 1730 körül küldhette el Paluska Györgynek, az aranyosmaróti uradalom birtokosának ugyanezen uradalom leírását – kimásolva a teljes vármegyelírásból – javítás végett (**Ar**). A szövegben végzett javítások és a hozzá fűzött kiegészítések (**Ar**²) azt mutatják, hogy Paluska eleget tett Bél kérésének. 1730-ban a pozsonyi tudós összeállította valakinek javíttatás céljából az esztergomi érsekség Bars vármegyei uradalmainak leírását is (**Strig**), de kérdés, hogy a javítás megtörtént-e. 1735-ben küldte el – immár másodszor – Körmöcbányára, pontosabban Roth Tamás ottani polgár részére Körmöcbánya leírását (szintén kimásolva a teljes leírásból), hogy a városi tanács vizsgálja meg (**Cre**¹). Ez valamikor 1737 után meg is történt, ahogy a visszaküldött leírásba írt szakavatott megjegyzések mutatják (**Cre**²). Emellett 1736-ban valaki elküldte neki a kistapolcsányi uradalom részletes leírását is (**[Kist]**).

4. A szöveg véglegesítése

Nem tudni, hogy a fenti adalékokat Bél még a c kéziratba foglalta-e bele (c⁴), vagy pedig egy másik, letisztázott szövegbe (d). Mindenesetre a fentebb említett közreműködők, bírálók munkájának kivétel nélkül hasznát vette, s ennek megfelelően módosította a leírást – ahogy ez kiderül a nyomtatásban megjelent szövegből (**E**). Mivel a leírás mindkét hivatali szűrőt, vagyis a vármegyeit és a kancelláriait is megjárta, nem volt akadálya kiadásának. Ez a *Notitia* 4. kötetében, 1742-ben valósult meg (l. **E**).

III. A kéziratok ismertetése

[ComB]

1: EFK Hist. I. kkkk/5 247–259.

2: **Comitatus Barsiensis descriptio.**

3: 13 pp. 210x170 mm.

4: Bars vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz tisztázata. A vármegye leírásához használt tematika Bél korai elképzeléseit mutatja: *Nomen, Comites Supremi, Termini, Situs, Fertilitas, Fluvii, Montes, Campi atque Planities, Processus, Dominia, Incolae*. Esetleg Bél valamely diákja készíthette. Bél felhasználta az iratot: számos javítást hajtott végre benne, sok helyen kiegészítette, majd tisztázatot is készített róla (l. **[DeComB]**).

6: 1720 körül.

[De]

1: EFK Hist. I. kkkk/5 261–276.

⁶ „In Parte Speciali Membri 1^{mi} Sectione 2^a Paragrapho [1mo] oppidum Oszlán, ad Familiam Géczy De Asa Kürth, Jure Haereditario ad Familiam autem Pálffy Jure duntaxat Pignoris pertinere exponitur, quae Iurium Distinctio, et qualitas omittatur.” L. **[Canc]** p. [364.]

2: Descriptio Comitatus Barsiensis.

3: 15 pp. 210x170 mm.

4: Bars vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz – esetleg ez esetben is Bél valamely pozsonyi diákja – által írt hevenyészett fogalmazvány. A vármegye leírásához használt tematika pontosan megegyezik az előző iratével (l. **[ComB]**), vagyis Bél e szöveg írójának is ugyanazt a „kérdőívet” adhatta. Bél nem javított bele a szövegbe, de egy másik, ismeretlen személy igen (l. pp. 262, 263. etc.). A javított változatot jelöltük **[De]**² jellel. A javítatlan szövegről (**[De]**¹) tisztázat készült (**[DesCB]**).

6: 1720 körül.

[DesCB]

1: EFK Hist. I. n ff. 1–11.

2: Descriptio Comitatus Barsiensis.

3: 15 pp. 210x170 mm.

4: Bars vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat az előző szöveg javítatlan változatáról (**[De]**¹). A szövegben nincs javítás. Kérdés, hogy Bél felhasználta-e.

6: 1720 körül.

[ComBars]

1: EFK Hist. I. n ff. 12–22.

2: Comitatus Barsiensis.

3: 10 ff. 330x210 mm.

4: Bars vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz által írt fogalmazvány. Részben felhasználta Parschitius országleírásának Bars vármegyére vonatkozó részét;⁷ eszerint Bél Mátyás köréhez tartozott, hiszen a pozsonyi tudós vásárolta meg elődje kéziratát. A vármegye leírásához alkalmazott tematika nagyban megegyezik az elsőként tárgyalt iratével (l. **[ComB]**), vagyis Bél ugyanazt a „kérdőívet” adhatta e szöveg írójának is. Ez a leírás azonban sokkal részletesebb, mint az előzőek. Bél két helyen kiegészítette a szöveget (ff. 20v, 22r.), és láthatóan fel is használta azt első fogalmazványában (**A**).⁸

6: 1720 körül.

[DeComB]

1: EFK Hist. I. n ff. 23–30.

2: Descriptio Comitatus Barsiensis.

3: 8 ff. 300x210 mm.

4: Bars vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat az elsőként tárgyalt szövegről, annak Bél által javított változatáról (l. **[ComB]**). Bél tovább javította a szöveget (l. 23r, 25v, 27v, 28v), és természetesen fel is használta azt.

⁷ Vö. PARSchITIUS 1702 pp. 197–209.

⁸ Így pl. az Oszlányi járásban levő szentkereszti (garamszentkereszti) uradalom falvainak leírásánál szinte teljesen pontosan követte e szöveg adatait (l. **[ComBars]** 14v–15r, **A** p. 335. [95.]).

6: A tiszttázat készítésének pontos ideje ismeretlen; Bél egyik kiegészítésében megjegyzi, hogy 1725. jún. 9-én Óbarsra vetődött a Garam veszélyes áradása miatt,⁹ vagyis Bél javításai e dátum után keletkeztek.

[CBarsiens]

1: EFK Hist. I. n ff. 31–40.

2: Comitatus Barsiensis.

3: 10 ff. 330x210 mm.

4: Bars vármegye járásai, Bél Mátyás elvei alapján.

5: Ismeretlen kéz által írt fogalmazvány. Befejezetlen: Újbánya leírásánál megszakad a leírás. Főleg Körmöcbányáról, a kamarai bányaigazgatásról és a város környékén folyó bányászatról ír sokat. Elképzelhető, hogy az irat készítője Nagy Boldizsár körmöcbányai jegyző, akinek Bél Radvánszky Lászlón, egykori tanítványán keresztül valamikor 1720-ban elküldött két leíráskezdeményt (nyilván a fentiek közül kettőt).¹⁰ A jegyző szerzőségét igazolná a magisztrátushoz kapcsolódó témákban való feltűnő jártassága, így pl. a bíróválasztás aprólékos leírása (ff. 33v–34v),¹¹ bár az már kérdéses, honnan ismerte ilyen jól a kamarai bányaigazgatást. Bél egyébként később, 1721. május 1-jén egy ismeretlen személyen keresztül üdvözölte a jegyzőt, és kérte tőle, hogy a „körmöcbányai régiségeket”, illetve bizonyos paraszti ruházatokról készült képeket juttasson el hozzá.¹² Az utolsó oldal üres verzójára Bél feljegyezte néhány város vásárnapjait (ff. 40v). Felhasználta az iratot: így átvette a szövegből a körmöcbányai bíró választásának ceremóniáját,¹³ illetve a körmöcbányai bányák, aknák felsorolását is.¹⁴

6: 1720 körül.

A

1: LK 427. kt. pp. 241–409.

2: Historia Comitatus Barchiensis.

3: 169 pp. [pp. 241–409.] 340x210 mm.

4: Bars vármegye leírása.

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. A szöveg egy nagyobb kéziratos kötetben található, amelyben több más vármegyeleírás fogalmazványát készítette el.¹⁵ Nyilvánvalóan ez Bél első fogalmazványa a vármegyéről, amelyet a korábbi adatgyűjtések (l. fent), és saját kutatások alapján állított össze. A leírással nem volt teljesen elégedett, s pl. az Oszlányi járás leírásának végén reményét fejezte ki, hogy a szöveg javítói több, illetve pontosabb adatokat szolgáltatnak majd neki.¹⁶

6: Bél a munkát – a szöveg elején található bejegyzése alapján – 1730. március 13-án kezdte el.¹⁷ Az általános részt ugyanazon év március 29-én fejezte be.¹⁸ A következő

⁹ „Fui hic Ao. 1725. d. 7. Iunii periculosissima Grani eluvione huc delatus.” [DeComB] f. 23r.

¹⁰ L. BÉL 1993 nr. 129.

¹¹ A bíróválasztásnál a jegyzőnek is volt „feladata” a leírás szerint, így a többiek nevében ő gratulált a megválasztott bírónak: „[Iudicem] ad Ecclesiam, et hic deposito Iuramento, ad aedes proprias eum comitantur, ubi nomine communi Dominus Notarius aggratulationem deponit.” L. [CBarsiens] f. 34r.

¹² Uo. nr. 143.

¹³ L. [CBarsiens] ff. 33v–34r, A pp. 307–308. [67–68.].

¹⁴ L. [CBarsiens] ff. 37v–38r, A pp. 298–300. [58–60.].

¹⁵ A kéziratos kötetre l. TÓTH 2006² nr. 14, ill. nr. 14/II.

¹⁶ „Ista de Processu Oszlánensi, dum plura nos, accuratioaque docuerint laboris huius nostri, correctores, scripsisse, sufficiat.” A p. 340. [100.]

¹⁷ „A. 1730. d. 13. Martii” L. p. 241.

dátum az Oszlányi és a Lévai járás leírása után, a 380. oldalon olvasható, eszerint 1730. május 25-én ért ezek végére, érthető módon sűrű egyházi feladatok közepette.¹⁹ A következő oldalon olvasható bejegyzése szerint a vihnyei fürdőből való visszatérte után, ugyanazon év július 10-én folytatta a munkát, vagyis kezdte el a kistapolcsányi járás leírását.²⁰ Az egész szöveget 1730. július 27-én fejezte be.²¹

B

1: EFK Hist. I. m.

2: **Comitatus Barchiensis.**

3: 204 pp. (a lapok közé bekötött üres, számozatlan levelekkel) 340x220 mm. Poss.: „Carl Freyherr v. Troilo zu Troiburg Roveredo v. Iscia.” (exlibris a borító belső oldalán)

4: Bars vármegye leírása.

5: Több kéz által készített tisztázat (e kezek Bél más vármegyeleírásait is másolták). Javítás nincs benne. Valószínűleg közvetlen másolat a Bél-féle fogalmazványról (**A**). Bél nem ezt küldte a hatóságoknak (a vármegyének és a Kancelláriának) ellenőrzésre (még l. **c**): ez már abból is kitűnik, hogy semmilyen javítás nincs a szövegben. Feltehető, hogy ezt Bél egyfajta „biztonsági másolatul” készítette, amikor egy másik példányt (**c**) elküldött a vármegyének 1730-ban (még l. **[Re]**), arra az esetre, ha az elvesznék.

6: Vlsz. 1730. (l. fent).

c

1: -

2: **[Comitatus Barchiensis.]**

3: [A példány nem található]

4: Bars vármegye leírása.

5: Bizonyosra vehető, hogy az a példány, amelyet Bél a vármegyének, illetve a Kancelláriának ellenőrzésre küldött, nem a **B** példány volt; emellett az is biztosnak tűnik, hogy Bél ugyanazt a példányt küldte el a két hatóságnak. Minderre a Kancellária levelének (még l. **[Canc]**) egy megjegyzése szolgál bizonyítékkal. A hatóság ugyanis figyelmeztette Bél-t, hogy a Kistapolcsányi járás 2. szakaszában, a 4. paragrafus alatt Mankóc települést a 2. szám alá kell helyezni, *mivel Lédec falu törölve lett*; s ennek megfelelően a többi számot is rendezni kell.²² Lédec falu törlésére a kancelláriai vizsgálatot megelőző vármegyei ellenőrzés (még l. **[Re]**) ad magyarázatot: a vármegye ugyanis külön lapra írt megjegyzései közt jelezte, hogy Lédec a verebélyi uradalomhoz tartozik,²³ vagyis nem a kistapolcsányi járás alatt, és nem a „különféle személyek falvai” (*vici variorum*) között kell azt elhelyezni, ahogy azt Bél tette. Ezért az történhetett, hogy – vagy a vármegye, vagy azok figyelmeztetésére Bél – a kéziratban kihúzta a mondott falu leírását, és áthelyezte a verebélyi szék falvaihoz.²⁴ Ezt a javított kéziratot látta aztán a Kancellária, s ajánlotta a sorszámok rendezését (Mankóc eredetileg a 3-as számú volt). A **B** kéziratban azonban

¹⁸ „Finitum 1730. d. 29. Martii” L. p. 272.

¹⁹ „Finitum 1730. d. 25. Mai inter concateratos sacros labores.” L. p. 380.

²⁰ „Inchoatum die 10. Iulii, post reditum ex thermis Wihmensibus, 1730.” L. p. 381.

²¹ „Finitum 1730. d. 27. Iulii. S[oli] D[eo] G[loria].” L. p. 408. Megjegyzendő, hogy a következő oldalra átnyúló úthálózati jegyzéket a bejegyzés után készíthette el.

²² „In Sectione 2^a Processus Kistapolcsaniensis Paragrapho 4°, Possessio Mankócz, *deleta Possessione Ledecz* debet sub numero 2° poni, consequenter subsequentes etiam numeri in suum ordinem reduci.” L. **[Canc]** p. 364.

²³ „Possessio Lidecz in medietate tantum adjacet Comitatu huic et possidetur ad Dominium Verebeliense.” L. **[Re]** f. 60v.

²⁴ A nyomtatott szövegben már itt található a falu leírása. L. **E** p. 288.

nincs törölve (és áthelyezve) Lédec leírása – mint írtuk, a **B** kéziratban *semmilyen* javítás nem található –, tehát a Kancelláriánál nem ez az irat volt; és valószínűleg nem ez volt a vármegyénél sem, hiszen logikus, hogy a javítás abban az iratban történt, amely a vármegyénél járt.

A példány, amely tehát a két hatóságnál járt, nincs meg (**c** jellel jelöltük). Alapszövege (**c**¹) nyilván megegyezett a Bél-féle fogalmazvánnyal, arról készült. Feltehető, hogy erről a **c** szövegről készültek azok a részleges másolatok, amelyeket Bél ellenőrzés és kiegészítés végett küldött el az adott területek, települések legjobb ismerőinek, így az aranyosmaróti uradalom leírását magának a birtokosnak, Paluska Györgynek (l. **Ar**), valamint Körmöcbánya leírását a városnak (l. **Cre**). E másolatok alapja lehetett az **A**, vagy a **B** is: a kérdésnek azért nincs jelentősége, mert e példányok szövege (pontosabban az a **A**, **B** és a **c**¹, vagyis a **c** alapszövege) megegyezik egymással.

Bél még 1730-ban elküldhette vármegyei vizsgálatra a **c** szöveget (l. **[Re]**).²⁵ Miután innen 1735-ben visszatért, Bél módosított rajta (**c**²): kihúzta Lédec falut (de az is lehet, hogy ez a vármegyei revizorok műve), majd még ugyanebben az évben elküldte a Kancelláriára (vö. **[Canc]**). A kancelláriai revízió utasításait is minden bizonnyal e kéziratban hajtotta végre (**c**³). Elképzelhető emellett, hogy Bél ebbe a kéziratba „dolgozta bele” azokat a magánszemélyek által a leírás egyes részein végzett javításokat, illetve adatgyűjtéseket, amelyek beérkeztek hozzá, s amelyekről fentebb már részben esett szó (l. **Ar**, **Cre**, **[Kist]**). Ebben az esteben meg kell különböztetnünk egy negyedik szövegváltozatot is (**c**⁴). De az is lehet, hogy ezeket egy későbbi kéziratba vezette bele (l. **d**).

6: 1730 (l. fent).

Ar

1: LK 247. kg. 4. sz.

2: **Dominii Aranyos-Marothensis succinta delineatio, quam... Georgio Paluska de Maróth, S. C. R.que Maiestatis Consiliario Locumtenentiali Domino sibi multum gratiozo ad emendandum augendumque offert Matthias Belius Hung. Antiquae et Novae Auctor.**

3: 5 ff. (ff. 4v, 5. üresek), 325x205 mm.

4: A Bars vármegyében levő Aranyosmarót mezőváros, valamint a hozzá tartozó uradalom leírása. A szöveg a Bél-féle fogalmazvány (**A**), vagy az arról készült másolat (**B**) alapján készült: Bél a leírásból kimásoltatta a mezőváros és az uradalom leírását, amelyek eredetileg külön vannak a két szövegben.²⁶

5: A kéziratot, ahogy az a címből is kiderül, Bél Mátyás Paluska György helytartósági tanácsosnak, az uradalom akkori birtokosának szánta javítás és kiegészítés végett. A fent olvasható cím Bél Mátyás kezétől származik, a többi másolat. A szövegben idegen kéz – nyilvánvalóan Paluska György vagy beosztottja – végzett javításokat és kiegészítéseket, így 8 faluval egészíti ki az uradalom településeinek listáját (l. f. 3v–4r). A javított változatot jelöltük **Ar**² jellel. Bél figyelembe vette észrevételeit, ahogy az Bars vármegye leírásának nyomtatott szövegéből kiderül.²⁷ A javításokat valószínűleg a **d** kéziratba vezette bele (l. **d**), bár ezt nem lehet biztosan megállapítani.

²⁵ A vármegyei vizsgálatra még l. a 3. fejezetet.

²⁶ L. **A** pp. 391–392. [150–152.], 400–402. [160–161.], ill. **B** pp. 188–191, 193–194.

²⁷ Így átvette a Paluska által említett falvak leírását. L. **Ar** f. 4v–5r, ill. **D** (nyomtatott szöveg) p. 281. Egyéb átvételekre l. **D** pp. 274–275, 280–281.

6: Minthogy Bars vármegye leírásának első fogalmazványát Bél 1730-ban fejezte be (l. **A**), s Paluska György 1732. augusztus 10-én meghalt,²⁸ a szöveg és a javítások 1730–1732 között készülhettek. Ezt az alábbi, igen hasonló című és funkciójú, 1730-ra dátumozott kézirat is bizonyítja (l. **Strig**), amellyel nyilván egy időben, 1730-ban készült a szöveg.

Strig

1: EFK Hist. I. kkkk/50.

2: **Dominiorum Archiepiscopatus Strigoniensis succinta delineatio, quam emendandam augendamque, offert Hungariae Ant. et Novae Auctor.**

3: 11 f. (minden második fólió üres), 320x210 mm.

4: Az esztergomi érsekség Bars vármegyében levő uradalmainak – verebélyi, szentkereszti (garamszentkereszti) és szentgyörgyi (garamszentgyörgyi) uradalom – leírása (Bél a szentgyörgyinek csak a létezéséről tud, ezzel kapcsolatban információkat kér a szöveg végén).²⁹ A szöveg a Bél-féle fogalmazvány (**A**), vagy az arról készült másolat (**B**) alapján készült: Bél a leírásból kimásoltatta a jelzett mezővárosok és az uradalmak falvainak leírását, amelyek eredetileg külön vannak a két szövegben.³⁰ Ugyanúgy járt el tehát, mint az aranyosmaróti uradalomnál (l. **Ar**). A leírás szövege teljes egészében megtalálható Bars vármegye leírásának nyomtatott változatában;³¹ itt a városok és a falvak természetesen már a saját „helyükön”, vagyis külön vannak. Ezért téves az az állítás, hogy e kézirat az Esztergom vármegye leírását képező, az esztergomi érsekekről szóló értekezés (l. *Esztergom vármegye Arch*) valamiféle fogalmazványa volna,³² hiszen abban amúgy sincsen szó egyházi birtokokról. Eme „uradalomleírásokat” Bél egyértelműen Bars leírásába szánta, ahogyan oda is kerültek.

5: Bél egyik írnokának másolata: ugyanaz írta, mint aki az előző kéziratot (**Ar**). A cím és a datálás (l. a 6. pontot) Bél Mátyástól származik. A címből is nyilvánvaló, hogy Bél valakinek javítás és kiegészítés végett küldte az iratot. A javításra felkért személy nem ismert, és módosítás sincs a kéziratban. Így a szöveg javítása valószínűleg nem történt meg, vagy esetleg a javító külön lapon tette meg azt. Az ugyanis tény, hogy Bél a nyomtatott szövegben, pl. a szentkereszti uradalom falvainál már 18 falut sorol fel, míg az itt tárgyalt kéziratban még csak tizenötöt.³³

6: f. 11v: „Posonii 1730. d. VIII. Aug. Auctor Matthias Bel mp.”

[Re]

1: EFK Hist. I. n. ff. 52–62.

2: **Relatio Revisionis, et Censurationis Operis Matthiae Béll descriptionem Comitatus Barsiensis in se continentis. Anno 1735. die 8^a Mensis Augusti, sub generali ejusdem I. Comitatus congregatione in Oppido Aranyos-Marot praesentata.**

3: 11 ff. 330x210 mm.

²⁸ A halálesetről maga Bél számol be 1732. augusztus 14-én írott levelében Radvánszky Jánosnak. L. BÉL 1993 nr. 462.

²⁹ L. **Strig** f. 11v.

³⁰ Így pl. Szentkereszt (Garamszentkereszt) mezővárosnak, illetve a hozzá tartozó uradalom falvainak leírását l. **A** pp. 321–324. [81–84.], 335. [95.], ill. **B** pp. 99–102, 116–117.

³¹ Pl. Szentkereszt és a hozzá tartozó falvak leírását l. BÉL 1735–(1749?) IV. (*Bars vármegye E*) pp. 227–229, ill. 239–240.

³² SZELESTEI 2001 12.

³³ L. **Strig** ff. 9v–11r, ill. BÉL 1735–(1749?) IV. (*Bars vármegye E*) pp. 239–240.

4: Bars vármegye közgyűlésének jelentése Bars vármegye leírásának átnézéséről és ellenőrzéséről.

5: Eredeti. A bevezetőből kiderül, hogy az 1735. május 4-i garamszentbenedeki közgyűlés jelölt ki megbízottakat Bél művének átnézésére – ezek között volt nemeskvassói Kvassay László helyettes alispán és nagybossányi Bossány Miklós báró –, akik 1735. júl. 17–20-án a kistapolcsányi kastélyban véleményezték Bél művét (f. 1r). Ezt követik a megjegyzések, oly módon, hogy egy bal oldali hasámban lejegyezték Bél művének kifogásolt állításait, a jobb oldaliban pedig a korrekciót. A bányavárosok leírásait nem véleményezték, hanem a városi magisztrátushoz irányították Bélt, mondván, nekik erről nincsenek ismereteik.³⁴ A falvakkal kapcsolatban azonban sok megjegyzést írtak, számtalan esetben pontosítva a birtokosokról szóló adatokat. Befejezésként megjegyzik, hogy a leírásban még számos hiba van, és „óriási sérelmek” (*enormia praejudicia*, értsd: sérelemre okot adó részletek) található benne a jogviszonyok, birtokviszonyok leírása miatt, de mivel e jogviszonyokat csak a vármegyei törvényszéken, a kiváltságlevelek bemutatásával vagy még feljebb, a királyi ítélőtáblán lehet csak tisztázni, az ellenőró bizottság csak a nyilvánvaló tévedéseket jelölte, s nem tudott teljes mértékben eleget tenni Bél kérésének (vagyis az összes tévedést javítani). A vármegye ezt a szöveget – a szokásos ügymenet szerint – továbbította a Helytartótanácsnak, a hivatal pedig Bélnak.³⁵ Bél a vármegye javításait nagyrészt figyelembe vette.³⁶

6: 1735. aug. 8. (l. cím).

[Canc]

1: MOL A 35 Conspectus expeditionum 1736. febr. 82. sz. (fogalmazvány).

2: [A Magyar Udvari Kancellária Bél Mátyásnak.]

3: Közölve: BÉL 1993 nr. 584. pp. 363–364.

4: A Kancellária kifogásai, megjegyzései Bars vármegye leírásához, amelyet Bél még valamikor 1735 folyamán, nyilvánvalóan a vármegyei ellenőrzés megtörténte (l. [Re]) után küldött el a hivatalnak.³⁷ A hivatal főként jogi ügyekben emelt kifogásokat Bél művével kapcsolatban, így pl. kérte a kamaragróf esetében a hangzatos „bányavárosok bírāja” (*montanarum civitatum praetor*) titulus törlését;³⁸ a kuriális falvaknál pedig kérte, hogy ezeket a kiváltságokat Bél ne közölje művében. Ezenkívül még néhány apró megjegyzést tett.

5: Bél eleget tett a Kancellária kéréseinek.³⁹ Mint fentebb írtuk, Bél ugyanazt a kéziratot küldte a Kancelláriára, amely a vármegyénél is járt (c), tehát valószínűleg ebbe vezette bele a Kancellária kifogásait is (c³).

³⁴ „Notitiam horum Comitatus iste non habet, ideo Author a Magistratu earundem Civitatum praestoletur.” L. [Re] 56r.

³⁵ A vármegyei revízióra még l. a II. fejezetet.

³⁶ Így rögtön a vármegye első megjegyzését is figyelembe vette, amely szerint a vármegye kiterjedését Bél hibásan adta meg: „In Parte Generali paragrapho 1° Puncto 1° Comitatus longitudinem exponit ad milliaria 12., et latitudinem ad 2. 3. et 4. Observationes Revisoriae: Comitatus huius longitudo 7. latitudo autem duo et tria milliaria vix excedit.” [Re] f. 1r. Az **A** és **B** szövegben még valóban ez szerepel „[Comitatus Barchiensis] duodecim fere milliaria longus, latus tria, quatuorve.” L. **A** p. 241. [1.], **B** p. 2. A nyomtatott szövegben (**D**) viszont Bél már a vármegye megállapítását közli: „[Comitatus Barsiensis] septem circiter milliaria longus, duo latus triave.” L. **D** p. 157.

³⁷ A kancelláriai ellenőrzésre még l. a II. fejezetet.

³⁸ „In Parte Speciali Membro 1° Sectionis 1^{ae} Paragrapho 10° Camerae Comes, seu ut vocant Camergraffius, ponitur pro Montanarum Civitatum Praetore, Titulus Praetoris omittatur.” L. [Canc] p. [364.].

³⁹ Így pl. azt a mondatot, amelyet a kamaragróffal kapcsolatban a Kancellária kifogásolt (l. az előző jegyzetet) – „Quia summum urbium montanarum praetorem, iure vocaveris [sc. Camerae comitem], quod

6: Bécs, 1736. febr. 16.

Cre

1: LK 419. kt.

2: **Historia Liberae, Regiae, Montanaeque Civitatis Cremnitziensis.**

3: 114 pp. (113–114 üres), 345x220 mm.

4: Körmöcbánya szabad királyi bányaváros leírása. Befejezetlen, az utolsó fejezet egy mondat közepén megszakad.⁴⁰

5: Az alapszöveg (**Cre**¹) másolat, Bél Mátyás, illetve két ismeretlen kéz javításával. A bekötött üres lapokon két ismeretlen kéz javításai és pótlásai láthatók latinul és németül, amelyek felkészültsége, részletessége helyi adatközlőket sejtet. Bél részben figyelembe vette a javításokat, és azok alapján saját kezűleg korrigálta és kiegészítette a kéziratot (l. a datálást). A javított változatot külön jelöltük a családfán (**Cre**²).

Valószínűleg ezt a kéziratot küldte el Bél 1735 augusztusában Körmöcbányára ellenőrzés, kiegészítés céljából. Bél ugyanis 1736. március 6-án levelet írt rothenfelsi Roth Tamás körmöcbányai polgárnak, amelyben azt írja, hogy korábban már eleget tett Roth tavaly nyári kérésének, amennyiben „városának elveszett históriáját” (*deperditam urbis vestrae historiam*) újra lemásoltatta, és Mikoviny Sámuelen keresztül 1735 augusztusában elküldte neki. Ezután sürgeti Rothot, hogy kérje fel a városi tanácsot a szöveg javítására, bővítésére, mivel már a vármegye és a Kancellária is végzett a revízióval.⁴¹ Eszerint volt egy korábbi kézirat is, amelyet Bél Rothnak küldött, ez azonban elveszett. Bélnek azért is szüksége volt a város segítségére, mivel, mint láttuk, a vármegyei közgyűlés elhárította magától a bányavárosokról készült leírások átnézését (l. **[Re]**). A szövegben egyébként 1737 utáni jegyzetek is vannak (l. a datálást), s e kései dátum ugyancsak azt valószínűsíti, hogy ez volt a városnak 1735-ben elküldött irat.

6: Az alapszöveg elkészítése Bél levele alapján 1735 nyarán történt meg. A pótlások 1737 után keletkeztek,⁴² ennek megfelelően Bél bejegyzései is.⁴³

[Kist]

1: EFK Hist. I. n ff. 42–51.

2: **Descriptio Topographica Inclyti Domini Kis-Topolcsány in Comitatu Barsensi & ex parte Nitriensi ad Excellentissimum ac Illustrissimum Comitum Carolum Zichy de Vázonkő spectantis. Quae peracta una cum dimensuratione geometrica, per J. K. v. F. 1736.**

3: 10 ff. 330x210 mm.

4: A részben Bars, részben Nyitra vármegyében fekvő kistapolcsányi uradalom leírása.

5: Ismeretlen kéz írása. A szerző ugyan megadja a címben monogramját (J. K. v. F.), de sajnos nem sikerült kideríteni, hogy a kezdőbetűk kit jelölnek. Jólértesültsége, a falvak alapos ismerete alapján feltehető, hogy a birtokos, Zichy Károly környezetében mozgott

urbanis quoque magistratibus, ne quid praeter rem fiat, adtentat” (l. **A** p. 212. [52.], **B** p. 61.) – Bél kitörölte, ugyanis a nyomtatott szövegben a mondat már hiányzik a szövegből (**E** p. 194.).

⁴⁰ „Quod, uti Clementissimi Caesaris optimi indultu, quin et re...” L. **[Cre]** p. 112.

⁴¹ A levelet l. BÉL 1993 nr. 592.

⁴² Ezt tanúsítja az alábbi bejegyzés: „...XXXVIII iuris hactenus fuerint civici [sc. aedificia], nunc vero tantum 27. nam ingens illa ex duabus condam in unam redacta domus, quam antehac Thomas L. B. a Schmidek multis annis ex post autem r. Joannes Zephyrinus Pevereli tenuit, anno 1737. a Camera pecuniis comparata in officinam separatoriam (germanice Scheid-Gaden) Schemnicio Cremnicium translata mutata est.” L. **[Cre]** p. 17.

⁴³ Bél az előző jegyzetben olvasható adalékot lábjegyzetben beszúrja a szövegbe, ahol említi az 1737-es évszámot is. L. uo. p. 16. l.) jegyz.

(esetleg tisztartó?). Előbb a kistapolcsányi kastélyt, majd Kistapolcsány mezővárost és az uradalom falvait írja le, Bél elvei szerint (elhelyezkedés, esetleges zálogbirtokos, föld minősége). Bél felhasználta munkáját.⁴⁴

6: 1736 (l. cím).

d

1: -

2: [Comitatus Barchiensis.]

3: [A példány nem található]

4: Bars vármegye leírása.

5: A nyomdába küldés előtt Bél nyilvánvalóan készített egy tisztázatot, amely azonban nem maradt ránk. Ezt jelöltük **d** betűvel. Értelemszerűen a **c** szöveg javított változatának (**c**³ vagy a kérdéses **c**⁴) a tisztázata lehetett. Nem tudni, hogy Bél ebbe vezetett-e bele bizonyos újabb adatokat, javításokat (l. **Ar**, **Cre**, [**Kist**]), vagy már ezt a **c** kéziratban megtette (**c**⁴). Ha az első eset áll fenn, elképzelhető, hogy még ennek a szövegnek is készült egy tisztázata.

6: 1737–1742.

E

1: Nyomtatvány : BÉL 1735–(1749?) IV. pp. 155–290.

2: Comitatus Barsiensis.

3: 135 pp.

4: Bars vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1742.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen ([**ComB**], [**De**], [**ComBars**]), Nagy Boldizsár ([**CBarsiens**]?), Paluska György (**Ar**), ismeretlen: körmöcbányai polgárok (**Re**), ismeretlen: Zichy Károly gróf embere ([**Kist**])

Ellenőrzés: vármegyei ([**Re**]), kancelláriai ([**Canc**])

A szövegkiadás alapját képezendő szöveg: **E** (nyomtatott szöveg)

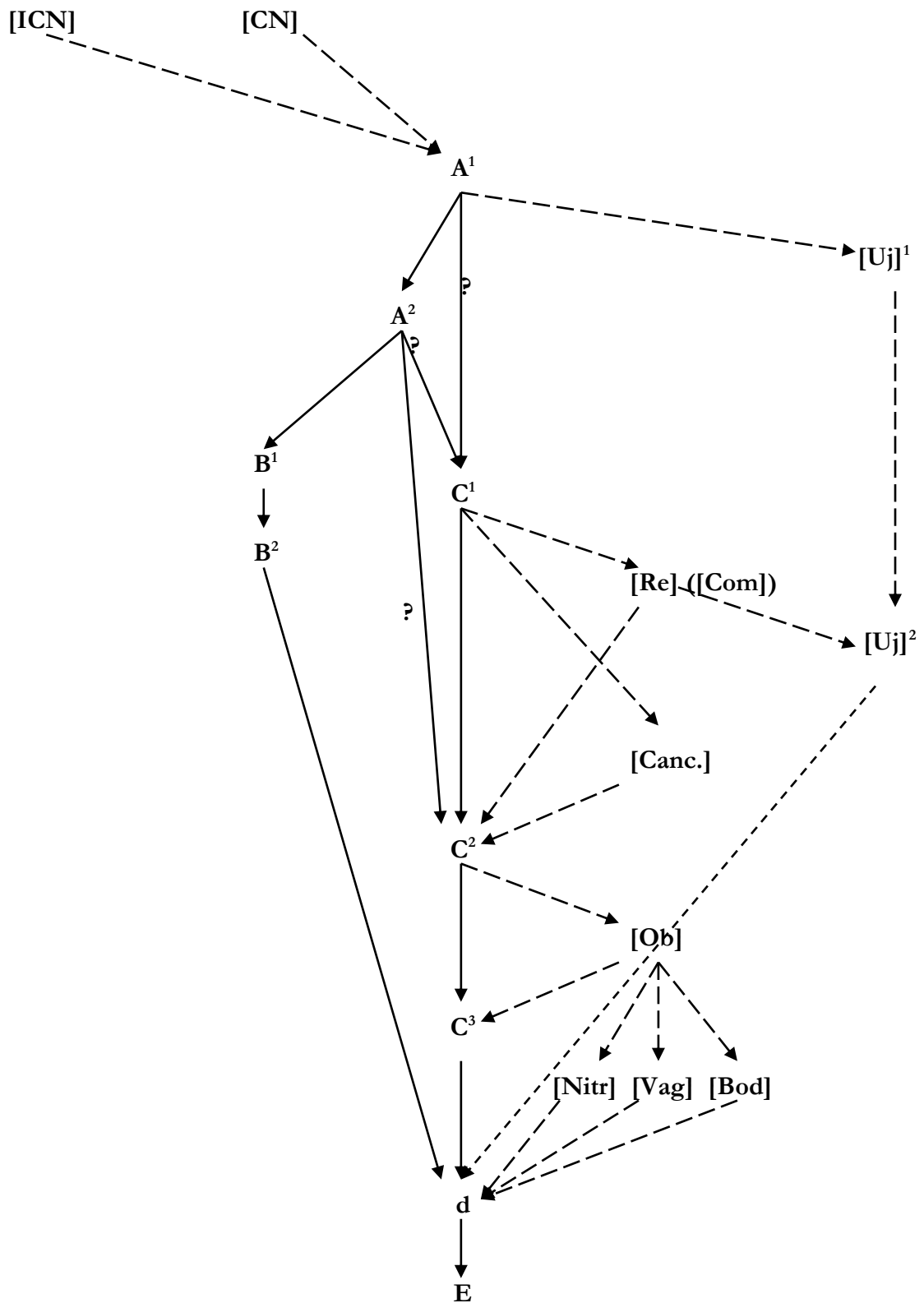
Fordítás: Körmöcbánya (BÉL 2004 105–200.); Újbánya (uo. 217–235.).

Irodalom: KOHÚTOVA, Mária: Historicko-geografický opis Zekovskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 338–340.

⁴⁴ Így pl. átvette tőle a kistapolcsányi kastély leírását, amint az a nyomtatott szövegből kiderül (l. [**Kist**] ff. 42v–43v, **E** p. 267–268.); így ebből a kéziratból származik a kastély felirata is a nyomtatott szöveg 268. lapján (vö. [**Kist**] f. 43r).

Nyitra vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. Az adatgyűjtés és az első fogalmazvány

Nyitra vármegye leírásával kapcsolatban két kezdetleges, de Bél elvei szerint összeállított leíráskezdemény is ránk maradt ([ICN], [CN]). Eme írások színvonala, stílusa azt sugallja, hogy Bél (nyitrai származású) diákjai állították azokat össze. Ilyenekre többek között Sáros vármegye leírásánál is találunk példát, ahol két hasonló „zsenge” maradt ránk (l. *Nyitra vármegye* [E], [ComS]). Bél egyébként a két nyitrai leírást egyértelműen használta, ugyanis mindkettőbe belejavított, illetve kiegészítette őket. A [CN] jelű irat különösen értékes volt számára, ennek faluleírásait általában átvette.

Név szerint említ Bél a leírásban néhány olyan személyt, akik saját családjukról közöltek Béllal információkat. Ilyen volt a Forgách család két tagja, Forgách János nógrádi főispán és id. Forgách László (E p. 383.). Emellett lehetséges, hogy a Rajcsányi család (E pp. 452–453.) és a divékújfalusi Ujfalussy család (? E p. 435.) is közölt Béllal adatokat, mert e családokról is genealógiát állított össze a szövegben.

Részben eme írások, részben történeti kútfők és egyéb gyűjtések alapján készült el Bél tollából az első fogalmazvány (A). Ez a szöveg már elég terjedelmes volt, mintegy 238 oldal – bár Bél több helyütt, így a falvak leírásainak végén utalt arra, hogy a lista hiányos, és a szöveg majdani ellenőrzőit pótlásra kéri (l. A). A későbbiekben éppen ezeken a részekben lesznek jelentős többletek a leírásban. Bél az általános résszel – saját datálása alapján – már 1727-ben elkészült (l. A p. 29.), de a leírást csak 1730-ban fejezte be (l. A p. 238.). Nyilván e csúszás miatt került csak a IV. kötetbe a szöveg.

2. Az akadékoskodó vármegye

Az A szövegről több tisztázatot is készült. Egyrészt Bél az Újhelyi járás leírását – amelyet különösen hiányosnak érezhetett – letisztáztatta ([Uj]), de nem ismert, hogy ezt ki kapta meg, és ki hajtott benne végre javításokat. Mindenesetre a benne található néhány kiegészítés ([Uj]²) részben a vármegyei revízió [Re] alapján készült. Később Bél még az A kéziratban tovább javította e járás leírását (A²). Ugyancsak talányos az A javított változatáról (A²) készített, B betűvel jelölt példány szerepe. Javítás csupán egy helyen van benne, az is Béltől, illetve egy település leírása (Miava) pedig utólag lett beleillesztve.

Sokkal világosabb a C másolat útja. Ez volt a legfontosabb kézirat: Bél ezt küldte el –feltehetően 1730-ban – a vármegyének. 1732-ben panaszkodott a Helytartótanácsnak a késedelmes visszaküldésről,¹ s úgy vélte, annak megtörténte csak akkor van lehetőség, ha a főispánt szigorúan figyelmeztetik erre.² A Helytartótanács engedett Bél kérésének, s valószínűleg még 1732-ben figyelmeztette a vármegyét a munka mihamarabbi befejezésére. Erre válaszolt a vármegye 1733. jan. 17-én, meglehetősen kelletlenül – azt írták, hogy ehhez a munkához külön személyeket kellene felfogadni, s nekik napidíjat biztosítani.³ A Helytartótanács ezt nem fogadta el. Bél 1735. május 20-án írt a Helytartótanácsnak, s újból kérte a Nyitra és Bars vármegyék megsürgetését a revíziót illetően.⁴ Miután 1735. máj. 21-én a hivatal levélben figyelmeztette Nyitra vármegyét,⁵ azt

¹ Bél a Helytartótanácsához írt, 1732. július 9-én kelt levelében úgy fogalmaz, hogy már három éve a vármegyénél van a kézirat: „iam ante quadriennium elaboratum, sed qui toto triennio haeret in Dominorum Comitatus manibus.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV. Ez azonban némi túlzás, hisz Bél a fogalmazványt csak 1730. március 11-én fejezte be (l. A). Így legkorábban 1730-ban küldhette el azt a vármegyének.

² „...vix alias recipiendus, nisi Dominus Supremus Comes moneatur serio.” L. az előző jegyzetben id. levelet.

³ A levelet l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. ff. 74–75. (39. sz.). Részben közli HAAN 1879 40–41.

⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 521.

írták vissza 1735. júl. 11-én kelt levelükben, hogy annyi a hiba a szövegben, hogy jobb lenne, ha valaki újat írna helyette.⁶ A Helytartótanács ezt sem fogadta el és július 15-én kelt levelében október 7-ig adott haladékot a vármegyeieknek a revízióra.⁷ A vármegye ennek már engedni volt kénytelen, s szeptember 20-án elküldte megjegyzéseit (l. [Re]) egy levél kíséretében.⁸ A Helytartótanács az észrevételeket és a szöveget továbbította Bélnék. A vármegye észrevételei sokat nem adtak hozzá a leíráshoz, inkább csak a hibákra hívták fel a szerző figyelmét. Így Bél kérése a falvak listájának kiegészítésével kapcsolatban – egyelőre – nem teljesült.⁹

3. A kancelláriai revízió és újabb módosítások

A vármegyéről való visszaérkezés után Bél szinte azonnal a Kancelláriának küldte tovább a leírást – a rövid idő miatt nyilván ugyanazt a kéziratot (C) – 1735. nov. 30-án. A Kancellária 1736. márc. 13-án küldte vissza a szöveget megjegyzései kíséretében (l. [Canc]) – főként a kuriális falvak feltüntetését kifogásolta. Bél ezután írta bele a C szövegbe mind a vármegye, mind a Kancellária által javasolt módosításokat (C²), majd ezt a szöveget küldte el egy ismeretlen személynek újabb javítás végett. Az újabb korrektor tette a legnagyobb szolgálatot Bélnék – igen terjedelmes (sajnos mai állapotában csonka) megjegyzéseiben számos adattal szolgált, főként a falvak tekintetében ([Ob]). Bél a leírtak alapján módosította a C példányt (C³), másrészt a falvak leírásait, legalábbis egy részüket a rendelkezésére bocsátott nagy mennyiségű új adatnak köszönhetően újrafogalmazta ([Nitr], [Bod]), illetve Vágújhely leírását is átírta ([Vag]).

4. A szöveg megjelenítése

A munka lezárásáról nincs sok tudomásunk. Bélnék készítenie kellett egy tisztázatot, amelyben minden addigi adatgyűjtését, illetve a korrekciókat összegyűjtötte, összegezte (d). Természetesen ebben a befejező szakaszban akár több tisztázatról is szó lehet. A nyomdába küldés valamikor 1741-ben történhetett meg. A kötet 1742-ben jelent meg. A kinyomtatott szöveg (E) mellé Mikoviny Sámuel elkészítette Nyitra vármegye nagyméretű térképét is.

II. A kéziratok bemutatása

[ICN]

1: EFK Hist. I. qq. ff. 1–13.

2: **Inclytus Comitatus Nitriensis.**

3: ff. 13.

4: Nyitra vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései alapján; később Bél változtatott ezen a felépítésen.¹⁰

⁵ A levelet l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. (40. sz.) [Fogalmazvány].

⁶ A levelet l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. (43. sz.). Részben közli HAAN 1879 41.

⁷ A levelet l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. (42. sz.).

⁸ A levél külön maradt fenn. A levelet l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. (44. sz.).

⁹ A vármegyei revízióra, benne a vármegyei jegyzőkönyvek vonatkozó részeire l. ZEMENE 1987 328–329. Még l. I. köt. 146.

¹⁰ A szövegben olvasható tematika sorrendje (a vármegye elhelyezkedése, határai, vármegyeszékhely, lakosok) több ponton hasonlóságot mutat Bél egyik fennmaradt, vármegyeleírás készítéséhez írt, 1718-as

5: Ismeretlen kéz írása. Készítője minden bizonnyal Bél egyik – feltehetően Nyitra vármegyéből származó – diákja, aki Bél útmutatása alapján készített egy vázlatos leírást. Bél belejavított a szövegbe (l. f. 10v), illetve felhasználta a benne lévő adatokat.¹¹

6: Minthogy Bél 1726. augusztus 1-én kezdte el írni a vármegyeleírás első fogalmazványát (l. **A**), amelyben felhasználta a fenti szöveg adatait, a jelen kézirat 1726. aug. 1. előtt, valamikor az 1720-as években keletkezett.

[CN]

1: EFK Hist. I. qq. ff. 14–30r.

2: Comitatus Nitriensis.

3: ff. 17.

4: Nyitra vármegye leírása, hasonló tematikai felépítéssel, mint az előző kézirat (l. **[ICN]**).

5: Ismeretlen kéz írása. Készítője, csakúgy, mint az előző kézirat esetében, valószínűleg Bél egyik nyitramegyei diákja, aki Bél útmutatása alapján készített egy vázlatos leírást. Bél belejavított a szövegbe (l. f. 21v, 23r, 27r), illetve felhasználta a benne lévő adatokat, sőt elmondható, hogy a falvak leírása tekintetében fontos forrása volt Bélnek ez a szöveg.¹²

6: A fentiek figyelembe vételével a jelen kézirat is 1726. aug. 1. előtt, valamikor az 1720-as években keletkezett (még l. **[ICN]**).

A

1: LK 427. kt. pp. 1–238.

2: Historia Comitatus Nitriensis.

3: 238 pp. 340x210 mm.

4: Nyitra vármegye leírása.

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa: az első munkapéldánya Nyitra vármegye leírásának. Bél felhasználta benne diákjai adatgyűjtéseit (l. **[ICN]**, **[CN]**).

Mivel a Nyitrai, Bodoki és Vágújhelyi járás falvainak leírásában még általában sok volt a hiány, bizonytalanság, e járások végén Bél kérte a szöveg ellenőrzőit, hogy a meglévő faluleírásokat javítsák ki és a hiányzó falvakról adjanak tájékoztatást.¹³ Emellett a szöveg végén is kérte a szöveg majdani átnézőit, hogy javítsák, gyarapítsák a szöveget.¹⁴ Természetesen ez a meglehetősen kuszán írt, sokszor javított fogalmazvány nem jutott el az ellenőrzőkhöz, a felhívást a tisztázatra szánta. A szöveg tisztázata, amely a „revizorokhoz” eljutott, a **C** szöveg, amely csonkán maradt ránk. Bél a vágújhelyi járás leírásának egészéről egy külön tisztázatot is készítettett, ahol természetesen szerepel az említett felhívás (l. **D** p. 44.).

Bél később saját maga javítgatta, kiegészítette a szöveget, így pl. a Vágújhelyi járás falvainak leírását (l. pp. 196–203.). Ezek a javítgatások már a Vágújhelyi járás letisztázása

keltezésű „útmutatójával” (l. BÉL 1993 nr. 40.), bár jelentős eltérések is vannak köztük. Ebből is látható, hogy kezdetben Bélnek még nem volt kiforrott elképzelése a leírások szerkezetéről.

¹¹ Így pl. a Livina folyó – részben saját maga által javított – leírását Bél jelentős részben átvette az írásból. L. **[ICN]** f. 10v, **A** p. 9.

¹² Ez jól látható az első két falu, Alsó- és Felsőkereskény leírásánál. A **[CN]** írója ezt közli: „Alsó és [!] felső Kereskény, versus merid. medio mill. a Nyitra, est pagus nobilitaris uterque ab inundatione fluvii Nyitra magnis quovis anno adficitur incommodis. Ponte fluvio Nyitra imposito, vineisque mediocribus pagus celebris.” **[CN]** f. 16v–17r. Bél ezt a következőképpen veszi át: „1.) Felső et 2.) Alsó-Kereskény, medio, a Nitria milliari, in meridiem secedentes. Uterque curiali iure gaudet; sed ex Nitrae amnis vicinitate, eluvionibus patens. Cetera agro faecundo sunt, et feraci vite, tametsi negligentius culta. Habent pontem, Nitrae iniectum.” L. **A** p. 133.

¹³ L. **A** pp. 135, 180, 203.

¹⁴ L. p. 238.

[Uj] után készültek. Ezért szövegünknek az [Uj] elkészülése előtti szövegváltozatát jelöltük **A¹**, míg az azutáni, (tovább) javított változatát **A²** jellel. Ez utóbbi javításokat később illesztette bele a leírás szövegébe (talán a **C** kézirat javított változatába). Mindenesetre ezek az utólagos javítások (**A²**) is belekerültek a nyomtatott változatba.¹⁵

6: Az általános részt Bél – sajátkezű bejegyzései alapján – 1726. augusztus 1-én kezdte el¹⁶ és 1727. november 7-én ért a végére, de megjegyzi, hogy ez idő alatt más vármegyeleírásokat is elkészített.¹⁷ Az egész művet hosszú szünet után, 1730. március 2-án fejezte be, mivel saját bevallása szerint „csaknem négy évig nem volt meg a hajlandóság.”¹⁸

B

1: LK 431. kt.

2: Comitatus Nitriensis.

3: pp. 266 (264–266 üres), 320x200 cm. A lapok között számozatlan üres lapok.

4: Nyitra vármegye leírása. A kötet a benne levő exlibris szerint Jeszenák István hagyatéka.¹⁹

5: Másolat, egy kéz munkája. A kézirat egyértelműen Nyitra vármegye leírásának javított fogalmazványáról (**A²**) készült tisztázat. Bél Mátyás egy helyen kiegészítette a szöveget, Szkilla falu leírásával (l. p. 175.). E kiegészítés később kis változtatással a nyomtatott változatban is megjelenik, ahol Szkilla 55-ös sorszámával szerepel (BÉL 1735–(1749?) IV. p. 455). Szintén későbbi többlet egy másik falu (Mijava) leírása, amely utólag lett – azonos kézzel írva – egy külön lapon a szövegbe beleillesztve (pp. 214a–b). A nyomtatott leírásban ez is szerepel (BÉL 1735–(1749?) IV. p. 494–495.).

6: A fentiek alapján a kézirat 1730. márc. 30., vagyis a Bél-féle fogalmazvány (**A**) elkészülte után keletkezett. A javítások, pótlások ideje nem meghatározható.

[Uj]

1: EFK Hist. I. pp.

2: [Comitatus Nitriensis.] Membrum IV. De processu Ujhelyiensi.

3: pp. 44, 320x210 mm, köztük bekötött üres lapokkal.

4: Nyitra vármegye leírásának egy részlete; a vágújhelyi járást mutatja be.

5: Az alapszöveg ([Uj]¹) ismeretlen kéz által készített másolat az **A** kézirat javítatlan változatáról (**A¹**). A szöveg végén szerepel az **A** szövegnél már említett felhívás a szöveg ellenőreihez (p. 44.).²⁰ Magában a szövegben részben egy ismeretlen kéz javításai láthatók, amely a vármegyei bírálók ([Re]) két észrevételét vezet be a kéziratba.²¹ Emellett egy ismeretlen személy két helyen megjegyzéseket és kiegészítéseket írt az üres lapokra (l. pp. 2a, 8a). Végül Bél is javította a szöveget (l. pp. 36, 42.). A módosított szövegállapotot összefoglalóan jelöltük a [Uj]² névvel. Bél, mint az a nyomtatott változathoz kiderül, hasznosította a fenti észrevételeket.²²

¹⁵ Így pl. Bél utólag illesztette bele a leírásba Sterusz, Kocsin, Lancsár, Lopassó, Dejte, Jókó településeket és leírásukat (**A** p. 198a), amelyek közel azonos szöveggel – bár nem azonos sorrendben – szerepelnek a nyomtatott leírásban is (BÉL 1735–(1749?) IV. p. 494).

¹⁶ „Posonii 1726. d. 1. Aug.” L. p. 1.

¹⁷ „Finitum 1727. d. 7. Nov. cum interea Comitatus alios elaboravisse.” L. p. 29.

¹⁸ „Finitum d. II. Mart. 1730. dum toto fere quadriennio iacuisset adfectus.” L. p. 238.

¹⁹ L. TÓTH 2006² nr. 23.

²⁰ A bejegyzést közli SZELESTEI 1984 nr. 217 p. 81.

²¹ L. [Uj] p. 4.

²² A vágújhelyi járás nyomtatott szövegét l. BÉL 1735–(1749?) IV. 459–498.

6: Az alapszöveg 1730 márciusa után keletkezett (l. **A**), a javítások egy része az 1735-ös vármegyei ellenőrzést követően.

C

1: LK 427a kt.

2: **Comitatus Nitriensis.**

3: pp. 42, 315x205 mm.

4: Nyitra vármegye leírása. Töredék, a kézirat Nyitra várának és városának leírása közben, a VI. §. közepén megszakad.²³

5: Az alapszöveg (**C¹**) a fent említett Bél-féle fogalmazvány (**A**) tisztázata. A szövegben Bél sajátkezű javításai és pótlásai láthatók, gyakran utólag beillesztett cédulákon, lapokon (l. 6a, 8a, 9a, 10a etc.). Bél a javítások és pótlások készítésekor egyrészt azokat a megjegyzéseket vette figyelembe, amelyeket a vármegyei bírálók készítettek számára (l. **[Re]**). Emellett úgy tűnik, hogy Bél 1735-ben a kancelláriai revízióra is ezt az iratot küldte, majd a Kancellária 1736-os megjegyzéseit is (l. **[Canc.]**) ebbe a szövegbe vezette bele (l. p. 14b). A vármegye és a Kancellária utasításai alapján javított szövegállapotot nevezzük egységesen **C²**-nek – valószínű, hogy egyszerre vezette ezeket bele a kéziratba, miután az a Kancelláriáról is visszajött. Végül ugyanezt a példányt küldte el egy ismeretlen személynek, aki terjedelmes megjegyzéseket írt a szöveghez (l. **[Ob]**); Bél ezeket részben szintén a **C** példányba vezette bele (ezt a szövegállapotot nevezzük **C³**-nak), másrészt a szöveg egyes részeit, így a falvak leírását újrafogalmazta (l. **[Nitr]**, **[Vag]**, **[Bod]**).

6: A kézirat alapszövege 1730. márc. 2., vagyis a Bél-féle fogalmazvány (l. **A**) befejezése után keletkezett, minden bizonnyal még 1730-ban; Bél megjegyzései pedig részben 1735 után készültek – ebben az évben íródott a vármegyei revízió (l. **[Re]**), illetve a következő év elején a kancelláriai észrevételek –, részben pedig 1737 után, ugyanis Bél utólag kiegészíti a nyitrai püspökök lajstromát az 1737-ben kinevezett Harrach János Ernő nevével (l. p. 42.).

[Re] ([Com])

1: EFK Hist. I. llll/1.

2: **Reflexiones per Deputationem Comitatus Nitriensis in obsequium Benigni Intimati in opus Matthiae Belii relati ad Comitatum Nitriensem concinnatae et Excelso Consilio submissae.**

3: ff. 7, 320x200 mm.

4: A Nyitra vármegyei közgyűlés által megbízott személyek megjegyzései Bél művéhez.

5: Bél minden bizonnyal már 1730-ban elküldte a vármegyének a kéziratot ellenőrzésre; mint fent említettük, az elküldött kézirat a **C** lehetett (l. ott). A vármegye csak hosszas késlekedés után, a Helytartótanács többszöri sürgetésére küldte el az itt tárgyalt megjegyzéseit a hivatalnak, 1735. szept. 20-án.²⁴ Bél a vármegyei megjegyzések nagyobb részét figyelembe vette és az alapján javította a szöveget (l. pl. **[Re]** f. 1v, illetve **C** p. 1–2).

6: 1735. szept. 20.

[Canc.]

²³ A kézirat utolsó szavai: „[Andreas Zoerardus] ...primus, post conversos Hungaros, eremum instituit. [De...]” L. p. 42.

²⁴ Bővebben l. a II. fejezetet.

- 1: MOL A 35 *Conspectus expeditionum 1736. márc. 90. sz.*
 2: **[A Magyar Udvari Kancellária Bél Mátyásnak.]**
 3: Közölve: BÉL 1993 nr. 594.
 4: A Kancellária kifogásai, megjegyzései Nyitra vármegye leírásához, amelyet Bél 1735. november 30-án küldött el a hivatalnak (l. BÉL 1993 nr. 544.). A Kancellária különösebb hibát nem talált a szövegben, néhány tárgyi kiegészítést írt, illetve tévedést javított ki, továbbá ismételten figyelmeztette a szerzőt, hogy ne szóljon arról, ha egy falu kuriális (vagyis egytelkes nemesek lakják). Erre a Kancellária más esetben is igen érzékeny volt.
 5: Bél a **C** kéziratba vezette bele a Kancellária észrevételeit is,²⁵ csakúgy, mint a vármegyéét: nyilván azonnal továbbküldte a szöveget, miután végre visszakapta azt a helytartóságon keresztül a vármegyétől.
 6: Bécs, 1736. márc. 13.

[Ob]

- 1: LK *Fragmenta IV.*
 2: **Observationes circa descriptionem Comitatus Nitriensis.**²⁶
 3: pp. 28, 335x220 mm.
 4: Nyitra vármegye leírásával kapcsolatos megjegyzések, kiegészítések. Csonka.²⁷
 5: Ismeretlen kéz által készített szöveg. A közelebbiről nem ismert lektor valószínűleg a **C** kéziratot kapta meg.²⁸ Bél a megjegyzéseket részben a **C** kéziratba vezette bele.²⁹ Emellett a megjegyzések alapján több járás falvakról szóló fejezetét újrafogalmazta (l. **[Nitr]**, **[Bod]**), illetve részben innen merítette Vágújhely mezőváros leírását is (l. **[Vag]**).
 6: 1736 után készült; ugyanis valószínű, hogy Bél a két hivatalos vizsgálat (vármegyei, kancelláriai) után adta oda az ismeretlen személynek a **C** kéziratot.

[Nitr]

- 1: LK 511. kg./8, 11.³⁰
 2: **[De vicis Processus Nitriensis.]**
 3: 8 pp. 335x225 mm.
 4: Nyitra vármegye leírásának egy részlete: a Nyitrai járás falvainak felsorolását tartalmazza, a 94-es sorszámú Szentmihályúrig (a nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) IV. 403–410.).
 5: Bél sajátkezű fogalmazványa. A fent említett, ismeretlen személy által írt megjegyzések alapján készítette el (l. **[Ob]** pp. 23–27.).
 6: 1736 után (l. **[Ob]**).

²⁵ Így a Kancellária által kiegészítésként felsorolt szőlődombokat Bél egy külön lapon, a már meglévővel együtt beemeli a szövegbe (l. **C** p. 14b).

²⁶ Tartalom alapján adott cím.

²⁷ Még l. TÓTH 2006² nr. 78.

²⁸ A megjegyzések készítője utal arra, hogy a 11. avagy 12. oldalon meg lehetne még említeni a bilici (?) fürdőket: „pag. 11. vel 12. commemorari possunt thermae Biliczenses etiam”. L. **[Ob]** p. 4. Ez megfelel a **C** kéziratnak, ott ugyanis a fürdők leírása a 11, 12. és 13. oldalon van. Bél egyébként be is emelte a leírásba a fürdőről elmondottakat (l. **C** p. 12a).

²⁹ Egy helyen sajátkezűleg jelöli is a megjegyzésekben, hogy a következőket a 10. oldalhoz (“ad p. 10.”) fogja beszúrni (l. p. 2.), amit a mondott kéziratban egy külön lapon meg is tesz (l. **C** p. 10a).

³⁰ A kézirat két töredéke egymástól elkülönítve található a Líceumi Könyvtár gyűjteményében. Még l. TÓTH 2006² nr. 49, 52.

[Vag]

1: LK 511. kg./12.

2: **[Comitatus Nitriensis.]**

3: 4 pp. 340x215 mm.

4: Nyitra vármegye leírásának egy részlete; Vágújhely mezőváros leírásából tartalmaz egy részletet (I–III. fej.). A nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) IV. 462–465.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. Bél láthatóan egy másik kéziratba kívánta beszúrni a szöveget: ezt mutatja a szöveg elején a beszúrásjel, valamint a végén a „§. IV. p. 228.” megjegyzés, ami a kiegészítendő szöveg lapszáma, illetve nyilván Vágújhely leírásának a soron következő fejezete. A kiegészítés kis részben a fent említett megjegyzések **[Ob]** alapján készült. (l. **[Ob]** p. 27.). Az utóbbiban a Vágújhellyel kapcsolatos megjegyzés mellett a margón a 227-es lapszám szerepel, s mivel valószínű, hogy a megjegyzések írója a **C** kéziratot látta, Bél bizonyára az itt tárgyalt pótléket is ugyanoda kívánta beszúrni.

6: 1736 után (l. **[Ob]**).

[Bod]

1: LK 511. kg./16.

2: **[De vicis Processus Bodokiensis.]**

3: 8 pp. [pp. 217–224.], 340x215 mm.

4: Nyitra vármegye leírásának egy részlete: a Bodoki járás falvainak felsorolását tartalmazza, egészen a 80-as sorszámú (a nyomtatásban 79-es) Felsőbehincig (a nyomtatásban megjelent leírás vonatkozó részét l. BÉL 1735–(1749?) IV. 450–457.).

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. Csakúgy, mint a fent említett kéziratok, ez a felsorolás is az ismeretlen szerzőségű megjegyzések **[Ob]** alapján készült (l. **[Ob]** 5–7.). Bél ezt is minden bizonnyal a **C** szövegbe kívánta beszúrni, amint az kitűnik a lapokon feltüntetett eredeti oldalszámozásból (pp. 217–224.).

6: 1736 után (l. **[Ob]**).

d

1: -

2: **[Comitatus Nitriensis]**

3: [A kézirat nem található]

4: Nyitra vármegye leírása.

5: A nyomdába küldés előtt Bél értelemszerűen készített egy tisztázatot, amely azonban nem maradt ránk. Bél ebben felhasználta a fenti pótlásokat, kiegészítéseket (l. **[Nitr]**, **[Vag]**, **[Bod]**), valamint az Újhelyi járás tisztázatába írt javításokat (**[Uj]**²), sőt a **B** példányban végrehajtott javítását (**B**²) is, amint ez a nyomtatott változatból kiderül.

6: 1737–1742.

E

1: Nyomtatvány : BÉL 1735–(1749?) IV. pp. 291–522.

2: **Comitatus Nitriensis.**

3: 232 pp.

4: Nyitra vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg.

6: 1742.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen ([**ICN**], [**CN**], [**Ob**]), Forgách János nógrádi főispán és id. Forgách László (**E** p. 383.), Rajcsányi család (? **E** pp. 452–453.), divékújfalusi Ujfalussy család (? **E** p. 435.).

Ellenőrzés: vármegyei (**C** és [**Re**]), Kancellária (**C**)

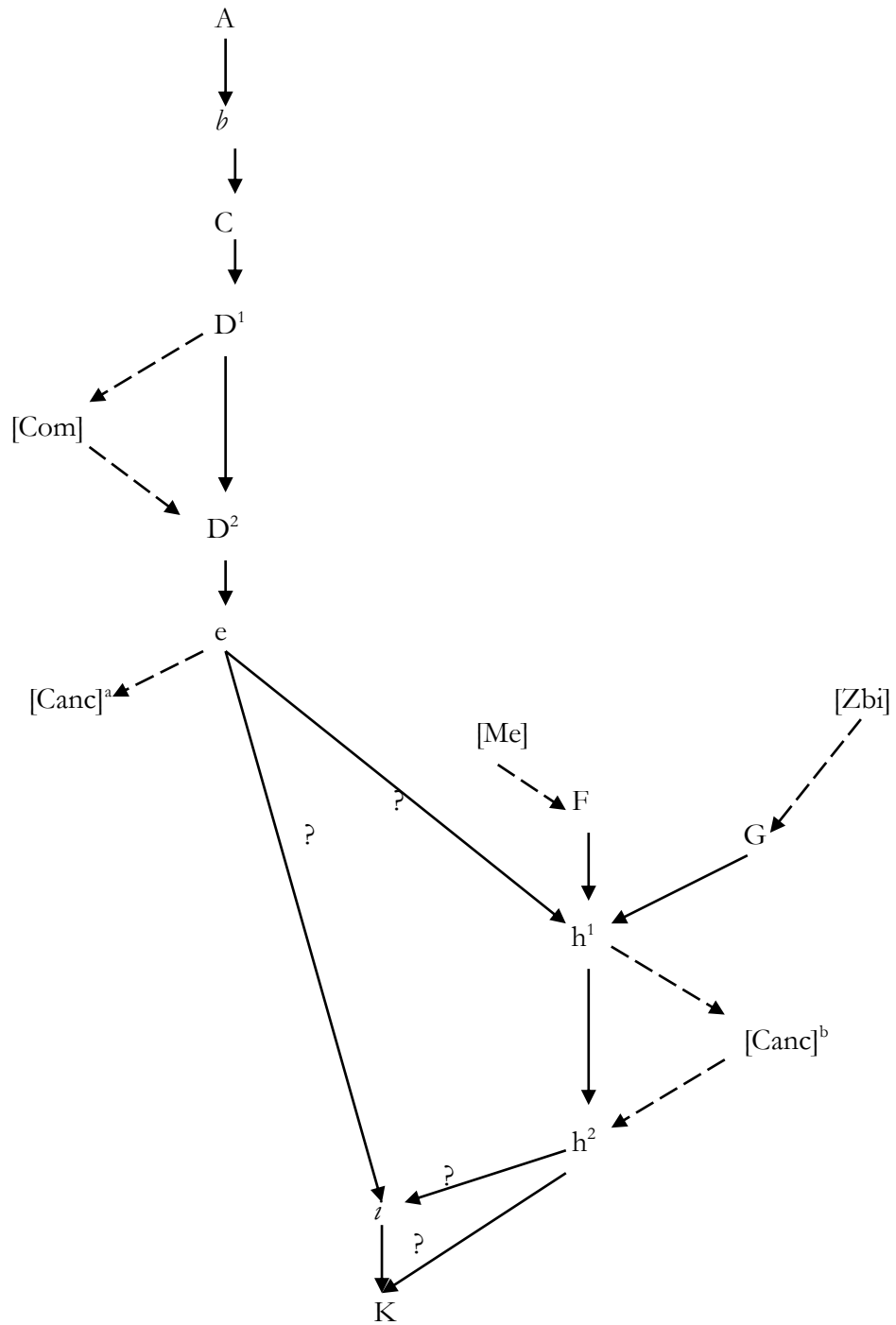
A szövegkiadás alapját képezendő szöveg: **E** (nyomtatott)

Fordítás: -

Irodalom: ZEMENE 1987.

Hont vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

1. Kérdésszerű segítő: Mitsinsky, Hruskovics, Lászkari

Tudunk arról, hogy Bél két személytől is kért segítséget – még az 1720-as években – Hont vármegye leírásához, ám arról már nincs információ, hogy a várt segítséget meg is kapta-e. Mitsinsky János evangélikus lelkésznek 1725. jan. 23-án írt levelet, ebben részben kéri tőle, hogy a Hont vármegyének dedikált *Prodromust* adja át az alispánnak, valamint, hogy gondoskodjon róla: „Kishont vármegye” leírása más magyar vármegyék példája szerint mielőbb készüljön el Szepes vármegye mintájára (amely, mint ismert, a *Prodromus*-ban szerepel).¹ Ebből nem derül ki pontosan, hogy Mitsinsky készítette-e a leírást, vagy esetleg az alispán. Mitsinskynek még korábban, 1718-ban elküldött egy kérdőívet, bár az Szepes vármegye leírásához kellett.² Ám, ha nem is maradt ránk, valószínűnek tartjuk, hogy Mitsinsky gyűjtött adatokat Kishontról. Ezt abból sejtjük, hogy más segítő neve nem merül fel e járással kapcsolatban, viszont a járás leírása igen sikerültnek mondható, tehát bizonyosan volt Bélnek adatközlője a területen. Mitsinsky mellett szól az is, hogy, mint utaltunk rá, Szepesről is küldött adatokat Bélnek.³

A leírás elkészítésében segédkező másik személy Hruskovics Sámuel volt, bár az ő közreműködésének a jellege is kérdéses. Bél tanítványa volt még Besztercebányán, majd a (nagy)hontmegyei Házasmáron volt lelkész. Bél 1728. jan. 15-én kelt levelében Hont vármegye „történetének” folytatására, és mihamarabb elküldésére kéri, amely alatt nyilván Nagyfont vármegyét értette. Emellett értesíti, hogy Lászkari Jánosnak – akiről sajnos semmit nem tudunk – elküld egy metódust, amely szerint a munka véglegesítendő; reméli, hogy nemcsak az ő (tehát Lászkari), hanem mások jóindulata is segíti majd Hruskovicsot munkájában.⁴ Nem tudjuk, hogy Hruskovics (és Lászkari) segített-e Bélnek – ám még ha meg is tette, azt vagy későn tette, vagy nem lehetett elég Bél számára, mert, mint látni fogjuk, csak 1739-ben kezd hozzá Nagyfont leírásához. Ezelőtt kévessel valaki mástól is segítséget kért, mert valamikor 1736–1739 között összeállított egy újabb kérdőívet „Nagyfont vármegyére” vonatkozóan – a címzett személye nem ismert.⁵

2. „Biztos” segítő: Zbiskó és Richter

Három személyről biztosan tudható, hogy segítettek Bélnek, mindkettő „Nagyfont vármegye” leírásában. Zbiskó József Károly Bát városához küldött adatokat Bélnek 1737. január 26-án (l. [Zbi]). Sokkal fontosabb ennél Richter József selmeci bányászpolgárnak a segítsége, aki Bél kérésére (1738) készségesen elküldte saját várostörténetét, hogy abból aztán a pozsonyi tudós bőségesen merítsen (l. [Me]). Igen fontos volt Bél számára e kézirat, hiszen a királyi városokat, de általában a jelentősebb várakat, városokat igyekezett nagy alaposággal, minél több forrás alapján megírni, amihez Richter gyűjtése elegendő muníciót kínált. Emellett segített Bélnek közeli munkatársa, Matolai János is (l. alább).

¹ „Prodromum operis mei, Inclyto Comitatu vestro dedicatum, tuae dexteritati commendo, teque enixissime rogo, ut eum Perillustri Domino Vice-Comiti obsequentissime, verbis meis, commendes, procuresque, ut quam flagito, notitia Comitatus Kis-Hontensis exemplo reliquorum Hungariae Comitatum, quamprimum adornetur ad Scepusiense exemplar.” A levelet l. BÉL 1993 nr. 240.

² A levelet, vagyis inkább a kérdőív másolatát l. BÉL 1993 nr. 40. Még l. *Szepes vármegye* [Mi]

³ L. *Szepes vármegye* [Mi].

⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 349.

⁵ A kérdőívet l. I. köt. 66–70.

3. „Kishont” megírása

A Kishonti járás leírásának elkészítése viszont már egy évtizeddel korábban, 1728-ban megkezdődött. Ekkor vetette papírra Bél az első fogalmazványt, amely, bár még sok helyen vázlatos, pl. az általános rész politikai tagozatában már elég részletes volt (**A**). Ezt a szöveget – közvetve, esetleg egy saját maga által készített piszkozaton keresztül (**b**), vagy közvetlenül – Matolai János dolgozta ki 1732-ben (**C**). Majd Bél egy jobb minőségű másolatot (**D**) elküldött a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének ellenőrzés és kiegészítés végett 1735. augusztus 13-án.⁶ 1736. jan. 27-én sürgette a hivatalon keresztül „Nagy- és Kishont vármegyét” a munka elvégzésére,⁷ de ezt elírta, hiszen Nagyhontra nem készült el, így el sem küldhette. Végül a vármegye 1736. jún. 7-én kelt levele kíséretében visszaküldte Kishont leírását a Helytartótanácsnak (l. **[Com]**). A vármegyeiek bölcsen a kishontiakra bízta a javítást (akik csak néhány helyen korrigálták a szöveget), és ők maguk is írtak három megjegyzést levelükben.

Bél alaposan javított Kishont visszaküldött szövegén – részben a vármegyeiek javaslatára is –, majd tisztázatot készített (**d**), s 1736. szept. 12-én elküldte a Kancelláriára ellenőrzés végett, amelyet a hivatal alig egy hónappal később, megjegyzés nélkül visszaküldött (l. **[Canc]**^a). Ezzel a kishonti járás leírása készen állt a nyomtatásra.

4. „Nagyhont” elkészítése

„Nagyhont” leírásának elkészítése azonban még csak ekkor kezdődött. Tudnunk kell, hogy Bél sokáig a vármegyétől várt adatgyűjtést a munkához. 1736. aug. 13-án a Helytartótanácsnak arról ír, hogy Kishont leírása visszatért ugyan hozzá, de Nagyhont még semmi információt nem szolgáltatott magáról.⁸ Bél ez alatt nem azt értette, hogy a nagyhontiak nem küldték vissza a leírást, hiszen az még el sem készült, így el sem küldhette: a hivatal azonban figyelmetlenségből erre gondolt, így ugyanezen év augusztus 17-én írt a vármegyeieknek, hogy küldjék vissza a leírást.⁹ A vármegyeiek szeptember 18-án kelt válaszlevelükben természetesen udvariasan értetlenkedtek a dolgon, mondván, ők csak Kishontot kapták meg, s annak revízióját már el is végezték.¹⁰ Bél később újra panaszkodott: 1738. jan. 20-án kelt és a Helytartótanácsához címzett levelében jelezte, hogy „Nagyhont” még mindig nem szolgáltatja számára a szükséges információkat.¹¹ A hivatal lépett az ügyben, és még január 24-én írt a vármegyeieknek, hogy Nagyhontról küldjenek adatokat.¹² Hogy erre a vármegye mit reagált, nem tudni; mindenesetre nem ismeretes, hogy valmit is küldtek volna Bélnek. Annyi felhozható mentségükre, hogy amennyiben Bél nem adott nekik valamilyen tervezetet, hogy milyen adatokat küldjenek, akkor bajosan tudhatták, mégis mit vár tőlük a pozsonyi tudós – márpedig ilyen tervezetről nem tudunk. Hacsak nem gondoljuk azt, hogy a korábban említett metódust nekik írta, erre azonban nincs bizonyíték.

Végül Bél 1738-ban kezdte el írni a hontmegyei szabad királyi város, Selmecebánya ismertetését (**F**), hamarabb, mint a vármegyéét – nyilván azért, mert ehhez hamarabb szerzett elégséges anyagot, így Richter említett munkáját (**[Me]**). Majd 1739-ben magához a vármegyeleíráshoz is hozzálátott (**G**). A két leírást – a városét és vármegyéét – egy tisztázatlanul nyilvánvalóan összeforrasztotta (**h**), és 1740 őszén elküldte a Kancelláriára az

⁶ L. BÉL 1993 nr. 529.

⁷ Uo. nr. 574.

⁸ „Rediere autem... Processus Kis-Hont; cum contra Nagy-Hont, nullas hucusque suppeditaverit Notitias.” L. BÉL 1993 nr. 628.

⁹ MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. [47. irat]

¹⁰ MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. [27. irat]

¹¹ A levelet l. BÉL 1993 nr. 699.

¹² MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. [49. irat]

iratot, amelyet a hivatal nem sokkal később – ezúttal már két megjegyzés kíséretében – visszaküldött (l. **[Canc]**^b). Nem tudni, hogy e kéziratban, amely a hivatalnál járt, már beleolvasztotta-e Kishontot is, vagy csak Nagyhontot küldte el: mindkettő mellett szólnak érvek (még l. **h**). Kérdéses, hogy ezután még készített-e tisztázatot (**i**): ha az előző kézirat (**h**) már teljes volt, azaz magába foglalta Kishontot is, erre nem volt szükség. A szöveg 1742-ben jelent meg nyomtatásban, a 4. kötet részeként (**K**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: LK Fragmenta I/b.

2: **Comitatus Kis Hont.**

3: 16 pp. 330x205 mm.

4: „Kishont vármegye” leírása (valójában Hont vármegye Kishonti járásáról van szó, amely viszont közigazgatásilag meglehetősen önállóságot kapott 1729-ben).¹³ Sok helyen még hézagos, vázlagszerű formát mutat.

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa.

6: p. 16.: „Descriptum 1728. d. 24. Aug.”

b

1: -

2: **[Comitatus Kis Hont]**

3: [A kézirat nem található]

4: „Kishont vármegye” (a Kishonti járás) leírása.

5: Minthogy az időben soron következő kézirat (**C**) már sokkal kidolgozottabb, mint az első Bél-fogalmazvány (**A**), bizonyára létezett egy köztes változat, ahol Bél (vagy valaki más?)¹⁴ a korábbi vázlatos szöveget átírta, bővítette. Ezt jelöltük **b**-vel. Az is lehet azonban, hogy a soron következő szöveg (**C**) készítője – Matolai János – volt az, aki közvetlenül kidolgozta Bél vázlatát (**A**). Így a jelen szöveg létezése kérdéses.

6: 1728–1732 (l. **A**, **C**).

C

1: LK Fragmenta I/a

2: **Commentatio Inclyti Comitatus Kishontensis.**

3: 36 pp. (az utolsó lap üres), 330x210 mm.

4: „Kishont vármegye” leírása.

5: Matolai János által készített szöveg. A feltételezett **b** szöveg alapján készült, vagy, ami valószínűbb, Matolai közvetlenül kidolgozta Bél szövegét (**A**).

6: p. 1.: „Anno 1732. Mense Martio”

D

1: LK Fragmenta I/c

¹³ L. 1729: XXIII.tc. Még l. **D**.

¹⁴ Bél a **D** szöveget, amely ezen az átiraton (**b**, **C**) alapul, drasztikusan átírta. L. **D**.

2: Tractus Kishontensis.

3: 30 pp. (pp. 15–22. desunt), 340x220 mm. Behelyezett üres lapok.

4: A Kishonti járás (Hont vm.) leírása. Hiányos, 8 lap hiányzik a kéziratból.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat (vagy a **b**, vagy a **C** szövegről). Az alapszöveg megegyezik az előző kézirattal (**C**), Bél azonban saját kezűleg igen jelentős mértékben átírta és bővítette a szöveget. Így ő javította a *Comitatus* szót a címben *Tractus*-szá, míg alatta *districtust* ír helyette (l. p. 1.). Bél a korrekciókat részben az 1736. június 7-én keltezett vármegyei revízió alapján készíthette (l. **[Com]**). Így a vármegyei bírálók voltak azok is, akik felhívták Bél figyelmét a „vármegye” elnevezés hibás voltára.¹⁵ Ezért lehetséges, hogy a tárgyalt kéziratot kapta kézhez a vármegye. Ezt erősíti néhány idegen kézzel írt bejegyzés a szövegbe: az ismeretlen személy egyéb javításai mellett Kraszkó (pp. 25–26.) és Hacsava falunál (p. 27.) feltüntette, hogy ezeket a Nyáry család birtokolja. Nyilvánvaló, hogy e megjegyzéseket valamilyen helyi személy – esetünkben Hont vármegye, illetve a revízió feladatát végül a vármegyei közgyűléstől átvevő Kishonti járás gyűlése, illetve annak egy tagja – tette, aki az ottani birtokviszonyokkal tisztában volt. A vármegye levelében ugyanis említés történik arról, hogy a Kishonti járás ténylegesen javított és törölt a szövegben (l. **[Com]**).

6: Minthogy az alapszöveg megegyezik a az előző kézirattal (**C**), minden bizonnyal 1732 márciusa után készült (még l. **C**), míg a javítások a vármegyei revízió kézhezvétele, vagyis 1736 júniusa után.

[Com]

1: MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. [28. irat]

2: Hont vármegye levele a Helytartótanácsnak.¹⁶

3: 2 pp.

4: A Hont vármegyei közgyűlés levelében azt írja, hogy a Kishonti járás Bél-féle leírásának kijavítási munkálatait az „említett járásra” bízták, a járás pedig néhány dolgot javított, némely hibás adatot pedig törölt a szövegben, ahogy azt majd a szerző a visszaküldött szövegben látni fogja.¹⁷ Nagy valószínűséggel e javítások közé sorolható a Nyáry-családdal kapcsolatos két megjegyzés az előbb tárgyalt példányban, amely feltehetőleg a vármegyénél járt (**D**).

Emellett maga vármegyei közgyűlés is tett 3 megjegyzést a szöveggel kapcsolatban. Ezek közül a legfontosabb a már fentebb említett figyelmeztetés, hogy Bél tévesen nevezi a Kishonti járást Kishont vármegyének (l. **D**). A 2. megjegyzés ehhez kapcsolódik: a vármegye nem tud arról, hogy a Kishonti járás valaha is „külön vármegye” volt; egyébiránt az 1729: XXIII. tc.-hez utalja a szerzőt, amelyből megismerheti a járás mai helyzetét. Végül a 3. megjegyzésben azt írja, hogy Bél túl sokat ír az egyes birtokosok felmenőiről, illetve arról, milyen jogon (anyai ágon, házasság révén) birtokolják az adott jószágot: ezeket az adatokat a közgyűlés nem tudja megerősíteni, s elégnek tartja, ha csak a birtokosok neveit tünteti fel. Vagyis a közgyűlés nem vette jó néven Béltől, hogy az amúgy is igen zavaros birtokviszonyokba ártja bele magát.¹⁸ Bél, ami az első megjegyzést

¹⁵ „Processum Kishontensem nomine comitatus appellari nequire, non enim Nagy et Kis Hontensis, verum simpliciter Hontensis nominatur comitatus.” L. **[Com]** p. 1. Még l. **A**.

¹⁶ A Hont vármegyeiek levelének szövegét részben közli Haan Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. 44.

¹⁷ „...praetitulato processui nostro... laborem talem in concursu suo, aliunde articulariter celebrari concesso effectuum comiseramus. Egit itaque processus ille et aliqua ex privata (ignoratur tamen utrum ex sufficienti notitia) correxit, quaequam erronea delevit, quae omnia Dominus Autor in remisso opere videre et experiri poterit.” L. **[Com]** p. 1.

¹⁸ Még l. TÓTH 2006³ 38–42.

illeti, helyt adott a vármegye kifogásának (l. **D**), s talán a vármegye figyelmeztetésére törölt bizonyos, falvak birtokjogaira vonatkozó megjegyzéseket is.¹⁹

5: Ismeretlen kéz írása.

6: 1736. jún. 7.

e

1: -

2: [**Tractus Kishontensis/Districtus Kishontensis**]²⁰

3: [A kézirat nem található]

4: „Kishont vármegye” (a Kishonti járás) leírása.

5: Bél Mátyás 1736. szeptember 12-én, tehát miután a leírás a vármegyéről visszatért, a Kishonti járás leírását elküldte a Kancelláriának ellenőrzésre.²¹ Valószínű, hogy a vármegyénél járt és javított irat (**D**) letisztázott változatát küldte el a Kancelláriára ([**Canc**]^a), mert a levélben már *districtus*-nak (“kerület”, „járás”) nevezi a Kishonti járást, és ezzel a megnevezéssel nyilván a szöveg is összhangban volt. A Kancellária ugyanezen év október 5-én küldte vissza a szöveget, de semmi javítandót nem talált benne.²²

6: Az szöveg valamikor 1736 augusztusában keletkezhetett, miután a vármegyének küldött szöveg a Helytartótanácsra keresztül visszaérkezett Bélhez (l. **D**).²³

[**Canc**]^a l. e

[**Zbi**]

1: LK Fragmenta VIII/a

2: **Zbiskó József Károly Bél Mátyásnak.**

3: 4 pp. 200x160 mm. (a **G** kézirat 42–43. lapjai között.)

4: A levélben Zbiskó József Károly diószegi lelkész a Hont vármegyei Bát városáról küld egy rövid leírást Bél számára.²⁴ Bél felhasználta a Zbiskó által írottakat.²⁵

5: Autográf.

6: 1737. január 26.

[**Me**]

1: EFK Hist. I. kkkk/6.

2: **Meletema historicum de libera regia montanaque civitate Schemniciensi.**

3: 26 pp. [pp. 133–156.] 345x220 mm.

4: Selmezbánya város története Richter József selmezbányai polgártól. Csonka, a 19. fejezetben megszakad (l. p. 155.).

5: Valószínűleg másolat. Ami a keletkezését illeti, Bél Mátyás 1738. szeptember 12-én levelet írt Richternek, amelyben kérte, hogy az általa készített várostörténetet juttassa el

¹⁹ Így például törölte Nyustya falunál, hogyan szállt a település birtokjoga a Lórántffyokról a Kubinyiakra. L. **D** p. 27.

²⁰ Az elveszett kézirat címe kétféle lehetett: vagy az előző kézirat címét (*Tractus Kishontensis*) használta Bél (l. **D**), vagy pedig a *districtus* szót használta a *tractus* helyett, ahogy az a nyomtatott változatban is olvasható (l. **K** p. 739.).

²¹ A levelet l. BÉL 1993 nr. 635.

²² Uo. nr. 638.

²³ Még l. a II. fejezetet.

²⁴ A levél szövegét l. TÓTH 2006² Függ. VI. A levélre még l. uo. xvi–xvii.

²⁵ Hont („Nagyhont”) vármegye leírásának első fogalmazványában (**G**), Bát város leírásánál név szerint is említi Zbiskót mint adatközlőt. L. **G** p. 68.

hozzá.²⁶ Richter eleget tett Bél kérésnek, amint azt az itt tárgyalt kézirat, illetve Selmecebánya leírásában Bél Richtert méltató jegyzete bizonyítja.²⁷ A szöveg ismeretlen kéz másolata. Bél felhasználta a Richter által írottakat, és a városról írt fogalmazványában (F) többször is idézte őt.²⁸

6: Az irat, amely feltehetően másolat, nyilván Bél kérését követően, vagyis 1738. szept. 12. után készült.

F

1: LK Fragmenta VIII/b

2: **Historia Urbis Schemniciensis.**

3: 111 pp. 340x220 mm.

4: Selmecebánya város leírása.

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. Mint látható, Bél csak igen sokára, 1738 végén kezdett hozzá a „Nagyhont vármegyében” (vagyis a Kishonti járás nélküli Hont vármegyében) lévő város leírásához, s csupán a következő év áprilisában (novemberében?) magának „Nagyhont vármegyének” az ismertetéséhez (l. G). Ennek oka, hogy éveken keresztül kérte a vármegyét adatok szolgáltatására „Nagyhontról” a Helytartótanácsra keresztül, s csak ekkorra törődött bele, hogy nem kaphat tőlük segítséget.²⁹

6: p. 1.: „A. 1738. d. 16. Dec.”; p. 111.: „Finitum 1739. d. 17. Novemb. inter sexcentos labores alios.”

G

1: LK Fragmenta VIII.

2: **Comitatus Nagy-Hontensis.**

3: 72 pp. [pp. 1–68, 89–92.]

4: „Nagyhont vármegyének”, vagyis a Kishonti járás nélküli Hont vármegyének a leírása. A kézirat csonka: a leírás a 68. lapon megszakad, s a kézirat további részéből csak a 89–92. lapok maradtak meg. A szövegben nincs benne továbbá Selmecebánya leírása, csak a helyét jelezte Bél a cím feltüntetésével a szövegben (l. p. 36.). A városleírást külön kéziratban készítette el (l. F).

5: Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa.

6: p. 1.: „Pisonii A. 1739. d. 15. IV. [? N(ov)?]”

h

1: -

2: **[Comitatus Honthensis]**

3: [A kézirat nem található]

4: Hont vármegye leírása.

²⁶ A levelet l. BÉL 1993 nr. 731.

²⁷ Elsőként így hivatkozik rá kéziratosa várostörténetében (l. F): „*Veheamenti*, inquit diligentissimus rerum Schemnicii compiler, Iosephus Richter...” A Richter nevéhez fűzött jegyzetben: „In Meletemate historico, de Libera Regia Montanaque Civitate Schemniciensi §. XIV. quod is, curis nostris, quas describendae patriae adsidue impendimus, docte non minus quam liberaliter velificaturus, et conscripsit, et inusitato inter cives nostros exemplo, ultro ac lubens ad nos misit.” L. F p. 16. A *Meletema* vonatkozó részét, ahonnan az idézet származik, l. [Me] p. 144. (13. fejezet, Bél tévesen hivatkozott rá.)

²⁸ L. az előző jegyzetet.

²⁹ Minderre l. a II. fejezetet.

5: Bél Mátyás valamikor 1740 szeptemberében küldte el „Hont vármegye leírását” (*Comitatus Honthensis descriptionem*) a Kancelláriára.³⁰ A megnevezésből nem derül ki, hogy vajon egy olyan kéziratot küldött a hivatalnak, amelyben már „egyesítette” a Kancellária által korábban látott „Kishont”, illetve a most először küldött „Nagyhont” vármegye leírását – erre utalna a „Hont vármegye” megnevezés –, vagy pedig csak „Nagyhont vármegyének” a leírását küldte el, amelyet 1738–1739(1740?) folyamán készített el (l. **F**, **G**), s Kishont leírását nem vette bele, hiszen azt a hivatal már ellenőrizte (l. **[Canc]**^a). A kérdés nem dönthető el, mivel az ekkori kancelláriai vizsgálat (l. **[Canc]**^b) csak két rövid megjegyzést tesz, s abban nincs a Kishonti járásra utaló megjegyzés. Bél a két megjegyzésből csak az egyiket vette figyelembe (l. **[Canc]**^b). A kézirat elveszett: javítatlan változatát **h**¹, javított változatát (Bél nyilván e kéziratban tett eleget a hivatal egyik kifogásának) **h**² jellel tüntettük fel a családfán.

6: A kézirat alapszövege (**h**¹) 1742 szeptembere előtt, javításai (**h**²) a hivaltól való visszaérkezés (szept. 19.)³¹ után készültek.

[Canc]^b

1: MOL A 35 Conspectus expeditionum 1740. szept. 125. sz. (fogalmazvány).

2: **[A Magyar Udvari Kancellária Bél Mátyásnak.]**

3: Közölve: BÉL 1993 nr. 811. p. 478.

4: A Kancellária gyorsan átnézte „az erre kirendelt cenzorokkal” (*per censores eatenus ordinatos*) a Bél által előzőleg elküldött leírást (**h**), majd az itt tárgyalt levélben értesítette Bél a cenzorok észrevételeiről. Ezek közül az egyik az volt, hogy Bélnek törölnie kell Selmecbánya leírásából a császáriak és a kurucok közötti, 1704-es (sikertelen) selmecbányai fegyverszüneti tárgyalás „pontjait” a „25. fejezetben, a 110. oldalon”. Ennek Bél – meglepő módon – nem tett eleget, e „pontok” ugyanis, azaz a császáriak fegyverszüneti feltételei benne maradtak a nyomtatott szövegben (l. **K** p. 603.). A másik esetben, ahol a bírálók az egyik alispán nevét helyesbítették a leírásban (*loco Lazaris Pasta Lazarus Paska de Palástb apponatur*), Bél a leírtaknak megfelelően javította a kéziratot, ugyanis a nyomtatott szövegben már a módosított szöveg szerepel (l. **K** p. 552.).

5: Ismeretlen.

6: 1740. szept. 19.

i

1: -

2: **[Comitatus Honthensis]**

3: [A kézirat nem található; elkészülte kérdéses]

4: Hont vármegye leírása.

5: Bélnek a nyomdába küldés előtt feltehetően még készítenie kellett egy tisztázatot: ezt jelöltük az **i** betűvel. Amennyiben nem a **h** példányban „egyesítette” a két leírást, vagyis „Kishont” és „Nagyhont” (illetve Selmecbánya) leírását, akkor ezt ebben a feltételezett kéziratban kellett megtennie. Ha azonban a **h** kéziratban már együtt szerepelt a két szöveg, akkor lehetséges, hogy a mondott **h** kéziratot küldte a nyomdába, hiszen a Kancellária javításának a szövegbe való bevezetése csak egy név kijavításából állt, így Bél egy újabb tisztázatot talán nem is tartott szükségesnek. Így nem biztos, hogy az **i** kézirat valóban elkészült.

6: 1740–1742.

³⁰ Bél Kancelláriának írott levelét l. BÉL 1993 nr. 810.

³¹ L. a következő tételt.

K

1: Nyomtatvány : BÉL 1735–(1749?) IV. pp. 523–768.

2: **Comitatus Hontensis.**

3: 246 pp.

4: Hont vármegye leírása.

5: A kinyomtatott szöveg. A Kishonti járás a leírás végén szerepel, s mivel Bél sokáig vármegyeként kezelte, olyan szerkezettel is bír, mint egy önálló vármegyeleírás, vagyis általános és különleges részre osztva, a végén van úthálózati jegyzék stb. (pp. 739–768.). Bél tehát nem „fokozta le” Kishont leírását, nem tagozta be a többi járás közé, hanem meghagyta abban a formában, amilyen volt – természetesen már nem nevezte vármegyének (még l. **D**). Emellett a leírás elején is Hont vármegye járásának írja a területet, és egész Hont vármegye leírásán *belül* jelöli római egyes és kettes számmal Nagyhont és Kishont leírását (l. **K** pp. 524, 739.).

6: 1742.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Zbiskó József Károly (**[Zbi]**), Richter József (**[Me]**), Matolai János (**C**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**[Canc]**^a, **[Canc]**^b), vármegyei (**[Com]**; csak a Kishonti járásról)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **K** (nyomtatott szöveg)

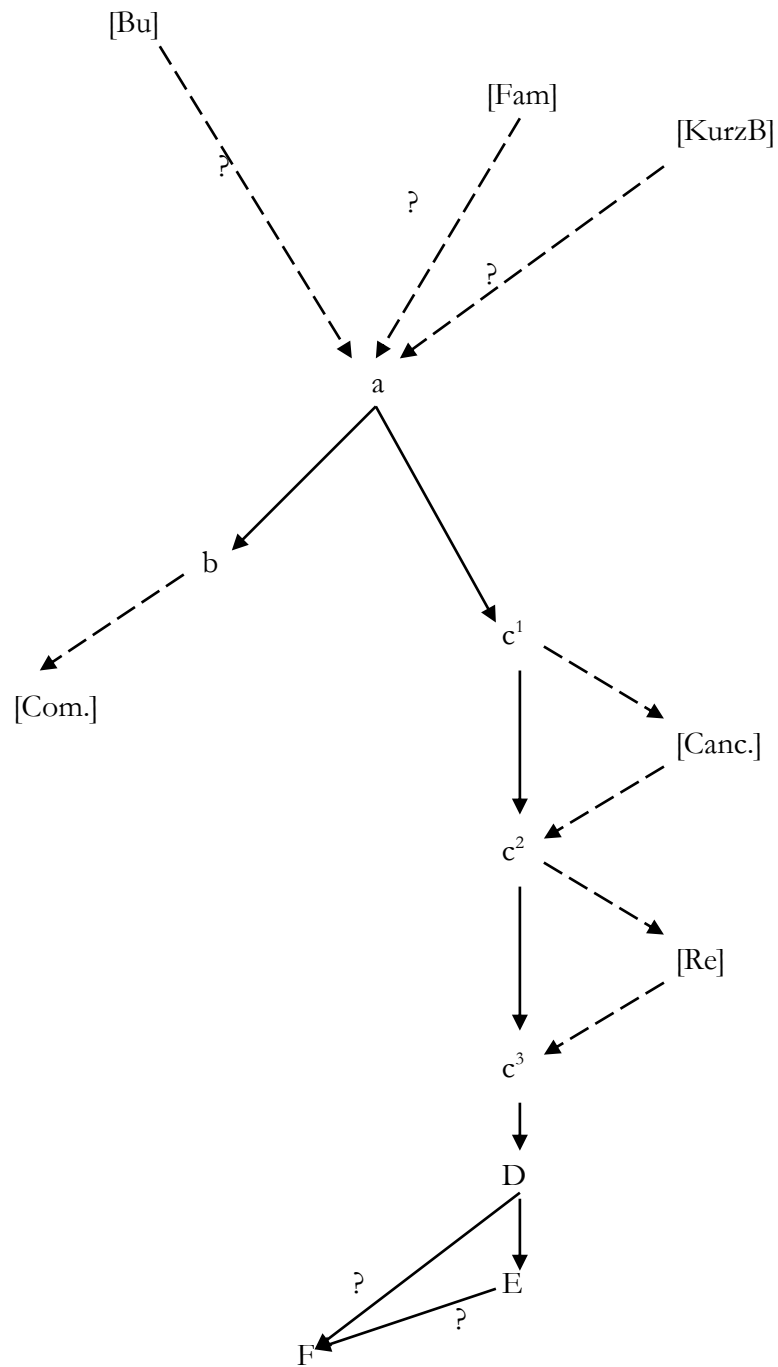
Fordítás: Selmecbánya (BÉL 2006.)

Irodalom: -

KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK

Árva vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél meglehetősen korán segítséget kapott Árva vármegye leírásához. Buchholtz György ugyanis már 1719-ben elküldött neki egy leíráskezdeményt, amelyet minden bizonnyal Bél útmutatása alapján állított össze (l. **[Bu]**). Bél azonban nem lehetett elégedett a kapott anyaggal, ugyanis még 1732-ben is azt írta a Helytartótanácsnak, hogy nem tudott elegendő adatot gyűjteni a vármegye leírásához (l. **a**). Időközben azért láthatóan dolgozott a leíráson, két ismeretlen eredetű feljegyzés is fennmaradt hagyatékában a vármegyéről (l. **[Fam]**, **[KurzB]**). Ennek ellenére csak 1736-ra készült el a leírás első változatával (**a**), amelyet letisztázva ugyanezen év augusztusában elküldött a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének (**b**), majd szeptemberben egy másik példányt a Kancelláriának (**c**¹). A vármegyével nem volt szerencséje, a tisztikar 1738-ig halogatta a dolgot, majd elhárította magától a szöveg ellenőrzését (l. **b**). A Kancellária azonban egy hónapon belül átnézte és megjegyzéseivel együtt visszaküldte a szöveget, amely megjegyzéseket Bél figyelembe vette (**c**²). Ezután valamikor 1737-ben elküldte – vélhetően ugyanezt a példányt – Reviczky János Ferencnek, aki külön lapokra jegyezte le terjedelmes megjegyzéseit a szöveggel kapcsolatban (l. **[Re]**). Bél nagymértékben figyelembe vette Reviczky javításait, és eszerint módosította a szöveget (**c**³), és levélben is köszönetet mondott régi barátjának. Erről a módosított szövegről (**c**³) készült – 1739. febr. 12., vagyis Reviczkynek Bél által a szövegben említett halála után – egy másolat (**D**), majd a benne végzett csekély módosítás után a pozsonyi tudós ezt is lemásoltatta (**E**). Nem lehet tudni, hogy e két másolattal mi volt a célja. E két másolat valamelyikéről készítettett másolatot Gyurikovits György (**F**).

A leírás nem jelent meg a *Notitia* IV. kötetében. Az okokat csak találgatni lehet. Valószínű, hogy a vármegyei ellenőrzés elmaradása áll a háttérben. Nem is annyira azért, mert a leírás a vármegyeiek kiegészítéseire szorult volna – hiszen elég részletes, gazdag alkotás –, inkább talán arról lehet szó, hogy Bél nem akarta a vármegyeiek jóváhagyása nélkül kinyomtatni a szöveget. Ám ez, ismételjük, egyelőre csak találgatás: az okok kiderítéséhez további vizsgálat szükséges.

III. A kéziratok ismertetése

[Bu]

1: -

2: **[Descriptio Comitatus Arvensis.]**

3: [A kézirat nem található]

4: Árva vármegye leírása.

5: Buchholtz György, a nagypalugyai, majd késmárki evangélikus líceum rektora, Bél szorgalmas segítőtársa 1719. febr. 14-én kelt levelében azt írta Bélnek, hogy bizonyára már megkapta a leírást, amelyet ő, vagyis Buchholtz készített Árva vármegyéről, Kheberitsch Ádám (Buchholtz barátja) segítségével.¹ A leírás nem maradt fenn, így nem ismeretes, Bél mennyire használta fel; mindenesetre, Bél „kérdőíve” alapján készülhetett,

¹ „Qualem descriptionem Comitatus Arvensis administra opera Perillustris Domini Kheberitsch (a quo faceta de pastinacae virtutibus adjecta) concinnaverim, scio missam a Domino Doctore Mollero accepit Claritas Tua...” L. Buchholtz fent említett levelét Bél Mátyásnak. In: BÉL 1993 nr. 49. A levélre még l. TIBENSKÝ 1987 219.

ugyanis Buchholtz ugyanebben a levélben ír arról is, hogy „vármegyéje” (Liptó) leírásán is dolgozik, az „előírt rovatok szerint” (*juxta rubricas praescriptas*).²

6: 1719 előtt (l. **fent**).

[Fam]

1: EFK Hist. I. kkkk/1.

2: Familien, so die Herrschaft Arva besitzen. Ex Coll. Matth. Bel.

3: 1. p. [p. 195.] 320x210 mm.

4: Rövid ismertetés a nevesebb Árva vármegyei birtokos családokról (Esterházy, Illésházy, Czobor, Jakusich). Töredék (?).

5: Ismeretlen kéz írása. Nem vehető biztosra, hogy Bél felhasználta a benne írtakat.³

6: Feltehetően 1739 előtt (l. **D, E**).

[KurzB]

1: EFK Hist. I. kkkk/2.

2: Kurtzer Bericht von der Herrschaft Arva. Ex Coll. Matth. Belii ubi de Templariorum origine.

3: 2 pp. 330x235 mm.

4: Árva várának eredetéről, a templomosokról és a Thurzó család egyes tagjairól szóló jegyzetek.

5: Ismeretlen kéz írása. Bél valószínűleg felhasználta a benne írtakat.⁴

6: 1739 előtt (l. **D, E**).

a

1: -

2: [Comitatus Arvensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Árva vármegye leírása.

5: Bél Mátyás viszonylag későn készítette el Árva vármegye leírását. Ezt bizonyítja, hogy a Helytartótanácsnak címzett, 1732. júl. 9-én kelt levelében azt írja, hogy nem tudott elégséges információt gyűjteni a vármegyéről, s ezeket akkor reméli megkapni, amikor majd Mikoviny Sámuel odautazik térképkészítés végett.⁵ Úgy tűnik, hogy végül csak 1736-ra tudta megírni a szöveget, ugyanis ekkor küldte el gyors egymásutánban a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének (l. **b**), illetve a Kancelláriának (l. **c**) a leírást. E két elküldött példány nyilvánvalóan egy eredetire megy vissza: ezt az elveszett példányt – vélhetően Bél első fogalmazványát – jelöltük **a** betűvel.

6: 1736.

² L. uo.

³ Bél főként a Thurzókról ír, ill. azok leszármazottairól (**D** pp. 31–35, **E** pp. 31–35.): a közös adat igen kevés.

⁴ A szövegben idézet olvasható egy ismeretlen műből, amely szerint Árva várát a templomosok építették volna (p. 1.). Erről Bél is ír Árva várának ismertetésekor, de kételkedik az állítás hitelességében. L. **D** pp. 41–42, **E** p. 42.

⁵ „Arvensem, denique, in iis referendum, cuius notitias sufficientes hucdum nequivi habere, tunc spero obtinendas, cum Dominus Mikoviny ad designandam mappam eo proficiscetur.” L. Bél levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. In: TÓTH 2006² Füg. IV.

b

1: -

2: [Comitatus Arvensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Árva vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. aug. 13-án küldte el többek között Árva vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy azt a hivatal továbbítsa a vármegyének ellenőrzés, kiegészítés végett.⁶ A vármegye késlekedett a feladat elvégzésével. Bél 1738-ban kétszer is (jan. 20. körül és szeptember 2-án) kérte a Helytartótanácsot, hogy sürgesse a vármegyeiket.⁷ Árva vármegye 1738. március 26-án – a hivatal sürgetésére – írt egy válaszlevelet. Ebben az áll, hogy eddig hivatalos teendők miatt nem tudták átnézni a szöveget, mert a tisztségviselők nagyon elfoglaltak, napidíjat pedig nem tudnak fizetni az esetleges lektoroknak; ezért azt javasolják, hogy a szerző várja meg, amíg a tisztviselők kissé felszabadulnak, vagy – amint azt tudomásuk szerint más vármegyénél megtörtént – magánúton vegye fel a kapcsolatot vármegyeiekkel, és ellenőriztesse velük a szöveget (!).⁸ Habár a Helytartótanács úgy döntött, csak 3 hónap haladékot ad a vármegyének a leírás visszaküldésére,⁹ valószínűnek tartjuk, hogy ezzel a vármegyei ellenőrzés ügye végleg megakadt: más hivatalos irat nincs erről, de a legfontosabb bizonyíték erre az, hogy a leírás nem jelent meg nyomtatásban, noha Bél mint a Dunán inneni kerülethez tartozó vármegyét nyilván szerette volna még a negyedik kötetben megjelentetni.

6: 1736 (aug. 13. előtt).

c

1: -

2: [Comitatus Arvensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Árva vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. szept. 12-én küldte el Árva vármegye és Kis-Hont járás leírását a Kancelláriának.¹⁰ Árva vármegye leírásának eme elveszett példányát jelöltük **c** betűvel. A Kancellária nem sokkal később, ugyanazon év október 5-én küldte vissza a két leírást megjegyzései kíséretében.¹¹ Néhány megjegyzés le van húzva a levélben – ezeket esetleg egy, a hivatal által felkért személy készítette, ugyanis két megjegyzése végén is a Kancelláriára bízta a végső döntést az adott szöveghelyben jelölt problémánál.¹² A fennmaradó két megjegyzést Bél figyelembe vette, s ennek megfelelően javította a szöveget (**c**²).¹³

Bél 1738. szeptember 17-én köszönetet mondott Reviczky János Ferenc kancelláriai hivatalnoknak, gyakori segítőtársának Árva vármegye leírásának átnézéséért.¹⁴

⁶ L. BÉL 1993 nr. 628.

⁷ Uo. nr. 699, 730a.

⁸ A vármegye levelét l. MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. ff. 29–30.

⁹ Ez Lotharingiai Ferenc helytartó bécsi irodájának jegyzőkönyvéből derül ki. L. BÉL 1993 Függ. IX. nr. 26. (Tévesen „de Beregh” Árva helyett, az elírás a vármegye levele alapján egyértelmű.)

¹⁰ A levelet l. BÉL 1993 nr. 635.

¹¹ Uo. nr. 638. A hivatal csak Árva vármegye leírásával kapcsolatban írt megjegyzéseket.

¹² L. uo. a zárójelben levő első és harmadik megjegyzést.

¹³ A Kancellária első megjegyzése szerint Lehotkánál azt írja a szerző, hogy nemesi kiváltságnak örvend, amit törölni kell (l. BÉL 1993 nr. 638.), s ennek megfelelően a fennmaradt két kései példányban már nincs benne ez a kitétel (l. **D** p. 163., **E** pp. 163–164.). A Kancellária arra figyelmeztet továbbá, hogy Felsőkubin településen nem a Kubinszki, hanem a Kubinyi család birtokos (l. BÉL 1993 nr. 638.), amit Bél szintén korigál (**D** p. 154., **E** p. 154.).

¹⁴ L. BÉL 1993 nr. 733.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy a Kancelláriánál járt és hozzá már 1736 októberében visszaérkezett példányt, vagyis az általunk **c**-vel jelölt példányt küldte el neki is. Reviczky külön papíron készítette el megjegyzéseit, kiegészítéseit (l. **[Re]**), amelyeket azután Bél nagyrészt beépített a leírásba (ezt a szövegállapotot jelöltük **c**³ jellel).

6: Alapszöveg: 1736; javítások: 1736–1738.

[Re]

1: EFK Hist. I. kkkk/4.

2: Observaciones in Historiam Comitatus Arvensis.

3: 10 pp. [pp. 185–194.] 325x220 mm.

4: Megjegyzések Árva vármegye leírásához.

5: A megjegyzéseket Reviczky János Ferenc készítette. Ennek nyilvánvaló jelét adja, amikor Reviczky Jánosról, mint saját nagyapjáról, valamint Reviczky Sándorról, mint apjáról beszél.¹⁵ Reviczky igen sok kiegészítést írt, főként saját családjáról, de sok másról is. Bél hálás volt az elvégzett munkáért (l. **c**), s Reviczky megjegyzéseinek nagy részét beemelte a leírásba.¹⁶ Több helyen név szerint is hivatkozik rá, illetve megjegyzéseire.¹⁷

6: 1736. október–1738. szeptember (l. **c**).

D

1: EFK Hist. I. i.

2: Comitatus Arvensis.

3: 168 pp. 360x235 mm.

4: Árva vármegye leírása.

5: Ismeretlen (de más leírásokból ismert) kéz tisztázata. A szövegben egy helyen Bél Mátyás (?) kiegészítése látható,¹⁸ egy másik lapon idegen kéz (esetleg az **E** másolójáé) javított egy szót.¹⁹ A szöveg egyébként bizonyosan 1739 februárja után készült, ugyanis Bél megemlékezik benne szorgalmas segítőtársa, Reviczky János Ferenc 1739. február 12-én bekövetkezett haláláról.²⁰ Egyébként, ahogy fentebb utaltunk rá, Bél nagyrészt átvette Reviczky jegyzeteit, ahogy ebben a kéziratban is látható.²¹

6: 1739. febr. 12. utáni.

E

¹⁵ „Benyó Lehota... villa rustica, Joannis olim Reviczky avi mei, quae nunc quoque hypothecae jure propter nomina Patris mei Alexandri, per successores Andreae Reviczky tenetur, non contemnendus vicus.” L. **[Re]** p. [190.]. A leszármazásra l. NAGY 1857–1865 IX. *Reviczky család (Revisnyei)* II. tábla. Még l. SEDLÁK 1987² 321.

¹⁶ Így pl. Benyólehótánál is pontosan követte Reviczky előbb idézett megjegyzését (l. előző jegyzet): „Benyó Lehota... insignis vicus est, et villa rustica, Iohannis olim Rewiczki memorabilis. quam hodie successores Andreae Rewiczki, ob Alexandri itidem Rewiczki, nomina, possident.” L. **D** p. 140., **E** p. 140.

¹⁷ „Opportune heic nos admonuit, laudatus nunc Ioannes Franciscus Rewiczky, exempli Mariae reginae, Ludovici II. viduae. Quam, Ferdinandus I. et MDXXVIII. feria proxima, post festum B. Lucae, castro Owár, et supremi comitis axiomate donavit.” **D** p. 33. Reviczky vonatkozó megjegyzése e szövegrészhez: „...Nam honor Comitatus Mosoniensis cum castro Owár et appertinentiis per Ferd. I. fuit collatus Mariae reginae viduae Lud. II. Viennae feria 5. proxima post festum B. Lucae A. 1528.” L. **[Re]** p. [187.]

¹⁸ Egy szó beszúrása köthető hozzá: „...filiam enixa Susannam, Iohannis Lengyel <postea> consortem.” L. **D** p. 102.

¹⁹ „Colitur Processus hic, oppidis duobus, sed... neque ita instructis, ut ~~probatur~~ (?) <idoneam> scribendi materiam, sufficient.” **D** p. 130.

²⁰ „Obiit anno MDCCXXXIX. XII. Febr. Vindobonae febr. acuta consumtus [sc. I. F. Reviczky]” **D** p. 145.

²¹ L. a 16. és a 17. jegyzetet.

- 1: EFK Hist. I. h.
 2: **Comitatus Arvensis.**
 3: 168 pp. 360x235 mm.
 4: Árva vármegye leírása.
 5: Ismeretlen (de más leírásokból ismert) kéz tisztázata. A **D** szöveg igen pontos másolata, még oldalszámban is megegyezik vele. A **D**-ben lévő két módosítás (l. a 18. és 19. jegyzetet) itt már alapszövegben található. Két helyen jelek, tervezett beszúrások láthatók a szövegben (pp. 30, 32.), esetleg Bél Mátyástól.²²
 6: Mint a **D** másolata, 1739. febr. 12. után készült (l. **D**).²³

F

- 1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3782.
 2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Arvensis a Georgio Gyurikovits descripta.**
 3: 66 ff. 380x240 mm.
 4: Árva vármegye leírása.
 5: Gyurikovits György által készített másolat. Nehezen dönthető el, amelyik fennmaradt példányról készült. A **D**-ben végrehajtott két javítás szerepel benne,²⁴ az **E**-ben levő egyetlen átvehető javítás (p. 30.) nem, de annak értelme is elég kétséges. A két példány (**D**, **E**) között egyébként olyan kicsi a különbség, hogy a kérdés nem is lényeges. Összességében elmondható, hogy a **D** javított változatáról, vagy az **E**-ről készült.
 6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Buchholtz György ([**Bu**]), Kheberitsch Ádám ([**Bu**]), Reviczky János Ferenc ([**Re**])

Ellenőrzés: vármegyei (**b**; nem hajtották végre); kancelláriai (**c**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **E**

Fordítás: BÉL 2001³ (szlovák)

Irodalom: SEDLÁK 1987².

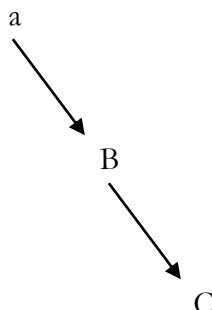
²² Horvát István szerint nincs benne Bélről bejegyzés. L. HORVÁT 1812 f. 8r.

²³ A Reviczky ekkor bekövetkezett haláláról szóló megjegyzést l. **E** p. 145.

²⁴ L. **F** f. 42r, 52r. Még l. a 18–19. jegyzetet.

A kunok és jászok kerületei

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Minden jel arra mutat, hogy miután Matolai János, Bél fő adatgyűjtője 1730-ban bejárta Jászkunságot és arról leírást készített (**a**), tulajdonképpen be is fejeződött a szöveg „keletkezéstörténete”. A fennmaradt első másolatból (**B**) úgy tűnik, hogy annak készítője az eredeti, még hevenyészett Matolai-szöveget másolta le (a bizonyítékokra l. **B**). Bél esetleg egy-két helyen belejavíthatott Matolai munkájába – erre utalhat a szabályos cím –, de a szórványos javításon kívül többet biztosan nem csinált, mert a szöveg állapota még nagyon kezdetleges. Egyébként nem gondoljuk, hogy a másoló hibázott, vagyis rossz kéziratot vett elő: ugyanis nagy valószínűséggel nem volt másik kézirat. Ezt bizonyítja, hogy Bél – legalábbis a fennmaradt iratok szerint – nem küldte el sem a Helytartótanácsnak, sem a Kancelláriának a szöveget. Az is árulkodó, hogy Bél a Helytartótanácsnak írt, 1732. júl. 9-én kelt levelében sem tesz említést az iratról, noha ebben a levélben láthatólag a teljes *Notitia* helyzetét be akarta mutatni a hivatalnak.¹ Tehát arra lehet gondolni, hogy Bél valamiért nem tudott mit kezdeni az irattal, nem tudta beleilleszteni művébe. A *Notitia*ban megfigyelhető gyakorlat szerint a kiváltságos területek ismertetései azon vármegyék leírásaiban szerepelnek, amelyek kebelében a kiváltságos terület elhelyezkedik (így olvasható pl. a hajdúvárosok leírása Szabolcs vármegye leírásában stb.). E logika szerint a Kiskun kerületet Pest-Pilis-Solt leírásába, míg a Nagykun és a Jász kerületet Heves és Külső-Szolnok leírásába kellett volna beilleszteni. Talán éppen itt jelentkezett a probléma, hiszen ehhez szét kellett volna választani az egyes kerületeket, noha azok leírása Matolai szövegében eléggé összefonódott. Akármi is történt, az jól látható, hogy Bél valamiért elhanyagolta a jász és kun kerületek leírásának ügyét, sőt, megfeledkezett róluk abban a tervezetben is, amelyben a még kéziratban lévő leírások kiadását vázolta fel.²

¹ L. TÓTH 2006² Függ. IV.

² L. MILLER 1775 214–215.

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [**Districtus Cumanorum, & Jazygum, seu Philistaeorum.**]

3: [A kézirat nem található]

4: A jász és kun kerületek leírása.

5: Több adatból kitűnik, hogy Matolai János volt az, aki 1730-ban járt a jász és kun kerületekben, és arról leírást készített. A dátumot maga az „elbeszélő én” árulja el, ugyanis két helyen is említi, hogy 1730 nyarán (július-augusztusban) járt a területen.³ Tudjuk továbbá, hogy Matolai – ugyancsak 1730 nyarán – bejárta a Duna-Tisza közét, s térképet is készített utazásairól – címében említve a jász és kun kerületeket is –,⁴ vagyis teljesen bizonyos, hogy itt is ő volt az adatgyűjtője Bélnek. Megjegyzendő még, hogy egy alkalommal említi: „Orczy ispánnal” utazott,⁵ vagyis vélhetően Orczy Istvánnal, korábban Heves és Külső-Szolnok vármegye alispánjával, 1719-től a jászkun kerületek kapitányával.⁶ Ez megmagyarázza, hogyan tudott Matolai írni olyan részletesen a kerületek igazgatásáról, bíróságairól stb.

6: 1730 júl.–aug.

B

1: EFK Hist. I. 0000.

2: **Districtus Cumanorum, & Jazygum, seu Philistaeorum.**

3: 42 pp. 420x265 mm.

4: A jász és kun kerületek leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Valószínűnek tartjuk, hogy az eredeti, Matolai által készített szöveget másolta. A szövegben ugyanis benne vannak a terület vallási viszonyairól szóló részek⁷ – ezek egy Bél által átalakított szövegben már biztosan törölve lettek volna, a Kancellária elvárásai szerint. Szintén fontos érv, hogy a szöveg elég hevenyészettnek, kezdetlegesnek tűnik. Nincsenek lábjegyzetek, tartalomjegyzékek – margószövegek vannak, de lehet, csak utólag írták oda őket. Emellett a Kiskun kerület falvai kétszer szerepelnek a szövegben – egy rövidebb és egy hosszabb leírással –,⁸ valamint Halasszéknek egy 1697-es oklevélben felsorolt kiváltságai is olvashatók benne, de mindenfajta magyarázat, átvezető szöveg nélkül, ráadásul nem Halas (Kiskunhalas)

³ Így a Zagyva áradásaival kapcsolatban leírja: „Pari infortunio laborantes, has Terras Anno 1730. mense Julio, pecora etiam vitiavisse, ipsi nos oculis usurpavimus.” L. **B** p. 5. Majd Kunszentmártonnál, a Körös áradásáról: „Anno enim 1730. mense Augusto, quo nos illic fuimus, altitudine orgias 10. accreverat, trajectuque, plaustris super duas scaphas junctas impositis, commeantes homines transferebat.” L. **B** p. 17.

⁴ L. I. köt. 82–83.

⁵ „Itaque dum in reambulatione metarum comite Orczyo circa Kis Uj Szállás & Kenderes in Exteriori Szolnok versaremur, rusticos loci advocatos, equis quibus vehebantur, fumum foeno subinde succenso factitasse erat opus, quo nociva ea insecta sunt abacta.” L. **B** p. 3.

⁶ L. BÉL 1975 13. Orczyt Matolai említi Heves és Külső-Szolnok vármegye leírásában is. L. *Heves és Külső-Szolnok vármegye* **AB** p. 411–412.

⁷ A vallási viszonyokról ez olvasható általánosságban: „Religio partim catholica, partim reformata. Quemadmodum autem Iazygum vicis omnibus Catholicis, unus tantum Reformatus est; in Cumanis maioribus et minoribus Catholicus [sc. unus Catholicus pagus est], reliquis omnibus Reformatis. Pulchra tamen utriusque concordia est...” L. **B** p. 12.

⁸ L. **B** 19–33.

leírásába illesztve, hanem külön, a Kiskun kerület végén.⁹ Vagyis a szöveg rendezetlensége azt sejteti, hogy a másoló még az eredeti Matolai-féle szöveget, jegyzeteket másolta.

Később egy ismeretlen személy megjegyzéseket fűzött a szöveghez¹⁰ (esetleg Gyurikovits György, a szöveg lemásol(tat)ója?).¹¹

6: 19. sz. eleje.

C

1: Fol. Lat. 3370.

2: **Districtus Cumanorum, & Jazygum, seu Philistaeorum.**¹²

3: 35 ff.

4: A jász és kun kerületek leírása.

5: A 19. sz. elején készült másolat Gyurikovits György javításaival.¹³ Vélhetőleg az előző kézitről (**B**) készült.¹⁴

6: 19. sz. első felében keletkezett.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**a**)

Ellenőrzés: -

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **B**

Fordítás: BÉL 1975.

Irodalom: ILLYÉS Bálint, SZÓTS Rudolf: Bél Mátyás: A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. [Bevezetés.] In: BÉL 1975 7–11.

⁹ Uo. 33–35.

¹⁰ Túrkevénel a lap alján megjegyzi, hogy a másoló hibásan írta le, hogy itt van a kerület börtöne („Carceres jam Districtus hic observantur”): „Apographus male descripsit. Forte: Colles jam Districtus hic observantur.” L. **B** p. 16. IV. László 1279. aug. 10-én kiadott (vitatott hitelességű) okleveléhez citálja Pray György munkáját, ahol szintén ott szerepel az oklevél szövege: „Vide: Pray Annales Veter. Hungarorum p. 117. sqq. (ubi diploma ex originali descriptum.)” L. **B** p. 6.

¹¹ L. **C**. A megjegyzések duktusa egyébként egyezni látszik Gyurikovitséval.

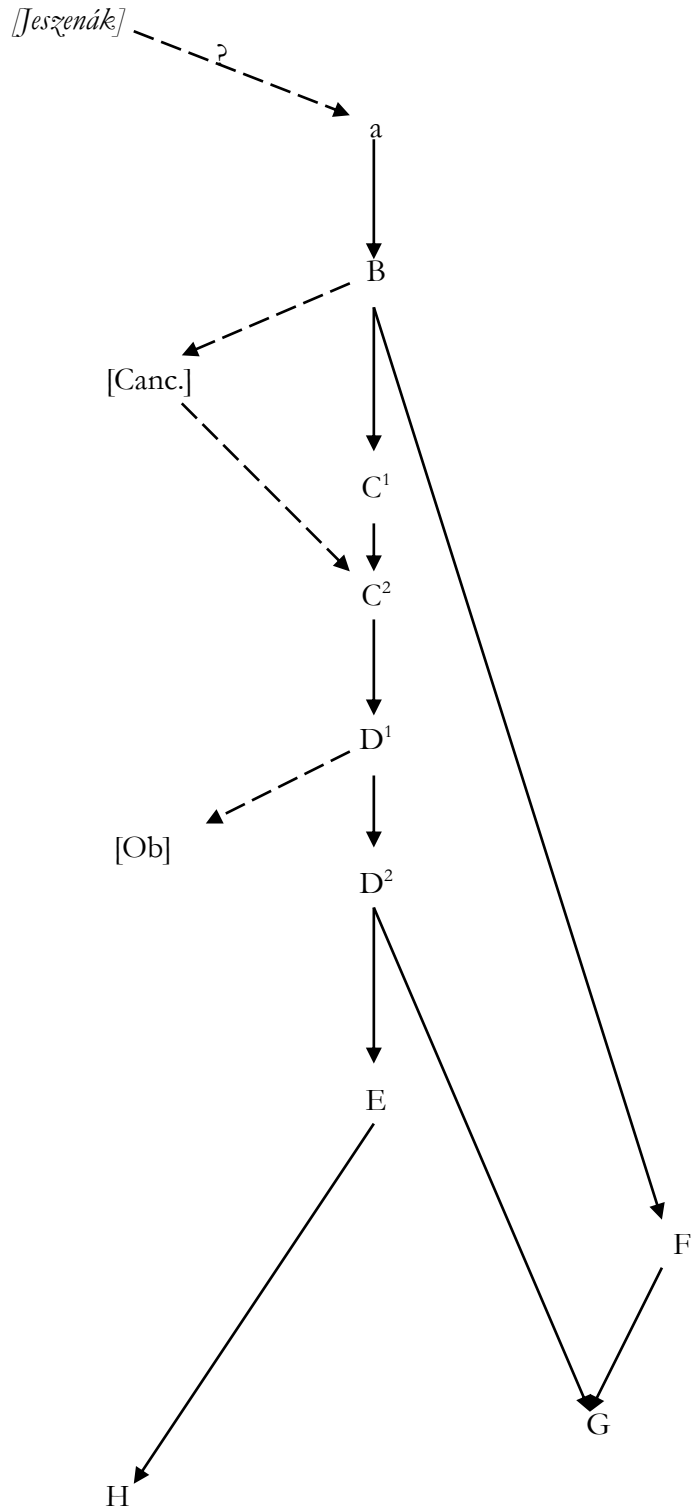
¹² Borítócím: „Notitia geographico-historica districtuum Cumano-Jazygum et Kóváriensis a Georgio Gyurikovits descripta.”

¹³ L. az előző jegyzetet.

¹⁴ Ezt bizonyíthatják Gyurikovits utólagos jegyzetei az előző kéziratban. Emellett az is, hogy bizonyos elírások – amelyeket nyilván a **B**-szöveget elkészítő másolója vétett – ismétlődnek a két kéziratban. Ilyen pl. az a hely, ahol a Nagykunság szőlőterméséről van szó: „Vitem etiam patitur [sc. ager], fructu rubeo, albo & grato, sed perenni.” L. **B** p. 3. ill. **C** f. 3r. Nyilvánvalóan hiányzik a „non” a „perenni” előtt, ahogyan máshol is „nem tartósnak” minősíti az itteni borokat. Jászberénynél szinte ugyanezt írja, de már helyesen ott a „non” szó: „vinoque effluit rubeo, & albulo, grati satis gustus, sed non perenni.” L. **B** p. 35. Tehát úgy véljük, az előző szöveghelynél nem az eredeti szövegben hagyta ki Matolai hagyta ki a „non”-t – ő tudta, hogy mit akar írni –, hanem a **B**-t készítő másoló, amelyet aztán a **C** készítője is átvett.

Trencsén vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyás igencsak „elcsúszott” Trencsén vármegye leírásának elkészítésével: míg a többi, északnyugat-magyarországi (vagyis a *Notitia* első nagy egységét képező Dunán inneni kerülethez tartozó) vármegyék leírásával már az 1720-as évek második felében elkészült, addig Trencsén vármegyéhez még 1731-ben is csak adatot gyűjtött, amihez Jeszenák János, a jeles jogtudós segítségét kérte (l. **a**). Valószínűleg Thurzó János necpáli evangélikus lelkész, később trencsényi tanító is segítette az adatgyűjtésben.¹ 1732-ben Bél már „bőséges leírásról” beszél (l. **a**), de akkor felmerül a kérdés, hogy ez esetben miért csak 1738–1739-ben küldte azt el a Kancelláriára revízióra? Valószínű tehát, hogy még 1732 után is dolgoznia kellett a leíráson.

Bél a fogalmazványáról tisztázatot készítettett (**B**), és elküldte a Kancelláriára, ahonnan 1739. júl. 8-án érkezett vissza a kézirat az észrevételekkel együtt. Valószínű, hogy e kézitről még az elküldés előtt készített egy másik példányt (**C**), hogy azon időközben is dolgozhasson – nyilván azért, mert szorította az idő! –, s e példányban készítette el a margókat, javította és kiegészítette a szöveget, illetve később a Kancellária észrevételeinek is bizonyára ebben a szövegben tett eleget. Ezt a kéziratot letisztáztatta (**D**), majd ebben is jelentős javításokat hajtott végre, részben már 1746-ban, sőt 1748-ban, illetve utána, vagyis élete utolsó évében. Időközben valaki e kéziratot megkapta, és stílári, illetve nyelvtani hibákat jegyzett fel a szöveggel kapcsolatban egy kis papírra (**[Ob]**). A mondott kézitről (**D**) készült egy tisztázat (**E**), valószínűleg még Bél életében. Később, valamikor 1766 után valaki a **B** kézitről készített egy másolatot (**F**). Gyurikovits György két másolatot is készítettett, egyet (**G**) a kései másolatról (**F**), a másikat (**H**) a még valószínűleg Bél életében készült szövegről (**E**).

Megjegyzendő, hogy nincs nyom arra, hogy Bél a vármegyének elküldte volna a kéziratot vármegyei ellenőrzésre: ennek az 1740-ben kitört háború sem kedvezett. Bél Trencsén vármegyével kapcsolatban az 1740-es évek elejére végleg kifutott az időből. A kinyomtatott első négy kötet, amely a Dunán inneni kerület vármegyéit tartalmazza, Trencsén, a jász és kun kerületek, valamint a szintén késve elkészített Árva vármegye nélkül jelent meg.

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [**Comitatus Trencsinensis**]

3: [A kézirat nem található]

4: Trencsén vármegye leírása (feltételezett első fogalmazvány Béltől).

5: Bél Mátyás elég későn készítette el Trencsén vármegye leírását. Ezt bizonyítja, hogy 1731. május 18-án levelet küldött Jeszenák Jánosnak, amelyhez mellékelte Trencsén vármegye leírásának „tervét”, avagy „tervezetét” (*Ideam describendi Comitatus Trencsinensis*),² amelyet megosztott „mindenki mással is, akik nyújtottak valamit” (*qualem cum omnibus*

¹ ŠIŠMIŠ 1987.

² A levelet l. BÉL 1993 nr. 412.

reliquis, qui contulerunt aliquid, communicavi); továbbá kérte Jeszenákot, hogy írja le a vármegyét, nyilván a mondott „terv” alapján. Ez a „terv” egy olyasfajta, Bél által összeállított kérdőív lehetett, mint amely „Nagyhont vármegye” leírásával kapcsolatban is fennmaradt.³ Bél tehát még 1731-ben is az adatgyűjtésnél tartott, bár a levélben megjegyzi, hogy a Jeszenák által írtakat egyesíti majd az általa gyűjtött anyaggal,⁴ vagyis már ő is dolgozott a leírásán.

Bél 1732. júl. 9-én írt levelében közli a Helytartótanáccsal, hogy már Trencsén vármegyéről is „terjedelmes leírás készült, magánszemélyek által bőséges mennyiségben küldött adatok szerint” (*fuse et hic descriptus est, ex notitiis, per privatos ubertim submissas [!]*).⁵ Ebben az esetben feltehető, hogy Bél „magánszemély” alatt Jeszenák Jánost (is) értette, vagyis Jeszenák eleget tett Bél kérésének és küldött neki anyagot (ezt a lehetséges adatgyűjtést jelöltük **[Jeszenák]** jellel a családfán). Emellett az is lehetséges, hogy ekkorra Bél már elkészítette az első változatot, bár ennek ellentmond, hogy csak igen későn, az 1730-as évek vége felé küldte el a Kancelláriára (l. **B**).

6: A fentiek alapján valamikor 1731–1739 között készült el az első fogalmazvány (még l. **B**).

B

1: EFK Hist. I. vvv.

2: **Comitatus Trencsiniensis.**

3: 214 pp. 350x220 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: Ismeretlen kezek által készített tisztázat (első kéz: pp. 1–92, második: pp. 93–209.), a végén Bél Mátyás kiegészítésével (pp. 211–214.).⁶ Emellett Bél számos helyen javított a szövegben (pp. 38–42. stb.). A 39–46. lapokat más írta: az történhetett, hogy Bél átírta a vonatkozó részt, majd letisztáztatta az új szöveget és kicserélte a lapokat.⁷ A 124–125. lapok között egy kis papírlapon ismeretlen kéz által készített jegyzék található néhány egykori trencsényi főispán nevével.⁸

Bél ezt a kéziratot küldte el – valamikor 1738–1739-ben – a Kancelláriára, ugyanis a hivatal 1739. júl. 8-án elküldött levelében lévő, a leírásra vonatkozó kifogások hivatkozott oldalszámai megegyeznek a kézirat oldalszámaival.⁹ Emellett a javítást végző hivatalnok ceruzával megjelölte a kifogásolt részeket (l. **B** pp. 53, 88. etc.), sőt, a leírás végén (p. 209.) szintén ceruzával megjegyzést is fűzött a szöveghez. Az esetek nagy részében – mint általában a kancelláriai ellenőrzések során – arra utasította Bél, hogy ne említse, ha egy falu kuriális, vagyis „nemesi” kiváltsággal bír. Bél a kifogásoknak valószínűleg a következő kéziratban (**C**) tett eleget.

6: Az alapszöveg valamikor 1738–1739-ben készülhetett, a Kancellária javításai 1739-ben, Bél javításai, kiegészítései pedig értelemszerűen az iratnak a hivatalból való visszaérkezése, vagyis 1739. júl. 8. után.

³ L. TÓTH 2006² Füg. V.

⁴ „Combinabo meas notitias, cum his quae mittentur.” L. BÉL 1993 nr. 412.

⁵ A levelet l. TÓTH 2006² Füg. IV.

⁶ Az Illésházyakról szóló kiegészítés felé Bél a „§. XI.” számot írta, s a szöveg a soron következő **D** kéziratban már valóban a politikai tagozat 11. fejezeteként szerepel az általa írt szöveg (l. **D** pp. 65–70.).

⁷ A betoldás pótlás-jellegét mutatja, hogy utolsó oldala (p. 46.) üres, s az előző lapot sem tölti ki teljesen, de pontosan illeszkedik az eredeti kézirathoz (l. **D** p. 47.). Tehát nem más kéziratból lett átvéve.

⁸ Címe: *Comitatus Trencsiniensis officium Supremi Comitatus tenuerunt.* L. **C** p. 124a.

⁹ A Kancellária levelét l. BÉL 1993 nr. 773. Az egyezésre l. pl. a hivatal első megjegyzését, amely, mint írják, a 120. (! 12.) paragrafusban, az 53. főlíon lévő Strecsény várára s annak birtokosára vonatkozik, s amely a **C** kéziratban ezzel egyezően az 53. oldalon van. A hivatal összes többi oldalszám-hivatkozása is megfelel a **C** kéziratnak.

C

1: EFK Hist. I. xxx pp. 41–48. [pp. 33–38 (! 40)] (töredék)

2: [Comitatus Trentsinensis]

3: 8 pp. (l. az 1-es pontot) 350x235 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: A kéziratnak egy töredéke maradt fenn, a **D** kéziratba illesztve (l. **D** pp. 41–48.). Eredeti oldalszámozása is látható a lapok felső sarkaiban (l. az 1-es pontot). A beillesztett rész előtt nem a lap alján ér véget a szöveg, vagyis „menet közben”, azaz a másolás alatt emelték be a régebbi kéziratból a mondott néhány lapot. Bél nyilvánvalóan azért illesztette bele a **D** példányba ezt a néhány lapot, hogy a másoló dolgát megkönnyítse. Valószínűleg azért csak ezt a néhány lapot használták fel, mert ezen nem volt olyan sok javítani való.¹⁰

A töredék alapján arra lehet következtetni, hogy a kézirat, amelyből származik, pontos mása volt a **B** példánynak.¹¹ Talán Bél „biztonsági másolatot” készített a Kancelláriára küldés előtt, s később ezen a kézíraton dolgozott tovább (amíg a másik a hivatalnál volt). A töredéken ugyanis Bél igen sok javítást hajtott végre. Ebben a kéziratban készíthette el a margójegyzeteket – a töredékben ugyanis ő írta oda javításban őket a lapok szélére. Ezek a margók a **B** kéziratban még nincsenek meg. De sok más, stílári, tartalmi javítást is eszközölt. Emellett a töredékben megtalálhatók a **B** kézirat vonatkozó részének apró – feltehetően nem Bél, hanem valaki más által készített – főleg stílári, illetve nyelvtani jellegű – javításai is: ezeket Bél nyilván átmásolta a **B**-ből a **C**-be.¹²

Valószínűnek tartjuk, hogy Bél e kéziratban hajtotta végre a Kancellária által előírt javításokat is (l. **B**). A **D** kéziratban e javítások már alapszövegben szerepelnek (l. **D**), illetve a margók is, ezért úgy véljük: ahogy az utóbbiaknak, úgy az előbbieknél is a **C** kézirat volt a forrása. Miként azoknak a többleteknek is, amelyek a **D** kézirat alapszövegében a **B** kézirathoz képest vannak.¹³ Bél tehát a **C** kéziratban folytatta a szöveg javítását, tökéletesítését, a Kancellária javításainak elkészítését, és erről készítette a következő másolatot (**D**) is.

6: Az alapszöveg valamikor 1738-1739-ben készülhetett (mint a **B**, amelyről készült), a javítások pedig a Kancelláriáról való visszaérkezés, vagyis 1739. júl. 8. után.

D

1: EFK Hist. I. xxx.

2: Comitatus Trentsinensis.

3: 319 pp. 370x245 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: Egy kéz által készített tisztázat, Bél Mátyás javításaival és kiegészítéseivel. A 41–48. lapok egy korábbi kéziratból lettek átemelve (l. **C**). A 64–65. lapok között egy papírlapon egyes uradalmak és a hozzájuk tartozó néhány falu van felsorolva, idegen írással. A 118–

¹⁰ Ezt jól példázza a **B** kézirat vonatkozó helye (pp. 39–46.): Bél ugyanis éppen ott javítottatott át néhány fejezetet – s cserélte ki a lapokat –, ahol a **C** kéziratból átvett lapok véget érnek. Vagyis e helyen már nem lehetett felhasználni a **B** kéziratot, mivel a **B**-ben nagymértékű javítások mentek végbe. Még l. **B**.

¹¹ Erre jó példa a **B** kézirat 38., illetve a **C** kézirat 40. oldala (l. **D** 48.). Pontosan ugyanazzal a szóval kezdődik az oldal (*palaestrae*), ráadásul a **C** készítője tévedésből még az oldalszámot is elrontotta, és a másolt kéziratot követve 38-ast írt.

¹² Az ismétlődő javításokra l. a **B** és a **C** vonatkozó részeit (**B** pp. 30–38., **D** pp. 41–48. [**C** pp. 33–40.]).

¹³ Vö. **B** p. 47. x.) és y.) jegyz., ill. **D** p. 58. u.) és v.) jegyz., ahol az utóbbi kéziratban jelentős kiegészítéseket írt Bél a jegyzetek szövegéhez.

119. oldalon egy ismeretlen személy írt néhány – főleg nyelvi, stiláris jellegű – megjegyzést a leíráshoz (l. [Ob]). A 168–169. lapok között egy más kéz által készített úthálózati jegyzék van (*Tabella Itineraria*), de a szöveg végén, vagyis a 318–319. lapokon lévő Bél-féle *Tabula Itineraria*-val nem mutat különösebb rokonságot.

A tárgyalt példány a **C** tisztázata, amelyből Bél még egy néhány lapot is átemelt, nyilván a másoló dolganak könnyítésére (még l. **C**). A Kancellária észrevételei ebben a kéziratban már alapszövegben vannak.¹⁴ Megjegyzendő, hogy a szerző által végrehajtott javítások és kiegészítések – legalábbis egy részük – igen késeiek, Bél ugyanis többször hivatkozik a tanítványa, Johann Georg Schwandtner által 1746–1748-ban kiadott *Scriptores rerum Hungaricarum* c. forrásgyűjteményre.¹⁵

6: Az alapszöveg 1739 után (de valószínűleg még később, az 1740-es években) készült, a javítások egy része pedig 1748-ban, vagy 1749-ben (Bél 1749-ben meghalt).

[Ob]

1: EFK Hist. I. xxx p. 118a–b.¹⁶

2: Observationes circa descriptionem Comitatus Trencsiniensis.¹⁷

3: 1 f. 245x185 mm.

4: Főleg formai, illetve nyelvtani jellegű megjegyzések Trencsén vármegye leírásához. Ugyanez a kéz készített ilyen megjegyzéseket számos más vármegye leírásához is.¹⁸

5: Ismeretlen kéz írása. A megjegyzések – amelyek oldalszámot és a sort is feltüntetik, ahol a kifogásolt rész található – a **D** kéziraatra vonatkoznak.

6: 1739 után (l. **D**).

E

1: EFK Hist. I. uuu.

2: Comitatus Trencsiniensis.

3: 332 pp. 360x230 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat. Bizonyosan a **D** kézirat volt a mintája. Egyrészt minden, a **D**-ben szereplő javítás itt már alapszövegben van,¹⁹ másrészt formailag is követte az előző kéziratot. A 202. oldalon, valamint a 249–250. oldalon javítások láthatók, amelyek feltehetően Bélnek tulajdoníthatók, bár e javítások annyira kismértékűek, hogy ezt nem lehet biztosan kijelenteni. Mindenesetre gyanítható, hogy a kézirat elkészítésére – bár az eredetije (**D**) alapján 1748–1749-re datálható – még az idős tudós adott halála előtt utasítást írnokának. Erre vall a tárgyalt példány gondos írásképe, pontossága, illetve az a tény, hogy az ismeretlen írnok helyes módon a legkésőbbi kéziratról készítette a másolatot – ellentétben az időben legkésőbbi, posztumusz példány (**F**) készítőjével. A kézirat tehát minden bizonnyal Bél műhelyében készült, és a legteljesebb változatnak tekinthető.

¹⁴ A hivatal figyelmeztette Bél: Sztrecsény várának (uradalmának) birtokosánál elfelejtette megadni az illető családnevét (l. BÉL 1993 nr. 773.). A Kancellária által látott **B** iratban még valóban csak ennyi áll: „(dynastia Sztrecsnensis) inter plures possessores distributa, in quibus Comes Georgius facile princeps est.” L. **B** p. 53. A **D** kéziratban viszont már a szöveg így szól: „...in quibus Comes Georgius *Erdödy*, facile princeps est.” L. **D** p. 75.

¹⁵ L. pp. 51, 135. Az utóbbi oldalon a 3. kötetre hivatkozik, tehát 1748–1749-ben készülhetett a kiegészítés.

¹⁶ A 118–119. lapok közé bekötött kisméretű levél.

¹⁷ Tartalom alapján adott cím.

¹⁸ L. *Arad vármegye* [Ob], *Temes vármegye* [Ob], *Zaránd vármegye* [Ob]. Még l. TÓTH 2006² nr. 10.

¹⁹ Így pl. a *Scriptores Rerum Hungaricarum* c. műre való hivatkozások. L. **E** pp. 53, 147. etc. Még l. **D**.

6: 1748–1749.

F

1: EFK Hist. I. uuu. (2.)

2: **Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica... elaboravit Matthias Bel. Opus posthumum, auctum et notis illustratum. Tomus quintus complectens Comitatum Trenchiniensem.**

3: IV, 268 pp. 375x235 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat. A felső borító belső oldalán egy rövid megjegyzés olvasható valószínű egykori tulajdonosáról, Ignatius Bärnkopf szenttamási prépostról, illetve, hogy a kézirat annak 1809-ben bekövetkezett halála után került az esztergomi primási könyvtárba.²⁰ A másoló az első lapon a nyomtatott változatok mintájára²¹ rövid címet készített,²² ahol ötödik kötetnek (*Tomus quintus*) nevezi Trencsén leírását (eszerint nem tudott a valószínűleg posztumusz kiadott, csonka ötödik *Notitia*-kötetről, Moson vármegye leírásáról).²³ Ezt követi egy más kéz által készített mutató (p. III.), amelyet a lapalji megjegyzés szerint „G. P.” készített 1815-ben²⁴ – nyilvánvalóan a primási könyvtár alkalmazottja volt, aki a kézirat 1809-es ide kerülése után indexszel látta el azt. Ezután maga a másoló a szintén a nyomtatott változatokról átmásolt, terjedelmes *Notitia*-címet közli (l. **F** p. III.), ugyancsak ötödik kötetnek, illetve posztumusznek nevezve a leírást. Megemlítendő még, hogy a másoló egy függelékkel illesztett a szöveghez. Ez egy részlet Adami Pál doktor 1766-ban megjelent, Trencsén vármegye vízrajzát bemutató munkájából (annak 17–29. fejezetei),²⁵ amelyet a kézirat készítője teljes terjedelmében átmásolt.²⁶

Ami magát a leírást illeti, az **F** másolójának egy korai példány, a **B** javított változata volt a mintája. Ezt támasztja alá, hogy az **F** mindenben követi a **B** kéziratot,²⁷ de nincsenek benne a későbbi kéziratokban (**C**, **D**, **E**) lévő módosítások, javítások.²⁸ A másoló tehát hibás módon nem a legteljesebb szöveget (**E**) vette alapul.

6: Adami Pál 1766-ban készült munkájának idézése (l. fent) eme időpont utánra keltezi a másolat készítését.

G

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3364.

2: **Comitatus Trentschiensis.**

3: 205 pp. 385x250 mm

4: Trencsén vármegye leírása.

²⁰ „Insertus Catalogo Manuscriptorum Biblioth. E. M. Strigon. Anno 1809. post fata Illmi Ignatii Bärnkopf Praep. S. Thomae.” L. **F** felső fedőlap belső oldala.

²¹ L. BÉL 1735–(1749?) I–V.

²² „Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Geographico Historica Partis Primae Cis-Danubianae Tomus Quintus.” L. **F** p. I.

²³ L. BÉL 1735–(1749?) V.

²⁴ „G. P. Anno 1815.” L. **F** p. II.

²⁵ Paulus Adamus: *Hydrographia Comitatus Trencsinensis*. Viennae, 1766.

²⁶ L. **F** pp. 241–268.

²⁷ Így a **B** kézirat legfontosabb módosítását, a más kézzel írt, 39–46. lapokon lévő szöveget (l. **B**) is pontosan követi (l. **F** pp. 34–39.).

²⁸ Nincsenek benne pl. a Kancellária utasítására végrehajtott módosítások, amelyeket Bél a **D** kéziratban végzett el. Említettük fentebb, hogy a sztrencsényi uradalomnál a szerző elfelejtette megjelölni a fő birtokos családnévét a **B** kéziratban, amire a Kancellária figyelmeztette, és ezért Bél később (**C**, **D**) pótolta is a hiányt (l. a 14. jegyzetet); az **F**-ben viszont még a hiányos szöveg szerepel, vagyis a **B** volt itt is a mintája (l. p. 47.).

5: Gyurikovits György másolata.²⁹ Valószínű, hogy az előző kéziratról (**F**) készült, ugyanis a szöveg egyezésén túl több ponton – így egy sajátos hibában – is megegyezik vele.³⁰ Gyurikovits a kézirat végén a másolatot kiegészítette még a **D** kéziratban lévő utolsó faluval;³¹ de azt nem vette észre, hogy ennél jóval nagyobb a különbség a két kézirat között, így a **D** kézirat a mondott helyen 65 falut sorol fel, míg a **B** (és az azt másoló **F**) csak 56-ot.³² Feltételezhető, hogy Gyurikovitsot az **F** másolat hangzatos címe, cifra előzéklapja „csábította el”: ezért másoltatta a rossz kéziratot.³³

6: 1820-as, 1830-as évek.

H

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3781.

2: *Mathiae Belii Notitia Comitatus Trenchiniensis a Georgio Gyurikovits ex Exemplari Biblioth. Primat. descripta.*

3: 132 ff. 380x240 mm.

4: Trencsén vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata a legkésőbbi változatot hozó szövegről (**E**), vagy legalábbis azzal megegyező szövegváltozatról.³⁴ Egy másik kéz szerint eme kézirat eredetije egy Benczur-Csaplovits-féle példány.³⁵ A végén Gyurikovits is azt írja, hogy a Nemzeti Múzeumban lévő példányt – vagyis az előző másolatát – ki kell egészíteni a Csaplovits-Benczúr-féle példánnyal, vagyis a jelen példány többleteivel.³⁶ Ezt jól vette észre, hiszen, mint láttuk, az előző példány egy korai szövegváltozatról készült. Ezután hozzá, hogy hol kell kiegészíteni az előző példányt: a hivatkozott oldalszámokból kiderül, hogy valóban az előző példányra gondolt (fol. Lat. 3364.).³⁷

6: 19. sz. első fele.

²⁹ Előzéklapon: „Matthiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Trenchiniensis a Georgio Gyurikovits de Ivanótz descripta.”

³⁰ Az **F** készítője véletlenül kihagyta a Hegyen túli járás falvainak felsorolásából az 54-es sorszámú Brezolub falut (az eredeti kéziratban l. **B** p. 208.), és utána az 55-ös számú Pravoticz faluval folytatta (l. **F** pp. 239–240.). A **G** készítője szintén kihagyta a falu nevét, sőt, ő már javította az 55-ös számot 54-esre Pravoticznál (l. **G** p. 205.).

³¹ Gyurikovits kézírásával: „56. Csalticz exilis vicus varieque possessus.” L. **G** p. 205. A kézirat azonban már az előző, 55-ös számú falunál befejeződött (ismertetése végén: „Haec de Comitatu Trencsiniensi habuimus in litteras referre”), miként ez a **B** és **F** kéziratban is van (**B** p. 209, **F** p. 240.). Vagyis bizonyos, hogy a **D** kézirat 65-ös számú Csalticz leírását másolta, amely ott ugyanígy szerepel (l. **D** p. 318.).

³² L. **D** pp. 307–318.; ill. **B** pp. 202–209, **F** pp. 232–240.

³³ Az előzéklapon lévő – nem Gyurikovits által írt – megjegyzés: „Exemplar orig. in Musaeo Nat. Hung”. Ám a másik OSZK-s példány (**H**), amely fennmaradt, nem e kézirat eredetije.

³⁴ Így pl. Trencsén város leírásának 18. fejezetében az **E**-ben helyesbítve van az Istvánffy-idézet („cumulum putabatur” helyett „cumulum videbatur”), valamint a hivatkozás is az n.) jegyzetben, amely szerint az oldalszám helyett egyszerűen a 4. könyv végére javította valaki a szöveget („Libro IV. circa finem”). L. **E** p. 202. E javításokat az itt tárgyalt Gyurikovits-másolat is pontosan átveszi. L. **H** f. 80r–v.

³⁵ A címlap verzóján idegen kézzel, ceruzával: „Exemplar orig. emend. apud Benczur-Csaplovits.” L. **H** f. 1v.

³⁶ „In Notitia Comitatus Trenchin Beliana ex Exemplari Csapl. Benczuriano completanda in Exempl. Musei Nat.” L. **H** f. 131.

³⁷ Egyik jegyzete: „[p.] 41. §. 7. Stiborius.” L. **H** f. 131. Az előző kéziratban (**G**) tényleg a 41. oldalon van a 7. fejezet (pol. tag.), s valóban onnan hiányzik a Stiborcra való utalás, amely az itt tárgyalt szövegben már benne van (l. **H** f. 25.). Mindegyik további pótlás is ráillik az előző kézira.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Jeszenák János (? [*Jeszenák*]); Szulyovszky Gáspár (**E** pp. 75, 111–112.); Engelbert Kempelin (**E** p. 95.)³⁸

Ellenőrzés: kancelláriai (**C**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **E**

Fordítás: -

Irodalom: WATZKA, Jozef: Notitia Trenčianskej stolice. In: MATEJ BEL 1987 300–308.; ŠÍŠMIŠ 1987.

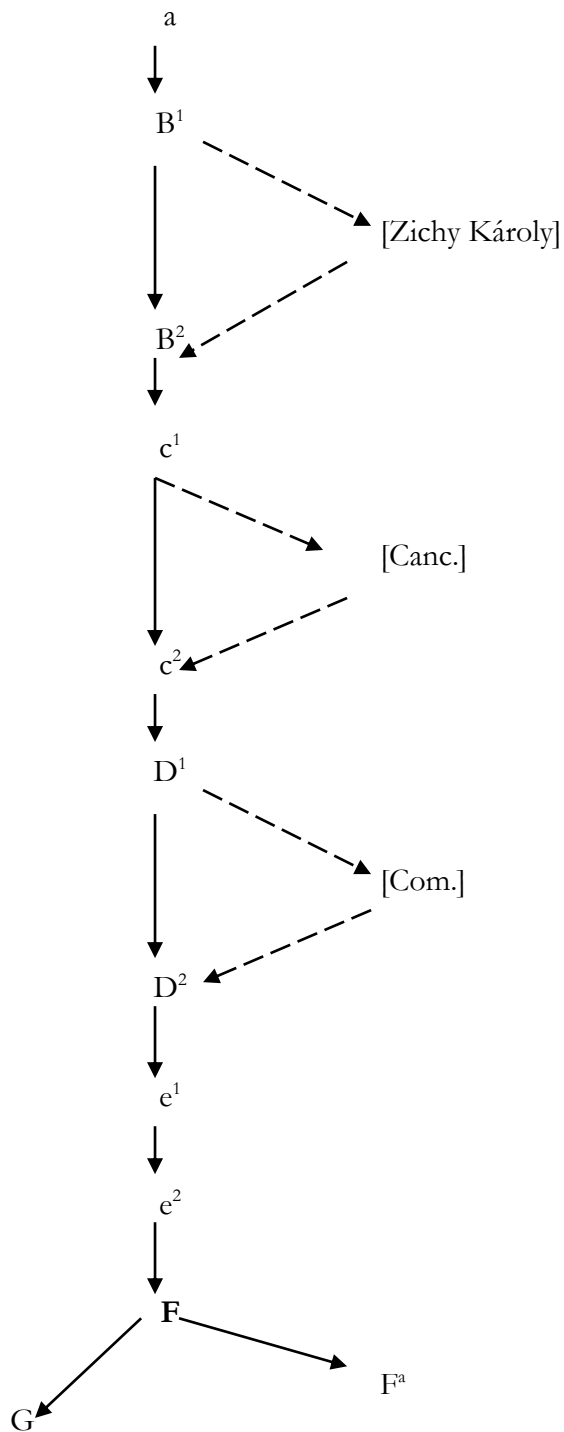
³⁸ Még l. I. köt. 115.

**I. DUNÁNTÚLI RÉSZ (PARS
TRANSDANUBIANA)**

NOTITIA V. KÖTET

Moson vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Moson vármegye leírása az egyetlen a dunántúli vármegyék közül, amely megjelent nyomtatásban (BÉL 1735–(1749?) V., még l. **F**). Ez több körülménynek tudható be. Egyrészt Moson vármegye viszonylag kis terjedelmű volt és igen közel feküdt Pozsonyhoz, így nem okozott különösebb gondot a leírás elkészítése. Még többet számított azonban, hogy Bél jó viszonyban volt Zichy Károllyal, a vármegye főispánjával, aki még az Oroszvár környéki aranymosásból származó, és a családi kincstárban őrzött aranyat is elküldte neki megvizsgálásra.¹ A főispán rokonszenve igen hasznos volt Bél számára. Egyrészt Zichy személyesen nézte át még 1728-ban a leírást (l. **B**). Másrészt, miután a leírás a Kancelláriától visszajött (**c**), és Bél az újból letisztázott szöveget (**D**) elküldte a Helytartótanácsnak, s rajtuk keresztül a vármegyéknek, Zichy, aki mosoni főispán, s egyben a Helytartótanács tagja is volt (l. BÉL 1735–(1749?) V. p. 33.), saját maga szignálta a kormány szerv levelét, amelyben a Helytartótanács a vármegyét a leírás ellenőrzésére szólította fel.² Nyilván a főispáni „ajánlásnak” volt köszönhető a gyors javítás is. Bél ezután a szöveget – 1741 után – nagymértékben módosította (**D**²), illetve a letisztázott szövegen (**e**¹) újabb javításokat eszközölt (**e**²). A nyomdától megkapta a kinyomtatott szöveget is (**F**), amelyen újabb pótlásokat, korrekciókat eszközölt (**F**^a), ám ezek a javítások – minden bizonnyal a szerző 1749-ben bekövetkezett halála miatt – nem kerültek bele a szövegbe. A megjelent „ötödik kötet” meglepő hiányosságai – hiányzik a címlap és az ajánlás – inkább arra engednek következtetni, hogy a csonka kiadás a szerző elhunytja után történt.³ A kinyomtatott szövegről Gyurikovits másolatot készített (**G**).

A nyomtatott kötet megjelenése kapcsán meg kell említenünk Horányi Elek közlését, miszerint Moson vármegye leírása „vasonkői Zichy gróf, akkori főispán bőkezűsége folytán” jelent meg.⁴ Ez azonban alighanem vaskos tévedés, mivel az egyetlen szóba jöhető személy, gr. Zichy Károly főispán, aki egyébként valóban pártfogolta Bélt, 1741-ben meghalt,⁵ míg az 5. kötet, mint láttuk, valószínűleg 1749-ben (vagy még később) jelent meg. Zichy Károlynak tehát aligha van bármi köze is a kötet kinyomtatásához. Horányi közlésének „valóságmagja” Benczúr Józsefnek, a pozsonyi evangélikus líceum későbbi rektorának egyik levele alapján derül ki: ő ugyanis azt írja 1768. júl. 4-én Kollár Ádám Ferencnek, hogy Moson leírása Zichy István gróf (sz. 1715) költségén lett kinyomtatva, csakhogy ő már elajándékozta a példányokat barátai között.⁶ A kinyomtatásnak azonban, mint fentebb jeleztük, Bél halála után kellett történnie, mert ő egy ilyen kiadáshoz biztos nem járult volna hozzá.

III. A kéziratok bemutatása

a

1: -

2: [Comitatus Mosoniensis]

3: (A kézirat nem található)

¹ L. **F** p. 10.

² Az 1736. jan. 31-én kelt levelet l. BÉL 1985² 3. fotó.

³ A kötet újbóli kiadója (1892), Zichy Géza is ezt állítja. Idézi MIHÁLY 1985 5.

⁴ „Publici tamen iuris facta est separatim (quod initium erat Tomi V.) Provincia Mosoniensis eadem forma et nitore, quo priores Hungariae regiones, praeclara Comitum Zichy de Vasonkő eorum laudatae provinciae Supremi Comitum munificentia.” HORÁNYI 1792 369.

⁵ Halálát Bél is említi a kötetben. L. BÉL 1735–(1749?) V. 18.

⁶ A levelet idézi SZELESTEI 1984 10.

- 4: Moson vármegye leírása.
 5: Bél Mátyás feltételezett sajátkezű fogalmazványa.
 6: Minthogy Bél 1728-ban elküldte a kéziratot Zichy Károlynak (l. **B**), a fogalmazvánnyal valamikor az 1720-as évek második felében, 1728 előtt készülhetett el.

B

- 1: EFK Hist. I. II.
 2: **Comitatus Mosoniensis.**
 3: 72 pp. (a lapok között számozatlan üres levelekkel) 320x210 mm.
 4: Moson vármegye leírása.
 5: Ismeretlen kéz tisztázata. A közbekötött üres levelekre ismeretlen kéz írt megjegyzéseket, amelyek mögött Zichy Károly, Moson vármegye akkori főispánja sejthető. Bizonyítja ezt, hogy Bél, amikor a leírást 1729. április 25-én a Kancelláriára elküldte, megjegyzi, hogy Moson vm. leírásán maga a főispán végezte el az „utolsó simításokat”;⁷ az is bizonyos továbbá, hogy e példány korábbi, mint a Kancelláriára küldött változat, mivel semmilyen formában nem tartalmazza annak javításait (még l. **c**, **D**). Emellett a megjegyzések is egyértelműen a főispán személyére utalnak, minthogy azok többször a Zichy-birtokokhoz kapcsolódnak.⁸ (A javítatlan szövegállapotot jelöltük a családfán **B**¹, míg a javított állapotot **B**² jellel).
 6: A kézirat 1728-ban készült. Ezt bizonyítja, hogy Bél említi benne a *Historia Ducum Styriae* című, 1728-ban megjelent munkát, amelyet megfogalmazása szerint a „minap” (*nuper*) ajánlottak szerzői a császárnak, azaz a kézirat elkészülte előtt nem sokkal adták ki azt (l. p. 24–25.). De bizonyosan 1729. áprilisa, a Kancelláriára való elküldés előtt íródott e példány, minthogy a hivatal nyilván már egy új, Zichy megjegyzéseit is tartalmazó példányt kapott.

c

- 1: -
 2: **[Comitatus Mosoniensis]**
 3: (A kézirat nem található)
 4: Moson vármegye leírása.
 5: Mint említettük, Bél Mátyás Moson vármegye leírását – Sopron és Tolna vármegyék leírásával együtt – 1729. április 25-én elküldte a Kancelláriára,⁹ amelyeket a Kancellária 1731. április 17-én küldött vissza Bélnek, a megjegyzéseiket tartalmazó levél kíséretében.¹⁰ A megjegyzéseket Bél figyelembe vette, ahogy ez a következő fennmaradt változathoz (**D**) kiderül. Azonban a **D**-ben már alapszövegben szerepelnek a Kancellária javításai, így az nem lehetett a Kancelláriára küldött példány. Feltételeznünk kell tehát egy köztes példányt, amelynek alapszövegébe (**c**¹) a Kancellária, majd Bél is belejegyezte a javításait (**c**²).
 6: Az alapszöveg 1728–1729-ben, a feltételezett javítások 1731 után készültek (l. fent).

D

⁷ „Mosoniensi certe, ipse Comes Supremus, supremam manum imposuit.” L. BÉL 1993 nr. 378. A vármegye főispánja ekkor Zichy Károly gróf.

⁸ Így amikor Bél a féltoronyi császári ménes nagyszerűségéről ír, Zichy önérzetesen megjegyzi, hogy ő is alapított egy ménest Szentmiklóson, s az nem marad el sokkal mögött: „Equatium datur in hocce Comitatu etiam in Sz. Miklos quod exivit C. C. Zichy quod non multo minoris est conditionis quam Féltornense.” L. **B** p. 9a.

⁹ L. BÉL 1993 nr. 378.

¹⁰ Uo. nr. 405.

1: EFK Hist. I. nn.

2: **Comitatus Mosoniensis.**

3: 76 pp. 335x210 mm.

4: Moson vármegye leírása.

5: Másolat, Bél sűrű javításaival.

Bél 1736. január 27-én küldte el Moson vármegye leírását 6 másikkal együtt a Helytartótanácsnak, s rajta keresztül a vármegyei hatóságoknak.¹¹ A Helytartótanács jan. 31-én továbbította a művet a vármegyének: a hivatal levelét az 1736. febr. 22-i vármegyei közgyűlésen olvasták fel. Bél kéziratának javítását a vármegyebeliek a jegyzőre – Trummer Jánosra – bízta, megjegyezve, hogy uradalmi tisztartókkal is tárgyaljon, ha szükséges.¹² Trummer gyorsan dolgozott: a március 22-i közgyűlésen már arról döntöttek, hogy a kéziratot, amelyet a jegyző véleményezett – sőt, egyes fejezetek kihagyását is javasolta – vissza kell küldeni a Helytartótanácsnak.¹³ Ez aznap meg is történt.¹⁴ A vármegye észrevételei ismertek előttünk.¹⁵

Az itt tárgyalt példány (**D**) volt a vármegyeieknél ellenőrzésen 1736-ban; a vármegye megjegyzéseit ugyanis Bél ebben a kéziratban hajtotta végre.¹⁶

6: Az alapszöveg tehát 1736, vagyis a vármegyei ellenőrzés előtt keletkezett. Bél javításai, legalábbis azok egy része 1741 után készült, mivel Bél említést tesz benne Zichy Károly 1741-ben bekövetkezett haláláról.¹⁷ De 1744 előtt, mivel ekkor Bél még újra átnézte és javította a szöveget (l. e).

e

1: -

2: **[Comitatus Mosoniensis]**

3: (A kézirat nem található)

4: Moson vármegye leírása.

¹¹ L. BÉL 1993 nr. 574.

¹² „Excelsi demum Consilii Regii Gratosius Litteris die aeque 21^a [! 31^a] Januarii signatis intimatur. Quod cum Matthias Belius Evangelicus Praedicans Poseniensis ex indultu Regio, hujus quoque Comitatus situm, et ejus nonnulla memoranda descripsisset, cujus descriptionis opus eo fine cum hocce Comitatu communicaret, ut quo in loco quid addendum, aut modificandum, vel ex ratione observati praedicti etiam omittendum videretur, illud singulum in adjecto albo folio annotare, et taliter correctum, seu modificatum opus, quo citius remittere velit. Circa quod opus quid unum aliudve considerandum occurrere possit, cum uno & altero Officialium Dominalium praevie quid communicandum, ex post autem quoad singula serio ruminandum & scrutandum, ac dein referendum Dno Notario concreditum existit.” L. GYMSM GYL Moson megye levéltára, IV 502a 503a, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 7. cím, 1736. (MOL Mikrofilmtár, 11 443. mf.) f. 6r–v..

¹³ „Opus praedicantis, Evangelici Matthiae Bell nominati, quo mediante Cottum hunc describeret, idemque occasione praecedentis abhinc congregationis praesentatum fuerat, exquo per Dnum Notarium accurate revisum & perpensum, circa hoc non nullas considerationes merito fiendas, adeoque non nullorum paragraphorum partim simplicem expunctionem, partim aliis terminis & verbis *seriam* moderationem & accommodiorem *expressionem* adhibendam fore perspexisset, comperiissetque, ac desuper hodie circumstantialiter retulisset: quae omnes observationes & Clausulationes, terminorumque et verborum mutationes, et respective factae expunctiones, & moderationes ut bianco folio in hocce opere adjecto, inque finem quid relicto inscribantur, ac taliter opus hoc modificatum, & expunctione suis in locis observata & desiderata correctum, & moderatum, Excelso Consilio Regio remittatur, resolutum extitit.” Uo. ff. 8v–9r.

¹⁴ A vármegye levelét l. MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. pp. 66–67.

¹⁵ L. BÉL 1985² 4–5. fotó.

¹⁶ L. uo. ill. **D** pp. 42–43.

¹⁷ **D** p. 34.

5: A nyomtatott változatban, Oroszvár leírásában Bél elbeszél egy 1744-ben bekövetkezett árvizet, s megemlíti, hogy éppen ekkor nézte át újból a vármegyeleírást.¹⁸ Minthogy ez a megjegyzés az előző változatban (**D**) még nincs benne, feltételezni kell egy köztes kéziratot, amelyen Bél még utoljára átolvasta és kiegészítette a szöveget a nyomdába küldés előtt. Esetleg az is elképzelhető, hogy ez a változat már egy próbanyomat volt, amelyet Bél kiegészített, ahogy ez a soron következő példány esetében is történt (még l. **F**).

6: 1744.

F

1: EFK Hist. I. mm.

2: [**Comitatus Mosoniensis**]

3: 71 pp.

4: Moson vármegye leírása: a mű nyomtatott változata.

5: Nyomtatvány, Bél Mátyás sajátkezű kiegészítéseivel, javításaival (**F^a**).¹⁹ Nyilván a nyomda küldte el Bélnek a lenyomatot átnézésre (a példány nincs bekötve!). A javítások azonban már nem kerültek bele a végső nyomtatott szövegbe: talán Bél halála akasztotta meg a további javításokat.

6: 1744 után (l. **e**).

G

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3779.

2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Mosoniensis a Georgio Gyurikovits descripta.**

3: 64 ff. 380x240 mm.

4: Moson vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata „Moll példányáról”, nyilvánvalóan egy nyomtatott példányról.²⁰

6: 1819. május 17.–június 15.²¹

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Zichy Károly (l. **B**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**c**), vármegyei (**D**)

¹⁸ „Anno profecto MDCCXLIV. quo haec nostra commentaria, sub incudem revocamus, ingens oppido clades, a Danubio, illata est.” L. BÉL 1735–(1749?) V. p. 30. Megemlíti az eseményt az általános részben, a Duna folyó leírásának végén is, az árvizek kapcsán: „id quod, dum haec ultimis curis recognoscimus, Caroloburgo accidisse, infra dicemus.” L. uo. p. 5.

¹⁹ L. **F** pp. 6, 11, 13, 16. etc.

²⁰ „Gyurikovits megjegyzése: Hancce Cottus Mosoniensis Descriptionem ex Exemplari Molliano, per Michaelem Paintner Presb. Ung. Sopron. Excellentissimo C. Francisco Szécséni, dum a. 1798. initio m. Iulii Prov. Simigiensis gubernacula capesseret, et eumque assessoris honore condecoraret donato et oblato, transmitsit in Bibliotheca Musei Nationalis Hung. a 17^a Mai usque 15^{am} Iunii 1819. Pestini Georgius Gyurikovits mp.” L. **G** f. 3r. Bizonyíték a nyomtatott változatról való másolásra, hogy szerepel egy másik cím is a kéziratban, amely a nyomtatott kötet címe: „Mathiae Belii Notitia Hungariae Novae geographico historica Pars Secunda Trans Danubiana *Tomus quintus*”. Uo. f. 3v. Emellett szerepel az 1744-es oroszvári árvíz említése is az iratban. Uo. ff. 28v–29r. Még l. a 18. jegyzetet.

²¹ L. az előző jegyzetet.

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: F (BÉL 1735–(1749?) V.)

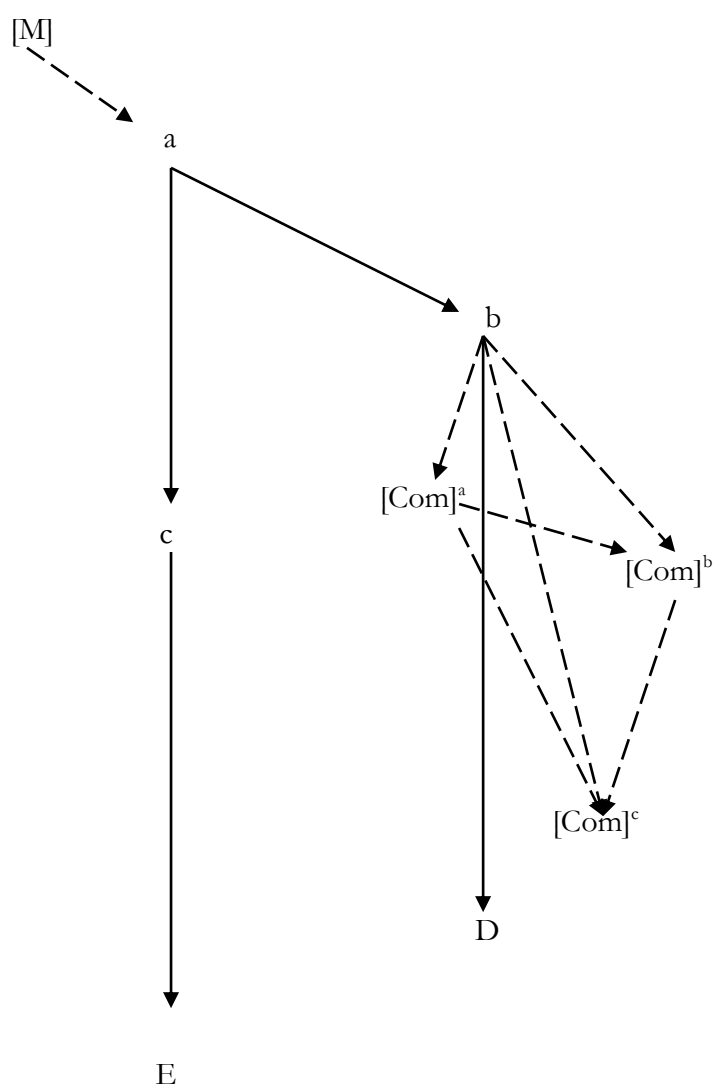
Fordítás: BÉL 1985².

Irodalom: MIHÁLY 1985.

KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK

Baranya vármegye

I. Kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyásnak Matolai János készített jegyzeteket Baranya vármegye leírásához, amikor 1726 augusztusában ott járt (**[M]**). E jegyzetek segítségével Bél elkészítette a leírás első fogalmazványát (**a**), majd letisztázta azt (**b**), és 1735. augusztus 13-án, öt másik kézirattal

együtt elküldte a Helytartótanácsnak Baranya vármegye leírását, hogy a hivatal a vármegyével véleményeztesse, illetve kiegészítse.¹ Eme elveszett kéziratról (b) utóbb készült egy másolat, valamikor Klimó György püspöksége (1751–1777) alatt (D). Ebből kiderül, hogy a kézirat elég hiányos volt. Ezt igazolja egy más jellegű adat is. Baranya vármegye vezetése ugyanis – már a kézirat kézhezvétele után – a Helytartótanácshoz intézett egyik levelében azt írja, hogy Bél a falvak „kerület” (*districtus*, vagyis járás) és birtokok szerinti részletes leírását kérte tőlük,² vagyis e tekintetben komoly hézagok lehettek a szóban forgó kéziratban. Bél kérése egyébként, amelyet a vármegyei vezetés említ, minden bizonnyal a kézirat előzéklapján, vagy annak verzőján lehetett, ahogy arra másutt is van példa.³

A baranyai tisztkar még 1735-ben megkapta a művet a Helytartótanácsból, azonban a hivatal többszöri felszólításra sem küldte vissza a leírást. A fentebb már említett, 1736. febr. 28-án írt levelükben azt hozták fel mentségül, hogy most folyik a pécsi egyházi birtokok felosztása (vagyis a püspöki és a káptalani uradalom szétválasztása), s mivel a szerző, vagyis Bél azt kérte, hogy az egyes uradalmakat a falvak szerint részletesen írják le, meg kell várni, amíg a mondott felosztás befejeződik. Lényegében ugyanezt ismételték meg szeptember 7-én írott levelükben.⁴ Kétségtelen, hogy ebben az évben, vagyis 1736 folyamán még nem ért véget a több mint két évtizede zajló vita a püspökség és a káptalan között a birtokok felosztását illetően, így a vármegye ekkor még valóban nem tudott az egyházi uradalmakról pontos adatokat közölni. Az év végén azonban (t. i. 1736 végén) elkészült az a felosztás, amely azután is érvényben maradt; igaz, 1737-ben újból bizottságot kellett felállítani a perlekedő felek panaszai miatt.⁵ Valószínűleg a tovább folyó pereskedés okozta, hogy a vármegye nem végezte el a munkát a Helytartótanács 1737. február 19-én kelt parancsára sem.⁶

A hivatal utolsó ismert felhívása, miszerint a vármegye készítse el a revíziót, 1738. febr. 24-én kelt.⁷ Bél 1738. szeptember 2-án még tett egy kísérletet, hogy tizenhárom másik vármegyeleírással együtt a Baranya vármegyéről szólót is visszaszerezze, de a Helytartótanács úgy döntött, hogy mivel a késlekedő vármegyék nemrég kaptak figyelmeztetést, ezúttal nem tesz eleget a szerző abbéli kérésének, hogy a hivatal sürgesse meg a revíziók elkészítését.⁸ A vármegyeiek végül 1743-ban – irreálisan későn – mégis nekifogtak a munkának: bizottságot jelöltek ki, amelynek tagjai elég sok kiegészítést írtak a szöveghez (l. [Com]^a, [Com]^b, [Com]^c). Ám ezek a kiegészítések vélhetőleg nem jutottak vissza Bélhez, legalábbis erre nincs adat. Csupán annyi derül ki a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvéből, hogy a „Bél Mátyás-bizottság” tagjait az 1747. május 2-i kongregáción kijelölték egy másik „testhezálló” feladatra: nevezetesen, hogy Bonbardi *Topographiájának* vonatkozó részét, amelyet Csáky Miklós váradi püspök újra ki akart adni, nézzék át és javítsák ki.⁹

¹ L. BÉL 1993 nr. 529.

² A levél 1736. február 28-án kelt. BÉL 1993 Függ. VIII. 37, IX. 9.

³ Ilyen kérés látható pl. Sopron vármegye leírásának egyik kéziratán. L. *Sopron vármegye C.*

⁴ L. BÉL 1993 Függ. VIII. 38, IX. 14.

⁵ A pécsi püspökök és a káptalan vitájára l. BORSY 2003.

⁶ L. BÉL 1993 Függ. VIII. 48.

⁷ Uo. Függ. VIII.

⁸ Uo. nr. 730a, ill. Függ. IX. 30.

⁹ Miután a közgyűlésen ismertették Csáky Miklós kérését a *Topographia* vonatkozó részének javítására, a vármegye így határozott: „In quo passu dispositum est: ut Dominus reverendissimus Capituli Lector Alexander Fonyó, in locum alterius reverendissimi Domini Mathiae Domsits Custodis, pro praeside Deputationis revidendae Belianae Historiae operis dudum constituti, sub hodierno consensu denominatus, cum reliquis ad attactam deputationem denominatis, descriptionem istam topographicam quanto celerius in revisionem acciperet...” L. BML IV. I. a. 3. a. Protocolla Congregationum 14. kötet (1746. III. 2–1750. VII. 8.)

Időközben Bél valószínűleg újabb tisztázatot (c) készítettett a piszkozatról, és tovább javította, csiszolta 1735 után. Erre enged következtetni az a másolat, amelyet Szarka Ferenc az 1770-es évek elején készített (E). Szarka ugyanakkor néhány helyen „aktualizálta” a szöveget.

III. A kéziratok bemutatása

[M]

1: -

2: [Matolai János jegyzetei, 1726.]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Matolai János feltételezett jegyzetei Baranya vármegyéről, bizonyára Bél megbízásából (l. alább).

5: Bél Mátyás az egyik fennmaradt kéziratban (l. C) említi, hogy a „mi Matolaink”, vagyis Matolai János 1726. augusztus 21-én Siklóson járt, majd idézi annak leírását a várépületről.¹⁰ Bél tehát itt kétségtől felhasználta közeli munkatársának jegyzeteit a leíráshoz; e jegyzeteket jelöltük [M] jellel. Emellett egy másik helyen is bizonyosan Matolai „úti élményeiből” merített a szerző, anélkül, hogy nevét említene. Az említett (általunk C-vel jelölt) kéziratban ez olvasható a 10. oldalon a Csele-patakkal kapcsolatban: „Jómagam 1726 augusztusában száraz lábbal keltem át rajta (tehát a Csele-patakon), ezért nehezen tudtam volna elhinni, hogy itt egy patak szokott lenni, ha nem figyeltem volna fel arra, hogy két partja híddal van összekötve.”¹¹ Az időpont (1726. augusztus) egyezése folytán aligha kétséges, hogy itt is Matolai beszámolójával állunk szemben, amit viszont e helyütt Bél Mátyás „elfelejtett” megemlíteni. A két szöveghely ismeretében nem ok nélkül feltételezhetjük, hogy Baranya vármegye leírásának alapját Matolainak a vármegyéről készített adatgyűjtése képezte, amelyet Bél a szokásos módon átfogalmazott, illetve történeti s egyéb művekből vett információkkal kiegészített.

6: 1726. augusztus (l. fent).

a

1: -

2: [Descriptio Comitatus Baranyensis]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Baranya vármegye leírása.

5: Az a betűjellel a Matolai jegyzetein alapuló, de már Bél által írt első fogalmazványt jelöltük, amely nem maradt ránk. Jellegére és tartalmára a már fentebb említett egyetlen ránk maradt kéziratból, a Szarka Ferenc által 1771-ben készített másolatból (C) tudunk

¹⁰ „... quod (sc. Praetorium) Cl. Matolaius noster qui Anno MDCCXXXVI. Die XXI. Augusti hic diversatus est, ita descripsit...” L. C pp. 58–59.

¹¹ „Ipsus ego Augusto mense MDCCXXXVI. sicco pede illac transiens, induci haud potuissem, ut crederem, rivum ibi esse solere, nisi rivis ponte iunctis admonitus.” L. uo. p. 10.

következtetni. Bél a Matolai-féle anyagot, mint már utaltunk rá, főleg stilisztikailag változtatta meg, továbbá ő végezhetette el a történeti források feldolgozását az egyes települések históriáját illetően. Tőle származik emellett a pécsi püspökök gondos kutatómunkával összeállított archontológiája is, amely egyben a legnagyobb összefüggő részt alkotja a szövegben (l. **C** pp. 29–49.).

6: A fogalmazvány valamikor az 1730-as években keletkezhetett, de mindenképpen 1735 előtt. (Ekkor küldte el Bél a Helytartótanácsnak a nyilván már letisztázott példányt. L. **b**). Az alsó határ 1726, mivel ekkor járt Matolai Baranyában.¹²

b

1: -

2: [Comitatus Baranyensis]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Baranya vármegye leírása.

5: Bél 1735. augusztus 13-án, öt másik kézirattal együtt elküldte Baranya vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy a hivatal a vármegyével véleményeztesse, illetve kiegészíttesse.¹³ Ezt az elküldött példányt – amely értelemszerűen a Bél által írt munkapéldány (**a**) tisztázata lehetett –, a **b** betűvel jelöltük.

Nagy valószínűséggel e kéziratról (esetleg annak másolatáról) másolták valamikor 1751–1777 között azt a példányt, amelyen Klimó György pécsi püspök címere látható (még l. **D**). Erre vall, hogy a másoló a szöveg végi úthálózati jegyzék alá átmásolta (valószínűleg hiányosan, hibásan) Bél kérését: „supplenda <suppleri?> rogat Auctor” [!] (l. **D** f. [43v]), ami nyilvánvalóan egy revízióra küldött kéziratot jelez. A vármegyei ellenőrök megjegyzései szintén azt támasztják alá, hogy a kései másolat (**D**) a vármegyei revízióra küldött példányról (**b**) készült (l. [Com]^a, [Com]^b, [Com]^c). Természetesen logikus, hogy Klimó György, a másolat valószínű készítője egy olyan példányhoz fért hozzá, amely Pécsen volt. Végül a mondott másolatban van egy sajátos datálási támpont is: Bél megjegyzi, hogy Iuvenus Coelius Calanus pécsi püspök művét, az *Attilá*-t „rövidesen megjelenteti”,¹⁴ s mivel a mondott mű – az *Adparatus* részeként – valamikor 1736. jún. 4-e után jelent meg (ekkor kelt Bél előszava),¹⁵ a leírás szövege röviddel előtte keletkezhetett. Ez megfelel a vármegyére 1735-ben elküldött irat elkészítési idejének.¹⁶

A Baranya vármegyei közgyűlés végül csak 1743-ban (!) jelölt ki egy bizottságot a munka elvégzésére. E deputáció tagjai elég sok kiegészítést fűztek a szöveghez: három különböző kéz írt megjegyzéseket Bél művéről (l. [Com]^a, [Com]^b, [Com]^c). Ám ezek a kiegészítések vélhetőleg nem jutottak vissza Bélhez. A visszaküldésre nincs hivatalos adat. Ennek elmaradását bizonyíthatja továbbá, hogy maga az ellenőrzés igen későn kezdődött meg, s a terjedelmes kiegészítések még későbbiek lehetnek. A fennmaradt Szarka-féle másolatban (**E**) – amely nyilvánvalóan valamely Bél tulajdonában lévő példányról készült – nincs nyoma annak, hogy Bél figyelembe vette volna a javításokat.

6: A fentiek alapján a kézirat nem sokkal 1735. augusztus 13., vagyis a Helytartótanácsnak való elküldés előtt készült.

¹² Megjegyzendő, hogy a soron következő, Helytartótanácsnak küldött példány (1735) és a Bél-féle munkapéldány között elméletileg még lehettek „köztes állomások”, vagyis további tisztázatok, ezek megállapításához azonban semmilyen támpontunk nincs.

¹³ L. BÉL 1993 nr. 529.

¹⁴ „Scripsit vitam *Attilae*, in cuius titulo: *Iuvenus Coelius Calanus Dalmata* nominatur, a nobis proxime edendus.” L. **D** f. [21r].

¹⁵ L. *Adparatus* I/3.

¹⁶ A jelzett szövegrészre még l. **E**!

[Com]^a

1: PPKL Fasc. LXXVI. Nr. 4^c

2: **5° Additamenta ad Opus Historicum Bel [!]¹⁷ Descriptionem I. Comitatus Baranya concernens.**

3: 10 pp.

4: Kiegészítések és megjegyzések Bél Baranya vármegyéről készült leírásához. Készítőjük nem ismert, de vélhetően azok között van, akiket 1743. január 22-én, a Baranya vármegyei közgyűlésen kijelöltek Bél művének „kidolgozására” (!).¹⁸ Egyébként valószínűleg a vármegyei adószedő (*perceptor*) volt a szerző, ugyanis egy másik lektor utal rá, hogy a 9. fejezetnél (ált. rész, term. tag.) a *perceptor* megjegyzését kell figyelembe venni (l. **[Com]^b**), és itt valóban található megjegyzés a 9. fejezethez (l. **[Com]^a** p. [2.]). Megjegyzései adatgazdagok, így a 7. fejezethez pótlásként felsorolja a vármegye nemeseit, „Nobilium autem virorum catalogus iste est...” címmel (uo. p. [3.]). Ez egyértelműen a Bél-kézirat kipótlására irányul, mert a jelzett másolatban (**D**) a 7. fejezet végén szintén ez olvasható, csak alatta nincs semmi (l. **D** f. [12v]), vagyis Bél e katalógus elkészítését a vármegyeiektől várta.

5: Az ismeretlen vármegyei lektor kézírása.

6: 1743 után (l. fent)

[Com]^b

1: PPKL Fasc. LXXVI. Nr. 4^a

2: **5° Additamenta cum observationibus ad descriptionem Belianam Comitatus Baranyiensis pertinentibus.**

3: 9 pp.

4: Kiegészítések és megjegyzések Bél Baranya vármegyéről készült leírásához. Készítőjük nem ismert, de nyilván a vármegyei lektorok egyike lehet (l. **[Com]^a**). Valószínűleg ismerte a másik két „lektorálás” közül az egyiket (**[Com]^c**), ugyanis az általános rész 9. fejezeténél utal rá, hogy ezzel kapcsolatban „lásd az adószedő úr megjegyzését”.¹⁹ Jegyzetei egyébként kiváló helyismeretről tanúskodnak.²⁰

5: Az ismeretlen vármegyei lektor kézírása.

6: 1743 után (l. fent)

[Com]^c

1: PPKL Fasc. LXXVI. Nr. 4^b

¹⁷ A szöveg készítője nem tudta Bél keresztnévét, ezért ki is hagyott helyet a vezetéknev előtt későbbi pótlás végett (amely azonban nem történt meg).

¹⁸ A megjegyzéseket tartalmazó iratok mellett egy kisebb cédulán ez áll: „Anno 1743. die 21^a Ianuarii sub Generali Congregatione, deputabantur sub praesidio Reverendissimi Domini Domsits pro elaborando Matthiae Bel Historici opere: D. Ioannes Bana, D. Ioannes Hertringh (?), D. Processuales Iudlium, et alii, quod idem Reverendissimus Dominus Praeses adesse voluerit.” PPKL Fasc. LXXVI. Nr. 4^d. Egészen pontosan azonban január 22-én, a közgyűlés második napján történt a bizottság kijelölése, amint az a jegyzőkönyvből kiderül. A jegyzőkönyv bejegyzése: „Ad perlustrandum, revidendamque Historiam Cottus huius, per Historicum Matthiam Bél Comitatus submissam, ordinatur Commissio sub Praesidio Reverendissimi Domini Mathiae Domsits Custodis, ad quam Dni Ordinarius Vice-Comes, Singulorum Processuum Iudlium, Cassae Perceptor, & Johannes Bana Tabulae Iudriae Assessor deputabantur.” L. BML IV. I. a. 3. a. Protocolla Congregationum 13. kötet 1742. X. 29. – 1745. XI. 13. pp. 46–47.

¹⁹ „Pag. 9. §. IX. videatur notatio Domini Perceptoris.” L. **[Com]^b** p. [4.]. Még l. **[Com]^a**.

²⁰ Első megjegyzése: „Pag. 1. Lin. 1. Castrum Baranyavár, a duobus, et quod excedit, saeculis, desertum, suisque iam ruderibus consepultum.” L. **[Com]^b** p. [1.]

2: 5° Additamenta, cum nonnullis observationibus ad opus historicum, respectu I. Comitatus Baranyiensis, a Domino Matthia Béll conscriptum, pertinentibus.

3: 20 pp.

4: Kiegészítések és megjegyzések Bél Baranya vármegyéről készült leírásához. Készítőjük nem ismert, de nyilván a vármegyei lektorok egyike lehet (l. [Com]^a). Mindkét előző kéziratot ([Com]^a, [Com]^b) ismerte, azokból több részt átemelt.²¹ De vannak benne olyan megjegyzések is, amelyek a másik kettőben nincsenek benne – ilyen a falvak járások szerinti felsorolása ([Com]^c pp. [18–20]). Vagyis a vármegyeiek vélhetőleg ebben egyesítették a különböző kiegészítéseket, s ezt a példányt – vagy ennek tisztázatát, mivel ebben is vannak javítások – kívánták elküldeni Bélnek.

5: Ismeretlen kéz készítette.

6: 1743 után (l. fent)

c

1: -

2: Comitatus Baranyiensis.

3: (A kézirat nem található)

4: Baranya vármegye leírása.

5: A ránk maradt, Szarka Ferenc által másolt szövegben (**E**) több szöveghely arra mutat, hogy Bél még 1735 augusztusa, vagyis a Helytartótanácsnak való elküldés után is dolgozott valamennyit a leíráson. Így például jelezte, hogy Savoyai Jenő meghalt (1736-ban), ami a vármegyének elküldött szövegben természetesen még nincs benne.²² Emellett utalt rá, hogy Calanus *Attiláját* „nemrég kiadta”, amelyről a vármegyének küldött szövegben, illetve annak másolatában még csak azt írta, „rövidesen kiadja”.²³ Emellett stílusában is csiszolta a szöveget.²⁴

Bél tehát, amíg a kézirat a vármegyénel rostokolt, tovább dolgozott a szövegen, s ehhez nyilván egy újabb tisztázatot készített (c). Másrészt a Szarka-féle másolatban semmi nyoma nem látható annak, hogy Bél ismerte volna a vármegyei ellenőrök megjegyzéseit, ugyanis nem vett át tőlük semmit. Természetesen elképzelhető, hogy valamikor az 1740-es években – 1743 után²⁵ – mégis eljutott a vármegyei revízió kifogásainak, kiegészítéseinek listája Bélhez, és ezt egy, a **c**-nél későbbi kézíraton figyelembe vette, de ezt semmilyen adat nem támasztja alá.

6: 1736 után.

²¹ Így pl. az első megjegyzése e kéziratnak is szóról szóra ugyanaz („Ad Paginam 1^{mam} lineam 1^{mam} Castrum Baranyavár...” [Com]^c p. [1.]), mint az előző kéziraté ([Com]^b). L. az előző jegyzetet. A másik kéz megjegyzéseiből ([Com]^a) is vett át több részt, így pl. ama kéznek a 6. fejezethez fűzött megjegyzését („Praecipui sunt, qui inter Danubium et fluvium Carassum late diffusi vastum quoddam aequor referunt, et campi Mohács denominatione gaudent” [Com]^a p. [1.]) kis módosítással szintén átvette ([Com]^c p. [4.]).

²² Így pl. Bél az általa „Baranyai hegységnek” (*Mons Baranyensis*) nevezett hegyvonulatonál megjegyzi, hogy Savoyai Jenő herceg, a vidék ura tiltotta itt a vadászatot, amíg élt; majd így folytatja: „Quam tamen providentiam, mors summi viri, si non intervertit penitus, certe multum contemeravit.” L. **E** p. 6. Minthogy Savoyai Jenő 1736-ban halt meg, ezt Bél már a kézirat Helytartótanácsnak való elküldése után írta, nyilván egy másik kéziratba. Ezért is hiányzik ez a mondat a vármegyének elküldött kézirat valószínű másolatából. L. **D** f. [3v.].

²³ „Scripsit vitam *Atilae* [!], in cuius titulo: *Iuencus Coelius Calanus Dalmata* nominatur, nuper a nobis editus.” Jegyzetben megadja az *Adparatus*-ban lévő helyét is a szövegnek. L. **E** p. 31. A **D** példányban lévő szöveghelyre l. a 14. jegyzetet!

²⁴ A vármegyének elküldött példányban (illetve annak másolatában) a „Baranyai hegység” (*Mons Baranyensis*) bemutatásának az első mondata így szól: „Mons Baranyensis uno tantum milliari distat a Siklosiensi in orientem.” L. **D** f. [3v.] Bél ezt így tette elegánsabbá: „Mons Baranyensis uno admodum milliari a Siklosiensi in orientem disiungitur...” L. **E** p. 5.

²⁵ L. [Com]^a.

D

1: Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Kvt., Klimó Gyűjt. e. 1. 22, Ms 166.

2: **Comitatus Baranyensis.**

3: 43 ff. 360x235 mm. A kézirat nincs oldalszámozva. A szöveg a lapoknak csak az egyik felén fut, a másik felén néhol megjegyzések.

4: Baranya vármegye leírása.

5: Nagy valószínűséggel Klimó György pécsi püspök (1751–1777) által készített másolat a vármegyének küldött példányról (l. c). Hogy az ő idejében készült az irat, arra kétségtelen bizonyíték, hogy az irat készítője „kicserélte” az általános rész politikai tagozatában az aktuális püspök nevét Klimó Györgyre – a csere nem utólagos, tehát nem javítás, hanem az irat készítője *eleve* ezt írta le.²⁶ Ezenkívül Klimó György 1754-es exlibrise van a kéziratba beragasztva,²⁷ ami az előző adattal együtt arra enged következtetni, hogy ő rendelkezett el a másolat készítését. Az iratban vannak kiegészítések, amelyeket maga a másoló írt; mivel ki is hagyta a helyet az egyes beszúrásjeleknek, vagyis nem utólagosan javított, feltehető, hogy a bejegyzéseket, pótlásokat is másolta az eredeti kéziratról.²⁸

6: 1751–1777.

E

1: EFK Hist. I. l.

2: **Matthiae Belii Rerum Hungariae liber de Comitatu Baranyensi. Paratus a Francisco Szarka de Lukafalva.**

3: 67 pp. 360x250 mm.

4: Baranya vármegye leírása.

5: Szarka Ferenc másolata a Bél által 1736 után módosított példányról (l. c). Szarka, mint egyéb leírásoknál, úgy itt is módosítja, „aktualizálja” néhány helyen a szöveget. Az 5. oldalon például ez olvasható: „a [Siklósi-]hegység déli oldalán szintén síkság van, továbbá erdők, amelyek egészen a Drávaig nyúlnak; ezek a siklósi uradalomhoz tartoznak és Caprara birtokai, *ma viszont a magasságos Batthyány Károly birodalmi hercegéi.*”²⁹ Mínt hogy Batthyány Károly tábornagy (1698–1772) 1764-ben kapta meg a birodalmi hercegi címet a hétéves háborúban nyújtott szolgálataiért, ez a megjegyzés értelem szerűen nem származhatott az 1749-ben elhunyt Béltől, hanem csak Szarkától.

6: Készült 1771–1772 körül.³⁰

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (l. [M])

²⁶ „Supremus Comes Provinciae Episcopus est Quinque-Ecclesiensis hodie Georgius Klimo...” L. D f. [12r.]

²⁷ „Georgius Klimo Episcopus Quinque Ecclesiens. 1754” alatta: „Thomas Bohacz sc. Viennae.”

²⁸ Így pl. itt is fel van tüntetve kiegészítésként Savoyai halála, így baranyai birtokai kapcsán: „fuit Eugenii Principis iam est Regis [sc. dition]” L. D f. [4v].

²⁹ „...altera montis [sc. Siklósiensis] parte, quae ad meridiem vergit, planities itidem est, et sylvae ad Dravum usque protensae, quae ditioni Siklósiensi possessionis Caprarae hodie vero Celsissimi S. R. I. principis Caroli a Batthyán accensentur.” L. E p. 5.

³⁰ A datáláshoz a többi Szarka-féle másolaton szereplő dátumokat vettük figyelembe.

Ellenőrzés: vármegyei (b, [Com]^a, [Com]^b, [Com]^c)

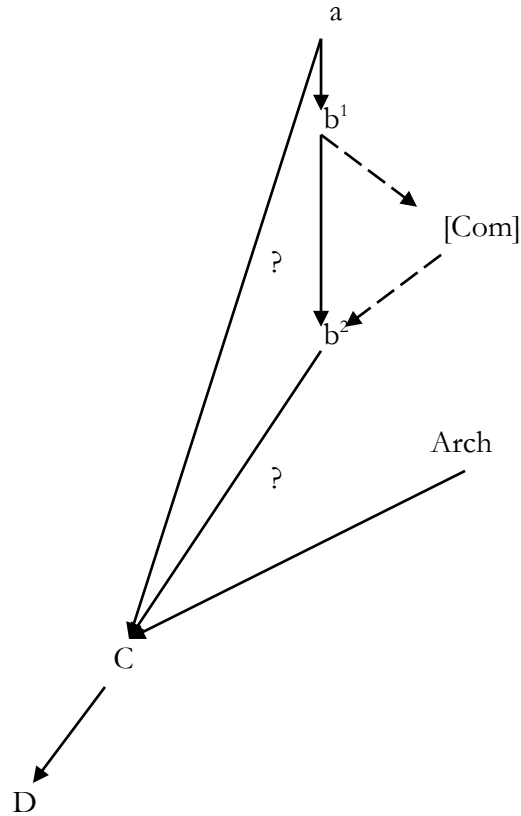
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: E (EFK Hist. I. 1.)

Fordítás: -

Irodalom: TÓTH István: Bél Mátyás leírása Baranya megye gazdasági és társadalmi viszonyairól. In: ZOMBORI István (szerk.): A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szeged 1984. 137–141.

Esztergom vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátvás számára 1731-ben gyűjtött adatokat Esztergom vármegyében egy ismeretlen munkatárs, amely adatok alapján Bé – már ha hihetünk neki – 1732-re elkészítette a leírás első változatát (l. **a**). 1736-ban Bé elküldte a leírást a Helytartótanácsnak, s azon keresztül a vármegyének (**b**¹). A vármegye nem tekintette szívényének a dolgot: 1736-ban ugyan kijelöltek a munka elvégzésére néhány személyt, de 1738-ban egy új bizottságot hoztak létre, ezért valószínű, hogy az előző nem csinált semmit (l. **b**). Az új bizottság is csak 1739 elején készültek el észrevételeivel, amelyek alapján Bé vélhetőleg javította a leírást (**b**²). Valamikor 1742 után Bé belefogott egy értekezésbe az esztergomi érsekségről (**Arch**), amelyet a vármegyeleírás kiegészítésének szánt, de nem fejezte be. Az 1770-es években másolat készült a leírásról – ez a másolat az egyetlen meglévő példány (**C**) –, amely magában foglalja az érsekségről szóló értekezést is (**Arch**). Nem tudni azonban, hogy maga a vármegyeleírás a Bé-féle alapszövegről (**a**), vagy a vármegye által megnézett változatról (**b**) lett másolva. Erről az érseki másolatról (**C**) valamikor a 19. sz. első felében Gyurikovits György készített másolatot (**D**).

Megjegyzendő, hogy a szakirodalom állításával ellentétben nem Esztergom, hanem Bars vármegye leírásának szöveghagyományához tartozik az esztergomi érsekség (Bars vármegyei) uradalmainak Bél által készített leírása.¹

III. A kéziratok ismertetése

a

1. –

2. **[Historia Comitatus Strigoniensis]**

3. (A kézirat nem található)

4. Esztergom vármegye leírása.

5. Az **a** betűjellel a leírás Bél Mátyás által készített, feltételezett első fogalmazványát jelöltük így. A kézirat nem maradt fenn.

6. A szövegből kiderül, hogy az Esztergom vármegyét bejáró adatgyűjtő (nem valószínű, hogy Bél Mátyás) 1731-ben végezte munkáját, ugyanis megjegyzi, hogy ebben az évben mérte fel a Kőbölkút melletti tavon levő „szigetet”.² Nem tartjuk kizártnak, hogy Matolai János volt eme személy, hiszen ő 1731-ben éppen a Dunántúlon gyűjtött adatot Bélnek, ráadásul térképeket is készített.³ 1732 júliusára viszont már elkészült a leírás, ugyanis Bél 1732. július 9-én kelt, Helytartótanácsához írt levelében úgy fogalmaz, hogy Esztergom vármegyével már elkészült, és rövidesen el fogja küldeni azt a Kancelláriának.⁴ Tehát az alapszöveg 1731–1732-ben íródott.

b

1. –

2. **[Historia Comitatus Strigoniensis]**

3. (A kézirat nem található)

4. Esztergom vármegye leírása.

5. A **b** betűjellel azt a változatot jelöltük, amelyet Bél Mátyás nyolc másikkal együtt elküldött 1736. augusztus 13-án a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa a vármegyéknek ellenőrzésre.⁵ A hivatal augusztus 17-én továbbította a levelet a vármegyébe. A levelet az 1737. nov. 8-i közgyűlésen olvasták fel, és kinevezték Pamhaki Mihály érseki tiszttartót (*provisor*), Missics Mihály adószedőt, és „az egyik írnot” a munka elvégzésére, vagyis a szöveg ellenőrzésére.⁶ Valószínűleg Bél kérésének engedve a Helytartótanács 1737. február 19-én megsűrgette őket; a vármegyei vezetés 1737. márc. 7-

¹ Bővebben l. *Bars vármegye Strig.*

² „Comes Alexander Károlyi de Kaplon DC et quot excurrit passum ambitu metiebatur, nos anno 1731. orgias CCLXXX circiter comperimus.” L. **D** p. 182.

³ L. I. köt. 83–84.

⁴ „Strigoniensem [sc. Comitatum], elaboratum, et proxime Excelsae Cancellariae submittendum.” L. TÓTH 2006² Füg. IV. P. II.

⁵ L. BÉL 1993 nr. 628.

⁶ „...ad quod peragendum deputantur Dni Michaël Pamhaki Michaël Missics & alteruter notariorum unius et alterius absentia non obstante.” KEMÖL IV 1a 2a Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1727–1741 (MOL Mikrofilmtár, 11062. mf.) p. 332.

i közgyűlésén felolvasták a levelet, s válaszlevél elküldéséről döntöttek.⁷ Az ugyanezen nap kelt levélben azt írták, egy külön bizottság a munka elvégzésére már felállt és végzik a dolgukat, de ezen a közgyűlésen sok a tennivalójuk, majd a legközelebbi közgyűlésen megcsinálják.⁸ Csaknem egy évig megint nem történt semmi, mígnem – ismét a szerző kérésére⁹ – újabb sürgető levelet kaptak a Helytartótanáctól 1738. január 24-én. A közgyűlés erre egy új bizottságot állított fel (kétséges, hogy a régi csinált-e valamit), amelyben a két előző bizottsági tag mellett ott volt Tersztyánszky János főjegyző és Tajnay János.¹⁰ Ám ez a deputáció sem dolgozott gyorsan, mert a közgyűlési jegyzőkönyv szerint csak 1739. január 10-én (!) küldték vissza a leírást a Helytartótanácsnak,¹¹ a hivatal pedig a szerzőnek (a vármegye revízióját jelöltük **[Com]** jellel). Sajnos a vármegye észrevételei nem ismeretesek számunkra; vélhetőleg magába a kéziratba írták bele.¹² Az elküldött, javítatlan szövegállapotot jelöltük **b¹** jellel, a vármegye – vagy a vármegyeiek megjegyzései alapján Bél – által javított szövegállapotot pedig **b²** jellel.

6. Az alapszöveg (**b¹**) valamikor 1736. augusztus 13. előtt keletkezett, míg a javítások – Bél részéről –, vagyis a javított szövegváltozat (**b²**) 1739 után.

Arch

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 1998.

2: *Commentariolus de Archiepiscopatu Strigoniensi.*

3: 26 ff. 340x220 mm. Sérült, vízázta.

4: Az esztergomi érsekségről szóló értekezés Béltől.

5: Bél egyik (kései) másolójának kézírása.

Bél a vármegyeleírást ki szerette volna egészíteni egy értekezéssel az esztergomi érsekségről, amelyet el is kezdett, de e kézirat alapján nem fejezett be. Ezt a *commentariolus*-t bizonyosan későn, 1742 után írta, ugyanis több olyan művet használ, amelyet 1742-ben adtak ki: így Péterffy Károly *Sacra Concilia...* c. művének (I–II. Pozsony 1741–1742) mindkét kötetét (**Arch** f. 8v etc.), illetve saját művét, a *Notitia* 1742-ben megjelent IV. kötetét is (l. **Arch** f. 18r). Nem kétséges, hogy Bél kimondottan a vármegyeleírás részének szánta a szöveget, ugyanis bevezetőjét azzal kezdi, hogy Esztergom vármegye méltóságát emeli az itteni érseki szék (f. 1r), majd lentebb ígéri, hogy az egyes érsekekről is írni fog, s ha ezt megcsinálta, azzal egyszersmind egy másik feladatot, a vármegye fő hivatalnokainak (értsd: főispánjainak) felsorolását is elvégezte (mivel az érsekek viselték a

⁷ „Sub dato 19^{nae} Mensis Februarii publicatum est eiusdem Consilii Regii intimatum respectu operis Belliani ad mentem prioris intimati per Comitatum censurandi, & dein Consilio Regio submittendi ad quod rescribendum quoad omnino iam sit in opere & proxime submittetur.” Uo. p. 346.

⁸ A vármegye levelét l. MOL C42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. f. 44. (24. sz.).

⁹ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1738. jan. 20. körül. Közölve: BÉL 1993 nr. 699.

¹⁰ „Quintum de dato diei 24^{tae} Ianuarii iniungens, ut opus Bellianum I. Cottus modalitate sibi per prius Intimata revisum, et censuratum, cum suis occurrentibus nefors reflexionibus eidem Excelso Consilio Regio quantotius (!) remittat, pro cuius debita effectuatione ordinatur deputatio, Spectabilis Dnus prothonotarius Joannes Tersztyánszky, Dnus Antonius Tajnay, Dnus Michaël Pamhakl, alteruter Dnorum Notariorum, et Dnus Generalis Perceptor Michaël Missics, qui non obstante unius alteriusve absentia, in revisione ejusdem Operis erga solitum diurnum progredientur.” KEMÖL IV 1a 2a Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1727–1741 (MOL Mikrofilmtár, 11062. mf.) p. 374.

¹¹ Az 1739. jan. 10-i közgyűlés jegyzőkönyvének bejegyzése: „Historia quoque I. Cottus huiusce Beliani Operis per I. Deputationem omnimode in partibus revisa, et censurata per eandem relata est, quo I. Deputationis labore ratificato fatigium Dnorum Condeputatorum in debitam sumet I. Cottus Considerationem, opus porro praemissum Excelso Consilio submittendum determinatur.” Uo. p. 416. A levél nem maradt fenn, de Lotharingiai Ferenc helytartó bécsi irodájának jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy megérkezett a hivatalhoz és a leírást továbbították a szerzőnek. L. BÉL 1993 Függ. IX/31.

¹² Még l. SZELESTEI 2001 12.

főispáni címet).¹³ Bél nem véletlenül jegyzi ezt meg, hiszen a leírásban a szokásostól elétrően nem készült el a főispánok névsora, amit láthatóan pótolni akart. Csakhogy az érsekéletrajzok nem találhatók meg az értekezésben, ami azt is jelzi, hogy a *commentariolus* befejezetlen maradt (ez abból is látszik, hogy egy oklevéllel zárul).¹⁴ Annyi bizonyos, hogy kései keletkezése miatt nem alkotta részét sem az **a**, sem a **b** kéziratnak.

6: 1742 után (l. fent).

C

1: EFK Hist. I. eee.

2: **Comitatus Strigoniensis.**

3: 258 pp., 370x240 mm.

4: Esztergom vármegye leírása.

5: „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázat az 1770-es évek elejéről.¹⁵ Nem tudni, melyik szövegváltozatról készült. Az bizonyos, hogy a leírás után a lemásolt *commentariolus* (l. **C** pp. 196–258.) a fentebb ismertetett példányról készült (l. **Arch**). Gyurikovits György mint „kiadó” jegyzetekkel „aktualizálta” a szöveget (l. p. 1.). Ez megfelel az általa felvázolt kiadásterveknek, amelyet elmondása szerint Rudnay Sándor esztergomi érseknek felvázolt.¹⁶

6: 1770-es évek.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3780. ff. 1–32, 34–45.

2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Strigoniensis a Georgio Gyurikovits descripta.**

3: 44 ff. 380x240 mm.

4: Esztergom vármegye leírása (ff. 1–32.), Gyurikovits György megjegyzései (f. 33.), és a „Commentariolus” (**Arch**) másolata (ff. 34–45.).

5: Gyurikovits György másolata, nagy valószínűséggel az előző példányról (**C**).¹⁷

6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen (Matolai János?) 1731-ben (**a**)

Ellenőrzés: vármegyei (l. **b**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **D**

Fordítás: BÉL 1957; BÉL 2001.

Irodalom: ZOLNAY László: Bevezetés. In: BÉL 1957 3–9; SZELESTEI 2001; DEÁK 2001.

¹³ „...tum, enarremus Pontifices singulos... quod ubi praestitum a nobis est, confecimus simul et alterum, recolimusque summos Provinciae magistratus...” L. **Arch** f. 1r.

¹⁴ Vö. DEÁK 2001 16.

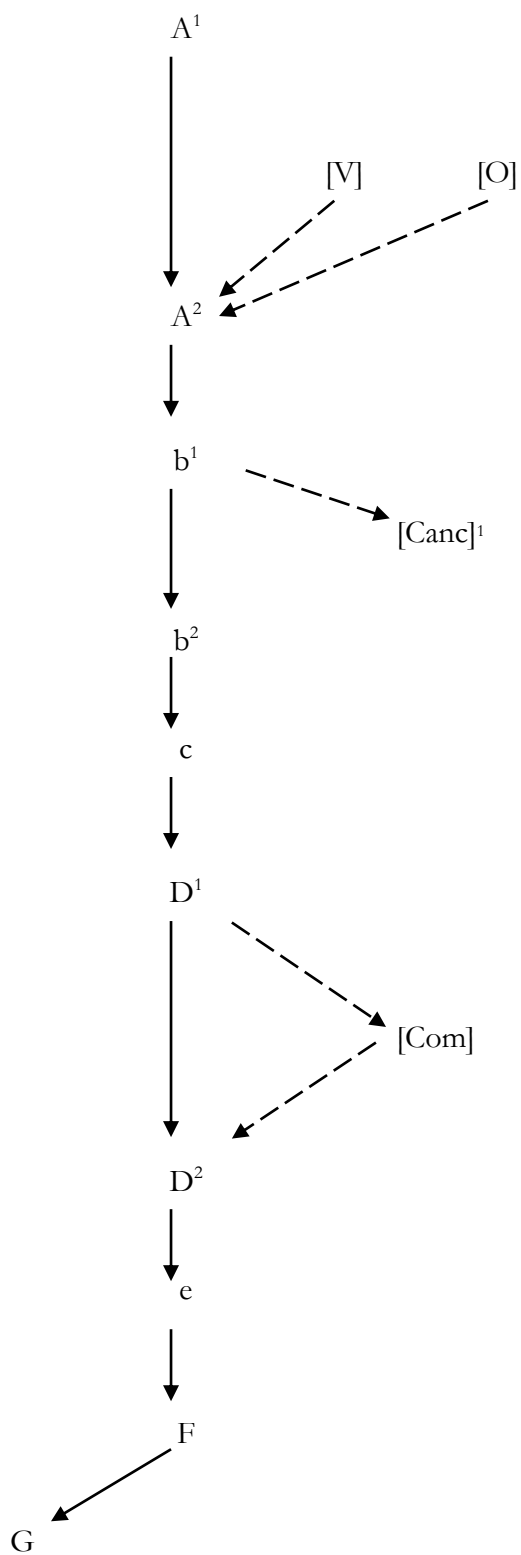
¹⁵ Levéltárosi bejegyzés a kötetbe behelyezett levél: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. **C** p. i. Még l. I. köt. 153.

¹⁶ L. *Arad vármegye D*.

¹⁷ A szöveg néhány figyelmetlenséget kivéve teljesen megegyezik az „érseki példánnyal”.

Fejér vármegye

I. A kéziratok családfája

¹ A kancellária nem fűzött hozzá megjegyzést (l. **D**).

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyás az 1720-as évek végén elkészítette Fejér vármegye leírását, amelyet egyik munkatársával letisztáztatott (**A**). A leírás azonban még igen hézagos volt: hiányzott belőle Székesfehérvár korabeli állapotának leírása, valamint a falvak bemutatása. Ezt a hiányt részben Matolai János (**IV**), részben egy ismeretlen munkatárs pótolta (l. **IO**). Végül az így kipótolt kéziratot Bél Mátyás átolvasta és javította (**A²**), majd az igen kusza szövegről egy tisztázatot készíttetett (**b**), amin még újabb javításokat végzett. Ennek tisztázatát (**c**) 1732 nyarán elküldte a Kancelláriára, ez azonban elkallódott, így 1736 elején új példányt volt kénytelen küldeni (**D**). Miután a Kancellária 1736 áprilisában megjegyzés nélkül visszaküldte neki az iratot, nagy valószínűséggel ugyanazt a példányt küldte tovább augusztusban a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa a vármegyének revízió végett. A vármegye hamar végzett a munkával, ugyanis néhány, a kézirat üres lapjaira tett lakonikus megjegyzés kíséretében (családfán: **Com**) a következő év elején visszaküldte a Helytartótanácsnak a szöveget – bár némileg neheztelt Béltre a birtokviszonyok ecsetelése miatt (l. **D²**). A szövegbe Bél is írt – viszonylag későn, 1746 után – még néhány pótlást (l. **D²**), majd minden bizonnyal újabb tisztázatot készíttetett, amelyet valamilyen vármegyebeli embernek elküldött (**e**). A szövegen a korrektor végzett néhány javítást, valamint Bél is írt egy kisebb pótlást. Ezt a – jelenleg lappangó – kéziratot másolta le Szarka Ferenc 1772-ben (**F**). Erről Gyurikovits György egy újabb másolatot készíttetett (**G**).

III. A kéziratok bemutatása

A

1: EFK Hist. I. e.

2: **Historia Comitatus Albensis.**

3: 87 ff. 315x200 mm.

4: Fejér vármegye legkorábbi fennmaradt leírása.

5: Másolat.² Minden második fóliót üresen hagytak az esetleges pótlások céljából. Az alapszöveg (**A¹**) nem teljes mű: nincs benne sem Székesfehérvár korabeli állapotának bemutatása (melynek hiányát a másoló is jelzi),³ sem a falvak leírása. Később mindkettőt pótolták.

A kéziratba két kéz írt javításokat és pótlásokat (a javított szövegállapotot nevezzük **A²**-nek). Az egyik egy ismeretlen, de más vármegyeleírások kéziratái közt is feltűnő,⁴ így minden bizonnyal Bél valamelyik közeli munkatársától származó kézírás, amely csupán azt jegyezte le, hogy milyen szempontok alapján kell elkészíteni egy-egy falu leírását.⁵ A másik kéz minden bizonnyal Matolai Jánosé, aki elsőként kipótolta és teljessé tette a leírást azzal, hogy az utólag közbekötött lapokra lejegyezte Székesfehérvár korabeli állapotának ismertetését (l. ff. 72r–73v), illetve számba vette a vármegye falvait (l. ff. 78r–87v). A vármegyeszékhely korabeli bemutatásához leginkább egy ismeretlen által készített kéziratot (**IO**) használt fel, míg a falvakhoz – részben – a saját maga által írt jegyzeteket

² Horvát István szerint Bél írása, ám ez tévedés. L. HORVÁT 1812 f. 7r.

³ Székesfehérvár leírásának utolsó fejezete (XXI. §.) alatt csak ennyi áll: „Addatur hic descriptio hodierni status”. (Később ezt lehúzták.) L. f. 71v.

⁴ L. Hist. I. vv (Sopron vármegye leírása).

⁵ Az öt pontból álló jegyzék felett ez áll: „Sectio, de vicis huius processus. ubi observanda...” L. f. 77v.

[V].⁶ Később Bél az egész kéziratot revideálta, és sok stílári és tartalmi javítást eszközölt. Emellett a falvakról szóló részben – eleget téve a bécsi udvar követeléseinek⁷ – következetesen kihúzta a lakosok vallására vonatkozó részeket.⁸

6: Az alapszöveg valamikor az 1720-as évek végén készült, a pótlások pedig – figyelembe véve azok forrásainak keletkezési idejét (l. [V], [O]) – 1730–1731 körül. Emellett a pótlások, javítások biztosan 1732, vagyis a Kancelláriára való elküldés előtt keletkeztek, hiszen a szöveg csak a javítások révén lett teljes, azaz került olyan állapotba, hogy letisztázva cenzúrára lehessen küldeni (l. **b**).

[O]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 148r–149v.

2: **Observationes ad Comitatum Albensem, praecipue ad Urbem Albam Regalem.**

3: 2 ff. 340x210 mm.

4: Székesfehérvár fekvésének és korabeli állapotának leírása (városfalak, kapuk, templomok, külvárosok, lakosság).

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat. Készítője Bél igen közeli munkatársa lehetett, ugyanis a kéziratban, amelyben e szöveg van, számos más adalék, több oldalas bejegyzés köthető hozzá.⁹ Nyilvánvaló, hogy az **A** kézirat pótlására készült, mivel abban még hiányzott a vármegyeszékhely korabeli állapotának leírása (l. **A**). A készítő sok értékes adatot közölt leírásában, különösen a város középületeivel, a külvárosokkal és a lakóházak számával kapcsolatban. Matolai fogalmazta át és illesztette bele az **A** kéziratba – adatait szinte teljes egészében átvette.¹⁰

6: 1730 körül (Mivel vlsz. a következő kézirattal egyidőben készült. L. ott.)

[V]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 150r–152r.

2: **Nonnulli Comitatus Albaregalensis vici.**

3: 5 pp. 340x210 mm.

4: Érd, Tárnok, Gyúró, Tordas, Vál, Acsa (Vértesacsa), Zámoly, összesen hét Fejér vármegyei falu bemutatása.

5: Nagy részét Matolai János készítette, míg az utolsó lapot (152r) az, aki a Székesfehérvárról írt kiegészítést ([O]). Az egyes falvakról szóló adatok mennyisége változó: Gyúró, Tordas és Vál esetében csak a település fekvésére, földjének kiterjedésére és minőségére, illetve a lakosok vallására és nemzetiségére tér ki a szöveg, míg Acsa, Érd, Tárnok és Zámoly falvak bemutatásakor Matolai bővebb megjegyzéseket is tesz, főleg azok történetére, illetve korabeli állapotukra vonatkozóan. Bél az itt leírtakat – mint említettük – beemelte az **A**-ban a falvakról szóló részbe (bár ott is Matolai tisztázta le).¹¹

⁶ L. az [O] és a [V] bemutatását.

⁷ L. I. köt. 137–138.

⁸ Így rögtön az első falu, Mór esetében a *Hungari* szó után Bél lehúzta a magyar lakosok vallási hovatartozásáról szóló folytatást („religionis Helveticae cum libero exercitio”). L. **A** 78v. Bodajk esetében ugyanezt figyelhetjük meg (l. uo.), illetve az összes falunál, ahol Bél előzőleg kitért a lakosok vallására. (l. uo. 79r–87v passim).

⁹ L. Fol. Lat. 277. passim.

¹⁰ Az átvétel sokszor szó szerinti. Az [O] írója így ír a város kiterjedésével kapcsolatban: „Olim minorem fuisse, quum a Sancto Stephano condita esset, rudera adhuc ostendunt.” (l. ff. 149v) Matolai ezt a következőképpen fogalmazza át: „Olim minorem fuisse, dum a S. Stephano excoleretur, rudera clare ostendunt.” L. f. 72r.

¹¹ Pl. Gyúró falu esetében szinte teljesen ugyanazok az adatok olvashatók a két iratban – már ami az első mondatot illeti. A [V]-ben ez olvasható: „Gyúró dimidio milliari ultra priorem, in vallicula inter colles, vicus exilis, mistis Hungaris et Slavis, religionis Catholicae, ditionis Iesuitarum Comaromiensium” (l. [V] f.

6: Elkészítésének ideje azonosítható ama adat alapján, amely szerint Tordas 18 évvel ezelőtt lett (újra) lakott helyé.¹² Ha figyelembe vesszük a falvat birtokló Sajnovics Mátyásnak a Felvidékről jött telepésekkel kötött, 1713. április 6-án kelt úrbéri szerződését,¹³ amelynek eredményeként a falu újból benépesült – és feltesszük, hogy Bél pontos információt kapott –, akkor az iratunk 1731 körül készült.¹⁴

b

1: -

2: [Comitatus Alba Regalensis.]

3: (Az irat nincs meg)

4: Fejér vármegye leírása.

5: A sorrendben következő, fennmaradt példány alapszövegében (l. **D**) olyan többletek találhatók az **A**-hoz (vagyis az első példány végleges változatához) képest, amelyek az **A**-ban még javítás formájában sem szerepeltek.¹⁵ Minthogy Bél – tapasztalataink szerint – mindig a leírások példányaiba írta bele a javításait, léteznie kellett egy köztes másolatnak az **A** és a nála későbbi, fennmaradt irat (**D**) között. Ezt a feltételezett példányt jelöljük **b** betűjellel. A **b** példány ezek szerint az **A** tisztázata volt (**b**¹), amelybe valószínűleg maga a szerző javításokat vezetett bele (**b**²), s ennek tisztázataként jött létre az elveszett **c**, illetve a **D** példány. E példányra azért volt szükség, hogy a rendkívül kusza, többszörösen és igen nagy mértékben javított **A**-szöveg „összeálljon” – nyilván ezt Bél újból átolvasta, javította, majd a tisztázatot (**c**, **D**) küldte javításra.

6: 1731 körül.

c

1: -

2: [Comitatus Alba Regalis.]

3: (A kézirat elveszett)

4: Fejér vármegye leírása.

5: A szerző – saját elmondása szerint – Fejér vármegye leírását még 1732-ben elküldte a Kancelláriára.¹⁶ A kézirat (**c**) a Bél által átnézett és javított leírás (**b**) tisztázata lehetett. A hivatal évekig késlekedett. 1735. november 29-én Bél Mátyás levélben kérte Batthyány Lajos udvari kancellárt, hogy sürgesse meg Nyitra vármegye kancelláriai ellenőrzését, s egyben jelzi, hogy nagyon szeretné visszakapni Bars, Somogy és Fejér vármegye leírását

151r), míg az **A**-ban ez áll: „Gyúró, vicinus priori in septentrionem, incolis, partim Hungaris, partim Slavis, religionis Catholicae, Iesuitarum Comaromiensium” (l. **A** f. 81.). Az azonban megfigyelhető, hogy más falvaknál az **A** más, részben új adatokat is tartalmaz a [**V**]-hez képest.

¹² „[Tordas] insessus est ante annos 18.” L. [**V**] f. 151r.

¹³ L. F. SZABÓ II. 397.

¹⁴ Egy kissé árnyalja ezt a dátumot Acsa leírásának egy mondata, amely szerint 4–5 évvel ezelőtt németek telepedtek le a faluban: „...nam eam acclivatem, quae in orientem spectat, insederunt nuper Germani, ante annos nempe quatuor aut quinque.” L. f. 151r. Más forrásból ugyanis megtudható, hogy a falu földesura, Sigray Borbála 1724-ben Tirolból 32 német gazdát telepített le Acsán családjaikkal együtt (L. F. SZABÓ II. 406.) Ez az adat forrásunkat 1728–1729-re datálja, bár a szerző láthatóan bizonytalan annak közlésekor.

¹⁵ Így például a **D** példányban (l. EFK Hist. I. d.), lábjegyzetben hivatkozás történik Timon Sámuel *Synopsis novae chronologiae* c. művére (35r), amely az **A** vonatkozó helyén még nem található meg (l. **A** f. 22r). Szintén nyilvánvaló többlet található a **D** alapszövegében Csákberény leírásánál, ahol egy megjegyzéssel kiegészül a szöveg („...quemadmodum nos vetus illud, quod supra dedimus, monumentum, condocuit.” **D** p. 121.). Ez szintén nincs még meg az **A**-ban (l. f. 78r).

¹⁶ A Helytartótanácsnak írt levelében, amely 1732. júl. 9-én kelt, ezt írja: „Alba-Regalensem, fuse elaboratum his diebus, Excelsae Cancellariae submissi.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. július 9. In: TÓTH 2006² Függ. IV.

is.¹⁷ Azonban ez a kézirat (c) valamilyen oknál fogva – Somogy leírásával együtt¹⁸ – elkallódott, amint az Bél 1735. dec. 31-én írt leveléből kiderül. Bél ezért, mint levelében írta, egy új példánnyal pótolta az elveszettet (D).¹⁹

6: 1732.

D

1: EFK Hist. I. d.

2: **Comitatus Alba Regalis.**

3: 142 pp. 350x225 mm.

4: Fejér vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz írása. A 42. oldal után minden második lapot üresen hagytak, vélhetően további javítások és pótlások céljából. Az irat súlyosan megrongálódott a Dunán való szállításkor: a víz a lapok jó harmadát eláztatta, de a sérült részek csak az irat végén, a falvak leírásakor válnak olvashatatlanná. A példány teljes mértékben tartalmazza – alapszövegben – az A módosításait, illetve egyéb többleteket, amelyek minden bizonnyal egy közbeeső, de már elveszett kézirat javításaiból származnak (l. b).

Véleményünk szerint ez volt az a példány, amelyet Bél a Kancelláriának, majd a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének elküldött. Mint láttuk, az első, Kancelláriának küldött kézirat (c) elkallódott. A leírást Bél valamikor 1736 elején küldhette el – újra – a hivatalnak (l. c). A Kancellária 1736. ápr. 27-én küldte vissza neki, ám semmilyen javítást nem tartott benne szükségesnek.²⁰ Bél, miután visszakapta a Kancelláriától a leírást, augusztus 13-án elküldte a Helytartótanácsnak, hogy továbbítsa a vármegyének.²¹ Nyilván ugyanazt a példányt küldte a vármegyének, mint korábban a Kancelláriának, hiszen semmilyen javítást nem írt bele a Kancellária.

Fejér vármegye hatósága az 1736. nov. 14-i közgyűlésen olvasta fel a Helytartótanácsnak a Bél művének ellenőrzésére felszólító, 1736. aug. 17-én kelt levelét; a munka átnézésére Amadé Antal bárót, Nagy Jánost és a jegyzőt jelölték ki.²² Az így felállt bizottság viszonylag gyorsan elvégezte a revíziót, ugyanis az 1737. február 25-i közgyűlésen már döntöttek az irat visszaküldéséről és a revizorok napidíjának kifizetéséről. Egyben általánosságban egy megjegyzést kívántak fűzni az irathoz a szétszórtan felbukkanó földesúri jogokról²³ – nyilván ezek szereplése Bél művében szemet szűrt nekik, mint annyi más vármegyének is. Ugyanaznap el is küldték levelüket a

¹⁷ BÉL 1993 nr. 543. Ez év december 22-én Kuntz Jakobot is kérdezte, visszakapja-e valaha Somogy és Fejér leírását (l. uo. nr. 552.).

¹⁸ L. *Somogy vármegye f.*

¹⁹ „Abuti mihi videor benignitate Excellentiae Tuae, quod semel iterumque, ausus sim repetere, Comitatus, Albensem iuxta et Simigiensem, nescio, quo errore, quorsumve redactus; nam ad me haud sane rediere. Ubiubi sint, mearum partium esse putavi, ut eorum iacturam, aliis exemplaribus, quae in cimeliis habui reposita, eo promptius compensarem, quo lubentius, hanc Excellentiae Tuae voluntatem, ex nupera, plena benevolentiae epistola, condidici: certa spe fretus, fore, ut meliorem hi, quam illi priores, fortunam sortiantur.” BÉL 1993 nr. 559.

²⁰ L. BÉL 1993 nr. 605.

²¹ L. uo. 628. Még l. uo. Füg. IX. 12.

²² A közgyűlési jegyzőkönyvben a Helytartótanács levele után: „Pro revisione itaque operis huius deputabantur Illustrissimus Dnus Liber Baro Antonius Amade, Perillustris Dominus Joannes Nagy et Ordinarius Notarius, relationem desuper facturi.” FML IV 1a 3 a Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 3. cím, 1733–1740 (MOL Mikrofilmtár, 15 046. mf.) p. 364.

²³ Az 1737. febr. 25-i közgyűlés bejegyzése: „Relatum fuit Opus historicum Beelianum per denominatos eatenus Deputatos Illustrissimum utpote Dnum Baronem Antonium Amade, Dnum Joannem Nagy, et Dnum Ordinarium Notarium diebus tribus revisum; quibus solitis Diurnis applacidatis, Opus cum Annotatione habitatum eatenus observationum, et annectenda respectu passim insertorum Iurium Dominorum Terrestrium generali Consideratione Excelso Consilio remitti commissum.” Uo. p. 398.

Helytartótanácsnak, a művel egyetemben. A közgyűlésen kelt levél úgy fogalmaz, hogy megjegyzéseiket „a lapok mellé helyezték el” (*appositis ad Paginas observationibus nostris*).²⁴

A Helytartótanácsához, majd a vármegyéhez eljutott irat minden bizonnyal a **D** volt. Ezt a feltevést támogatja egyrészt a **D** üres lapjain lévő, ismeretlen kézzel írt megjegyzések elhelyezkedése, amelyek valóban a „lapok mellett” találhatóak, ahogy a vármegye levelében olvasható volt. Másrészt pedig a megjegyzések jellege határozottan egy vármegyei „lektorra” enged következtetni. Írójuk teljesen figyelmen kívül hagyja az általános részt és Székesvehérvár történeti részét, csak a vármegye korabeli állapotát tükröző faluleírásokkal kapcsolatban ír észrevételeket. Itt rövid, ám fontos megjegyzéseket tesz: kijavítja egyes települések helytelen névalakjait,²⁵ illetve pontosít néhány információt.²⁶ A szűkszavú és gyér jegyzetek, a hivatalos hangnem, valamint az alapos helyismeretet tükröző észrevételek egyaránt valamilyen vármegyei hivatalnokra engednek következtetni, aki láthatóan nem tekintette szívügyének a feladatot, s csak néhány nyilvánvaló pontatlansághoz írt megjegyzést. Ezért is kerülhetett olyan gyorsan vissza Bélhez a vármegyétől a kézirat.

Bél Mátyás a megjegyzések nagyobbik részét tudomásul vette, és azoknak megfelelően javította a szöveget. Emellett ő maga is eszközöt néhány javítást és pótlást a szövegben, így az egyik lábjegyzetben hivatkozik a tanítványa, Johann Georg Schwandtner által 1746–1748-ban megjelentetett *Scriptores rerum Hungaricarum...* c. forráskiadványra (p. 73.). Ez egyben azt is mutatja, hogy meglehetősen későn nyúlt hozzá az irathoz.

6: Az alapszöveg ezek szerint 1736-ban készült, legalábbis ekkor lett elküldve; a vármegye javításai 1736–1737-ben, Bél javításai pedig részben ezt követően, részben pedig 1746 után.

e

1: -

2: [Comitatus Albaregalensis.]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Fejér vármegye leírása.

5: A Szarka Ferenc által 1772-ben készített másolat (**F**) több ponton is eltér a kronológiailag utolsó, fentebb tárgyalt **D** kéziratától. Mindenekelőtt két jelentős többlet figyelhető meg, amely a **D** kéziratban még javítás formájában sem szerepel. Az első a Vértesaljai járás bemutatásának végén található, ahol a szerző azzal egészíti ki a szöveget, hogy ennyi faluról van tudomása, ám „ha te többet ismersz, a meghagyott margókra be kell szúrni azokat”.²⁷ Ebből arra lehet következtetni, hogy a **D** kéziratot Bél még letisztáztatta, s azt a fenti kiegészítéssel valakinek átnézésre elküldte (ezt a feltételezett példányt jelöltük **e** betűvel). A másik többlet arra utal, hogy Bél még maga is dolgozott még a szövegen. Sós-kút falunál ugyanis a Szarka-féle másolatban ez az új szövegrész olvasható: „egyébként ez a vidék már Árpád idejében ismertté vált a magyarok itt táborozása folytán, *Sós Kút mezeje* néven.”²⁸ Ezt követően lábjegyzetben hivatkozás

²⁴ L. MOL C42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. f. 46.

²⁵ „Non Nomaj, sed Novaj”; „non Lovasberény, sed Lovasberény.” L. **D** 122a.

²⁶ Például Csíkvárnál, ahol a szövegben az olvasható, hogy „magyarok és németek lakják vegyesen” (p. 135.), megjegyzi, hogy „tisztán magyarok lakják” (*pure Hungari incolunt*). L. p. 135a. Moha falunál pedig cáfolja Bél azon adatait, miszerint a település a Noé-hegy lábánál van, illetve hogy szőleje lenne: „Moha nec sita est ad montem Noe, nec ulla vineas habet, et est in planitie.” L. p. 141a.

²⁷ „hactenus Vértesaljenis processus fuit, tot quos scivimus vicis circumscriptus; si plures tibi cogniti sunt, relictis marginibus inserendi erunt.” L. **F** p. 176. (a többletet kurzívval szedtük).

²⁸ „Alioquin ora haec iam tum Arpadi aetate Hungarorum castris sub nomine Campi ad salsum fontem celebritatem obtinuit.” L. **F** p. 170.

történik a forrásra, vagyis Anonymus gesztájára, illetve a már említett 1746-os Schwandtner-féle forrásgyűjteményre, amelyben a Névtelen Jegyző műve megjelent.²⁹ Megjegyzendő, hogy a kiadvány elé Bél írt előszót, amelyben hosszasan foglalkozik az újjonnan előkerült gesztával, vagyis nagyon jól ismerte. Így minden bizonnyal tőle származik a megjegyzés.

Emellett a **D** és az **F** kézirat között más különbségek is megfigyelhetők – különösen a falvak bemutatása terén –, ami szintén egy köztes példányra enged következtetni. Valaki ugyanis láthatóan átvizsgálta a falvak birtokosairól szóló adatokat, s némileg aktualizálta azokat – mintegy 22 falu esetében. Ez legtöbb esetben annyit jelentett, hogy a birtokos személyét lecserélte a család nevére;³⁰ néhol azonban láthatóan tudomása volt arról is, hogy valamely család már nem birtokos az adott településen.³¹ Az ismeretlen korrektor tehát valamilyen vármegyei ember lehetett, aki többé-kevésbé tisztában volt az ottani birtokviszonyokkal. Minden bizonnyal megfeleltethető annak a személynek, akihez Bél a fenti kérést „címezte”.

Bél tehát – viszonylag későn – elküldte valakinek a **D** kézirat letisztázott és kiegészített változatát (**e**), hogy különösen a falvakról szóló leírást tökéletesítse. Ez 1746 (a **D** javításainak elkészülte) és 1749 (Bél halála) között történhetett. Feltehetően az ismeretlen korrektor végezte el a falvak birtokosairól szóló adatok javítását, illetve „általánosítását” is; kilétére azonban egyelőre nem tudunk következtetni.

6: 1746–1749.

F

1: EFK Hist. I. c.

2: **Descriptio Comitatus Alba-Regalensis cum effigiebus regum Hungariae cupro expressis. Descripsit Fran(ciscus) Sz(arka) de L(ukafalva) 21. febr. 1772.**

3: 192 pp. 380x235 mm.

4: Fejér vármegye leírása.

5: Szarka Ferenc által készített másolat. Mint a címből is kiderül, a lapok közé a magyar királyokról készült, a Nádasdy Ferenc-féle *Mausoleum*-ból (1664) átvett metszetek vannak elhelyezve (21 darab), mivel Székesfehérvár leírásában Bél is számba veszi az uralkodókat. Az irat elején egy 19. századi levéltári bejegyzés szerint ez a Szarka-féle másolat hiányos, mivel az eredeti példány romlott és sok helyen nem olvasható. Nyilvánvaló, hogy a **D** kézitrtra gondolt a bejegyzés írója, de mint láttuk, Szarka másolata – amellett, hogy egyáltalán nem tűnik hiányosnak – már egy **D** utáni változatot tükröz, amely viszont azután, hogy Szarka Ferenc lemásolta, minden bizonnyal elkallódott (**e**).³²

6: 1772 (l. a címet).

²⁹ A jegyzet szövege: „lege historiam Anonimi [sic] VII. Ducum Hung. Scriptor. Hungar. Tomo I. Num. I.” L. uo. Anonymus *Gesta Hungarorum*ában egyébként az 50. fejezetben lehet olvasni „Sós-kút mezejéről” (*iuxta campum putei salsi*). L. SRH I. 99.

³⁰ A **C**-ben „Felső-” és „Alsócsút” falvaknál ez olvasható: „uterque ditionis Stephani Balogh” (p. 124.), az **E**-ben viszont már csak általánosságban ennyi: „uterque ditionis Baloghianae” (p. 166.).

³¹ Megfigyelhető, hogy a Kutassy-családot az ismeretlen javító több helyen is mellőzi. Így pl. míg a **C** kézirat szerint Pázmánd falu a Kutassyakhoz tartozik (p. 123.), addig az **E** kéziratban ki van pontozva a nevük (p. 165.).

³² Nem valószínű, hogy Szarka a **D**-t másolta volna, s ahol azt nem tudta elolvasni, ott az **A** kézitrattal egészítette volna ki (l. SZELESTEI 1984 nr. 180.). Ennek ellentmond az **e** kézirat alatt említett két többlet, illetve a számos egyéb változtatás, amely az **A**-ban természetesen nem szerepel; továbbá pl. az is, hogy Szarka pontosan közli azt a **D**-ben nagyrészt elmosódott oklevélszöveget, amely az **A**-ban még szintén nincs meg. L. **D** 116–117., ill. **F** 155–156.

G

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3380.

2: **Matthiae Belii Notitia Comitatus Albaregalensis a Georgio Gyurikovits ex Exemplari Biblioth. Primatialis Tit. I. c. descripta.**

3: 60 ff. 380x240 mm

4: Fejér vármegye leírása.

5: Gyurikovits György által készítettett másolat az előző kézitről (l. **E**).³³

6: 1830-as évek.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**, **[V]**); ismeretlenek (**[V]**?, **[O]**, **e**)

Ellenőrzés: kancelláriai (nem írt észrevételt) (**D**), vármegyei (**D**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **F**

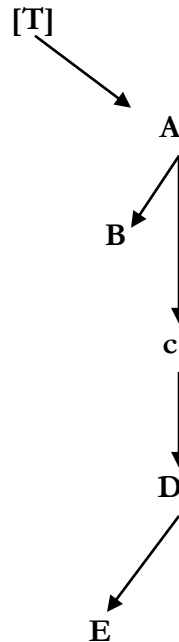
Fordítás: BÉL 1977².

Irodalom: PROKOPP Gyula: Bevezetés. In: BÉL 1977² 83–84.

³³ Erről árulkodik a cím, benne az **F** kézirat jelzetével; illetve a szöveg, amely tartalmazza az **F** többleteit, így Sós-kútnál az Anonymusra való hivatkozást. L. **G** 53r–54v. Még l. a 29. jegyzetet.

Győr vármegye

1. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Győr vármegye leírásának elkészítéséhez Bél Mátyás Tomka Szászky Jánostól, egykori besztercebányai, majd pozsonyi diákjától kért segítséget, aki 1724–1732 között a győri evangélikus gimnázium rektora volt. Tomka Szászky 1730 tavaszán küldte el Bélnek a saját maga által készített leírást ([**T**]), amelyet azonban láthatóan a pozsonyi tudós instrukciói alapján írt meg (megjegyzendő, hogy Bél sok részt nem vett át a Tomka Szászky-féle szövegből – így a már érintett, vallással kapcsolatos részeket –, ezért az önmagában is értékes és tanulmányozandó forrás). Bél még 1730 nyarán megkezdte – részben Tomka Szászky szövege alapján – a saját fogalmazványa (**A**) elkészítését, de a munka Győr város leírásánál megakadt: a vármegyeszékhely bemutatásával csak 1740 végén, a teljes leírással pedig 1741-ben készült el. Valamikor – még Bél életében – készült egy másolat (**B**) a fogalmazvány (**A**) általános részéről, Bél egyik, sok más tisztázatot is készítő munkatársa kézírásával. Ám ez valamiért befejezetlen maradt. Ezután Bél készítettett egy teljes másolatot is a fogalmazványáról (**c**), amelyet aztán 1741–1743-ban nagymértékben kiegészített, különösen a győri püspökök névsoránál. Az érseki másoló ezt az – azóta elveszett – példányt másolta le az 1770-es években (**D**), Gyurikovits György pedig az érseki másolatot másolta a 19. sz. elején (**E**).

Nincs adat arra, hogy Bél elküldte volna akár a Kancelláriának, akár a Helytartótanácsnak (s azon keresztül a vármegyének) a leírást. Ennek oka, hogy a kézirattal igen későn lett készen (1741), amikor a még kéziratban lévő vármegyék

ellenőriztetésének, kiadásának a folyamata már lelassult.¹ Győr vármegye leírásának ügye ezzel megfeneklett.

II. A kéziratok bemutatása

[T]

1. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3373.
2. **Notitia Comitatus Jauriensis a Joanne Tomka Szászky Professore Gymnasii Evangel(ici) Jauriensis pro usibus Mathiae Belii elaborata, die 5^a Aprilis a. 1730. Posonium missa.**
3. 70 ff. 320x200 mm.
4. Tomka Szászky János (1692–1762), a győri ev. gimnázium professzora által készített leírás Győr vármegyéről, a Bél Mátyás által megadott módszer és szerkezet szerint.
5. A szöveg néhol a tisztázat, néhol a fogalmazvány képét mutatja (gyakori javításokkal, kiegészítésekkel). Bél a leírtakat később felhasználta a saját maga által készített fogalmazványban (l. **A**). Sok rész átvételét viszont elvetette, így Tomka Szászky részletes beszámolóját a vármegye vallási helyzetéről (l. **[T]** ff. 21r–22r). Bél, mint ismeretes, vallási témákról nem írhatott.
6. 1730. (l. a címet).

A

1. EFK Hist. I. bb.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**
3. 218 pp. 340x215 mm. Az alsó szélén a kézirat egérrágtta, így szövege romlott.
4. Győr vármegye leírása.
5. Bél Mátyás sajátkezű fogalmazványa. Nagymértékben felhasználta Tomka Szászky leírását (**[T]**),² de mindig átfogalmazta. Emellett sokkal részletesebben kidolgozta pl. Győr történeteti részét (pp. 48–128.).
6. Bél – sajátkezű feljegyzése szerint – nem sokkal a Tomka Szászky-féle kézirat (**[T]**) kézhezvétele után, 1730. augusztus 7-én kezdte el írni a kéziratot.³ Az általános részt már augusztus 31-én befejezte,⁴ és másnap hozzá is kezdett a különleges rész, ezen belül Győr város leírásához.⁵ A munka azonban igen elhúzódott, mivel csak 10 év múlva (!), 1740. december 2-án, „rengeteg késlekedés után” ért a végére.⁶ A leírás többi részét már viszonylag gyorsan megírta, az egész munkával 1741. március 18-án végzett.⁷

B

¹ Bél az utolsó (ismert) levelet 1738-ban küldi el a Helytartótanácsnak (l. BÉL 1993 nr. 730a), és 1742-ben – de már nem a revíziók ügyében – a Kancelláriának (l. uo. nr. 825). A Kancellária a vármegyék revíziója kapcsán 1740-ben ír Bélnek utoljára (l. uo. nr. 811).

² Ez már a vármegye nevének eredetéről szóló 1. fejezetben nyilvánvalóvá válik (l. **A** f. 1., ill. **B** 1–2.).

³ „Inchoata 1730. d. 7. August.” L. **A** p. 1.

⁴ „Finii 1730. d. 31. Aug. S. D. G.” uo. p. 46.

⁵ „Inchoata 1730. d. 1. Sept. Feliciter!” L. uo. p. 47.

⁶ A város leírásának végén, a margón ez olvasható: „S. D. G. A. 1740. d. 2. Dec. post innumeras cessationes.” L. uo. p. 147.

⁷ Utolsó oldalon olvasható bejegyzése: „Anno 1741. d. 18. Martii inter infinita impedimenta.” L. uo. p. 218.

1. EFK Hist. I. cc.
2. **Historia Comitatus Iauriensis.**
3. 61 pp. 345x225 mm. A kézirat eredeti részének (pp. 17–56.) szélét víz érte, ezért azt levágták, a margójegyzetek nagy részével együtt.⁸
4. Győr vármegye leírása (csak az általános részt tartalmazza).
5. A kézirat „eredeti része” (pp. 17–56.) tisztázat Bél fogalmazványáról (**A**). A más leírások tisztázataiból is ismert duktusú másoló csak az általános részt másolta le. A különleges résznek már csak a címét írta fel, de alatta a lapot üresen hagyta (l. p. 56.). A másolat első lapjait az 1770 körüli Kalocsára való szállításkor minden bizonnyal eláztatta a víz, így azt – vélhetően a Bél-fogalmazvány (**A**) vagy a soron következő kézirat (**c**) alapján – kipótolták (l. pp. 1–16.). A szöveget – szintén nem egykorú – index egészíti ki (l. pp. 57–61.).
6. Lehetséges, hogy a másoló azért nem készítette el a különleges rész letisztázását, mert akkor az még el sem készült: mint Bélnek az első fogalmazványban (**A**) tett megjegyzéseiből kiderül, az általános részt már 1730-ban befejezte, míg a Különleges Résszel csak 1741-re végzett. Így elképzelhető, hogy a másolat nem a teljes Bél-fogalmazvány (**A**) elkészítése (1741) után keletkezett, hanem még valamikor az 1730-as években. A pótlás az 1770-es években készült.

c

1: -

2: [**Historia Comitatus Iauriensis**]

3: (A kézirat nem található)

4: Győr vármegye leírása.

5: Bél minden bizonnyal készítettett egy teljes tisztázatot az elkészült fogalmazványáról, amelyet aztán még nagymértékben módosított, kiegészített. Ez derül ki a kései „érseki másolatról” (**D**), amely értelemszerűen e bővített változatról készült. Az egyik leglátványosabb többlet a győri püspökök névsorában van: amíg a fogalmazványban Bél még csak 39 püspököt sorolt fel (**A** pp. 28–46.), addig a mondott másolatban már 52 püspökből áll az archontológia (**D** pp. 60–106.). Bél különösen a korai püspökök közül pótolta sokat – a rá jellemző gondos magyarázatokkal –, az időközben megjelent szakmunkák, így Timon Sámuel *Synopsis novae chronologicae Regnorum Hungariae (Cassoviae)* 1736) alapján. Bél emellett felvette a soron következő püspököt, Groll Adolfot (1733–1743) is a sorba (l. **D** p. 106.). Pótolta emellett a margószövegeket is a különleges részben, ahogy az az érseki példányból (**D**) szintén kiderül (ezeket a fogalmazványában még nem készítette el).

6: Nyilván a fogalmazvány befejezése (1741) után jött létre, javításai, kiegészítései viszont még 1743, vagyis Groll püspök halála előtt, de legalábbis nem sokkal utána.

D

1. EFK Hist. I. aa.

2. **Historia Comitatus Iauriensis.**

3. 567 pp. 370x245 mm.

4. Győr vármegye leírása.

⁸ SZELESTEI 1984 nr. 205.

5. Batthyány esztergomi érsek által készítettett másolat az 1770-es évekből.⁹ A másolat a fent jelzett, elveszett példányról (c) készült.
6. 1770-es évek.

E

- 1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3777.
2: **Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Iauriensis a Georgio Gyurikovits descripta.**¹⁰
3: 136 ff. 380x240 mm.
4: Győr vármegye leírása.
5: Gyurikovits György másolata az előző „érseki másolatról” (D).¹¹
6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Tomka Szászky János (l. [T])

Ellenőrzés: -

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D

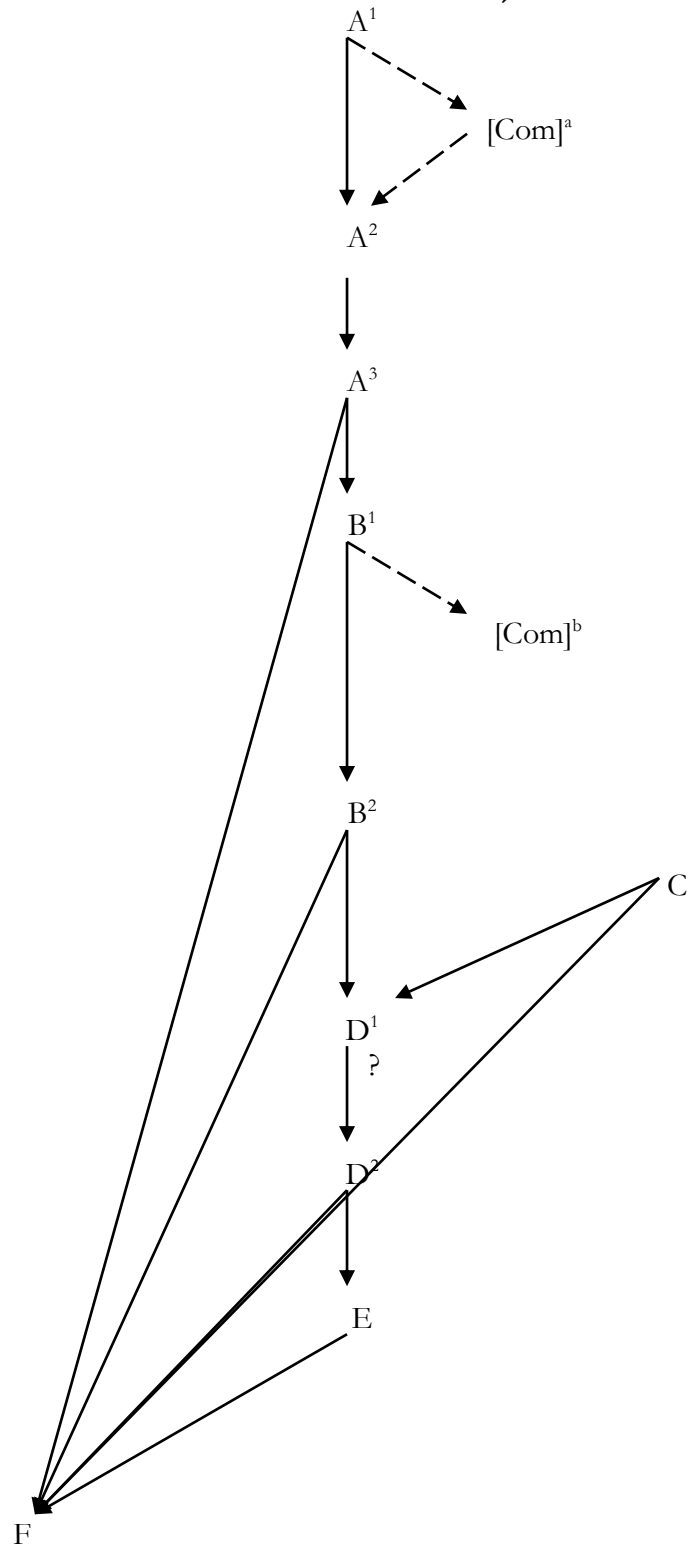
Fordítás: -

Irodalom: -

⁹ L. uo. nr. 203.

¹⁰ Az „alcím”: „Historia Comitatus Iauriensis”. L. f. 2r.

¹¹ Erre a legfőbb bizonyíték, hogy a Gyurikovits-példányban is az 52 személyt tartalmazó püspöklista szerepel. L. E ff. 14v–25r.

Komárom vármegye**I. A kéziratok családfája**

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Matolai János, Bél fáradhatatlan adatgyűjtője valamikor 1730 után járt Komárom vármegyében és készítette el a leírását (**A**). A „helyben” elkészült szöveget vélhetően bemutatta a vármegyei hatóságoknak, akik (egy helyen) azonnal javították – erről tanúskodik legalábbis a vármegyeiek későbbi levele (l. **[Com]**^a, **A**²). Ezután Bél is belejavított – ekkor még csak néhány oldalon – a szövegbe. Matolai munkájáról készült egy tisztázat (**B**). Ezt küldhette el Bél a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének 1735-ben, akik csak 1737-ben válaszoltak, jelezve, hogy ők már egyszer látták a szöveget, így most nem nézik meg újra (l. **B**, **[Com]**^b). Bél a **B** szöveget – amely nagyrészt még a Matolai-szöveg volt – gyökeresen átfogalmazta, egy részét – Komárom várának és városának a leírását – valamikor 1743 után teljesen átírta egy külön kéziratban (**C**). Ez az új leírás belekerült a **B**-ről készült tisztázatba is (**D**), amelyet Bél már 1745 után javított (**D**²). E kézitról is készült egy újabb tisztázat (**E**), amely azonban valamilyen okból befejezetlen maradt. E kéziratok súlyosan károsodtak a Dunán való szállításkor, a lapok harmada-fele olvashatatlan lett, egész részek mentek tönkre. Bencsik József érseki könyvtáros 1820 körül készített – a törmelékek alapján – egy rekonstruált szöveget, amely azonban távolról sem tökéletes munka (**F**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. iiii nr. 5.¹

2: Comitatus Comaromiensis.²

3: [155] pp.,³ 360x230 mm.

4: Komárom vármegye leírása Matolai János tollából. Szerzőségére a kézírásen kívül, amely egyértelműen az övé, más bizonyíték is van. A vármegyei közgyűlés a Helytartótanácsnak írt, 1737. április 9-én kelt levelében, amelyet az akkor visszküldött leíráshoz csatolt (még l. **B**), említi, hogy a „Bél által küldött Matolai” járt a vármegyében és gyűjtött adatokat.⁴ De Matolai szerzőségére más adatok is vannak: a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei szerint elkészítette a vármegye térképét, amiért 50 forintot fizettek neki, 1733-ban pedig ugyancsak 50 forintot adtak „Matolai földmérő úrnak a vármegye fekvésének leírásában nyújtott fáradozásáért” (“Domino Matulai Geometrae pro fatigio in descriptione, situs I. Comitatus impenso”). Sőt, még 1740-ben is fizetnek neki 10 aranyat fáradozásáért.⁵ Ezekkel a feladatokkal nyilván a vármegye bízta meg, s

¹ Az egy jelzet alatt lévő kéziratok számozásánál a Szelestei-féle beosztást követtük. L. SZELESTEI 1984 nr. 260.

² A lapok összekeveredése folytán a cím a [27.] oldalon van.

³ Mivel a kézirat csonka, és nincs oldalszámozva, a megmaradt lapok összegét adtuk meg.

⁴ „...dum quidam Matulay nominatus per eundem Matthiam Béll exmissus, hic in faciebus locorum descriptionem eandem terminando pro revisione Praetitulatae Suae Excellentiae [sc. Josepho Esterházy Comitū Supremo] praesentasset, in defectibus historicam descriptionem vitiantibus, eotum statim correctum [sc. opus Matthiae Béll], Serenitati Vestrae Regiae & Consilio Regio Locumtenentiali humillime remittimus...” A levelet l. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. f. 68.

⁵ HRENKÓ 1978 199.

ebben az esetben arra lehet következtetni, hogy Bél számára a térképi felmérés közben gyűjtött adatot – amennyiben ugyanarról a személyről van szó.⁶

A példány az elején és végén egyaránt csonka, a levelek alsó harmada-fele elázott, szétmállott, olvashatatlan. A levelek több helyen összekeveredtek.

5: Matolai János kézírása. A [45–48.], [64–76.] lapok Bél egyik másolója által készültek, más kéziratból keveredhetek bele e példányba; a [21–22.], [49–63.], [77–78.] lapokat Bél írta. A [49–63.] oldalon Tata várának történetét, ismertetését írta újjá; nyilván nem volt elégedett a Matolai-féle verzióval (még l. **C**). Bél emellett még számos helyen belejavított a kéziratba, illetve kiegészítette azt (l. p. [1.], [3.], [21–22.], [27.] etc.).

Van egy idegen kézzel írt javítás is a szövegben, amely egy kastély birtokviszonyára vonatkozik.⁷ Ez valószínűleg a vármegyeiek javítása lehetett, ugyanis a közgyűlés fentebb említett levelében az áll, hogy Matolai a vármegyében jártakor bemutatta a kéziratot Esterházy József főispánnak (és Gyulay Ferenc alispánnak), s azt azonnal javították (*eotum statim correctum*).⁸ Az így létrejött szövegállapotot jelöltük **A**² jellel. Bél javításai ezután következhetnek (**A**³).

6: Matolai említi a Radvány (Dunaradvány) falunál 1730. jún. 29-én történt tragikus esetet, amikor egy hajó elsüllyedésekor több mint 300 ember lelte halálát.⁹ Vagyis a kézirat bizonyosan ezután készült.

B

1: EFK Hist. I. iii nr. 2.

2: [Comitatus Comaromiensis.]¹⁰

3: [155] pp.,¹¹ 360x230 mm.

4: Komárom vármegye leírása. Az iratot súlyosan megrongálta a víz, a lapokon felerészben elmosódtak a betűk.

5: Bél egyik másolója által készített tisztázat a Matolai-féle kézitról, annak javított változatáról (**A**³).¹² Bél igen sok javítást, pótlást írt a szövegbe – voltaképpen itt formálta át a saját stílusára (szokásához híven) a Matolai-féle verziót, nem pedig az eredeti szövegben (**A**), ahol Tata átírásán kívül nem végzett jelentős javításokat. Itt azonban Komárom város leírását kihúzta (l. pp. [63–70.]), és újraírta (l. **C**). Ugyanígy újraírta Komárom várának történetét is (l. uo.).

⁶ A kérdésre még l. I. köt. 75–77.

⁷ Így pl. *Vízvár* kastélyával kapcsolatban Matolai eredetileg azt írta, hogy Disznósy (a Disznósy család) birtokolja („Possidetur autem a Disznosio”). Ezt javították – vélhetőleg a vármegyeiek: „a successoribus Maszlikianis <iure> haereditario.” L. **A** p. [130.] Emellett ugyanez a kéz írta a cím („Castellum Víz-vár”) mellé: „seu Keszegfalva”. L. uo.

⁸ L. a 4. jegyzetet.

⁹ „Atque hic ille pagellus est, quem funestum illud naufragium, hominum plus quam trecentorum casu, et interitu notum [...]it. Annus erat 1730. dies Divis Petro, atque Paulo sacra, quo navis plena messorum, et re[...] illa regione ad inferiores oras faciendae messis caussa properantium, secundo defluxit Danubio.” (...) **A** [p. 107.]

¹⁰ A címloldal a kézirat elejével együtt elveszett, cím tartalom alapján.

¹¹ L. a 3. jegyzetet. Egyébként a legmagasabb eredeti oldalszám a 156-os (vö. SZELESTEI 1984 nr. 260./2.), így a kézirat legalább ilyen hosszúságú volt. A 156-os oldalszámot l. p. [136.]. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kézirat elejéről csak 20 oldal hiányzik, mert a lapok itt is több helyen összekeveredtek.

¹² Egrészt tartalmazza a fent említett – feltehetően a vármegyei hatóságtól származó – bejegyzést. (L. **A**. Még l. a 4. jegyzetet). L. **B** p. [140.]. Emellett a Bél által eszközölt javításokat is tartalmazza a szöveg. Így pl. az Újvári járás bevezetőjében Bél a következőképpen javította és egészítette ki a járás határainak leírását: „...denique ab occidente Danubii *intercurso, a processibus reliquis disterminatur.*” L. **A** p. [102.]. Ez a **B** szövegben már így olvasható. L. **B** p. [61.]

Valószínű, hogy Bél ezt a kéziratot küldte el – természetesen még javítatlan állapotban – 1735. aug. 13-án a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa a vármegyének revízió céljából.¹³ 1736. jan. 27-én már sürgette a hivatalt,¹⁴ majd csaknem két év múlva, 1738. jan. 20-án újból írt a hivatalnak – a többi között Komárom vármegye leírásának visszaküldése végett; a hivatal viszont a még nem visszaküldött vármegyeleírások Bél által készített – és e levélben elküldött – listáján Komárom vármegye mellé odaírta: „jam remisit”.¹⁵ A vármegye valóban visszaküldte a levelet, mégpedig javítás nélkül. A fentebb (l. **A**) már említett, 1737. április 9-én kelt levélben arra hivatkoznak a komáromiak, hogy Matolai ott jártakor már bemutatta nekik a leírást, és azt „azonnal javították”, így most azt „alázatosan visszaküldik” – vagyis ők már nem akarnak foglalkozni a kérdéssel.¹⁶ Ennek megfelel a kézirat is, abban ugyanis Bél Mátyásén kívül nincs más kéztől származó javítás, kiegészítés. Emellett feltevésünket, miszerint ez a kézirat járt a Helytartótanácsban és a vármegyénél, az is támogatja, hogy e kéziratot és a Helytartótanácsban írt levelet¹⁷ ugyanaz a kéz készítette.

6: Közelebbit nem lehet megállapítani, csak azt, hogy ez is 1730 után készült, mint az előzménye (l. **A**).

C

1: EFK Hist. I. iii nr. 4.

2: [De Castro Comaromio. De Oppido Comaromio.]

3: [45] pp.¹⁸ 360x230 mm.

4: Komárom várának és városának leírása Bél Mátyástól. Az iratot súlyosan megrongálta a víz.

5: Bél általában teljesen újraírta a Matolai-féle leírások egy részét, különösen a fontosabb városok, várak történetét. Komárom vármegye esetében is így tett, vagyis újraírta a komáromi vár (pp. [1–30.]) és a város történetét (pp. [31–45.]). A kézirat 30. lapján egy nyíl mellett a „p. 150.” látható, tehát valamelyik kéziratba utólag betoldotta a vár történetét; ugyanígy a város történetét is, amelynek első lapján (p. [31.]) a 159-es lapszám látható. A kézirat, amelybe Bél e pótlásokat szánta, nagy valószínűséggel a **B** volt.¹⁹

6: A szöveg, vagyis a pótlás később, 1743 után készült, mivel Bél a szövegben említ egy 1743-ban történt komáromi tűzvészt.²⁰ De még 1745 előtt, mert *oppidum*-nak nevezi Komáromot (l. p. [31.]), noha 1745-ben már tudott arról, hogy ugyanazon év márciusában szabad királyi várossá emelték (l. **D** 6-os pont).

D

1: EFK Hist. I. iii nr. 3.

2: Comitatus Comaromiensis.

¹³ A levelet l. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. ff. 104–105. Közölve: BÉL 1993 nr. 529.

¹⁴ Uo. nr. 574.

¹⁵ A levelet l. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. ff. 96–98. A listát és a hivatal bejegyzését l. 97r.

¹⁶ L. a 4. jegyzetet.

¹⁷ L. a 13. jegyzetet.

¹⁸ Mivel a kéziratban nincs oldalszám, és nem biztos, hogy teljes, zárójelben adtuk meg a lapok számát. Egy helyen van oldalszám (l. p. [31.]: „p. 159.”), de ez alighanem a **B**-be való betoldás helyét jelenti. Még l. az 5-ös pontot.

¹⁹ A **B** szöveg egyik (a legmagasabb) látható eredeti oldalszáma, mint láttuk, a 156-os (**B** p. [136.]), és ezen Komárom várának Matolai-féle leírása (annak egy részlete) látható. Tehát a 150. oldalhoz való behelyezés alighanem megfelel e példánynak.

²⁰ „...quae nostra aetate imprimis noxia fuerunt [sc. incendia], annos MDCCXVIII., MDCCXXIII. et MDCCXLIII. funestarunt.”

3: 244 pp., 360x230 mm.

4: Komárom vármegye leírása. Az iratot súlyosan megrongálta a víz, a lapok alsó fele nem olvasható, szétmállott.

5: Bél egyik másolója által készített tisztázat. Tartalmazza a kézirat korábbi példányában (B) végrehajtott módosításokat,²¹ valamint a Komárom várának és városának ismertetését tartalmazó nagyobb pótlást (C).²² A szövegben Bél javításai, kiegészítései láthatók: ebben a példányban készítette el a margószövegeket.

6: Bél meglehetősen későn javította a kéziratot (családfán a javított szövegállapot: D²). Komárom városának rangját már átjavítja *oppidum*-ról *Libera Regiaque civitas*-szá és meg is jegyzi a margón, hogy „miközben ezeket utolsó alkalommal átnézte”, Mária Terézia szabad királyi várossá emelte Komáromot.²³ Minthogy ez az esemény 1745. március 16-án történt,²⁴ Bél ekkortájt, vagyis 1745-ban nézte át és javította a kéziratot.

E

1: EFK Hist. I. iii nr. 1.

2: **Comitatus Comaromiensis.**

3: 57 ff., 360x230 mm.

4: Komárom vármegye leírása. Nem teljes: a másoló a kéziratot Komárom vára leírásának 11. fejezetéig készítette el, utána valamilyen okból nem folytatta a másolást.²⁵ Az iratot súlyosan megrongálta a víz, a lapok alsó fele, illetve felső felük belső szélei nem olvashatók, szétmállottak.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat az előző kéziratról (l. D).²⁶ A másoló ismeretlen okból nem fejezte be a munkáját (l. 4-es pont).

6: 1745 után (l. D).

F

1: EFK Hist. I. iii (2)²⁷

2: **Comitatus Comaromiensis.**

3: 257 pp., 390x255 mm.

4: Komárom vármegye leírása.

5: Bencsik József, az esztergomi prímási bibliotéka könyvtárosa által készített másolat.²⁸ Használta a Matolai-féle első kéziratot (A), és főleg a D, E kéziratokat,²⁹ azonban

²¹ Bél a B szövegben a „Brigetio romjai” (*Rudus Bregetii*) című fejezethez terjedelmes pótlást készített, jelölve, hogy hova kívánja beszúrni (l. B pp. [2–3.]), amely pótlás a D példányban már főszövegben szerepel (p. 79.). A többi Bél-féle javítás, kiegészítés is benne van a szövegben.

²² A vonatkozó részt l. D pp. 128–194. (vár), 196–228. (város).

²³ „Nunc, quia, dum haec ultimis curis recognoscimus, in Liberis atque Regiis [sc. civitatibus], benignitate Mariae Theresiae, Reginae clementissimae, relatum est Comaromium, id primum excutiemus; oppida, quae restant, postea.” Alatta a „De Oppido Comaromio” javítva „De Libera Regiaque Urbe Comaromio”-ra. L. D p. 196.

²⁴ A kiváltságlevél másolatát l. KIRÁLYI KÖNYVEK 40.24.

²⁵ L. E f. 57v. Az oldal alsó fele üres, tehát biztosra vehető, hogy a kézirat nem csonka, hanem befejezetlen.

²⁶ Bélnék az előző kéziratban (D) olvasható javításai, megjegyzései, margószövegei itt már főszövegben vannak, sőt, a margószövegekből már elkészültek a tartalomjegyzékek is. L. E f. 1.

²⁷ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 261.

²⁸ Az előlapon ez olvasható: „Descriptio Comitatus Comaromiensis ex destructo manuscripto Matthiae Bellii [!] per Iosephum Bencsik Bibliothecarium ea ex parte, qua adhuc armato oculo legi poterat. Ab ulteriori interitu vindicati.” L. F p. 1.

²⁹ Így például az általános rész „rekonstruálásához” az első, még Matolai által készített kéziratot (A) is használta, mert még abban maradt meg a legépebben a mű ezen része, legalábbis egyes fejezetek. L. A pp. [27–42], pp. [1–2], ill. F pp. 1–43. De van, amikor két variáns is hoz egy szöveg helyre. A 41. oldalon így vezet be a másik szövegvariáns: „In alio fragmento legitur interruptae [?]...”.

Komárom várának és városának viszonylag jó állapotban megmaradt, Bél-féle újraírt változatát (**C**) nem, vagy legalábbis nem minden esetben.³⁰ Ez súlyos hiba, hiszen a szöveg rekonstruálásából egy nagyon fontos kéziratot hagyott ki. De Bencsik néhol félre is olvassa a szöveget,³¹ ami szintén gyengíti az általa készített szöveg értékét. Másrésztől kétségtelen, hogy ő még sokkal jobb állapotban láthatta a szöveget, mint amilyenben ma van, így az ő variánsát is figyelembe kell venni.

6: 1820 körül.³²

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**), Kováts János (l. **F** p. 127.)

Ellenőrzés: vármegyei (**A?**), vármegyei (**B**; javítás nélkül visszaküldték)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **A, B, C, D, E, F** (a kéziratok romlottsága miatt)

Fordítás: BÉL 1996.

Irodalom: VILIMSZKY László: A fordító előszava. In: BÉL 1996 7–11.; UÓ: A pozsonyi kiadás elé. In: uo. 11–12.

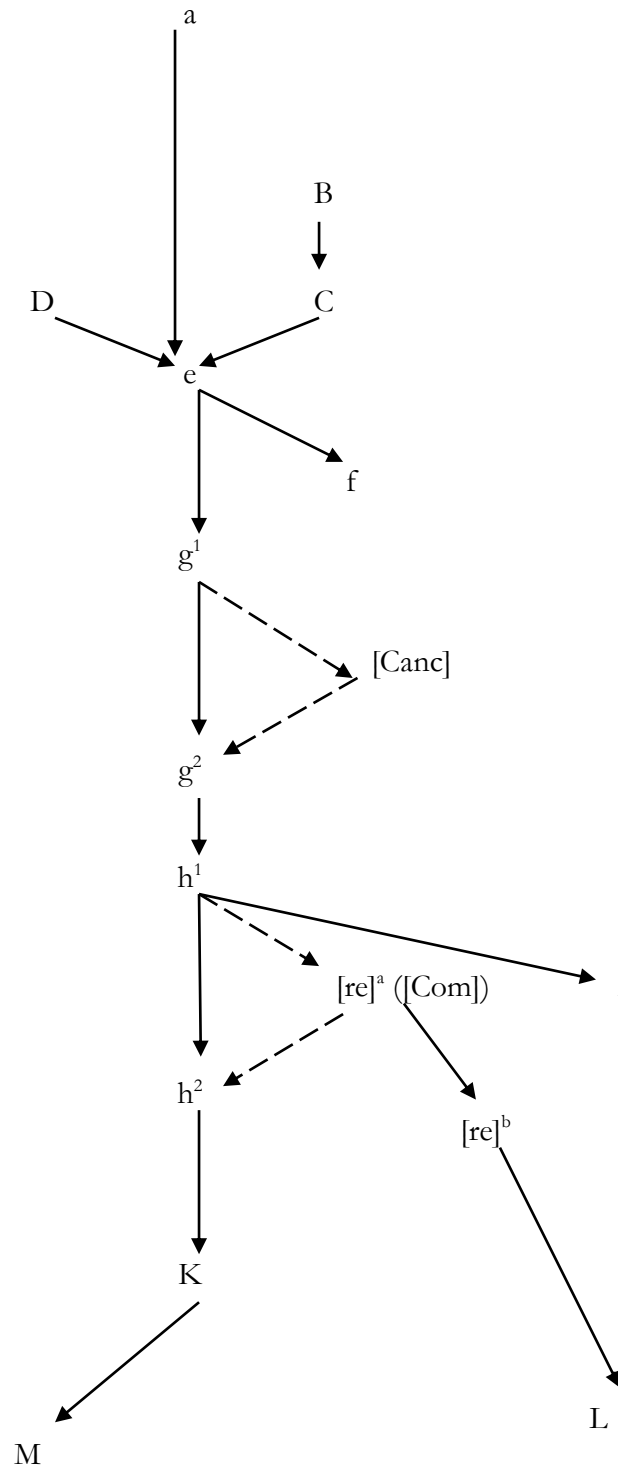
³⁰ Így pl. Komárom várának leírásában a 3. fejezet végén a Bél-féle pótlásban a következő mondat olvasható: „Id tulimus impatientius, quod neque Templariorum, quam coluerint, sedem, neque praedii, quod in eos tribuebatur, locum, eadem illae tabulae, designabant.” L. **C** p. [2.] Ugyanez a mondat az **F**-ben: „[...] quod neque Templariorum [...] in sedem [!] neque prae[...] atus [!] locum eadem illae [...]” L. **F** p. 145. (A [...] a Bencsik által üresen hagyott részeket jelenti, mutatván, hogy ott hiány van.) Bencsik minden bizonnyal a **D** kézirat vonatkozó részét használta (l. **D** p. 135.), ahol valóban csak ennyi látszik a mondatból.

³¹ Bél fentebb idézett (l. 23. jegyz.) mondatát így olvasta ki: „Nunc quidem haec ultimis curis recognoscimus...” L. **F** p. 207.

³² Vö. SZELESTEI 1984 nr. 261.

Somogy vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél 1728-ra elkészítette a vármegyéről egy leírást, amelyet Festetics Kristófnak, pártfogójának adott oda átnézésre (a). Nem ismert, hogy Festetics végül átnézte-e a leírást. Később ismeretlen személy – nyilván Bél megbízására – adatgyűjtést végzett a somogyi falvakról (B), amelyet aztán letisztáztak (C). Emellett Matolai János is járt a vármegyében, és terjedelmes kiegészítéseket írt a leíráshoz (D). Ezután Bél „összegyúrta” és megszerkesztette a rendelkezésére álló anyagot (e), majd letisztázza elküldte a Kancelláriára (f). Ez az első elküldött példány (f) azonban elveszett, így Bél egy másikkal pótolta (g¹). A Kancellária 1736 áprilisában küldte vissza a leírást a hozzá fűzött észrevételek kíséretében, amelyeknek nagyobb részét Bél elfogadta (g²). Ezután a javított szöveget vélhetőleg újból letisztáztatta (h¹) és ugyanezen év augusztusában elküldte a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa Somogy vármegyének ellenőrzés végett. A vármegye megbízottjai 1739. május 30-án elvégezték a revíziót, és megjegyzéseket írtak a szöveghez (l. [re]^a), emellett le is másolták a szöveget (i), valamint a megjegyzéseiket is ([re]^b). Azért dolgoztak ilyen lassan, mert, ahogy többször is jelezték, aggályosnak tartották a vármegye határainak és az egyes települések földesúri jogainak taglalását a műben (l. h, [re]). Az viszont már érthetetlen, hogy a vármegye miért csak 1742 márciusában küldte vissza a leírást (h) megjegyzéseivel együtt ([re]). Az iratokat ugyanezen év szeptemberében juttatták el Bélhez. A tudós nagyrészt elfogadta a vármegye észrevételeit, és eszerint javította a kéziratot. (L. h². még l. [re]).

Bár a leírás mindkét cenzúrát megjárta, nem jelenhetett meg, hiszen az 1740-es években Bél számára már kevésbé voltak kedvezőek a körülmények ahhoz, hogy a *Notitia* további részeinek kiadatását folytassa. Nagy jelentőséggel bír a vármegye által másolt példányról, valamint a vármegye megjegyzéseiről készült későbbi (véltetően 1810-ben készült) másolat (L), mert ebből válnak ismertté a vármegyei bírálók kifogásai; és szintén nagyon fontos Szarka Ferencnek a leírás vármegyét megjárt példányáról készült, 1772 januárjára befejezett másolata (K), hiszen ebből kiderül, hogy Bél figyelembe vette a vármegyeiek észrevételeit. Később Gyurikovits György is készített egy másolatot a Szarka-féle példányról (l. M).

III. A kéziratok bemutatása

a

1: -

2: [Historia Comitatus Simigiensis.]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Somogy vármegye leírása.

5: Somogy vármegye leírásának a legkorábbi ismert változatáról Bél Mátyás egyik leveléből szerezhetünk tudomást. 1731. június 12-én ugyanis Haynóczi Dánielhez írva elmondja, hogy csaknem három évvel ezelőtt odaadta Festeticsnek (azaz Festetics Kristófnak), munkája pártfogójának Somogy vármegye „történetét” (Historiam comitatus Simigiensis) átnézésre.¹ Ez a korai fogalmazvány sajnos nem maradt ránk, de a megtévesztő cím ellenére bizonyosan a vármegyeleírásról van szó, ugyanis Bél az 1720-as években még az összes leírást „megyetörténetnek” címezte, vagyis a *historia* szót használta a címben (az 1730-as években ezt fokozatosan elhagyja). Ez a minden bizonnyal első

¹ „Triennium fere ego, cum illustri Festetitsio, musas meas salutanti, Historiam comitatus Simigiensis, recognoscendam obtuli.” L. BÉL 1993 417.

változat viszont még elég hiányos lehetett, mivel később még jelentős kiegészítések készültek a műhöz 1731–1735 között (l. **B**, **C**, **D**).

6: A levél alapján a leírás 1728-ra készült el.

B

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. f. 120r

2: [De vicis processus Kaposiensis.]

3: 1 p. 320x400 mm.

4: A Somogy vármegyei Kaposi járás falvait felsoroló jegyzék. Csonka, ugyanis a települések számokkal vannak felsorolva és az első látható szám a 67-es.

5: Ismeretlen kéz által írt fogalmazvány. Az egyes falvagnál általában azt jegyzi fel, hogy egy másik (rendszerint az előző) településhez képest milyen irányban helyezkedik el és milyen messze, továbbá milyen vallású, van-e plébániája (reformátusok esetében: gyakorolhatják-e a vallásukat), illetve ki a birtokosa.² Az írás ismeretlen, halvány, rosszul olvasható. Az utolsó szám a 116-os, ezután „Generalia” címmel néhány általános megjegyzést tesz a vármegyéről (folyók, városok, bortermelés). A **B** készítője személyesen járta be a vidéket, s készítette ezeket a rövid feljegyzéseit a falvakról (ezt támaszthatja alá a települések közti időbeli távolság lejegyzése). Nyilvánvaló, hogy Bél valamelyik tanítványáról, munkatársáról van szó, aki a pozsonyi tudós felkérésére, s annak útmutatása szerint végezte el a feladatot. Alighanem mindhárom járás falvait végigjárta, de csak a Kaposi járás egy része maradt fenn (mint említettük, az első sorszám a 67-es). Munkáját felhasználták a későbbiekben, így a **C** írója (aki a falvak járások szerinti felsorolását végezte el) teljes mértékben rá támaszkodott a Kaposi járás településeinél³ – valószínű, hogy a többi járásnál is.

6: 1735, az első Kancelláriára küldött változat megszerkesztése előtt készült, mert abban már megtalálhatóak az adatai (l. **e**).

C

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 132r–141r.

2: **Membrum I. De vicis processus Kaposiensis.**⁴

3: 19 pp. 340x210 mm.

4: Somogy vármegyében lévő Kaposi, Szigeti és Kanizsai járások falvainak leírása.

5: Ismeretlen kezek által készített másolat. Mint fentebb említettük, a Kaposi járás esetében láthatóan a fent említett, **B**-vel jelölt jegyzet volt a forrás, s valószínű, hogy a másik két járásnál is. Így a tárgyalt irat lényegében a **B** letisztázott, megszerkesztett változatának tekinthető. Néhány helyen valószínűleg Matolai János írt jegyzeteket a szövegbe (l. f. 132v etc.).

6: Mivel adatai bekerültek a Kancelláriának elküldött változatba (l. **e**), 1735 előtt készült.

² Pl. a 86-os számmal jelölt Igalnál: „86. ad meridiem a priori 1½ hora Igal Battyaniorum, Cathol. cum pleb.” L. **B** 120r.

³ Igal leírása a **C** kéziratban így hangzik: „Igal pagus Catholicus sua gaudens plebania ditionis Bothanianae distat a priori sesqui horis in meridiem.” L. **C** 134v. Ez teljesen egybecseng a **B** adataival (l. az előző jegyzetet). Emellett a falvak sorrendje is azonos.

⁴ Csak az első tagozat címe, a szöveg valójában az összes járás falvait tartalmazza. További címek: „Membrum II. De vicis processus Sigetiensis” (f. 136r), „Membrum III. De oppidis et vicis Processus Kanisiensis” (f. 139v).

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 121r–131v.

2: **Observationes ad Comitatus Simigiensis Partis Generalis membrum I. Physicum.**

3: 22 pp. 340x210 mm.

4: „Megjegyzések” Somogy vármegye leírásához.

5: Matolai János kézírása. Fogalmazvány. Habár címe azt sugallja, hogy „megjegyzéseket” (*observationes*) tartalmaz egy, már elkészült műhöz, mégsem alkalomszerű jegyzeteből áll: e kéziratban a *Notitia* egyéb darabjaiból ismert szerkezetet teljesen kitöltő leírást készített.

Matolai 1731 februárjában járt a vármegyében. A szövegben ugyanis megjegyzi, hogy 1731. februárjában Festetics Kristóf csurgói uradalmán vadászott,⁵ illetve látta, hogyan halásznak télen a Balatonon, amikor ugyanabban az időszakban, szintén Festeticsnél tartózkodott.⁶ Alapos bejárást végezhetett e vármegyében is, mert elmondása szerint 121 várost, kastélyt és falut számlált össze a vármegyében, és megtapasztalta a lakosság nyomorát is.⁷

Már csak ezért sem lehetett Bél a szerző, mivel ő 1731. január 28-án, illetve február 16-án Pozsonyból keltezett leveleket.⁸ Végül sokatmondó az is, hogy Bél később meghagyta ugyan azokat az információkat, amelyekhez ezek a személyes megjegyzések tartoznak, de magukat a „kiszólásokat” törölte.⁹

6: 1731 után (l. fent).

e

1: -

2: **[Comitatus Simighiensis.]**

3: (A kézirat elveszett)

4: Somogy vármegye leírása.

5: Mint az a legkésőbbi változathoz (**H**) kiderül, Bél felhasználta az ismeretlen személy és Matolai adatgyűjtését (**C, D**). Ehhez egy új szöveget kellett létrehoznia, de ez nem maradt fenn (**e**). Ám az erről készült – második – másolat (**g**), illetve az azzal kapcsolatos kancelláriai megjegyzések bizonyítják, hogy Bél a kapott adalékok alapján új leírást készített (még l. **f, g**).

6: 1732–1735 (l. **D, f**).

⁵ Matolai Csurgó környékéről írja: „undique luci amoeni, opacaeque silvae circumstant, damis, leporibus et ataginibus, aliisque aviculis rarioribus divites, quas ipsi nos 1731. mens. Febr. felici venatione, occupatione caprearum, et leporum, ataginumque, spectavimus.” L. **D** f. 130r.

⁶ „Vidimus ipsi, quum apud Christophorum Festeticsium, Comitatus magistratum, seu V. Comitem, moram anno 1731. mense Febr. duceremus, heri optimi piscatores, velut naturali mathematica instructi, in vasto gelu, piscati sint.” L. uo. f. 125r.

⁷ „Populosae sunt nostro comitatu coloniae. Nos centum, et viginti unum locos inhabitatos, oppida, et vicos numeravimus. Sed exiles sunt coloniae, exiguique pagelli, vix ex parte maxima decem, vel quindecim domos superantes. Practerea summa paupertas, aegre trahit spiritum, proventu in optimo solo, atque regione deficiente. Re vera nobis ibidem peregrinantibus magna eorum egestas cordi fuit: multumque velut participes eorum miseriarum simul cum eisdem adfligebamur.” L. **D** f. 126r–v.

⁸ L. BÉL 1993 nr. 400, 402.

⁹ A Szarka Ferenc által 1772-ben készített másolatban (EFK Hist. I. ddd., l. a **G** betű alatt) nem szerepel az 6. jegyzetben idézett, a Festeticsnél való tartózkodásra utaló mondat, de Bél átveszi a Balatonon való téli halászatról szóló leírást, sőt a hozzá mellékelt rajzot is (l. uo. pp. 38–40.).

f

1: -

2: **[Comitatus Simighiensis.]**

3: (A kézirat elveszett)

4: Somogy vármegye leírása.

5: 1735. november 29-én kelt levelében Bél Mátyás a többi között kifejezte Batthyány Lajos udvari kancellárnak azt az óhaját, hogy minél hamarabb szeretné visszakapni Bars, Somogy és Fejér vármegye leírását is.¹⁰ A leírás ezek szerint ebben az időben már a Kancellárián volt. Ez a kézirat (**f**) a Bél által újrafogalmazott, kibővített leírás tisztázata lehetett, amelyet ezek szerint Bél 1735-ben (esetleg korábban) a Kancelláriára küldött. Azonban ez a kézirat valamilyen oknál fogva – Fejér leírásával együtt – elkallódott, amint az Bél 1735. dec. 31-én írt leveléből kiderül. Bél ezért, mint levelében írta, egy új példánnyal pótolta az elvesztett (l. **g**), csakúgy, mint Fejér vármegye esetében.¹¹

6: 1735.

g

1: -

2: **[Comitatus Simighiensis.]**

3: (A kézirat elveszett)

4: Somogy vármegye leírása.

5: Mint fentebb (**f**) tárgyaltuk, az első Bél által küldött kézirat eltűnt, ezért küldött egy másik példányt. Ez a kézirat sem maradt ránk, tartalmára a Kancellária javítási utasításából következtethetünk, amelyeket 1736. április 27-én a Fejérhez fűzött megjegyzésekkel együtt küldött el Bélnak.¹² Ezekből kiderül, hogy a leírásban biztosan benne foglaltattak a járások falvainak jegyzéke, azaz a részben a **C**-re támaszkodó **D** jelzésű szöveg, mivel a hivatal több esetben pontosan utal a benne szereplő adatokra.¹³ Ez a Bécsbe küldött leírás tehát már egy teljes változat (**e**) másolata lehetett, amelyben Bél az összegyűjtött anyagot, illetve az eddigi vázlatokat, fogalmazványokat (**a**, **B**, **C**, **D**) egységes művé gyúrta össze. A Kancellária főleg egyes falvak esetében utasította korrekcióra a szerzőt, általában a birtokosra vonatkozó adatok tekintetében. A politikai tagozathoz fűzött észrevételében viszont, ahol figyelmeztet a köznemes családok közé sorolt Bakács és a Zichy családok grófi rangjára, tesz egy komolyabb megjegyzést is, miszerint a nemes családokat, ahogy más vármegyéknél is, ki kell törölni a leírásból. Ugyanígy néhány kuriális falu esetében utasítja a szerzőt, hogy a „curialitas” szót ne használja.¹⁴ A Kancellária tehát a nemesekről szóló pontosabb adatokra általában elutasítóan reagált.

A Szarka-féle másolatból (**K**) megállapítható, hogy Bél nagyjából engedett a Kancellária utasításainak, és ennek megfelelően javította a szöveget (**g**²). Legfontosabb engedménye az lehetett, hogy a nemes családok felsorolását kiiktatta az általános rész politikai tagozatából. Legalábbis erre enged következtetni, hogy a 6. fejezetben, amelyben a Kancellária hivatkozása alapján ez a jegyzék szerepelhetett, inkább a főúri családokat, illetve a főispánokat nevezte meg, míg a köznemesek közül csak egy-kettőt emelt ki.¹⁵

¹⁰ L. *Fejér vármegye c.*

¹¹ L. uo.

¹² BÉL 1993 nr. 605.

¹³ A falvakkal kapcsolatban tett megjegyzések esetében a hivatal által kifogásolt részeket teljesen ráillenek a **C** vonatkozó részre. L. BÉL 1993 nr. 605., ill. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 131r–141r passim.

¹⁴ A megjegyzéseket l. BÉL 1993 605.

¹⁵ L. **K** pp. 49–57.

Emellett a hivatal figyelmeztetésére pontosította a Zichy családról írtakat,¹⁶ és – meglepő módon – kihagyta a Bakács famíliát a fejezetből. Szintén változtatott a szövegen a Kancellária három további kisebb korrekciós javaslatára,¹⁷ de a többi között figyelmen kívül hagyta a kuriális falvakkal kapcsolatban emelt kifogást. Bél tehát, ahogyan más vármegyeleírásoknál sem, itt sem hajtotta végre a hivatal összes korrekcióját.

6: A szöveg tehát valamikor 1736 elején készült, javításai pedig a kancelláriai revízió elküldése (1736 április) után.

h

1: -

2: [Comitatus Simigiensis]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Somogy vármegye leírása.

5: Miután 1736 áprilisában a Kancelláriától visszaérkezett a leírás az észrevételekkel együtt, Bél Mátyás – mint láttuk – elvégezte rajta a javításokat. Ezt követően bizonyára letisztáz(ta)ta a módosított változatot, majd ugyanezen év augusztus 13-án elküldte nyolc másik vármegyeleírással együtt a Helytartótanácsnak, illetve rajtuk keresztül a vármegyének.¹⁸ A hivatal 1736. aug. 17-én küldte tovább az iratot; a mellékelte levelét az 1736. szept. 5-i közgyűlésen olvasták fel, s Bél művének átnézésére egy bizottságot jelöltek ki.¹⁹ 1738. jan. 20. körül Bél kérte a Helytartótanácsot, hogy többek között Somogy vármegyét is sürgesse a revízióval.²⁰ Ez bizonyára meg is történt, mert a vármegye 1738. febr. 11-i közgyűlésén arról határoztak, hogy a bizottság munkájáról a jegyzőnek be kell számolnia a következő közgyűlésen.²¹ Ez az 1738. márc. 30-i közgyűlésen meg is történt: a jegyző azt közölte, hogy a műben szó van a vármegye határaitól, és földesúri jogokról, s ezek teljeskörű megismeréséhez el kell halasztani a revíziót.²² Időközben Bél szeptember 2-án újabb sürgető levelet írt a Helytartótanácsnak,²³ de nem biztos, hogy a kormány szerv ebben az esetben is tolmácsolta kérését.

Az elküldött kézirat nem maradt fenn (**h** betűvel jelöltük), de közvetett másolatban igen. A vármegyeiek ugyanis vélhetően lemásolták Bél művét (l. **i**), és ezután írták le megjegyzéseiket (**[re]**^a), amelyekről – vagyis magáról a leírásról és a megjegyzésekről – szerencsénkre egy újabb másolat készült (l. **L**). A vármegye megjegyzéseiből kiderül, hogy 1739. május 30-án a kijelölt személyek végre elvégezték a javítás munkáját.²⁴ Lelkiismeretesen végigolvasták Bél művét, és meglehetősen sok

¹⁶ L. uo. p. 51.

¹⁷ Így pl. miután a Kancellária megjegyzi, hogy Szentbalázs községben bizonyára nem Szent Baltazár napján van búcsú, ahogy Bél írja, hanem a község nevéből következően Szent Balázs napján, ő ennek megfelelően átjavítja a szent nevét. L. uo. p. 187.

¹⁸ L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. BÉL 1993 628.

¹⁹ „Erga Intimatum 17mae Mensis Augusti opus Historicum Bellianum intuitu exponendarum reflexionum praeominatae deputationi concreditum habetur.” L. SML IV 1 b Közgyűlési jegyzőkönyvek, Protocollum 6. (1736–1741) pp. 17–18. A „fent megnevezett” bizottságot nem találtuk a jegyzőkönyvben.

²⁰ L. BÉL 1993 nr. 699.

²¹ „Circa opus Bellianum interventae deputationis reflexiones ordinarius Notarius, ad futuram Congregationem referet.” L. SML IV 1 b Közgyűlési jegyzőkönyvek, Protocollum 6. (1736–1741) p. 593.

²² „Intuitu operis Beliani Domino ordinario Notario reflexiones deputationis, quoad partem dicti operis elaboratas referente, si quidem observaretur per antelatum opus limites Comitatus involutos iurisdictionesque Dominales eidem inclusas haberí, ad quorum plenam exactamque notitiam necesse censebatur revisionem operis, & observationem ad uberiorem (ulteriorem?) concursum differri.” Uo. p. 667.

²³ BÉL 1993 nr. 730a.

²⁴ L. **L** p. 143.

megjegyzést tettek (még l. [re]^a). Erről a soron következő, 1739. jún. 3-i közgyűlésen is szó esett: a bizottság munkája 6 napig tartott, ezért annak tagjai ennek megfelelő napidíjat kaptak a vármegyétől.²⁵ Az azonban nem világos, hogy a vármegye miért csak három év múlva, 1742. március 18-án küldte vissza a leírást és a hozzá fűzött észrevételeket.²⁶ Mindezt a Helytartótanács szeptember 11-én továbbította a szerzőnek,²⁷ aki, amint az a Szarka-féle másolatból (**K**) kiderül, többnyire végrehajtotta a vármegye javításait (még l. [re]^a).

6: Az alapszöveg 1736 nyarán készült el, míg a javítások 1742 után.

[re]^a

1: -

2: [Reflexiones deputatorum Simighiensium.]²⁸

3: (A kézirat nem található, másolatban maradt fenn, l. **L**)

4: A vármegye által Bél munkájának revíziójával megbízott személyek, Tóti Lengyel Gáspár törvényszéki ülnök (mint elnök), Szentimrei [Szabó?] Ferenc Xavér veszprémi kanonok, illetve Guáry Gábor és Csányi Ferenc ugyancsak törvényszéki ülnökök 1739. máj. 30-án, Marcaliban készített megjegyzései Somogy vármegye leírásához.²⁹ „Általános visszajelzések” (*Reflexiones Generales*) című bevezetőjükben nemtetszésüket fejezték ki amiatt, hogy Bél a vármegye határaival, illetve az egyes települések birtokviszonyaival foglalkozik, mivel ebben későbbi jogsérelem lehetőségét látták (pp. 143–144.). Mindezeket előrebocsátva úgy vélik, ez a mű nem elég „elővigyázatos” (*cautum*) ahhoz, hogy a vármegye átnézze; de mivel a Helytartótanács parancsolta, mégis átnézték a művet, és szükségszerűen leírták a megjegyzéseiket.³⁰ Ezután oldalszám és fejezetszám szerint sorolják fel a megjegyzéseket.

5: A szöveg közvetett másolatban maradt fenn (l. **L** pp. 143–150.). Amint az a Szarka Ferenc által másolt példányból (**K**) kiderül, Bél nagobbbrészt végrehajtotta javításait, különösen a birtokosok, birtokviszonyok tekintetében.³¹

6: 1739. máj. 30.

i

1: -

2: [Comitatus Simigiensis]

3: (A kézirat nincs meg)

²⁵ „Tandem ordinata in opere Revisionis Operis Beliani deputatio munus suae Commissionis Inelyto Comitatus retulit, qua in Deputatione desudantibus Dnis Gasparo Lengyel Praesidi Reverendissimo Dno Francisco Szabo assessoribus Gabrieli Guary Francisco Csáni secundum insumptos 6 dies Dnus Gralis Perceptor Georgius Antal in Comformitate Determinationis Cottensis Diurna ex Cassa exsolvat commissum est.” L. SML IV 1 b Közgyűlési jegyzőkönyvek, Protocollum 6. (1736–1741) p. 1156.

²⁶ A vármegye levelét l. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. f. 10. (6. sz.).

²⁷ L. BÉL 1993 Függ. VIII/6.

²⁸ Tartalom alapján adott cím.

²⁹ L. **L** p. 143. Még l. a 25. jegyzetet.

³⁰ „Unde praemissis Observationibus praehabitis licet quidem praesens Historicum Opus videretur nobis non esse cautum ut per Comitatum revideretur; cum tamen id ipsum per Excels. Regium Locumtenentiale Consilium Comitatus inunctum haberetur, ea ex reflexione idem revisum erat, interventasque eatenus paralellesque observationes ordine subsequenti apponere necessum fuit.” L. **L** p. 144.

³¹ A vármegyeiek a kaposi járás falvaihoz sok javítást írtak. Például: „Pag. 56. Hollád loco *Christophori Festetich* ponatur *Archi Capituli Strigon.* Ibid. loco Vórs *Festetichianum* ponatur *Franc. Csányi* et loco *colonis frequens* ponatur *exigua.*” A Szarka-féle másolatban látható, hogy Bél mindezt tudomásul vette: „Hollád... vicus itidem parvus *Archi Capituli Strigoniensis.*” Majd alább: „Vórs possessio *Francisci Csányi exigua.*” L. **K** p. 96. Bél a vármegye egyéb észrevételeit is nagyrészt elfogadta.

- 4: Somogy vármegye leírása.
 5: A vármegye vélhetőleg lemásolta Bél művét, majd ebbe jegyezte le, illetve ehhez fűzte hozzá megjegyzéseit. Erről (a másolatról és a megjegyzésekről) készült egy újabb másolat 1810-ben (l. **L**).
 6: 1739. máj. 30. körül (l. **[re]**).

[re]^b

- 1: -
 2: **[Reflexiones deputatorum Simighiensium.]**³²
 3: (A kézirat nem található)
 4: A vármegyei bírálók megjegyzései (l. **[re]^a**).
 5: A vármegyeieknek kellett készíteniük egy másolatot megjegyzéseikről (az eredetit elküldték); valószínűleg az általuk lemásolt Bél-leírás végére illesztették. Erről készült az **L** példány vonatkozó része (még l. **[re]^a**).
 6: 1739 máj. 30. után (l. **[re]^a**).

K

- 1: EFK Hist. I. ddd.
 2: **Matthiae Belii Comitatus Simeghiensis... Descripsit Franc. Szarka de Lukafalva**
 3. **Jan. 1772.**
 3: 214 pp. 380x240 mm.
 4: Somogy vármegye leírása.
 5: Szarka Ferenc által készített másolat. Mint azt fentebb bizonyítottuk, kétségkívül a vármegyei vizsgálatot megjáró példányról készülhetett (l. **h**, **[re]**), de legalábbis egy olyan példányról, amely tartalmazza a vármegyei javításokat.
 6: 1772. (l. a címet).

L

- 1: Csurgói Ref. Gimn. Kt. K 76.
 2: **Descriptio Inclyti Comitatus Simighiensis cura & studio Matthiae Beél adumbrata. cui Reflexiones Ipsiusmet Comitatus, Appendicis loco adnexae sunt. Ex Collectione Stephani Sárközi de Nádasd. Nagy Bajomini. 1810.**
 3: 150 pp. 238x190 mm.
 4: Somogy vármegye leírása Béltől, illetve a vármegyeiek hozzá fűzött észrevételei.
 5: Az 1810-es évszám vélhetően a másolat készítésének idejét (és Nagybjom a helyét) jelenti. A másolat nyilvánvalóan a vármegyének elküldött példányról (**h**), illetve annak másolatáról (**i**), valamint a vármegye megjegyzéseiről (**[re]**) készült. A kézirat tulajdonosa nádasdi Sárközy István (1759–1845), 1785-től folyamatosan a vármegyei tisztkar tagja: aljegyző, adószedő, főadószedő. 1824–1836 között somogyi másodalispán.³³ Művelt nemesember volt, bibliotékáját és kézirateit a csurgói református kollégiumra hagyta,³⁴ ahol ma is megtalálható a kézirat.³⁵ Bár a kézirat elkészítésének körülményeiről a címadatokon kívül nem tudunk többet, de Sárközyt nyilván érdekelte a vármegyei irattárban talált Bél-féle leírás, ezért másol(tat)hatta le.

³² Tartalom alapján adott cím.

³³ L. CSÁNKI: Somogy vármegye 627.

³⁴ ADORJÁN–SZABÓ 1999 8.

³⁵ Uo. Csurgó, nr. 72.

6: 1810.

M

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3374.

2: **Matthiae Belii Notitia Comitatus Simigiensis a Georgio Gyurikovits ex Exemplari Biblioth. Primatialis Tit. I. ddd. descripta.**

3: 62 ff. 380x240 mm.

4: Somogy vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata a Szarka-féle példányról(**K**).³⁶

6: 1820-as, 1830-as évek.

IV. Összefoglaló adatok

Közreműködők: Matolai János (l. **D**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**g**), vármegyei (**h**, [**re**]^a)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **K**

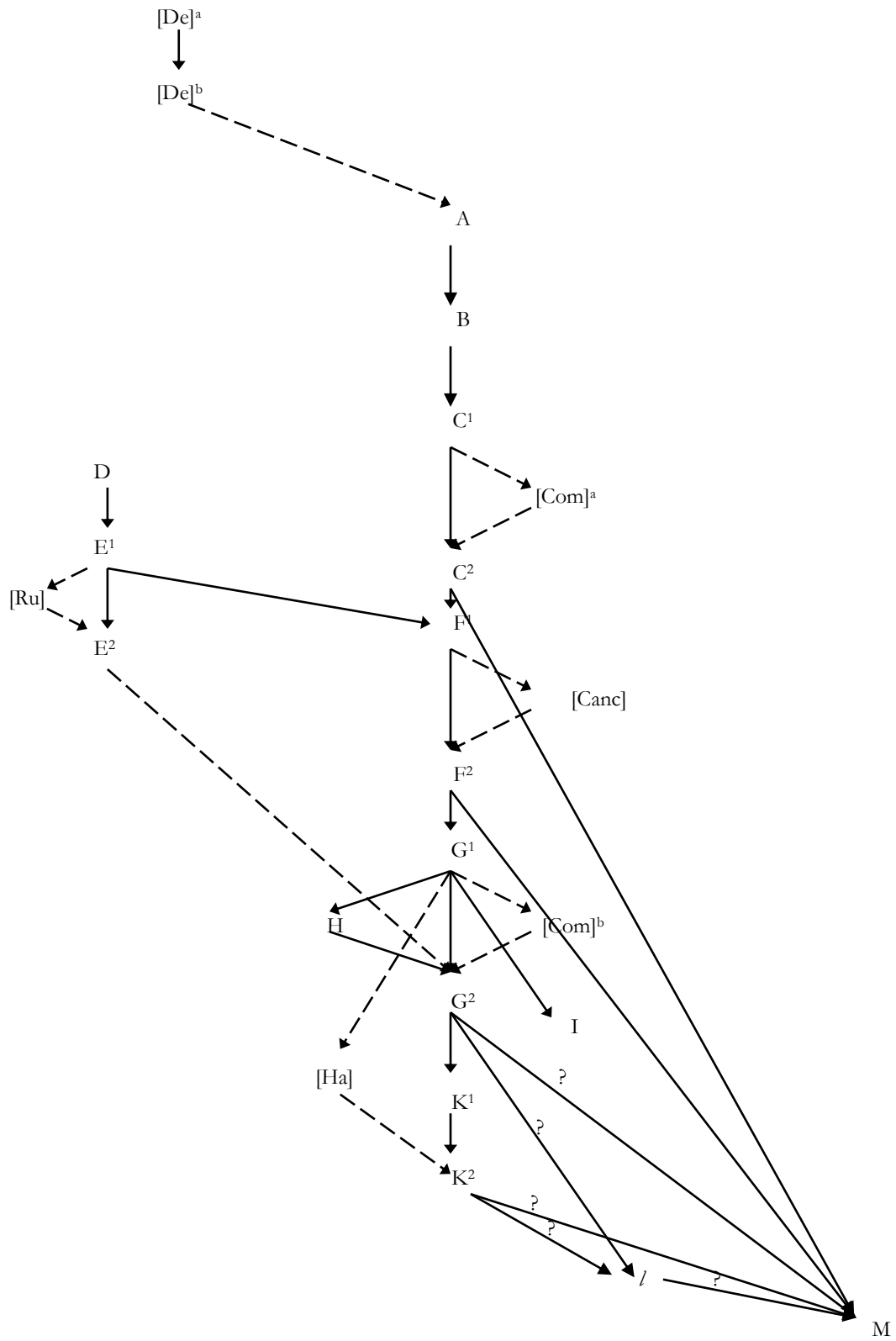
Fordítás: BÉL 1943 185–200. [részleges, főként a Balatonra és környékére vonatkozó részek]

Irodalom: LUKÁCS 1943.

³⁶ L. a címet, benne a Szarka-féle irat jelzetét (I. ddd). Valóban a **K** másolata: ezt igazolja, hogy a vármegyei javaslatokat a **K**-hoz hasonlóan tartalmazza, így pl. Hollád falunál. L. **M** f. 26r. Még l. a 31. jegyzetet.

Sopron vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Az 1710-es évek végén valaki anyagot gyűjtött Bél Mátyásnak ([Del]^a, [Del]^b), amely anyagot felhasználta az első fogalmazvány (A) készítője, Bél fő munkatársa, Matolai János (1725 után). Erről tisztázatot készült (B), amelybe Bél már darsztikusan „belenyúlt”. Erről újabb másolatot készített Bél valamely írnoke (C), amelyet a tudós a vármegyébe küldött 1728-ban; itt valaki írt néhány megjegyzést a szöveghez ([Com]^a), amellyel új szövegállapot jött létre (C²). Megjegyzendő, hogy nemcsak szövegjavítások vannak „gazdátlanul”, hanem Bél levelezése alapján ismerünk egy olyan személyt is, aki lektorálta Sopron vármegye leírását, csak éppen nem azonosítható, hogy melyik példányt. Ez a személy Ruisz János Kristóf tanító, később soproni városhíró és polgármester, akitől Bél 1730-ban kérte vissza a sopron vármegyei várak leírását Haynóczi Dánielen keresztül.¹

Időközben pótolni kellett Ruszt város leírását, amely eddig hiányzott a leírásból. Bél saját kezűleg írta meg a város ismertetését (D), amelyet letisztáztatott (E¹), és elküldte a ruszti városi tanácsnak ellenőrzésre. A szöveg talán nem érkezett vissza időben, mert a soron következő teljes vármegyeleírásba (F) a városleírás javítatlan szövegállapota került bele (E¹). A vármegyeleírás új példánya (F¹) nagy valószínűséggel a Kancelláriára ment 1729-ben, amelynek 1731-ben elküldött kifogásait Bél ebben a példányban hajtotta végre (F²). Erről újabb tisztázatot készült (G¹), amelyet Bél 1736-ban elküldött vármegyei ellenőrzésre ([Com]^b). A vármegyeieknek igen ellenszenves volt Bél egész munkája, de elvégezték a javítást. E leírás képezhette továbbá az alapját egy újabb ruszti vizsgálatnak, amely egy iratküldeményben – benne a vármegyeleírás egy részének másolatában – testesült meg (H). A vármegyének küldött példányról (G) készített másolatot Johann Wilhelm Deccard soproni orvos 1743-ban (I), és ezt a kéziratot (G) láthatta Haynóczi Dániel is, aki szintén 1743-ban jelentős mennyiségű kiegészítést írt Sopron leírásához ([Ha]). Nyilván ez utóbbi ösztönözte Bélt, hogy csak Sopron város leírását a vármegyénél járt és javított példányról (G¹) újból letisztáztassa (K¹), amelybe aztán saját kezűleg, átfogalmazva „beledolgozta” Haynóczi tartalmas megjegyzéseit és az általa küldött forrásokot (K²). Gyurikovits egy elég zavaros másolatot készített a leírásról (M): egyrészt nyilván az ismert példányokról – C, F, G, K – készítette azt (a C és az F példányt maga is említi), de egy többlet arra enged következtetni, hogy esetleg egy elveszett későbbi példányt is felhasznált (l).

III. A kéziratok ismertetése

[De]^a

1: EFK Hist. I. bbb. 3^r–8^v

2: **Descriptio Comitatus Sempronensis.**

3: 6 ff. 210x165 mm.

4: Sopron vármegye leírása ismeretlen szerzőtől. Tematika: kiterjedés, járások szerint városok, falvak, folyók, uradalmak, úthálózat. Korai adatgyűjtés lehet Bél számára.

5: Ismeretlen kéz írása, nyilván ugyanazon kéz javításaival (f. 1v, 6r, 8r).

6: 1710-es évek vége.

[De]^b

¹ Ruisz János Kristófra I. I. köt. 100.

- 1: EFK Hist. I. bbb. ff 1^r–2^v, 11^r–15^r
2: Descriptio Comitatus Semproniensis.
 3: 7 ff. 210x165 mm.
 4: Sopron vármegye leírása ismeretlen szerzőtől.
 5: Az előző kézirat ([De]^a) tisztázata.² Bél (illetve Matolai) felhasználta a leírás első változatában.³
 6: 1710-es évek vége.

A

- 1: EFK Hist. I. yy.
2: Comitatus Semproniensis.
 3: 48 ff. 330x210 mm.
 4: Sopron vármegye leírása.
 5: Matolai János kézírása, menet közbeni javításokkal. Kétségkívül ő a szerzője a kéziratnak, amit az is erősít, hogy a soproni borokról is készített értekezést Bélnek.⁴
 6: 1725 után.⁵

B

- 1: EFK Hist. I. aaa
2: Comitatus Semproniensis.
 3: 79 ff. 325x205 mm.
 4: Sopron vármegye leírása.
 5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Az előző kézirat (A) tisztázata, annak javításai itt már alapszövegben vannak.⁶ Bél jelentős mértékben javította, kiegészítette a kéziratot (itt végezte el a szokásos nagymérvű korrekcióját a Matolai-szövegen).
 6: 1725 u.

C

- 1: EFK Hist. I. xx
2: Historia Comitatus Semproniensis.
 3: 79 ff. 325x205 mm.
 4: Sopron vármegye leírása.
 5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Az előző kézirat (B) tisztázata.⁷ Bél bizonyosan valamilyen vármegyei ellenőrzésre szánta, ugyanis a szöveg elejére odamásoltatta a Kancellária 1728. márc. 5-én kelt levelének egy részletét, amelyben a hivatal a

² Az előző kézirat javításai itt már alapszövegben. Így pl. a pótlás, amely az előző kéziratban van (falvak között: „6. Egyed” [margón, betoldásjellel] l. [De]^a f. 8r), itt már főszövegben szerepel (l. [De]^b f. 14r).

³ Bél Mátyás bizonyos mértékben felhasználta e jegyzeteket. Így pl. az ismeretlen szerző említi az ún. Aniensei-feliratot (f. 1^v), ezt a következtetést vonva le belőle: „*Ex qua inscriptione elucet urbem Semproniensem adhuc Augusti temporibus a Romanis fuisse inhabitatam*”. (f. 2^r) Bél Mátyás, pontosabban Matolai János ezt így veszi át: „*Alii ex vetustis Romanorum monumentis, quae effossa hinc et illinc occurrerunt, certius colligunt, Augusti iam temporibus urbem a Romanis esse inhabitatam*”. L. A f. 15r–v.

⁴ L. I. köt. 52.

⁵ A rossz időjárást hozó évekről Sopronnal kapcsolatban ezt írja: „Talis erat annus 1716. noxius vuis, vti et annus 1724. et 1725. quibus grando multum damni passim adtulit”. L. A f. 22r.

⁶ Még l. TÓTH 2001 236–237.

⁷ Uo. 237.

vármegyéktől való előzetes adatkérésre utasította őt. A kézirat vélhetőleg eljutott a vármegyébe, mert egy-két megjegyzés van benne, amely helyi korrektorra utal (családfán: **[Com]**⁸).

6: 1728–1729.⁹

D

1: EFK Hist. I. ccc nr. 1.

2: III. Rustinum.

3: 13 ff. 330x210 mm.

4: Ruszt város leírása.

5: Bél saját kezű fogalmazványa. Az eddigi iratokból hiányzott Ruszt leírása. Ezt Bél pótolta (a fejezetszámot is feltüntette, mutatván, hova való a szöveg a leírásban).¹⁰

6: 1728.¹¹

E

1: EFK Hist. I. ccc nr. 2.

2: III. Rustinum.

3: 14 ff. 330x210 mm.

4: Ruszt város leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Az előző kézirat (**D**) tisztázata.¹² Bél elküldte Ruszt városi tanácsának javítás, ellenőrzés céljából: erről árulkodik az előzéklapon lévő szöveg.¹³ A kéziratot valaki átnézte, javította (családfán: **[Ru]**), de abból Bél csak egy korrekciót vett figyelembe, azt is nem a következő, hanem egy későbbi változatban (**G**).¹⁴

6: 1728–1729.

F

1: EFK Hist. I. uu ff. 1–78.

2: Comitatus Semproniensis.

3: 78 ff. 330x210 mm.

4: Sopron vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Az 1728–1729-ben készített kézirat (**C**) tisztázata, továbbá tartalmazza a letiszázott Ruszt-leírás javítatlan szövegét (**E**) is.¹⁵ Nagy valószínűséggel e kéziratot küldte el Bél a Kancelláriára 1729. április 25-én.¹⁶ A Kancellária 1731. április 17-én elküldött kifogásainak¹⁷ (családfán: **[Canc]**) ugyanis a pozsonyi tudós ebben a kéziratban tett eleget.¹⁸

⁸ Uo. 244–247. A mondott levélrészletet – egyfajta „nyomásgyakorlásként” – Bél más leírások példányaira is rámásoltatta. L. *Békés vármegye A*, *Csanád vármegye A*.

⁹ Uo. 245–247.

¹⁰ Uo. 247–248.

¹¹ Uo. 248.

¹² Uo. 238. 21. jegyz.

¹³ „Inclyto Liberae Regiaeque Ciuitatis Magistratui Grauiissimo ad reuidendum, augendumque mittit Matthias Bel Auctor”. L. **E** [előzéklap].

¹⁴ TÓTH 2001 247–248.

¹⁵ Uo. 238.

¹⁶ L. BÉL 1993 nr. 378.

¹⁷ Uo. nr. 405.

¹⁸ TÓTH 2001 249.

6: Az alapszöveg a Kancelláriára való elküldés, tehát 1729. ápr. 25-e előtt készült, míg a javítások a kézirat visszaküldése, vagyis 1731 áprilisa után, sőt, egy részük 1733 után.¹⁹

G

1: EFK Hist. I. vv., Hist. I. uu. ff. 79–82.²⁰

2: Comitatus Soproniensis.

3: 168 pp. 300x210 mm.

4: Sopron vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Az előző kézirat (**F**) tisztázata.²¹ Vélhetően ezt a kéziratot küldte el Bél 1736. jan. 27-én a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének.²² A Helytartótanács január 31-én továbbította a példányt; a hivatal levelét az 1736. febr. 27-i közgyűlésen olvasták fel.²³ A vármegye sokáig semmit nem tett az ügyben. Bél kérésére a Helytartótanács 1738. jan. 24-én ráírt a vármegyére, sürgetvén a leírás kijavítását: a levelet a márc. 6-i közgyűlésen olvasták fel. A vármegyeiek a leírás átnézése ügyében bizottság felállításáról döntöttek, amelynek tagja volt többek között Hand János György, az Esterházyak vármegyei közgyűlésre küldött megbízottja; a vármegyei jegyző; Bogyay László törvényszéki ülnök; Bolla Zsigmond szolgabíró; Nagy Pál pénztárnok; és nem utolsósorban Kramer György, Sopron polgármestere. A bizottságnak előírták, hogy márc. 26-án Sopronban üljön össze, és a márc. 31-én, a következő közgyűlésen számoljon be munkájáról.²⁴ Ez így is történt: az adott napon a bizottság beszámolót tartott a munkával kapcsolatos észrevételeiről, amelyeket valószínűleg magában a műben helyeztek el.²⁵ A közgyűlés még aznap az irat és a megjegyzések megküldéséről határozott.²⁶ A levélben a közgyűlés kifejti, hogy bár nagyon rossz véleménnyel van Bél művéről, a javítást elvégezte (családfán: **[Com]**^b). A kéziratban felfedezhetők ennek a nyomai.²⁷ Bél a javításokat tudomásul vette. Emellett egy vélhetőleg ruszti illetőségű személy kiegészítéseit is felhasználta a szöveg módosításakor (l. **H**).

6: Az alapszöveg 1736. jan. 27. előtt, a vármegyei javítások 1736–1738-ban, Bél korrekciói ez után történtek, részben 1740 után.²⁸

¹⁹ Uo. 242.

²⁰ L. BÉL 2001–2006. II. 192. 33. jegyz.

²¹ Uo. 238. 28. jegyz.

²² L. BÉL 1993 nr. 574.

²³ L. GYMSM SL IV I a, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1734–1738 (MOL Mikrofilmtár, 14 109. mf.) pp. 654–655.

²⁴ „2° die 24. Ianuarii Anni currentis emanatum Beliani Historici operis revisionem et remissionem adurgens, cui ut satisfiat ordinata est deputatio pro revisione deputatique sunt Dnus Stephanus Róser qua Praeses Dnus Joannes Georgius Handl qua Celsissimi Principis ad Congregationes et Congressus Comitatus deputatus Legatus, Dnus Notarius, Dnus Ladislaus Bogyay Tabulae Iudriae Cottus Assessor, Dnus Sigismundus Bolla Iudlium Dnus Paulus Nagy Fiscalis Dnus Georgius Kramer L.R. Civ. Soproniensis Consul conclusumque ut haec Deputatio in memorata Civitate Soproniensi 26. Currentis Mense Martii congregatur, revisionemque perficiat et 31. ejusdem mensis in congregatione deferat.” GYMSM SL IV I a, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1738–1741 (MOL Mikrofilmtár, 14 110. mf.) pp. 85–86.

²⁵ A jegyzőkönyv ezt sugallja. L. a következő jegyzetet.

²⁶ „Retulit Deputatio pro revisione Operis Beliani ordinata observationes, in eodemque opere factas, iisdem perlectis, ordinatum ut idem opus cum observationibus Excelso Consilio remittatur.” Uo. p. 138.

²⁷ L. TÓTH 2001 250–251., ill. TÓTH 2006 241–242. Érdekesség, hogy Czompó Sándor magyar nyelvű üdvözlő beszéde az új főispánhoz, amelyet Bél e példányban – utólagos pótlásként – teljes terjedelmében közölt (L. BÉL 2001–2006 I. 59–62.), a közgyűlési jegyzőkönyvben is megtalálható. L. GYMSM SL IV I a, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1734–1738 (MOL Mikrofilmtár, 14 108. mf.) pp. 524–533. Ez is azt erősíti, hogy a kiegészítések a vármegyétől származhatnak. Emellett a falvakra vonatkozó, idegen kézzel írt megjegyzések is vármegyei ellenőrök sejtetnek. L. **G** pp. 152, 159.

²⁸ TÓTH 2001 242.

H

1: OSZK Quart. Lat. 256.

2: **Comitatus Semproniensis.**

3: 76 ff. 220x170 mm.

4: Részben Sopron vármegye kivonatos leírása – az általános rész, valamint Sopron és Ruszt ismertetése (ff. 1–60.) –, részben egyéb, főként Ruszt városára vonatkozó dokumentumok.²⁹

5: Feltehetően Ruszt városból készített valaki ilyen kivonatos leírást Bél kéziratáról, amely minden bizonnyal a **G** volt. Ehhez csatolt néhány dokumentumot, továbbá néhol magát a leírást is kiegészítette. Talán a vármegyei ellenőrzés során jutott el a **G** kézirat Rusztra is. Bél néhány helyen figyelembe vette – a **G** kéziratban – az ismeretlen személy módosításait.³⁰

6: 1736–1738.

I

1: Evangélikus Országos Levéltár V. 31. pp. 1–43.

2: **Succinta Semproniensis Comitatus Descriptio.**³¹

3: 43 pp.

4: Sopron vármegye leírásának általános része, a kéziratot lemásoló Johann Wilhelm Deccard kiegészítéseivel.

5: Johann Wilhelm Deccard által készített másolat.³² A vármegyei ellenőrzésre küldött példányról (**G**), esetleg azzal megegyező másolatról készült.³³

6: 1743.³⁴

[Ha]

1: EFK Hist. I. bbb ff. 16–34v.

2: **Observationes ad historiam civitatis Sopron.**³⁵

3: 19 ff. 210x165 mm.

4: Haynóczi Dániel soproni evangélikus rektor megjegyzései Sopron város Bél által készített leírásával kapcsolatban.³⁶

5: Haynóczi Dániel sajátkezű írása. Valószínűleg a vármegyei ellenőrzésre küldött példányt (**G**) látta, s ez alapján írta megjegyzéseit.³⁷

6: 1743.³⁸

K

1: EFK Hist. I. zz.

2: **Pars Specialis.**

²⁹ Részletes felsorolásukat l. SZELESTEI 1984 nr. 646.

³⁰ TÓTH 2001 238, 242, 249–250.

³¹ Az előzéklapon lévő cím. A szöveg elején már a Bél-féle cím olvasható: „Comitatus Semproniensis...”.

³² A kézirat címlapján: „Possessor Ioann. Guiliel. Deccardus M. Doctor m. propria Anno 1743.”

³³ TÓTH 2001 238.

³⁴ L. az előző jegyzetet.

³⁵ Szelestei N. László által adott cím. L. SZELESTEI 1984 nr. 228.

³⁶ L. TÓTH 2001 234–235, 252., ill. TÓTH 2006 242–245.

³⁷ L. TÓTH 2001 238–239.

³⁸ Uo. 242.

3: 45 [73!] ff. 370x235 mm.

4: Sopron vármegye leírásából Sopron város leírása.

5: Ismeretlen kéz tisztázata. A vármegyei ellenőrzésre küldött példány javított változatáról (G²) készült. Bél nagymértékben bővítette, kiegészítette a kéziratot, főként Haynóczi megjegyzései ([Ha]), valamint az általa elküldött kéziratok – így Lackner Kristóf önéletrajza – alapján.³⁹

6: 1743 u. (l. [Ha]).

I

L. M.

M

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3776.

2: **Notitia Comitatus Soproniensis geographico-historica a Mathia Belio elaborata et a Georgio Gyurikovits locupletata A° 1822.**

3: 137 ff. 380x240 mm.

4: Sopron vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata. Saját szavai szerint részben a „ruszti példányról” (H) másolt,⁴⁰ s ezt egészítette ki a C, majd a teljesebb F példány többleteivel.⁴¹ Ám később felfedezhette a későbbi példányokat is, ugyanis részben az utolsó teljes szövegváltozatot (G²),⁴² valamint Sopron új leírását (K) is követte, az utóbbi esetben kissé zavarosan, mert előbb leírja a teljes szövegben lévő változatot, már ami a várostörténetet illeti (ff. 24–31.), majd külön bemásolja az új leírásban (K) lévő pótlásokat (ff. 32–66). Van benne viszont egy olyan szövegrészlet, amely nincs benne egyik korábbi változatban sem, és stílusából úgy tűnik, hogy Bél írta.⁴³ Ezért esetleg egy kései változatot is feltételeznünk kell (I), amely a legkésőbbi teljes szövegváltozat (G) és Sopron új leírása (K) alapján készült. Bár ezt a feltételezést számos más tényező gyengíti, így pl. az, hogy ebben az esetben miért olyan zavaros Sopron város leírásának a szövege?

6: 1822.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (A); ismeretlen (D, [Ru]); ismeretlen (H); Haynóczi Dániel ([Ha]), Ruisz János Kristóf (?)⁴⁴

Ellenőrzés: vármegyei ([Com]^a, [Com]^b); kancelláriai ([Canc])

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: G, K

³⁹ Uo. 239, 242–243, 252–253., ill. TÓTH 2006 245–252.

⁴⁰ L. M f. 79r.

⁴¹ Ezt szintén ő maga írja. L. uo. f. 123v, 125r.

⁴² Így pl. benne van a főispáni beavatás ff. 12–20; és a Langer Tantz: ff. 118–119.

⁴³ „Pars Spec. Membrum I. De liberis regiisque civitatibus. Tres sunt liberae regiaeque urbes in Provincia Soproniensis: Sopronium, Kis-Martonium, atque Rustinum [ezután utólagos betoldásban:] quarum prima in veterimiss Hungariae urbibus suo quodam iure censetur; duae reliquae in novis habentur, *dignae tamen, quarum pro eo, quo sunt post tot rerum difficultates habitu mentionem faciamus, ut constet, quam duris usae sunt initis, cum primum in Liberarum Regiarumque Urbium ordinem adgregarentur.*” [betoldás vége] *Iam singularum Historiam in compendio dabimus.*” L. M f. 23v. A kurzívval jelzett rész nincs benne korábbi változatokban.

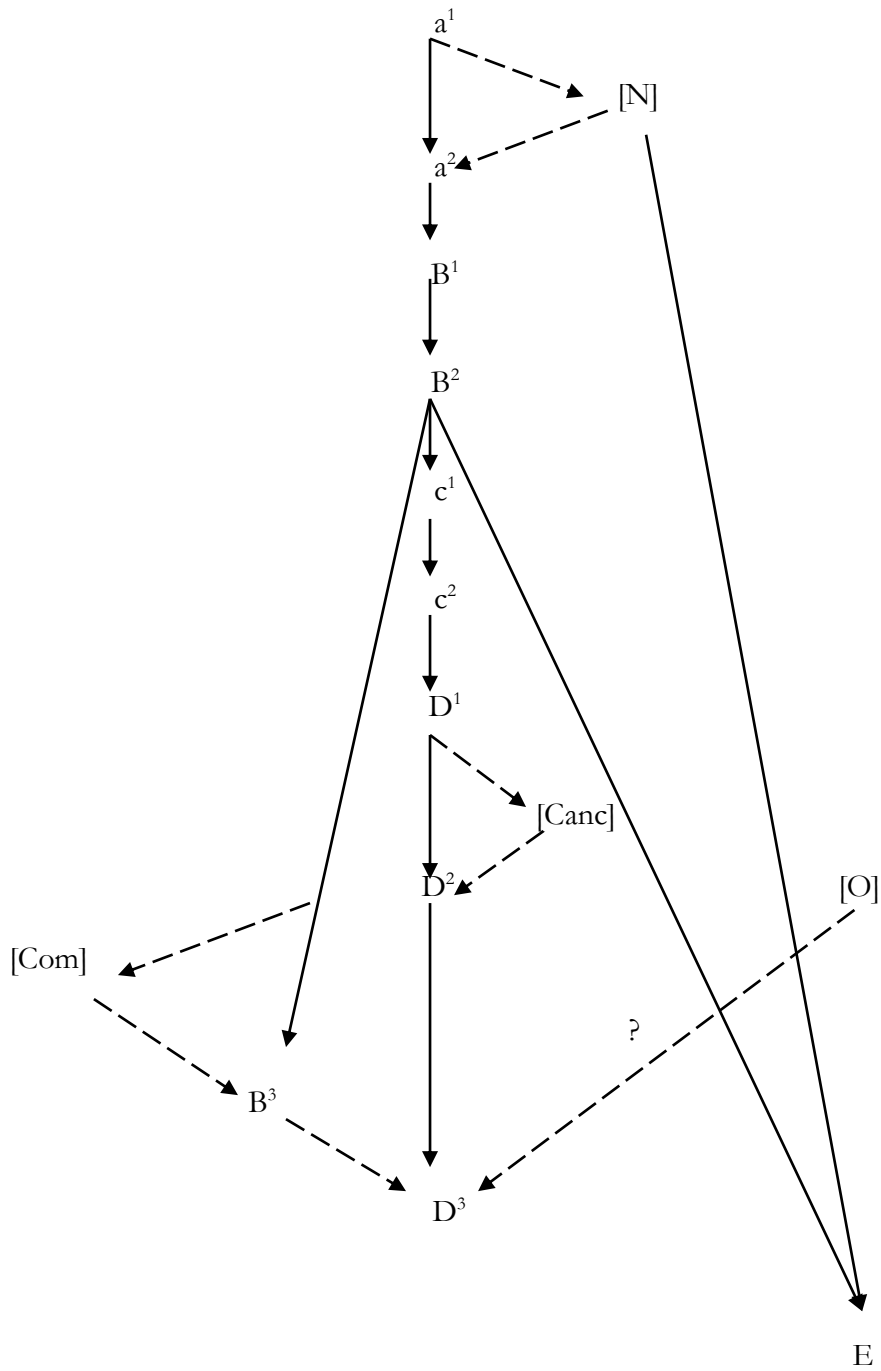
⁴⁴ L. az előző fejezetet.

Fordítás: BÉL 2001–2006.

Irodalom: KINCSES 2001; TÓTH 2001; TÓTH 2006.

Tolna vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Valószínű, hogy Matolai János gyűjtött információkat Bél számára a területen; ezek alapján Bél valamikor 1726 után látott hozzá Tolna vármegye leírásához, s készítette el az első változatot (l. **a**¹). Ezt a fogalmazványt bemutatta egy feltehetően helybéli embernek, aki elkészítette hozzá megjegyzéseit (**N**). Bél a megjegyzéseket nagyrészt figyelembe véve javította a szöveget (**a**²), majd erről tisztázatot készített (**B**¹). E változatnak még voltak formai hiányosságai: nem volt kész a Politikai tagozat tartalomjegyzéke, illetve margójegyzetei, továbbá a különleges részben szintén hiányoztak a margójegyzetek. Ezt pótolta egy ismeretlen kéz (**B**²). Ezután feltehetőleg egy tisztázatot készült erről is (**c**¹), amelyen Bél elvégzett néhány javítást (**c**²), majd ennek másolatát (**D**¹) 1729 áprilisában elküldte a Kancelláriának. A Kancellária 1731-ben visszaküldte az iratot észrevételeivel együtt, és ennek megfelelően Bél javította és pótolta a szöveget (**D**²). Négy év múlva, 1735 szeptemberében eljuttatta a Helytartótanácsnak a leírást, hogy ellenőriztesse a vármegyével. Végül a vármegye a korai **B** kéziratot kapta meg és látta el megjegyzésekkel, talán azért, mert az első elküldött irat valószínűleg elkallódott és Bél a **B**-t küldte el helyette, vagy mert a kevés módosulás miatt ezt a korai szöveget is megfelelőnek látta erre a célra (még l. **B**). A vármegye 1738-ban küldte vissza megjegyzéseivel a kéziratot, amelybe beleírta megjegyzéseit (**B**³). Ezután Bél valamikor visszakapta a leírást és részben ez alapján javította a fejlettebb „kancelláriai” példányt (l. **D**³). Gyurikovits György a **B** példányról és az időben korábbi megjegyzésekről (**N**) másolatot készített, illetve készített (**E**).

III. A kéziratok bemutatása

a

1: -

2: [**Historia Comitatus Tolnensis**]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Tolna vármegye leírása.

5: A Tolna vármegye leírásáról szóló, első fennmaradt kézirat (l. **B**) végén található még néhány oldal, amelyen egy ismeretlen kéz megjegyzéseket fűz „Tolna vármegye történetéhez” (l. **N**). Az **N** írója azonban nem a **B**-hez, hanem egy nála korábbi változathoz írt észrevételeket, amelyeket a **B**-ben már maradéktalanul, főszövegben figyelembe vettek.¹ Ezt a korábbi változatot egyébként az **N** írója a megjegyzések írásakor legtöbbször szó szerint is idézi, illetve a szerkezetet is vázolja, amelyekből megállapítható, hogy ez a korábbi változat (**a**) a **B** közvetlen elődje volt. Feltételezhető tehát, hogy Bél valakinek odaadta ezt az első változatot átnézésre (**a**¹), aki elkészítette hozzá a megjegyzéseket (**N**), s ennek alapján a szerző javította a szöveget (**a**²), majd

¹ Pl. az **N** írója idézi a III. §.-ban Bél szavait, miszerint a *Mons Simontornyensis* (Simontornyai hegység) egy része kiválóan alkalmas búvóhely mindenféle vad számára: „[reliqua...] ferarum omnis generis latebris maxime idonea”, majd ezt írja: „*omnis generis*, item *maxime* esset omittendum, quia dantur loca, alibi magis idonea, et neque omnis generis ferae reperiuntur.” L. **N** p. 61. A **B** pontosan követi az utasítást, minthogy csak ennyi szerepel benne: „reliqua... ferarum latebris idonea.” L. **B** p. 5. A **B** mindebből ugyanilyen lelkiismeretesen betartja az **N** javaslatát.

erről tisztázatot készítettett (**B**¹). Bél adatgyűjtője feltehetőleg Tolnában is Matolai János volt, aki 1726-os körútja során járhatott a vármegyében.²

6: Mivel a **B**-ben kétszer is történik utalás arra, hogy 1726-ban nagy szárazság volt a vármegyében (l. alább), s nincs okunk feltételezni azt, hogy ez az **a**-ban még nem szerepelt, a leírás alapszövege (**a**¹) 1726 után keletkezett, de még 1729 előtt (ekkor küldte Bél az iratot a Kancelláriára, l. alább).

[N]

1: EFK Hist. I. rrr. pp. 61–66.

2: *In Historia Comitatus Tolnensis sequentia sunt notata...*

3: 6 pp. 340x220 mm.

4: Megjegyzések Tolna vármegye leírásáról.

5: Ismeretlen kéz munkája. Fentebb már megállapítást nyert, hogy bár a **B**-szöveghez van csatolva, nem rá vonatkozik, hanem egy korábbi változatra (l. **a**). A megjegyzések írója akkurátusan járt el: pontosan követi a szerkezetet, idézi az általa kifogásolt részt, majd közli ezzel kapcsolatos észrevételeit. Számos alkalommal Bél Mátyás stílusának túlzásait veszi célba, feleslegesnek tartva a szuperlatívuszokat és a pozsonyi tudósra oly jellemző fellengzős jelzőket (l. az 1. jegyzetet). Máskor viszont érdemi megjegyzéseket is tesz és több tárgyi tévedést kijavít, sőt további adatokat közöl. Különösen tájékozottnak tűnik a vármegye birtokviszonyaiban,³ illetve járási beosztását illetően, ami mindenképp valamilyen helyi birtokosra, esetleg tisztségviselőre enged következtetni. Ezt sugallja fegyelmezett hivatali stílusa, illetve a megjegyzések jellege is, amelyek egy kívülállóra, hivatalosan felkért hivatali személyre mutatnak. Mégsem lehetnek ezek a vármegyei tisztikar 1736–1738 körül írt megjegyzései (l. alább), mivel időben sokkal korábbi kéziratra (**a**) vonatkoznak.⁴

6: Készítése – az **a** datálását figyelembe véve (l. fent) – valamikor 1727–1728-ra tehető.

B

1: EFK Hist. I. rrr. pp. 1–59.

2: *Comitatus Tolnensis.*

3: 59 pp. 340x220 mm.

4: Tolna vármegye első fennmaradt leírása.

5: Másolat. Alapszövege (**B**¹) az **a**-szöveg és az ahhoz készített megjegyzések ([N]) alapján készült. Ismeretlen kéz írása. Minden második levelet üresen hagytak benne további javítások céljából. Kiforrott és formai szempontból szinte teljes leírás. Hiányzik viszont még a *Tabula itineraria* a szöveg végéről, illetve egy helyen, a *Membrum Politicum* elejéről a tartalomjegyzék (*Synopsis*).⁵ Emellett számos fejezethez nem készültek margójegyzetek. Datálására, ahogy azt az **a** kapcsán már említettük, jó támpontot nyújt az a két szöveghely, ahol az 1726-ban bekövetkezett rossz időjárásról, illetve szárazságról esik szó.⁶ Az alapszöveg tehát – akárcsak közvetlen elődje (**a**) – 1726 után, de 1729,

² L. **B**. Még l. I. köt. 80–82.

³ Megjegyzni például, hogy Tolna vármegyében nem a Mercy grófnak – mint Bél írja –, hanem az Esterházy-családnak van a legtöbb birtoka, illetve további birtokosokat is felsorol (l. uo. pp. 62–63.), később pedig Bonyhádnál arra figyelmeztet, hogy az nemcsak a Schilson-családé, hanem a Kuny-családé is (l. uo. p. 65.)

⁴ A kancelláriai ellenőrzés (1729–1731) megelőzte a vármegyeit, de a Kancelláriának küldött kézirat (**D**) már tartalmazza az [N]-ben javasolt változtatásokat (sőt, már közvetett előzménye, a **B** is).

⁵ L. uo. p. 17.

⁶ A kukoricával kapcsolatban írja: „Hoc [sc. „triticum Turcicum”] enim A. MDCCXXVI. qui erat sterilissimus, ita profecit, ut, quum reliqua omnia deficerent, sola eius ubertate, famis pericula, agricolae

vagyis a Kancelláriára való elküldés előtt keletkezhetett (l. **D**), mivel a hivatal észrevételeit semmilyen formában nem tartalmazza. Ennél pontosabb datálásra nincs lehetőség.

A **B**-be két különböző kéz készített megjegyzéseket. Az egyik margójegyzeteket írt azok mellé a fejezetek mellé, ahol ezek hiányoztak. Az első ilyen a 22. oldalon van, később, a különleges rész folyamán sűrűn előfordulnak. Az ezekkel a javításokkal kiegészült szövegállapotot neveztük el **B²**-nek. A másik kéz bejegyzései (**B³**) jóval később keletkeztek.

Bél Mátyás, miután 1731-ben a Kancellária – megjegyzései kíséretében – visszaküldte neki Tolna vármegye leírását (l. **D**), hosszabb szünet után, 1735 szeptemberének közepén postázta a Helytartótanácsnak a szöveget, hogy az küldje le a vármegyének revízióra.⁷ 1736. január 27-én már sürgette a hivatalt, hogy siettesse – többek között – Tolna leírásának vármegyei átvizsgálását.⁸ Az irat továbbításával azonban valami probléma lehetett, ugyanis a vármegyei közgyűlés 1736. április 9-én – nyilván a hivatal megkeresésére – jegyzőkönyvbe vette, hogy az iratot még nem kapta meg,⁹ és ugyanezt válaszolta a hivatalnak.¹⁰ Végül azonban mégiscsak eljutott hozzá, mert miután a Helytartótanács ráírt a késlekedő vármegyére,¹¹ 1738. április 21-én egy levél kíséretében visszaküldte a Helytartótanácsnak, közölve, hogy a művet átnézte és helyesbítette.¹²

Az a példány, amely a vármegyéhez eljutott, érdekes módon a korai, általunk **B**-vel jelzett irat volt: ennek üresen hagyott lapjaira (minden második ilyen volt) vezette rá a vármegye a megjegyzéseit (az e megjegyzésekkel kiegészült szövegállapotot nevezzük **B³**-nak). Ezt számos tényező bizonyítja. Erre mutat egyrészt, hogy a javítások bizonyosan 1734 után keletkeztek.¹³ Ez a meglehetősen késői „terminus post quem” megfelel a vármegyei javítás keletkezési idejének (1736–1738). A vármegyei cenzor szerzőségét bizonyítja továbbá a javítások jellege is. Stílusa mindig hivatalos és inkább utasító jellegű; a szerzőt kimérten „Historicus”-nak nevezi.¹⁴ Kiváló helyismeretről, továbbá a vármegye birtokviszonyaiban való nagyfokú jártasságról tanúskodó jegyzetei szintén e feltevést erősítik.¹⁵

lenierint” (p. 10.), illetve Bonyhád településnél megjegyzi: „Anno MDCCXXVI. multum deficit frumento, ob nimiam siccitatem...” (p. 45.).

⁷ Bél Mátyás 1736. január 27-én írott levelében egyebek mellett kéri a Helytartótanáctól, hogy hat vármegye leírását, köztük Tolnáét, amelyeket az előző év szeptemberének közepén küldött el hozzájuk, minél hamarabb juttassák vissza hozzá. L. BÉL 1993 nr. 574.

⁸ L. az előző jegyzetet.

⁹ A Helytartótanács levele kapcsán ez áll a jegyzőkönyvben: „...Quia autem Descriptionem huius Comitatus, seu passu in eo, opus Dni Matthiae Bel Historici Comitatus huice non accepisset, ad recens de dato 31^a Januarii huius anni, ejusdem intuitu Excelsi Consilii intimatum replicari debebat, revisionem ejusdem illucusque assumi non posse, quam primum autem recipere potuerit, Universitas muneri suo non deerit...” TML IV. 1. a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1736. p. 277.

¹⁰ MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. pp. 62–63.

¹¹ Az 1738. jan. 24-én kelt levél másolatát l. TML IV. 1. a. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1737–1739. p. 91.

¹² L. uo. p. 64.

¹³ A megjegyzések írója a földvári apátsággal kapcsolatban figyelmeztet, hogy ott most már nem Mednyánszky Ferenc (ahogy a szövegben áll), hanem a „darumstadti herceg” („Pr. a Darumstadt”), vagyis József hesseni örgróf, darmstadti herceg az apát (l. **B** p. 35.). Mivel a herceget 1734. november 29-én nevezte ki az uralkodó erre a címre (az adománylevelet l. KIRÁLYI KÖNYVEK 37.185), a megjegyzések e dátum után, azaz legkorábban 1734 végén, de inkább 1735-ben vagy később keletkeztek.

¹⁴ „Mons, quem *Historicus* Simontornyensem nominat, dicendus est verius et ad rem conformius Mons Kapos...” (p. 4.)

¹⁵ Két falunál hivatkozik az ottani birtokos család kiváltságlevelére (l. **B** pp. 40, 43.); számtalan esetben korigálja Bél adatait a falvak földesurairól (sokszor friss tulajdonosi változásokat is említve), sőt, egy helyen arra is felhívja a figyelmét, hogy bizonyos falvak nem abba a járásba tartoznak, ahol tárgyalja őket (uo. p. 43.). Tanulságos az a megjegyzése, amely szerint nem lehet azt állítani, hogy a magyarok a németek utánzása révén most jobban élnek, mert ők már akkor is elég kényelmesen éltek, mielőtt még amazok ezt a vidéket megpillantották: „Hungaros imitatione Germanorum commodius habitare scribi non potest, cum

Ezután felmerül a kérdés, hogy Bél miért nem egy olyan kéziratot küldött a Helytartótanácsnak s rajta keresztül a vármegyének, amely már tartalmazza a későbbi javításokat, így a Kancellária észrevételeit? Ennek kétféle magyarázata is lehet. Egyrészt lehetséges, hogy Bél nem ítélte a későbbi változásokat olyan jelentősnek a **B**-hez képest ahhoz, hogy új tisztázatot készítsen, ezért a jó minőségű s alig javított **B**-t „hasznosította újra”.¹⁶ Másrészt talán az is elképzelhető, hogy az eredetileg a vármegyének küldött példány elkallódott (mint láttuk, a vármegye még 1736 áprilisában sem kapta meg), ezért pótolni kellett a **B** példánnyal.

6: Az alapszöveg 1726–1729 készült, míg a vármegye javításai 1736–1738-ban.

c

1: -

2: [Comitatus Tolnensis.]

3: (A kézirat nincs meg)

4: Tolna vármegye leírása (feltételezett).

5: Megfigyelhető, hogy a másik ránk maradt kézirat (**D**) alapszövegében olyan többletek vannak a **B**-hez képest, amelyek az utóbbiban még javítás formájában sincsenek meg.¹⁷ Mivel az a tapasztalat, hogy Bél Mátyás és közreműködői közvetlenül a szövegbe javítottak bele, léteznie kellett a két kézirat között egy harmadiknak. Ez a kézirat (**c**) minden bizonnyal a **B** tisztázata volt (**c**¹), illetve ebbe a példányba kerültek bele javításban azok pótlások, amelyek a **D**-nek már az alapszövegében szerepelnek (**c**²). Erre a tisztázatra azért lehetett szükség, mert a **B**-ben a margójegyzetek még igen hevenyészettek voltak, és, mint említettük, a tartalomjegyzékek (*synopsis*) sem készültek el.

6: Elkészítése 1727–1729 közé tehető.

D

1: EFK Hist. I. kkkk/27.

2: Comitatus Tolnensis.

3: 30 pp. 330x210 mm.

4: Tolna vármegye leírása.

5: Másolat. Alapszövege (**D**¹) tartalmazza egyrészt a **B**² módosításait, másrészt egyéb többleteket is, amelyek vélhetően egy elveszett példányban szerepeltek (l. **c**).

Bél Mátyás 1729. április 25-én küldte fel a Kancelláriának ellenőrzésre Moson, Sopron és Tolna vármegye leírását,¹⁸ amelyeket a Kancellária 1731. április 17-én küldött vissza Bélnek, a leírásokkal kapcsolatos észrevételeket tartalmazó levél kíséretében.¹⁹ Egészen biztosan a tárgyalat kézirat volt a Kancelláriának küldött változat. Bizonyíték erre egyrészt, hogy ugyanaz a kéz másolta, amely 1727–1729 környékén több más esetben is elkészítette a Kancelláriára küldendő példányt,²⁰ másrészt pedig, hogy javításban

priusquam hi oram hanc vidissent, illi satis commode habitaverint.” L. uo. p. 20. Ebből a megjegyzésből talán nem túlzás kihallani egy vármegyei magyar nemes rosszállását.

¹⁶ A **c** és **D** kézirat nyilván azért nem jöhetett szóba, mert azokban több volt a javítás. L. e. kéziratok ismertetését.

¹⁷ A **B** kézirat Politikai részében, az V. paragrafus elején ez áll: „Comitatus arbiter, Supremum Comitem vocant, iam episcopus est, olim primores alii.” (p. 22.). Míg a **D** kéziratban ugyanitt már ez olvasható: „Comitatus arbiter, Supremum Comitem vocant, Episcopus est Quinqueecclesiensis, quorum catalogum, quia ad eius Episcopatus historiam exhibemus, lectorem nunc quidem illuc dimittimus.” (l. p. 12.). Ez a többlet alighanem Béltől származik. Emellett néhány más esetben is észrevehető hasonló eltérések.

¹⁸ L. BÉL 1993 nr. 378.

¹⁹ L. uo. nr. 405.

²⁰ Így Szabolcs vármegyéét (*Szabolcs vármegye D*), ill. Sopron vármegyéét (*Sopron vármegye F*).

olvashatók benne a Kancelláriának a – fent említett levélben kifejtett – megjegyzései.²¹ Ezek a megjegyzések eredetileg ceruzával vannak beírva a szövegbe egy „NB” („Nota bene”) rövidítés kíséretében (később egy részüket tollal is átírták), amely ceruzás bejegyzések értelemszerűen a cenzúrárt végrehajtó kancelláriai hivatalnoktól származnak. Ez a szövegállapot a **D**².

De nemcsak a Kancellária bejegyzései módosították a szöveget. Bél a **B** szöveg üres lapjaira írt vármegyei megjegyzések egy részét is beleírta – javítás formájában – ebbe a szövegbe.²² Eljárása érthető: a vármegye korrekcióit a legfrissebb szövegváltozatba vitte át, hogy ezáltal a „kettévált” javítási munka újra egy mederbe kerüljön (még lásd a családfát). A vármegye javításai alapján módosított szövegváltozatot nevezünk **D**³-nak.

6: Az alapszöveg 1729 körül készült (a Kancelláriába való elküldés előtt), a Kancellária javaslatai alapján történt javítások 1731 után, míg a vármegyei revízió által javasolt korrekciók 1738 után.

[O]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 152r–153r

2: Observationes ad Comitatum Tolnensem.

3: 3 pp. 340x210 mm.

4: Három Tolna vármegyei város, Simontornya, Ozora és Pincehely leírása.

5: Ismeretlen kéz munkája. Szerzője Simontornyával foglalkozik a legbővebben: leírja egykori birtokosait, jelenlegi állapotát, lakóinak nyelvét, vallását és földje minőségét. A két másik városról már kevesebb mondanivalója van. Kérdés, hogy Bél egyáltalán felhasználta-e ezeket az „észrevételeket”, s ha igen, mikor. A vármegyeleírás első fennmaradt példányainak (**B**, **C**) vonatkozó részeiben vannak ugyan hasonló adatok, mint az **[O]**-ban, mégsem lehet biztosan állítani egyikről sem, hogy abból kerültek volna át. Ozora leírása mellett viszont, az **[O]**-ban van Matolai Jánosnak két megjegyzése (két Ozorával kapcsolatos szöveghely Istvánffyánál és Tuberónál), ami azt jelenti, hogy a tudós látta az „észrevételeket”, de nem talált bennük olyasmit, amiért érdemes lenne módosítani az akkorra már kialakult szöveget.

6: Datálását segíti egy másik, az iratban előbb található szövegrész, amelyet ugyanez a kéz írt.²³ Ez ugyanis 1731 utánra tehető, így valószínű, hogy a jelen kézirat is 1731 után keletkezett.

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3381.

2: Comitatus Tolnensis.

3: 18 ff. 380x240 mm.

4: Tolna vármegye leírása.

5: Gyurikovits által készített másolat a **B** példányról (ff. 1–13.), az utána következő, **[N]** jellel feltüntetett megjegyzésekről (ff. 14–16r), illetve a **B** példányban lévő, üres lapokra írt, feltehetőleg a vármegyeiek által készített megjegyzésekről, „végjegyzet”

²¹ Például a Politikai rész IV. §.-ában, ahol a Kancellária előírása (l. BÉL 1993 nr. 405.) szerint pontosítja két vármegyei földbirtokos nevét (p. 12.).

²² Így a 21. oldalon Bél kiegészíti Agárd leírását azzal, hogy a szekszárdi apáté, követve a vármegyei cenzor megjegyzését (l. **B** p. 43.). A vármegye javaslata alapján javítja továbbá „Zölske” nevét „Bölcské”-re, ill. „Malocsa” nevét „Madocsa”-ra (p. 20.), „Nyék” nevét „Felső-Nyék”-re (p. 26.) stb.

²³ L. Somogy vármegye, **D** kézirat.

formájában, az utóbbi Gyurikovits kezével (ff. 16v–18r).²⁴ Vagyis a „Hist. I. rrr.” jelzetű kéziratot másolt(atta) le, amelyben mindez található (l. [N], B).
6: 1830-as évek.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen (l. [N])

Ellenőrzés: Kancellária (D), vármegye (B)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D

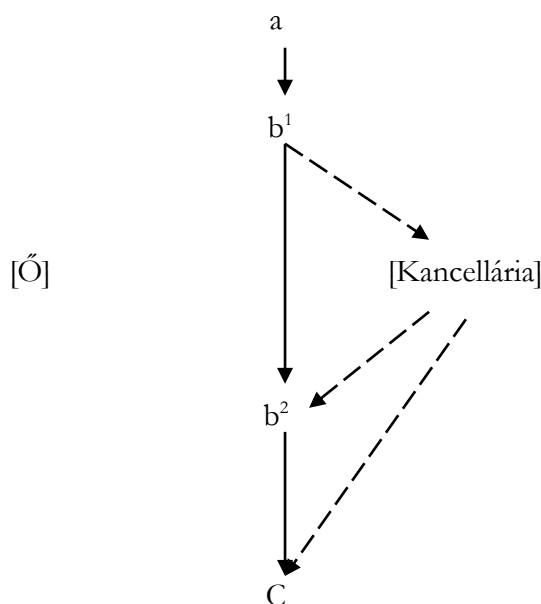
Fordítás: BÉL 1979.

Irodalom: Kun Lajos: [Előszó.] BÉL 1979 329–330.; Uő: Függelék. Bél Mátyás életrajza. Uo. 364.

²⁴ Így pl. a darmstadtai hercegre vonatkozó megjegyzést is közli. L. E f. 17v. Még l. a 13. jegyzetet.

Vas vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél valamikor 1728-ban készíthette el a vármegyeleírás első változatát (a). Ezt letisztáztatta (b), majd elküldte Batthyány Lajosnak, akkor Vas vármegye főispánjának és Zala vármegye főispáni helyettesének – Zala vármegye leírásával együtt – átnézésre. E szöveg a falvak leírása terén még nagyon hiányos volt. Batthyány nem sietett a munkával, ezért Bélnél 1732-ben kénytelen mindkét leírás késlekedése miatt panaszkodni a Helytartótanácsnál. 1733-ban aztán megérkezett Vas vármegye leírása – ekkor már a Kancelláriától, Batthyány ugyanis közben kancellár lett. Vas vármegyéhez terjedelmes kiegészítéseket küldött a hivatal, amelyeket vármegyei „revizorok” készítettek. A kiegészítésekről megjegyzendő, hogy a Kancellária csak e vármegye kapcsán küldött ilyen terjedelmes anyagot Bélnél számára, így a jelenség inkább kivételnek számít; emellett éppen részletessége miatt az is valószínű, hogy nem a kancelláriai hivatalnokok, hanem hivatali felkérésre vármegyebeli „megbízottak” készítették el azokat (a mellékletben *deputati revisores* néven illetik őket). Bélnél, miután visszakapta a kéziratot, úgy tűnik, egy jó ideig nem foglalkozott vele. Valamikor 1732 után egy vármegyebeli birtokostól megkapta az „őrségi kerület” rövid leírását (l. [Ő]), azonban ezt a szöveget egyáltalán nem használta fel.

1743-ban Bélnél újból elővette a leírást, és elkezdte korigálni és kiegészíteni – részben a Kancellária által küldött melléklet alapján, részben saját elgondolásai szerint – a kéziratot (l. b²). Amikor azonban a településeknek a Kancellária által küldött leírásához ért, megtorpant. Egyrészt nyilván az riasztotta, hogy az elég parlagi stílusban megírt, ámde nagy mennyiségű pótlást újra kell fogalmaznia, sőt, előbb újra kell gondolnia; másrészt az is zavarhatta, hogy az adatok elég rapszódikusak: egyes településeket ugyanis bőven kommentáltak a „revizorok”, míg másokat, mint már említettük, csak felsorolásszerűen említettek. Emellett nem is az ő szája íze szerint mutatták be a

településeket, jóllehet valószínű, hogy adott támpontokat a leíráshoz. Így a munka elvégzését későbbre halasztotta – talán abban bízott, hogy valamely segítőtársa pontosabb adatokat közöl –, ám ez láthatóan már nem történt meg. A 18. század végén összeállított példány, mint már említettük, ezt a félbemaradt munkát tükrözi: egy része a Bél által 1743–1744-ben javított és kiegészített kéziraton alapul, míg a befejező, falvakat bemutató szakasz a kancelláriai pótlás betűhív másolata (l. C).

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [**Comitatus Castri Ferrei**]

3: (A kézirat nem található)

4: Vas vármegye leírása.

5: Bél Mátyás valamikor 1728 körül készülhetett el a vármegyeleírás első változatával – ezt a feltételezett fogalmazványt jelöltük „a” betűjellel. Ez a munka még meglehetősen hiányos volt. Hiányzott belőle egyrészt a vármegye falvainak a bemutatása: ezzel kapcsolatban a Kancelláriától kért segítséget (l. b). Emellett elégtelen volt a városok, várak korabeli állapotának bemutatása is (ami a későbbiekben sem változott jelentősen).

6: 1728 körül (l. b)

b

1: -

2: [**Historia Comitatus Castri Ferrei**]

3: (A kézirat nem található)

4: Vas vármegye leírása.

5: A legkorábbi adat, amely Vas vármegye leírásáról szól, Bél Helytartótanácsához írt, 1732. júl. 9-re keltezett levelében található: eszerint a szöveg vármegyei ellenőrzésen van, amelyre a főispán – azaz Batthyány Lajos – komoly gondot fordított;¹ de alább az is szerepel – Zala vármegyénél – hogy azt Bél „négy évvel korábban”, vagyis 1728-ban Vas vármegyével együtt odaadta Batthyány Lajosnak, ekkor Zala vármegye főispáni helyettesének, de még mindig ellenőrzik.² Ezek szerint Bél valamikor 1728-ban küldte el Batthyáynak Vas vármegye letisztázott szövegét is. Ezt az – elveszett – példányt jelöltük b jellel, ezen belül annak javítatlan alapszövegét b¹ jelzéssel.

E Batthyáynak átadott szöveg minden bizonnyal megegyezik azzal, amelyet 1733. május 28-án a Kancellária visszaküldött Bél Mátyásnak, benne többek között a leírással kapcsolatos észrevételeivel.³ Batthyány ugyanis nemcsak Vas vármegyei főispán, hanem 1727-től második alkancellár, 1733-tól pedig kancellár volt. Bizonyára ő volt az, aki – mint a Kancellária levelének utolsó soraiból kiderül – több revizort is kijelölt Vas

¹ „Castriferrei, est in revisione Comitatus, in qua procuranda, multum operae locavit ipse Dominus Supremus Comes.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. (töredék.) Pozsony, 1732. júl. 9. In: TÓTH 2006² Füg. IV.

² „Szaladiensem, cum priori [sc. cum Comitatu Castriferrei – megj. tőlem, T. G.] Excellentissimo C. Ludovico Bottány [!] ante quadriennium traditus, adhuc in revisione haeret.” L. uo.

³ A levelet l. BÉL 1993 nr. 486. Bél nem sokkal később, 1733. július 30-án a Kancelláriának írt levelében jelezte, hogy megkapta a visszaküldött és ellenőrzött leírást. L. uo. nr. 492.

vármegye leírásának ellenőrzésére:⁴ ahogyan 1732-es levelében Bél is hangsúlyozta Batthyány közreműködését a revízió elvégzésében.

Mint azt fentebb megjegyeztük, ez a **b** jelzésű szöveg hiányos volt, ugyanis a Kancellária válaszában utal arra, miszerint „a szerző”, azaz Bél azt kérte, hogy a vármegye városait, mezővárosait és falvait járások szerint írják le, vagyis a szöveg pótlását kérte a hivataltól.⁵ Kívánsága teljesült: a Kancellária igen jelentős mennyiségű kiegészítést és információt szolgáltatott neki, s a többi között a legnagyobb hiányosságot, a falvak leírását is elvégeztette – nyilvánvalóan vármegyei személyekkel.

Bél, ahogy az az egyetlen fennmaradt példányból, a **C** jelzésű kéziratból kiderül, a szöveg egy részében eleget tett a hivatal javaslatainak és kiegészítéseinek, s azokat a saját stílusára átfőve utólag beleillesztette a szövegbe (a javított szövegváltozatot neveztük el **b**²-nek).⁶ Megállapítható, hogy ezeket a javításokat viszonylag későn végezte el, ugyanis két utalásából kiderül, hogy 1743–1744-ben foglalkozott újból a szöveggel.⁷ A falvak leírását azonban, amelyet a Kancellária küldött, érintetlenül hagyta. A **C** példányban ugyanis a 320. laptól, ahol a települések járások szerinti bemutatása következett volna, egyszerűen a Kancellária javításai vannak bemásolva, mindenfajta változtatás nélkül.⁸ Valószínű tehát, hogy Bél későbbre halasztotta ennek a résznek az átfogalmazását, s a Kancellária levelének vonatkozó lapjait egyszerűen hozzátámasztotta a kézirathoz, amelyet a **C** példány készítője folytatólagosan átmásolt, mintha szintén a leíráshoz tartozna. Az ugyanis nehezen hihető el, hogy Bél változatlan formában beemelte volna e javításokat a szövegbe, s készített volna egy olyan másolatot, amelyben már szervesen benne van a kancelláriai pótlás. Ez egyrészt azért nem valószínű, mert az mind stílusában, mind felépítésében messzemenően különbözik a Bél-féle leírások e részeitől, vagyis a falvak leírásától, másrészt pedig azért sem, mert a **C** példányban olvasható szövegben benne maradt a már fentebb említett részlet, miszerint a Kancellária utal Bél kérésére a járások szerinti pótlásra vonatkozóan,⁹ illetve az is, amely a „kijelölt revizor urakra”, vagyis a pótlások elkészítőire vonatkozik.¹⁰ Nem kétséges, hogy Bél ezeket kihúzta volna a

⁴ „Et haec erant quae circa Descriptionem Comitatus Castriferrei per *deputatos Dominos revisores* annotanda, occurrerunt.” L. uo. nr. 486. p. 306.

⁵ „Quandoquidem Author partem 2ndam huius operis iuxta distinctionem Processuum elaborari, sicque Comitatum eiusque urbes et oppida quaelibet, sed et vicis separatim in suo processu, cui adjacent describi postulavit, ideo huius quoque series, in quatuor omnino Processus divisa sequens esset.” L. uo. 291. o.

⁶ A Kancellária első megjegyzése a Sághegyhez kapcsolódik, miszerint annak a Veszprém vármegye felé néző oldalán hatalmas sziklák és kinyúló kőtömbök vannak: „post voculas *media arboribus* etc. addendum *praeterquam quod in eo latere, quo Veszpremiensem respicit Comitatum ingentia saxa, et praealtae rupes exurgunt.*” L. BÉL. 1993 nr. 486. p. 284. Bél ezt eképpen vette át: „eo tamen latere, quo Veszpremiensem respicit provinciam saxosus nimium est, ex praealtis rupibus asper.” L. **C** p. 2.

⁷ Egy alkalommal megjegyzi, hogy miközben e sorokat írja, megjelent a *Quadripartitum opus* c. munka, de szerzője, Priletzky Pál ekkor, vagyis 1743-ban behalt a munkába: „dum haec scribimus, opus quadripartitum, prodire coepit, sed cui immortalis est, Paulus Priletzky, Auctor A. MDCCXLIII.” L. **C** p. 82. Egy másik helyen elmondja, hogy mialatt e szöveget átnézte, halt meg Erdődy Gábor Antal püspök, 1744. szeptember 26-án: „Moritur [sc. Gabriel Antonius Erdődy] dum haec recognoscimus MDCCXLIV. die 26. Septembris.” L. uo. 160–161.

⁸ L. **C** 320–381., ill. BÉL 1993 nr. 486. 291–306. Az egyezést már Bél leveleinek összegyűjtője, Szelestei N. László is észrevette. Előszavában ugyanis így fogalmaz: „a Bél Mátyás neve alatt 1976–77-ben megjelentetett Vas vármegye leírása [bibliográfiai adatait l. a IV. fejezetben – megjegyzés tőlem, T. G.] szinte teljesen megegyezik a szövegünkkel [vagyis az 1733-as kancelláriai levél mellékletével – megjegyzés tőlem, T. G.]...” majd egy kissé alább: „... a mű ebben az állapotában nem Bél munkája.” (l. SZELESTEI 1993 8.). Ez az állítás azonban, mint láttuk, csak a **C** példány utolsó 60 lapjára igaz (a **C** példányról készült az említett fordítás is), amely valóban szóról szóra megegyezik a kancelláriai levél vonatkozó részével. A leírás többi része viszont egyértelműen Bél tollából ered: ehhez fűzte megjegyzéseit a Kancellária, illetve a kijelölt „revizorok”, mindig megadva, az eredeti mű mely paragrafusához kívánnak valamit hozzátenni.

⁹ L. a 3. jegyzetet, ill. **C** 320. p.

¹⁰ L. a 4. jegyzetet, ill. **C** 381. p.

szövegből, ha komolyan gondolta volna a pótlás átvételét. Emellett rengeteg átfedés is található a pótlás és a kézirat Bél által írt része között, mivel az előbbiben az egyes járások kapcsán szó esik a vármegye városairól, várairól, noha azokat korábban Bél már bemutatta. Kizárt, hogy ilyen súlyos anomáliákat Bél ne vett volna észre.

6: Ezek szerint a kézirat alapszövege valamikor 1730 körül keletkezett, a javítások pedig mindenképpen a kancelláriai levél, illetve melléklet elkészülte (1733. május 28.) után, illetve részben 1743–1744-ben (l. fent).

[Ő]

1: EFK Hist. I. kkkk/9.

2: Districtus Őrség.

3: 4 pp. [pp. 225–228.]

4: Az „őrségi kerület” leírása.

5: Ismeretlen szerző által készített szöveg az Őrség falvairól Bél Mátyás számára. Maga a küldemény készítője annyit árul el magáról, hogy egy bizonyos ideje ő is birtokol egy falut a kerületben – de hogy melyiket, azt nem közli.¹¹ Egyébként 17 települést sorol a kerülethez, de nem részletezi azokat, csak általánosságban ír róluk – kivéve Alsó- és Felsőőrt, amely falvakkal kapcsolatban néhány érdekesebb megjegyzést is tesz. Az általa közölt információk azonban nem kerültek bele a leírásba, ami nem meglepő, hiszen, mint láttuk, Bél elodázta a falvak leírásának elkészítését, s minthogy a tárgyalt kézirat szintén ehhez a részhez szolgáltatott adatokat, Bél valószínűleg ezt is „félretette”.

6: A kézirat 1732 után készült, ugyanis írója utal arra, hogy ekkor vették el a protestáns lakosoktól a templomaikat.¹²

C

1: EFK Hist. I. s.

2: Comitatus Castri Ferrei.

3: 381 pp. 370x270 mm.

4: Vas vármegye leírása.

5: A kései, valószínűleg a 18. század végén készült másolat a leírás egyetlen fennmaradt példánya. Szarka Ferenc munkája.¹³ Mint azt említettük, a Kancelláriát megírt és Bél által később javított kézitről (**b**) készült, amely azonban elveszett. Szintén utaltunk arra, hogy a **C** példány készítője nemcsak a Bél által írt szöveget másolta át, hanem az ahhoz valószínűleg utólagosan hozzácsatolt kancelláriai pótlást is a falvakra vonatkozólag (l. **b**). Megjegyzendő, hogy a mondott pótlás a **C** példányban már némileg meg van „szerkesztve”. A szöveget a kerületek alapján felosztották fejezetekre; a falvak, amennyiben külön-külön tartozik hozzájuk valamilyen információ, meg vannak számozva,¹⁴ míg máshol betűkkel vannak megjelölve az egyes várak és az azokhoz tartozó uradalmak;¹⁵ végül margójegyzetek is találhatók a szöveg mellett. Mindez azonban véleményünk szerint a másoló műve, aki így akarta némileg formába önteni a kancelláriai

¹¹ L. uo.

¹² L. Ő 225. p.

¹³ Miller Jakab Ferdinánd *Appendixében* ezt írja: „Solummodo Comitatum Castriferrei Dominus Franciscus Zarka de Tanna... indefessa opera proxime restituit, nitideque descripsit.” L. MILLER 1775 216. Még I. I. kötet 153.

¹⁴ L. C 322–326. Viszont olyankor, amikor a szöveg csak felsorol egyes falvakat, a számozás elmarad (l. uo. 333–334.)

¹⁵ L. uo. 329–349.

megjegyzéseket. Erre utalhat például, hogy az „I. járás” fejezetcímet csak utólag szúrta be a szövegbe,¹⁶ vagyis vélhetően írás közben döntött úgy, hogy ily módon tagolni fogja. Emellett Bél nem szokott a leírásokban betűjeleket használni, továbbá a margójegyzetek is távol állnak a pozsonyi tudós stílusától, s láthatóan csupán a szövegből vannak kiragadva.¹⁷ Az így született kézirat csalóka: látszólag egy terjedelmes és egységes vármegyeleírás benyomását kelti, valójában azonban a kézirat egy jelentős (és tartalmát tekintve a kutatás számára talán a legfontosabb!) része, több mint 60 oldal nem Béltől származik.

6: 1770-es évek első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: A Kancellária által megbízott, vlsz. vármegyei „ellenőrök” (*deputati revisores*) (l. **b**); ismeretlen vármegyei birtokos (l. **[Ő]**).

Ellenőrzés: kancelláriai (**b**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **C**

Fordítás: BÉL 1976–1977.

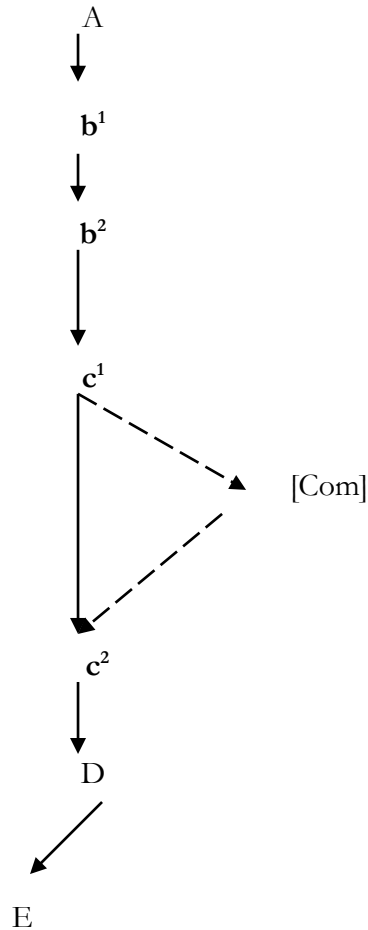
Irodalom: BENDEFY László: Bevezető. In: BÉL 1976–1977 30 (1976) 1. sz. 108–109; UÓ: Utószó. In: uo. 31 (1977) 3. sz. 462–464.

¹⁶ L. uo. 320.

¹⁷ Pl. a 350. oldalon ez a margójegyzet olvasható: „Ad dominium Szt. Gothard appertinentes vici”, amelyben különösen az „appertinentes” szó szúrhat szemet. Bél ugyanis egyáltalán nem használja ezt az igét, de mégis használná is, akkor is „adpertinentes”-nek írná, ugyanis ő írásban sohasem jelöli az „ad” igekötő hasonulását.

Veszprém vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Az első ránk maradt kézirat – Bél fő munkatársa, Matolai János tollából – valamikor 1731 után készült el Veszprém vármegyéről (**A**), de Bél, mint egyik levelében írta, már 1724-től fogva dolgozott a leíráson.¹ A hevenyészett és utólag kipótolt kéziratról tisztázat készült (**b**¹), amelyet Bél átnézett és néhány helyen – többek között saját életrajzi adataival – kiegészített, illetve módosított (**b**²). Majd ezt is letisztáztatta és 1735 augusztusában elküldte a Helytartótanácsnak vármegyei revízió céljából (**c**¹), a hivatal pedig továbbküldte a vármegyének. A vármegyebeliek bizottságot állítottak fel a kézirat átnézésére, amelynek tagjai 1736 elején írtak néhány megjegyzést a leíráshoz. E megjegyzéseket Bél kis részben ugyan, de figyelembe vette az irat kézhezvétele után (l. **c**²). Ez egyébként valamikor 1736 második felében történhetett. Szintén 1736-ban figyelmeztette a Kancellária – a Helytartótanács sugalmazására – a szerzőt, hogy hagyja el Gecse településnél a lakosok vallására vonatkozó megjegyzéseket, amit Bél láthatóan zokon vett (l. **c**). Ezután a leírás

¹ L. BÉL 1993 nr. 624.

ügye megfeneklett: nincs adat arra, hogy Bél a Kancelláriának elküldte volna az iratot, noha ezt ő is tervezte (l. **c**). Szarka Ferenc a vármegyétől visszajött és Bél által korigált kéziratról (**c**²) 1772-ben másolatot készített (**D**), azonban néhány helyen szokásához híven aktualizálta is Bél művét, amit a szövegközlésnél figyelembe kell venni (l. **D**). Erről készített Gyurikovits György másolatot (**E**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 36r–89r.

2: **Comitatus Vesprimiensis.**

3: 54 ff. 340x210 mm.

4: Veszprém vármegye leírása.

5: Matolai János sajátkezű fogalmazványa. Minden bizonnyal az első fogalmazvány a vármegyéről, ugyanis láthatóan írás közbeni javítások vannak benne. Szerkezetét tekintve teljesnek mondható, bár még hiányos: a végén utólagos pótlásként újabb települések vannak felsorolva. Tartozik ezenkívül egy hevenyészett térkép is a kézirathoz, amely szintén Matolai munkája (f. 35r.). Ugyanő a leírás végén beszámol arról, hogy Esterházy Ferenc gróf pápai uradalmát nem tudta leírni az emberek gyanakvása miatt, csak a térképen tüntette fel őket; a munkát, mint megjegyzi, „hatheti vándorlás” után készítette el.²

6: Keletkezését tekintve a kézirat 1731 után jött létre, ugyanis egy helyen az olvasható benne, hogy a szerzőnek alkalma volt 1731-ben Csesznek várából élvezni a kilátást.³ Emellett bizonyosan 1735 előtt, ugyanis Bél ekkor küldte el a Helytartótanácsnak a leírást, hogy a vármegyével ellenőriztesse (l. **c**). Sőt, az **A** kézirat még annyira hevenyészett (nincsenek margójegyzetek, synopsis, lábjegyzetek a margón, utólagos megjegyzések a kötet végén stb.), hogy feltételeznünk kell egy harmadik kéziratot is közte és a vármegyének elküldött között (l. **b**).

b

1: -

2: **[Comitatus Vesprimiensis]**

3: (A kézirat nem található)

4: Veszprém vármegye leírása.

5: Mint említettük, az **A** kézirat még olyan kezdetleges állapotot mutat, hogy a Helytartótanácsnak küldött példányt (**c**) meg kellett előznie egy köztes kéziratnak. Ezt a mára már elveszett példányt jelöltük **b** betűjellel. Ebben tisztázhatták le az **A** kéziratot (**b**¹), amelyet aztán Bél Mátyás átnézett és több helyen módosított (**b**²). Így például összevonta – más leírásoknak megfelelően – a vármegye névetimológiáját tartalmazó első

² „...quae omnia [sc. pagos ad dominium spectantes] apposuimus quidem in mappa, sed describere, ut alios comitatus locos, non potuimus, hominum nescio, quid de sinceritate nostra suspicantium, intertrimento prohibiti. Alioquin totum hoc opus peragracione hebdomadarum sex absolvimus.” L. **A** f. 79v.

³ „Magnam nos cepimus voluptatem, cum a. 1731. comitis [sc. Francisci Esterházy] indulgentia, huius regionis situm ex arce prospeximus.” **A** f. 47r.

és a határokat leíró második paragrafust.⁴ Valószínű emellett, hogy ebbe a kéziratba írta bele személyes emlékeit a Balatonról, így azt, hogy 1701-ben látta a tavon folyó téli halászatot, valamint, hogy ugyanekkor halakat vásárolt, s ezeket Veszprémbe vitette szolgájával, minthogy akkor ott lakott (ezek a megjegyzések az **A** példányban még nem szerepelnek).⁵

6: A kézirat a fentiek alapján – tekintve, hogy az 1731 után készült **A** tisztázata volt, illetve az 1735-ben a Helytartótanácsnak elküldött **c** előzménye – 1732–1735 között készülhetett.

c

1: -

2: [Comitatus Vesprimiensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Veszprém vármegye leírása.

5: Mint említettük, Bél 1735. aug. 13-án küldte el más leírásokkal együtt Veszprém vármegyéét is a Helytartótanácsra, hogy azt a hivatal a vármegye tisztikarával ellenőriztesse.⁶ A vármegye 1735. november 21-i közgyűlésén foglalkozott az ügygel, és vizsgálóbizottságot jelölt ki a vármegyeleírás átnézésére.⁷ A bizottság 1736. január 20-án megtartotta a vizsgálatot Bél leírásával kapcsolatban, s az észrevételeit pontokba szedve jegyzőkönyvbe vette.⁸ A közgyűlés 1736. április 9-i közgyűlésén nyugtázta, hogy elkészült a javítás, s egyben arról határozott, hogy mihamarabb vissza kell küldeni.⁹ Végül 1736. május 25-én küldte vissza a Helytartótanácsnak az iratot, megjegyzéseiket a mű margójára írva.¹⁰ A közgyűlés emellett csatolta leveléhez Veszprém vármegye úthálózati jegyzékét is, amelyet, mint írják, Bél kért tőlük.¹¹ A hivatal továbbította a szerzőnek a szöveget, kivéve az úthálózati jegyzéket, az véletlenül a hivatalnál maradt.¹²

A szóbanforgó kézirat elveszett, a családfán a **c** betűvel jelöltük. Alapszövege (**c**¹) a **b** tisztázata volt, s vélhetőleg valamikor 1735-ben készülhetett. Miután megjárta a vármegyét, visszakerült Bélhez, aki minden bizonnyal ezen a kéziraton végezte el a vármegye észrevételei alapján a módosításokat (**c**²) – bár meg kell jegyezni, hogy csak igen kis mértékben vette figyelembe azokat, ahogy az a Szarka-féle 1771-es másolatból

⁴ Az 1736 januárjában készített vármegyei revízióban a határokról szóló adatokra már úgy hivatkoznak, mint amelyek az I. §-ban vannak (l. BÉL 1989 129.), míg az **A** kéziratban ezek még a II. §-ban olvashatók (l. **A** 36r). Bél módosítását mutatja a Szarka-féle másolat is (l. **D** p. 3.)

⁵ Az említett részeket l. **D** pp. 17, 27. (fordítása: BÉL 1989 30, 35.) Bél 1700 végén ment Veszprémbe tanulni, hogy magyar nyelvtudását javítsa. L. HAAN 1879 13.

⁶ Bél levelét l. BÉL 1993 nr. 529. A levél fordítását l. BÉL 1989 127.

⁷ A közgyűlés jegyzőkönyvében ez áll: „Vigesimo sexto: Fine revisionis submissi historici Comitatum hunc deliniantis, & describentis Matthiae Beel operis, conclusum est: ut Deputatione sub Praesidio Domini Adami Somogyi, cum interventu Dominorum Stephani Kenesey, Francisci Sandor, Matthiae Vigyazo, & Josephi Bitto Tabulae huius Iudriae Assessorum, idem opus censuratur, & revideatur, ac primo quo fieri poterit tempore per eosdem reportetur.” L. VeML IV. I. a. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1734–1740 (MOL Mikrofilmtár, 15 415. mf.) p. 84.

⁸ L. VeML IV. I. b. Veszprém vármegye köz- és közgyűlési iratai. 1736. jan. 23. Pápa, közgyűlés. Fordítását l. BÉL 1989 129–130.

⁹ „Duodecimo. Opus Hystoricum Matthiae Béll per ordinatam eatenus deputationem revisum, et censuratum in conformitate adinventae per deputationem modificationis quantocys submittendum veniet.” L. VeML IV. I. a. Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1734–1740 (MOL Mikrofilmtár, 15 415. mf.) p. 102.

¹⁰ „...modificandorum modificatione marginaliter eidem Historico Operi apposita...” A levelet l. MOL C 42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. p. 60.

¹¹ Uo. pp. 58–59.

¹² Mint láttuk, ez is a levéllel együtt a helytartótanácsi iratok között maradt. L. az előző jegyzetet.

kitűnik.¹³ Ez azonban főleg a vármegye javaslatának minőségéből következett, amelyek jelentős része az általános részhez kapcsolódó, érdektelen megjegyzéseket tartalmazott, vagy pedig további kutatásokra utasította a szerzőt, noha Bél épphogy adatokat, konkrét kiegészítéseket várt volna a vármegyétől.

Itt kell megjegyezni, hogy a Kancellária – a Helytartótanács sugalmazására, amely hivatalnak a kezén átment a **c** kézirat – megintette Bél, amiért Gecse falunál a különböző felekezethez tartozó lakosok békés együttéléséről írt, amit a pozsonyi tudós láthatóan zokon vett.¹⁴

6: Az alapszöveg tehát valamikor 1735-ben, míg a javításai a vármegyei ellenőrzés (1736) után készülhettek.

D

1: EFK Hist. I. cccc.

2: *Matthiae Belii Comitatus Vesprimiensis... paratus Caloczae per Franciscum Szarka de Lukafalva, 13. Apr. 1772.*

3: 169 pp. 390x240 mm.

4: Veszprém vármegye leírása.

5: Szarka Ferenc által készített másolat (l. a címet). A kései másolat, mint fentebb írtuk, arról a példányról készült, amely a vármegyénél volt revízió 1735–1736-ban, s amelybe aztán a szerző kis részben belevezette a vármegyebeliek javaslatait (l. **c**). Szarka azonban itt is aktualizálta, vagy inkább interpolálta a kéziratot. Így pl. a szövegben eredetileg szereplő Acsády Ádám veszprémi püspök helyett (veszprémi főispán 1725–1744 között) Koller Ignác veszprémi segédpüspököt, majd püspököt írja a vármegye főispánjának, aki az ő idejében, 1760 és 1772 között töltötte be ezt a hivatalt.¹⁵ Sőt, tovább is megy a javításban, ugyanis egyrészt nagymértékben törli Bél dicsérő szavait Acsádyról (egy mondatot viszont meghagy, úgy, mintha Kollerhez szólna!), továbbá elhagyja az alispánról és vármegyei tisztségviselőkről szóló adatokat, nyilván azért, mert ezt már nem tudta „aktualizálni”, vagyis nem tudta, hogy az ő korában kik töltik be azokat.¹⁶ Szarka eljárása egyrészt érthető, másrészt meggondolandó, hogy a szöveggözlésben ilyenkor nem kellene-e mindkét változatot hozni.

6: 1772. április 13. (l. a címet).

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3775.

2: *Mathiae Belii Notitia geographico-historica Comitatus Veszprimiensis a Georgio Gyurikovits descripta.*

¹³ Így pl. engedett a vármegyének abban, hogy a vármegye földje valamelyest megtűri a fenyőket (a vármegye e tárgyban tett megjegyzését l. BÉL 1989 129.). Az **A**-ban ugyanis még az olvasható (**A** f. 37r), hogy teljesen „kivetik” magukból azokat („pinos et abietes respuunt”), viszont a Szarka-féle másolatban (**D** p. 4.) már azt találjuk, hogy „kis részben” nem vetik ki („exigua sui parte non respuunt”). Szintén hallgatott a vármegyére abban, hogy a Torna-patak nem a „a saját nevét viselő Torna mezővárost öntözi” („oppidum sui nominis Torna humectat”, l. **A** f. 39v), hanem a „Torna nevű kúriát” („curiam cognomine Tornam”). A vármegye megjegyzését l. BÉL 1989 129.; a **D** vonatkozó helyét l. **D** p. 15.

¹⁴ L. a Kancellária 1736. július 5-én írt levelét Bélhez, illetve Bél július 14-én kelt válaszát. BÉL 1993 nr. 622, 624. A dologra a Helytartótanács hívta fel az uralkodó (s rajta keresztül vélhetően a Kancellária) figyelmét. L. HAAN 1879 46–47.

¹⁵ L. Veszprém vármegye **A** f. 45v, ill. **D** p. 36. Természetesen nem tudjuk, hogy a Szarka számára a másolás alapjául szolgáló, mára már elveszett **c** kézirat mit tartalmazott, de aligha volt benne változás az **A**-hoz képest, hiszen készítésekor, vagyis 1735–1736-ban is Acsády volt a püspök.

¹⁶ L. **A** f. 45v, ill. **D** p. 36.

3: 69 ff. 380x240 mm.

4: Veszprém vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata, a Szarka-féle másolatról (**D**).¹⁷

6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**)

Ellenőrzés: vármegyei (**c**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **D**, azonban Szarka Ferenc interpolációi miatt a szöveget össze kell vetni az **A**-val. Még l. a **D** jelű kézirat bemutatását.

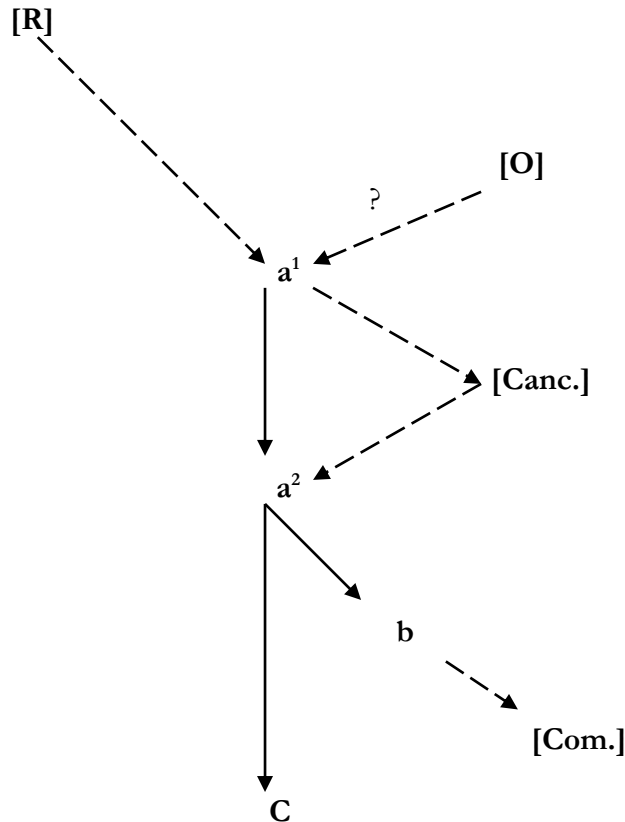
Fordítás: BÉL 1943 169–185. (részleges); BÉL 1989.

Irodalom: Lukács 1943; Kredics László: Bevezető. In: Bél 1989 7–9.

¹⁷ A szöveg végén: „Elenchus. Descriptio Comitatus Veszprimiensis Authore Matthia Belio Copia ex revisione ejusdem Manuscripti *parata Colotsae per Franc. Szarka de Lukafalva 13. Apr. 1772.*” A dőlt betűvel szedett szövegrész Gyurikovits kézírásával. L. **E** f. 65r.

Zala vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél igen korán – feltehetően már az 1720-as évek elején, de akár korábban is – talált egy adatközlőt Zala vármegyéről Rotarides Sámuel, a kapolcsi evangélikus lelkész személyében (Kapolcs ekkor Zala vármegyéhez tartozott). Rotarides, akit Bélfel tehetően egyházi kapcsolatok révén „talált meg”, nyilvánvalóan a pozsonyi tudós kérdőíve alapján jegyezte le a vármegyével kapcsolatos információkat ([R]), amely feltételezett kérdőív a válaszok alapján szoros rokonságban lehetett egy fennmaradt, 1718-as datálású kérdőívvel (még l. [R]). Fennmaradtak egy másik adatközlőnek a Zala vármegyével kapcsolatos „észrevételei” is, valószínűleg az 1720-as évek végéről, viszont ezt Bélfel kevésbé használta fel ([O]). Bélfel saját elmondása szerint a leírást 1728-ban már átadta Batthyány Lajosnak (a¹), aki mint főispáni helyettes átadta Zala vármegyei „cenzoroknak” ellenőrzésre. A szöveg 1733-ban került vissza Bélfelhez (a²), aki feltehetően letisztáztatta, majd 1736-ban a Helytartótanácsra küldte, hogy továbbítsa a vármegyének ellenőrzés és hiánypótlás végett (b). A vármegye 1737 végén el is készítette megjegyzéseit, ám a kéziratnak és a vármegye hozzá fűzött megjegyzéseinek a postai kézbesítés közben nyoma veszett; hiába indított vizsgálatot maga a főpostamester, nem találta meg a

szöveget (az ügyel még a Kancellária is foglalkozott). Nincs nyoma annak, hogy Bél új szöveget készített volna, s elküldte volna a vármegyének. Ezt tanúsítja a foghíjas késci másolat is (C), amely – ahogy azt a benne lévő, a revizoroknak szóló kérések sejtetik – a vármegyének küldött példány közvetlen elődje lehetett.

Így tehát a leírás hiányos maradt, sőt, a dunántúli vármegyék leírásai közül kétségkívül Zala vármegyéé a leggyatrább. Ez azonban csak részben tudható be az elveszett kéziratnak: látható, hogy Bél már a munkálatok megkezdésénél sem tudott elegendő információt szerezni a vármegyéről, így nem talált embert, aki a helyszínen adatokat szolgáltatott volna számára a falvakról.

III. A kéziratok bemutatása

[R]

1: EFK Hist. II. a. pp. 82a–b.

2: **Comitatus Saladiensis delinatio.** [a cím felett Bél bejegyzése:] Reverendi Domini Samuelis Rotarides delineatio.

3: 2 pp., 330x210 mm.

4: Zala vármegyével kapcsolatos információk.

5: Rotarides Sámuel kapolcsi evangélikus lelkész¹ által gyűjtött adatok Bél Mátyás számára, annak kérdőíve szerint. Ezt bizonyítja egyrészt Bél bejegyzése (l. fent), az „ad primum”, „ad secundum” stb. fejezetcímek, valamint a tematika, illetve annak sorrendisége – határok, lakosok, városok, etimológia, járások stb. – amely Bélnek a leírások felépítésével kapcsolatos korai elképzeléseit, illetve kérdőíveit idézi. Rotarides csupán két lapot írt, és csak az általa ismert tapolcai járást mutatta be részletesebben, annak viszont felsorolta a településeit (l. p. 1.). Bél ugyanis 1718-ban nagyrészt megegyező (és nagyrészt azonos sorrendben álló) kérdéseket tartalmazó listát készített Mitsinsky János számára.² Bél, ha kismértékben is, de felhasználta Rotaridestől kapott információkat.³

6: Mivel Rotarides válaszainak „témakörei”, illetve azok sorrendje, mint említettük, erős hasonlóságot mutat a Mitsinsky-féle 1718-as kérdőívvel – s ezt a fajta adatgyűjtési módszert Bél később, már az 1720-as évek közepétől elvetette –, e kéziratot szintén az 1710-es évek végére tehetjük. Ezt, vagyis a korai keletkezést esetleg az is alátámasztja, hogy 1725-ben már más lelkésze volt Kapolcsnak,⁴ bár ez még nem bizonyíték, hiszen lehet, hogy ez Rotaridesnek nem a halálát, csak áthelyezését jelenti.

[O]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 141–147.

2: **2. Observationes ad Comitatus Szaladiensis partis Generalis membrum Physicum...**

3: 7 ff. 340x210 mm.

4: Megjegyzések, információk Zala vármegyével kapcsolatban.

¹ L. PAYR 1924 I/VI. *Kőszeg vidéke (Kapolcs)*. L. <http://mek.oszk.hu/01800/01850/html/02.htm#10>

² BÉL 1993 nr. 40.

³ Rotarides pl. megjegyzi, hogy magyarok laknak a vármegyében Alsóörstől egészen Egerszegig: „Incolae Comitatus ab Also Eörs usque Egerszeginum pure Hungari...” L. p. 82a. Ezt az adatot Bél is átveszi: „...totam plagam usque ad fluvium Muram inter Örs Inferius, et Egerszeginum Hungari occupant...” L. C p. 19.

⁴ L. az 1. jegyzetet.

5: Ugyanaz a személy készítette, mint aki a kéziratos kötetben előtte levő, Somogy vármegyével kapcsolatos megjegyzéseket, illetve az azt követő, Fejér és Tolna vármegyével kapcsolatos észrevételeket (l. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 132–141, 148–153.). Ezért is viseli a kettes sorszámot a cím. A szerzője ismeretlen. A megjegyzések a szabályos vármegyeleírás-formát követik, ahogy az a cím is sugallja, de elég információszegények. Bél ezért csak igen kis mértékben használta fel, sőt, az is lehet, hogy teljesen mellőzte.⁵ Néhol valószínűleg Matolai János széljegyzeteket írt a szöveghez (ff. 146v, 147v).

6: 1733 előtt készült, mivel főispánnak mondja (a valójában csak főispáni helyettes) Batthyány Lajost (l. f. 145r), aki 1721–1733 között viselte e hivatalt.

a

1: -

2: [Comitatus Saladiensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Zala vármegye leírása.

5: A legkorábbi adat, amely Zala vármegye leírásáról szól, Bél Helytartótanácsához írt, 1732. júl. 9-re keltezett levelében található: eszerint a szöveget Bél „négy évvel korábban”, vagyis 1728-ban odaadta Batthyány Lajosnak, ekkor Zala vármegye főispáni helyettesének, de azt még mindig ellenőrzik.⁶ Nagyon valószínű, hogy ez az irat volt az, amelyet a Kancellária 1733. május 28-án visszaküldött Bélnek.⁷ Egyrészt ekkor még a Kancellárián keresztül történt az ellenőrzés, vagyis a vármegyei lektorok után még látnia kellett az iratot a kancelláriai cenzoroknak is. Másrészt Batthyány 1727–1732 között második alkancellár, majd 1733–1746 között magyar udvari kancellár volt (nem melleleg Bél munkájának pártfogója és a hivatali ellenőrzés irányítója), tehát kézenfekvő, hogy a hivatalon keresztül juttatta vissza a szöveget Bélnek. Hasonló zajlott le egyébként Vas vármegye esetében is: Bél Zala leírásával együtt azt is átadta Batthyáynak, aki vármegyei embereknek adta át ellenőrzésre (l. *Vas vármegye b*), majd megint csak Zala leírásával együtt a Kancellárián keresztül visszajuttatta Bélnek. Sajnos nem tudható, hogy milyen megjegyzéseket tett a Kancellária, illetve a Batthyány által megbízott vármegyei személyek, ugyanis az 1733-as kancelláriai levelén az olvasható, hogy a Zala vármegyével kapcsolatos megjegyzések magába a kéziratba lettek bejegyezve,⁸ a kézirat azonban, mint írtuk, nincs meg.

Bél ebbe a kéziratba írhatta bele azt a két kérést a vármegyei revizorokhoz, amelyet aztán a vármegyének küldött példányba (**b**) nyilván már letisztázva íratott bele; e két megjegyzés fennmaradt az egyetlen kései másolatban (l. **C**), külön cédulákon beragasztva, ami vélhetőleg arra utal, hogy az eredeti kéziratba is utólag lettek beírva.

6: Az alapszöveg (**a**¹) a fentiek alapján 1728 körül, míg a javított változat (**a**²) 1728–1733 között készült.

⁵ Esetleges átvételre utalhat a vármegye kiterjedésére vonatkozó, mindkét szövegben szereplő megjegyzés, miszerint a vármegye „inkább hosszú, mint széles”: „Longior est quam latior” l. **[O]** f. 141., „Longior is est quam latior” l. **C** p. 2. Ám e megállapítás elég általános jellegű, s mivel máshol Bél nem használja fel a kéziratot, itt is kétséges az átvétel ténye.

⁶ Szaladiensem, cum priori [sc. cum Comitatu Castriferrei – megj. tőlem, T. G.] Excellentissimo C. Ludovico Bottány [!] ante quadriennium traditus, adhuc in revisione haeret. L. TÓTH 2006² Függ. IV. Még l. *Vas vármegye b*.

⁷ L. BÉL 1993 486.

⁸ „Respectu alterius vero Saladiensis, quaenam plerisque in Locis et Punctis, fuerint partim addita, partim exmissa, partim vero explanata, videre esset in ipso Authoris opere, ad partem sparsim exposita et expressa.” L. BÉL 1993 nr. 486. p. 283–284.

b

1: -

2: [Comitatus Saladiensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Zala vármegye leírása.

5: Bél, miután 1733-ban visszakarta a leírást a Kancelláriától, minden bizonnyal letisztáztatta, majd 1736. jan. 27-én hat másikkal együtt elküldte a Helytartótanácsnak vármegyei revízió céljából.⁹ Ezt a példányt jelöltük **b** jellel. Mint a levélben Bél írta, Zala (és Csongrád) vármegye leírására különösen ráfér az ellenőrzés és kiegészítés, mert még elég kezdetleges állapotban van.

A Helytartótanács jan. 31-én továbbította Bél művét a vármegyének. A hivatal levelét az 1736. márc. 18-i közgyűlésen olvasták fel, majd bizottságot állítottak fel a mű átnézésére, amely az alispánból, Jakasits Andrásból, az adószedőből, a jegyzőből és a szolgabírákból állt.¹⁰ 1736. aug. 13-án Bél sürgette a Helytartótanácsot, s rajta keresztül a vármegyét.¹¹ E sürgetést a hivatal augusztus 17-én tolmácsolta a zalaiknak. A Helytartótanács levelét az 1736. szept. 3-i közgyűlésen olvasták fel, és annyit jegyeztek meg, hogy „hamarosan elküldik”.¹² Végül az 1737. dec. 10-én tartott közgyűlésükön küldték vissza javításaikkal együtt a levelet a Helytartótanácsnak.¹³ Mint írják, feladatuk nem csak a javítás, módosítás volt, hanem a várak, városok, a kanizsai török ellen épült várak és a falvak lejegyzése is.¹⁴ Ez egybecseng Bél kérésével a „revizor urakhoz”, amely az egyetlen kései példányban maradt fenn.¹⁵

Ám sajnos csak a levél érkezett meg a Helytartótanácsra, a Bél-kézirat s vele a vármegye megjegyzései valahol elvesztek. A hivatal 1737. dec. 31-én kelt levelében értesítette a vármegyét a hiányosságról, amelyet az 1738. febr. 9-i közgyűlésen olvastak fel.¹⁶ Ugyanaznap kelt válaszlevelükhöz csatolták Csillagh István zalaegerszegi postamester tanúságlevelét, miszerint neki a vármegyei tisztviselő kézbesítette az iratokat, s ő mindent átküldött Körmendre, a szomszédos postára.¹⁷

A Helytartótanács az ügyet a király, illetve a Kancellária elé terjesztette 1738. március 4-én;¹⁸ az uralkodó május 21-én válaszolt, csatolva Paar Lipót főpostamester jelentését, amely szerint nem tudta kideríteni, ki a felelős, és hogy hol lehet a kézirat.¹⁹ Ezután nem található több levél az ügygel kapcsolatban.

⁹ L. BÉL 1993 nr. 574.

¹⁰ „quem in finem deputantur Dnus V. Comes D. Andreas Jakasits (?), D. Perceptor et Notarius, praeterea D. Processuales Iudlum.” L. ZML IV 1 a, Közgyűlési jegyzőkönyvek 4. 1736–1737 (MOL Mikrofilmtár, 15 496. mf.) p. 134.

¹¹ L. BÉL 1993 nr. 628.

¹² „Quod quidem proxime transmittetur.” L. ZML IV 1 a, Közgyűlési jegyzőkönyvek 4. 1736–1737. p. 335.

¹³ L. ZML IV 1 a, Közgyűlési jegyzőkönyvek 4. 1737–1741 (MOL Mikrofilmtár, 15 496. mf.) p. 92.

¹⁴ „Opus Historici Mathiae Bell, quoad hujus Comitatus Descriptionem, pro revisione, censuratione et modificatione ac Arcium, Oppidorum, Praesidorum item, antiquitus contra Turcas Canisenses exstantium, vicorumque in gremio hujus Cottus existentium connotatione, nobiscum communicatum una cum effectuatione desiderii antelati historici, in annexo scripto contenta, Serenitati Vestrae Regiae Excelsoque Regio Consilio Locumtenentiali remittimus humillime...” A vármegye levelének másolatát l. uo. Az eredetit l. MOL C42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. f. 15a.

¹⁵ „Rogantur D. D. Revisores pro sua bonitate Castra omnia quae contra Turcas Canisenses munita olim in hoc processu extiterant, una cum oppidis aliorum Processuum a folio 79. usque 91. reliquis adscribere haud graventur...” L. C p. 134a. Az oldalszámokat a másoló a saját kéziratához „igazította”. Még l. **a**, **C**.

¹⁶ L. ZML IV 1 a, Közgyűlési jegyzőkönyvek 4. 1737–1741 (MOL Mikrofilmtár, 15 497. mf.) pp. 117–118.

¹⁷ A vármegye levelét l. MOL C42 Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. f. 21. A postamester febr. 8-án kelt tanúságlevelét l. uo. f. 17.

¹⁸ A levél fogalmazványát l. uo. f. 11.

¹⁹ Az uralkodó levelét l. uo. f. 14. A főpostamester jelentését l. uo. f. 11.

Bél időközben 1738. január 20. körül írt egy sürgető levelet a Helytartótanácsnak, benne többek között Zala leírásának visszaküldését is szorgalmazva.²⁰ Ezt a hivatal természetesen nem vette figyelembe, hiszen éppen várta a vármegye válaszlevelét az elveszett kézirat hollétéről. Ugy tűnik azonban, mintha Bélt később sem értesítették volna a helyzet alakulásáról, ugyanis 1738. szeptember 2-án kelt sürgető levelében ismét említette Zala vármegyét, mint amely nem küldte vissza a leírást.²¹

6: A fentiek alapján a kézirat 1736-ban készült el.

C

1: EFK Hist. I. hhh.

2: *Comitatus Saladiensis*.

3: 188 pp., 345x235 mm.

4: Zala vármegye leírása.

5: „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József megbízásából az 1770-es évek elején készült a rongált eredetiről.²² Feltehetőleg a Kancellárián járt iratot **(a)** másolta le a példány készítője, minthogy a későbbi, vármegyének küldött példány **(b)**, mint kiderült, a körmendi postahivatalon, vagy még korábban elveszett 1737 végén, s nincs adat arra, hogy Bél pótolta volna a vármegye számára az elveszett másolatot. Így Bél hátramaradt kézíratai között Szarka elméletileg csak a kancelláriai példányt **(a)** találhatta meg.

A szöveg igen hiányos, egyetlen faluról nem készült leírás (!). A példány készítője külön cédulán lemásolta Bélnak az „ellenőr urakhoz” (*Domini Revisores*) írt két üzenetét, amelyekben a hiányok pótlására kérte őket (l. **a**, **b**).²³ A másoló egyébként – nyilván követve az eredeti kéziratot – a hiányoknál maga is számos lapot üresen hagyott (l. pp. 80–90, 135–143, 145–152, 154–162, 164–180.)

6: 1770-es évek eleje.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Rotarides Sámuel [**R**]; ismeretlen [**O**]

Ellenőrzés: vármegyei-kancelláriai **(a)**; vármegyei (l. **b**; elveszett)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: C

Fordítás: BÉL 1999.

Irodalom: KÁLI Csaba: Bevezetés. In: BÉL 1999. 7–9.

²⁰ L. BÉL 1993 nr. 699.

²¹ L. BÉL 1993 nr. 730a.

²² Ezt bizonyítja a szokásos levéltárosi megjegyzés is a kötetbe helyezett levélen: „Copia per suam Eminentiam procurata.” L. C p. i. Még I. I. köt. 153.

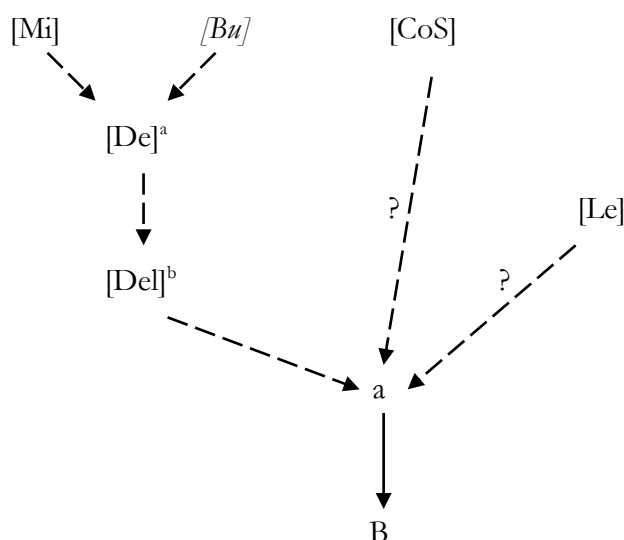
²³ A két szöveget közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 918.

III. TISZÁN INNENI RÉSZ (PARS CIS-TIBISCANA)

PRODROMUS

Szepes vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Szepes vármegye leírásának vizsgálatánál abban a különös helyzetben van a kutató, hogy a munkához segítséget nyújtók neveit – részben a *Prodromus* előszavából, részben Bél levelezéséből – könnyen megismerheti, ám sokkal nehezebb a fennmaradt kéziratoknak, adatgyűjtéseknek az azonosítása, a segítőkhez való „hozzárendelése”. A legkönnyebb még *Mitsinsky János* nyustyai evangélikus lelkész adatgyűjtésének a felismerése, mivel ő a kézírata végén – ha a nevét nem is, de – a kézirat készítésének a helyét (egyben saját plébániájának a nevét), valamint a dátumot (1719. júl. 21.) megadta (l. [Mi]). Nehezebb azonban annak a „hibrid” kéziratnak az elemzése, amelyben több (legalább három, de inkább négy) különböző duktus állapítható meg (l. [De]^a). Valószínűleg *Bohus Györgynek*, a késmárki evangélikus líceum akkori rektorának a műve a kézirat végleges rendezése, letisztázása, de felfedezhető a kéziratban Mitsinsky munkájának ([Mi]) a használata, illetve az is, hogy egy része bizonyosan *Buchholtz Györgytől*, a nagypalugyai evangélikus líceum igazgatójától származik (családfán: [Bu]). Ennél többet nehezen lehetne megállapítani, de Bohus György szerepét ki kell emelni a munkában, egyrészt, mert a kézirat címlapja szerint ő állította össze a terjedelmes kéziratot, másrészt pedig, mert Bél is őt emelte ki a segítők közül, illetve említette meg a *Prodromus* előszavában (l. a). Nem kétséges, hogy a mondott kézirat ([De]^a) bővített és kismértékben szerkezetileg is

módosított változatát ([De]^b) is Bohus készítette, amit bizonyít a szöveg végén egy bizonyosan tőle származó leírás a Leibic melletti kénes forrásról (l. [De]^b).

Két másik adatgyűjtés ismert még, amelyet Bél esetleg felhasznált, ezek közül az egyik egy hevenyészett, kezdetleges adatgyűjtés a vármegyéről ([CoS]), a másik pedig Lőcse városának nevezetesebb eseményeit felsoroló, német nyelvű irat ([Le]). Az utóbbi használata sokkal valószínűbb.

Bél a kapott anyag felhasználásával készítette el saját változatát (a). A két szöveg, vagyis a Bohus-féle ([De]^b) és a Bél által átszerkesztett nyomtatott szöveg (B) összevetéséből látható, milyen sokat dolgozott Bél a kapott anyagon, hogy saját ízléséhez és elképzeléséhez igazítsa, mégha az viszonylag jól szerkesztett és jó stílusban megírt szöveg is volt. Ezért ha nem is korrekt eljárás, nagyon is érthető, hogy Bél nem vette fel „társszerzőnek” maga mellé segítőit, csak a szövegben utalt rájuk: a kivitelezés ugyanis, a valóban tudományos szintű szöveg létrehozása nagyrészt az ő munkája volt.

III. A kéziratok ismertetése

[Mi]

1: EFK Hist. I. kkkk/17.

2: **De Scepusio.**

3: 12 pp. (pp. 389–400.) 320x190 mm.

4: Adatok Szepes vármegyéről, Bél Máttyás tematikája szerint.

5: Az adatgyűjtést Mitsinsky János evangélikus lelkipásztor készítette. Ezt bizonyítja a szöveg írójának keltezése az irat végén, amely szerint mindezt „az ő egyházában, Nyustyán” készítette 1719. júl. 21-én,¹ s Bél egy leveléből kiderül, hogy ekkor Mitsinsky volt Nyustyán az evangélikus lelkész.² Mitsinsky pontosan követte azt a kérdőívet, amelyet Bél készített neki még 1718. szeptember 13-án.³

6: 1719. júl. 21. (A kézirat elkészültének időpontja.)

[De]^a

1: EFK Hist. I. kkkk/16 pp. 423–511.

2: **Historico Geographica Terrae Scepusiensis delineatio in publicum Reipublicae Litterariae commodum, laudabilesque P. R. C. Domini Viri Matthiae Bel Gymnas(ii) Poson(iensis) Rectoris famigeratissimi conatus promovendos, vigiliis & calamo G(eorgii) B(ohusch) R(ectoris) K(esmarkiensis) concinnata Anno 1719.**

3: 89 pp. 205x160 mm.

4: Szepes vármegye leírása több szerző tollából, Bél Máttyás elvei alapján. Az első két oldalon a leírás tartalomjegyzéke olvasható. Eszerint a leírás már elválnak általános és különleges részre, de az általános részen belül a természetföldrajzi és a politikai tagozat tematikája még eléggé keveredik egymással. A különleges rész tartalomjegyzékének

¹ „Haec de Scepusio signata in Ecclesia mea Nustensi in districtu Kis Honthensi die 21. Julii Anno 1719.” L. [Mi] p. 400.

² Bél ezt írja Bohus Györgynek: „Doceas me quaeso, qua via ad Reverendum Dominum Mitsinsky scribendum sit. Succenset enim mihi vir bonus, quod sibi non respondeam. Facerem lubentissime, sed quo sint dirigendae litterae, ut Nustam perveniant nescio.” L. Bél levelét Bohus Györgynek. Pozsony, 1720. márc. 14. In: BÉL 1993 nr. 90.

³ Uo. nr. 40.

fejezetcímei alapján a szabad királyi városok után az egyes járások mezővárosai, falvai jöttek volna (l. p. 424.), maga a leírás azonban Késmárk ismertetése után véget ér.⁴

5: Több kéz írása. Magából a címből az derül ki, hogy a szöveget Bohus György késmárki rektor „állította össze”.⁵ A 2. lapon az a megjegyzés olvasható – nyilván Bohustól –, hogy magát a kéziratot viszont „mindkettejük kedves tanítványa”, Lendrey Péter másolta⁶ – a „mindkettejük” alatt magát és Bélét értette, ugyanis Lendrey a pozsonyi ev. líceum anyakönyve szerint 1716–1717-ben az iskola tanulója volt.⁷

Az ezt követő szövegrész (pp. 425–468.) nem azzal a duktussal íródott, mint az első két oldal. Szerzősége is kérdéses. Egyrészt e szövegrész készítője nagymértékben felhasználta Mitsinsky János adatgyűjtését, szinte teljesen beépítve azt mondandójába.⁸ Másrészt viszont egy szöveghelyből úgy tűnik, hogy – legalábbis részben – ifj. Buchholtz György nagypalugyai iskolaigazgató, Bél barátja a szerző. A Kárpátok kapcsán ugyanis a szöveg írója megjegyzi, hogy erről id. Buchholtz György, *tisztelendő szülőatyja* megfigyelései alapján egy bőseges leírást fog készíteni.⁹ A két rektor levelezésében több utalás van arra, hogy az ifjabb Buchholtz Liptó mellett¹⁰ Szepes vármegye leírásában is segédkezett Bélnek, sőt, teljes leírást készített (?),¹¹ így nem meglepő „feltűnése” a szövegben. Esetleg az történhetett, hogy Bél elküldte neki Mitsinsky szövegét (**[Mi]**), amelyet ő felhasznált. De az is lehet, hogy mind Mitsinsky, mind Buchholtz szövegét (családfán: **[Bu]**) Bohus kapta meg, s övé a végleges „szerkesztés”.

A 469–511. lapokon Lőcse és Késmárk szabad királyi városok leírásai olvashatók. Eredetileg külön szöveg volt, ugyanis 1-től kezdődő oldalszámozása van. Az 502. oldalig ugyanazzal a kézzel íródott, mint az első két oldal, ahol Bohus és Lendrey szerepel.¹² Ebből következtethető, hogy a két város ismertetését bizonyosan Bohus készítette.

Nem egy helyről származó, utólagosan összeállított szöveg tehát a tárgyalt kézirat. Végleges összeállítása talán Bohustól származik, akinek a címlapon is szerepel a neve, bár

⁴ A kézirat nem csonka, a további részek nem készültek el. Ezt bizonyítja, hogy az utolsó oldal alsó fele, valamint verzőja is üres. L. **[De]** p. 511.

⁵ A címben lévő „G. B. R. K.” rövidítés így oldható fel. A „G. B.” monogram jelenthetné Buchholtz Györgyöt is (vö. SZELESTEI 1984 nr. 277.), ő azonban csak 1723. február 23-ától igazgatta a késmárki líceumot (L. SZINNYEI: *Buchholtz György, ifj.*), míg az adott időpontban, vagyis 1719-ben Bohus György volt az intézmény rektora, egészen 1722. máj. 23-án bekövetkezett haláláig (l. SZINNYEI: *Bohus György*).

⁶ „NB Haec ex discipulorum chartis per charum utriusque nostrum Petrum Lendrey pariatam & scripta cum ipsi mihi ex toto id revidere licuerit, si qui occurrerint errores, in iis (?) ex contextu ipso emendari poterunt.” L. **[De]** p. 424.

⁷ A matrikulában az 1716-os év alatt: „Petrus Lendrey Scepusiensis.” Mellette Bél megjegyzése: „Jungit se priori 1717. m. Octob.” L. MATRICULA nr. 71. A Bél által említett előző személy Kuntz Jakab (később Bél bécsi ágense), aki Bél megjegyzése szerint elment „a magyarokhoz”, vagyis valamely magyar lakosságú város iskolájába (pl. Győrbe). Az nem világos, hogy Lendrey pontosan mikor tanult Késmárkon, de a „szepességi” (*Scepusiensis*) jelzőből ítélve elég valószínű, hogy egyazon személyről van szó.

⁸ A néhol szó szerinti, néhol parafrazált és kiegészített átvételre jó példa a vármegye nevére szóló 2. fejezet, amelynek első mondata Mitsinskynél így hangzik: „Comitatus hic consueto ab hominum memoria nomine dicitur Terra Scepusiensis.” L. **[Mi]** p. 389. Míg a tárgyalt szövegben, egy teljesen felesleges töltelék beszúrásával: „Comitatus hic consueto ab hominum memoria nomine, quod nulli alteri in Hungaria concessum est, dicitur Terra Scepusiensis.” L. **[De]** p. 428.

⁹ „De his licet copiosissimam cum tempore et plenariam, ex observationibus P. R. Viri Domini Georgii Buchholtz senioris, *parentis venerandi* dabimus descriptionem, hic tamen etiam quidpiam de iis delibare placet.” L. **[De]** p. 445.

¹⁰ Ifj. Buchholtz György Liptó leírásában nyújtott segítségére l. *Liptó vármegye d*, ill. uo. II. fej. 1. sz.

¹¹ Buchholtz 1719. febr. 14-én írt levelében értesíti Bélét arról, hogy elkezdte Szepes vármegye leírását is készíteni (*ego operam collocare coeperam illustrandi etiam Scepusii*). A levelet l. BÉL 1993 nr. 49. Később naplójegyzésében, 1720. jún. 6-án azt írja, hogy elküldte Szepes vármegye leírását Bélnek: „Scripsi Domino Bel missa Descriptione Comitatus.” L. BÉL 1993 nr. 104. (l. a tételhez fűzött jegyzetet a kötet végén. Uo. p. 587.). Igaz, ebből önmagában még nem derül ki, hogy itt valóban Szepes leírásáról van szó.

¹² Erre Szelestei is utal katalógusában. L. SZELESTEI 1984 nr. 277.

ez nem vehető biztosra, főleg az egyes duktusok azonosításának bizonytalanságai miatt.¹³ Az viszont bizonyos, hogy mindhárom, Bélnek Szepes leírásában a legtöbbet segítő személy – vagyis Mitsinsky, Buchholtz, Bohus – munkája szerepel benne.

6: A legkésőbbi dátum a „Buchholtz-részben” szerepel, amely szerint a szöveg készítője 1719. október 24-én volt Szepesvár romjainál.¹⁴ A címben szereplő dátum (1719) a munka megkezdésére is utalhat.

[CoS]

1: EFK Hist. I. kkkk/16. pp. 512–524.

2: Comitatus Scepusiensis.

3: 13 pp. 205x160 mm.

4: Szepes vármegye leírása, Bél Mátyás korai elképzelései szerint.¹⁵

5: Ismeretlen kéz írása. Igen kevésbé informatív, hanyagul elkészített adatgyűjtés. Nem valószínű, hogy Bél felhasználta.

6: 1718 körül.

[Le]

1: EFK Hist. I. kkkk/18.

2: Denckwürdige Sachen wegen der Stadt Leütschau, und das Zipser Land.

3: 2 pp. (pp. 387–388.) 340x220 mm.

4: Lőcse és a Szepesség nevezetes eseményei évszámok szerint felsorolva. Az időben legkésőbbi esemény 1656-ból való (l. p. 2.).

5: Ismeretlen kéz írása. Elképzelhető, hogy Bél felhasználta: talán innen vette át az 1494-es lőcsei királytalálkozó említésének ötletét.¹⁶

6: 1718 körül.

[De]^b

1: LK Fragmenta XI.

2: Historico Geographica terrae Scepusiensis in superiori Hungaria celeberrimae descriptio.

3: 163 pp. [üressek: pp. 156–160.], 325x200 mm.

4: Szepes vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat. Valójában az előbb tárgyalt, több kéz által írt szöveg ([De]^a) „teljes”, néhány helyen módosított változata. A „teljes” alatt az értendő, hogy e szövegben benne vannak az előzőből még hiányzó részek, így a városok, falvak leírása. Másrészt viszont még igen messze áll a Bél-féle nyomtatott szövegtől: az általános részben a két „tagozat” (természetföldrajzi, politikai) továbbra sem vált külön, maga a szöveg csak kevésbé módosult, többnyire ugyanaz, mint a korábbi változatban. A Bél általi átfogalmazásnak (l. **a**) még nyoma sincs. Vagyis még ez sem tekinthető Bél által írt szövegnek. Inkább még ez a kézirat is Bohustól származhat, aki letisztáz(tat)hatta, teljes

¹³ Elképzelhető, hogy az ő kézírása az első két oldal a tartalomjegyzékkel, s a többi Lendrey másolata. Néhol szintén Bohus írta fel – amennyiben feltevésünk helyes – a fejezet címét, s azt is, hogy a másolónak honnan kell másolnia egy másik kéziratból, amelynek az oldalszámát és kezdő szavait is megadta. L. pl. [De] pp. 455, 469.

¹⁴ „Huic traditioni ut credam iubent me vestigia seu rudera muri alicuius robustissimi, a me ipso rupes has a. 1719. d. 24. Octob. visitante, visi, ita ut vel hoc unicum de fundatione eius prima dubitatione(m) minime sinat.” L. [De] p. 455.

¹⁵ Tematikája: *Termini, nomen, longitudo (!), processus, comes, montes, fluvii, civitates et oppida, familiae, acidulae.*

¹⁶ L. [Le] p. 1., **B** (nyomtatott szöveg) p. 88.

formába öntötte a korábban összegyűlt anyagot. Bohus szerzőségére a szöveg végén lévő, a leibici erdőben lévő kénforrásról szóló (az előző változatban még nem szereplő) leírás is utal. A forrást ugyanis a szöveg készítője, mint írja, 1712-ben, annak jó híretől felbuzdulva „az iskolai ifjúsággal és a tanárokkal együtt” meglátogatta, vagyis nyilvánvalóan az iskola vezetője – a mondott időszakban Bohus – volt az, aki kivitte az egész iskolát a forráshoz.¹⁷

Bél mindenesetre ezt a szöveget már bizonyíthatóan olvasta, használta. Egy helyen rövid kiegészítése olvasható a szövegben a Gölnic-patakról (l. p. 37.). Emellett Bélnél egy különálló cédulát helyezett bele az iratba, rajta „őshonos” (*indigenae*) szepesi családok felsorolásával (l. p. 123a).

6: A szerző említést tesz Késmárk történetének elbeszélésekor egy 1721-es tűzvészről.¹⁸ Mivel a *Prodromus*, s benne Szepes leírása 1723-ban megjelent, a kézirat valószínűleg 1721–1722-ben keletkezett.

a

1: -

2: [**Historia Comitatus Scepusiensis.**]

3: (A kézirat nem található)

4: Szepes vármegye leírása.

5: Bélnél a *Prodromus* előszavában azt írja, hogy sokat köszönhet Szepes vármegye leírásában Kray Pálnak, a Szepes vármegyéről készült térkép készítőjének, illetve Bohus Györgynek, aki a vármegye történetét állította össze, ám azt Bélnél új rend szerint osztotta fel, és saját stílusával ékesítette.¹⁹ Bélnél állításának valósága nyilvánvaló lesz, ha összevetjük a Bohustól származó előző szöveget ([**De**]^b) a nyomtatott változattal (**B**). Az utóbbi, bár nagymértékben épít az előbbi adataira, gyökeresen át van fogalmazva, s valóban olyan szerkezettel bír, amely már a későbbi vármegyeleírásokat idézi. Ebből egyrészt az következik, hogy kellett léteznie egy kéziratnak, amelyben Bélnél a maga elképzelései szerint újraírta a szöveget, másrészt pedig, hogy ez a szöveg tekinthető a leírás első fogalmazványának, míg a Bohus által készített iratok – terjedelmük, viszonylagos kidolgozottságuk ellenére is – csupán adatgyűjtésnek. Bélnél egyébként tartalmilag is sokat változtatott. Sok részt elhagyott a Bohus-féle szövegből – mint pl. a szepesi Szent Mártonról nevezett társaskáptalan leírását és prépostjainak felsorolását,²⁰ vagy a Lőcse és Késmárk közötti beháború ismertetését –,²¹ de sokat is adott hozzá, így saját kutatásokat, elbeszélő kútfők szöveghelyeit stb.

6: 1722 (még l. [**De**]^b, **B**).

B

1: Nyomtatvány: *Prodromus* pp. 69–124.

2: **Historiae Comitatus Scepusiensis...**

3: 56 pp.

4: Szepes vármegye leírása.

¹⁷ „Hisce excitatus et ego, pro more statis anni vicibus observari solito, cum universa iuventute scholastica & Dominis Praeceptoribus recreationis ergo egressus Anno 1712. eo perductus sum.” L. [**De**]^b p. 161.

¹⁸ „Item incendium recens A. 1721. 7. Aug. in aedibus Martini Meltzer ortum...” L. [**De**]^b p. 103.

¹⁹ „In describenda Terra Scepusiensi, praeclare de nobis sunt meriti, Paulus Kray de Rokusch... et Cl. Georgius Bohusch... hic [sc. G. Bohusch] Comitatus eiusdem historiam, contexit, digesta a nobis ordine novo, nostraque investitam dictione...” L. *Prodromus* Praefatio [ix.].

²⁰ L. [**De**]^b pp. 39–41.

²¹ Uo. pp. 105–113. Bélnél a nyomtatott szövegben még csak említést sem tesz ezekről a valóban megtörtént összetűzésekről.

5: A nyomtatott szöveg.

6: 1723.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Mitsinsky János ([Mi]), Bohus György ([De]^a, [De]^b), Buchholtz György ([De]^a), ismeretlen ([CoS], [Le])

Ellenőrzés: -

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **B** (nyomtatott szöveg)

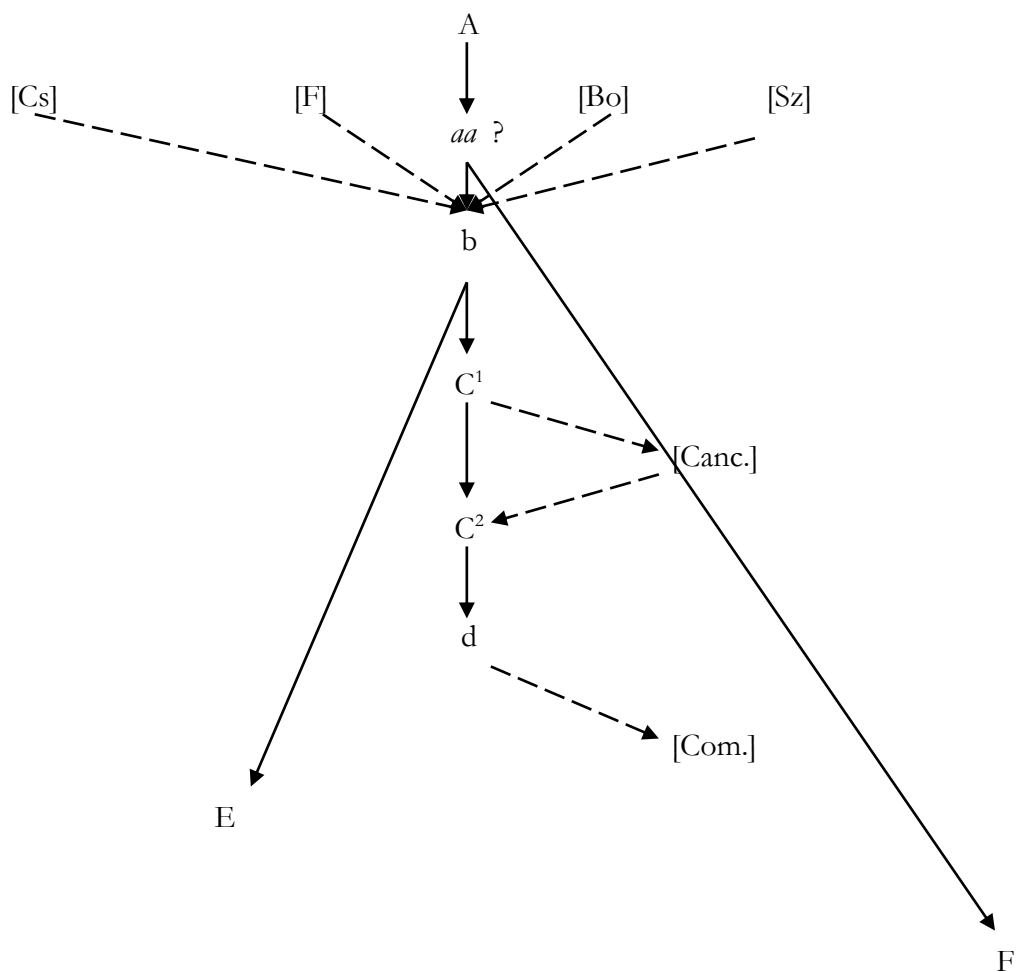
Fordítás: -

Irodalom: -

KÉZIRATBAN MARADT LEÍRÁSOK

Abaúj vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél meglehetősen korán, 1724-ben készített egy leírás-fogalmazványt Abaúj vármegyéről, amely vázlatossága ellenére viszonylag részletes bemutatást nyújt a Kassai járásról (különösen annak falvairól), ám a Csereháti járást már csak részben, a többit pedig egyáltalán nem tartalmazza (**A**). Hasonlóan hiányos volt egy 1725-ben készült, némely részeiben már kidolgozott változat, amelyet esetleg Matolai János készített (*aa*) – ez a változat fennmaradt egy kései másolatban (**F**).

Bél három, a vármegyét jól ismerő személytől is kapott adatokat a hiányok pótlására. Reviczky János Ferenc, kancelláriai hivatalnok, egyben Abaúj vármegyei birtokos a Füzéri járásról készített számára – 1728 után – kimerítő leírást (**[F]**), míg két

ismeretlen személy a Csereháti és a Szikszói járás településeiről közölt információkat ([Cs], [Sz]). A Csereháti járás szintén valamikor 1728 után, míg a Szikszói járás bemutatása 1725 után készült. Mindhárom adatközlő a Bél leírásaiban ismert kritériumok szerint dolgozott, vagyis mutatta be pl. a falvakat (elhelyezkedés, falu lakosainak nemzetisége, föld minősége, földesúr). Emellett Bél – ahogy máskor is – felhasználta Bombardi *Topographiájának* vonatkozó részét a leíráshoz: a neki szükséges néhány lapot kimásolta a kötetből ([Bo]). Ehhez ismeretlen személy megjegyzéseket írt, de ezt Bél, úgy tűnik, nem használta fel.

Bél a kapott adatok alapján – 1730 körül – „újraírta” a szöveget (b) – lehetséges, hogy ez a Bél-féle fogalmazvány maradt fenn egy kései másolatban (E). Bél e fogalmazványát letisztáztatta (C¹) és a Kancelláriára küldte, amely 1732-ben visszaküldte észrevételei kíséretében. A szerző a Kancellária kifogásainak helyt adott, és ez alapján javította a szöveget (C²). Majd néhány év múlva, 1736 elején elküldte a Helytartótanácsnak a leírást (d), hogy ellenőriztesse a vármegyével, ám a vármegyeiek elodázták a munkát, amely végül így megfeneklett. A Bél szerkesztményéről (b) készült, fentebb már említett kései másolat (E) nagyon fontos a szöveghagyomány szempontjából, mivel a „kancelláriai példány” (C) súlyosan kifakult.

III. A kéziratok bemutatása

A

1: EFK Hist. I. b. ff. 66–74.

2: **Comitatus Abaujvariensis.**

3: 18 pp. 345x220 mm.

4: Abaúj vármegye leírása.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. Még csak egy piszkozatot írt. Az általános rész fejezeteit nem dolgozta ki, a különleges részben pedig csak a falvakat mutatta be hosszabban – nyilván ezekről ekkorra már kapott információkat. De csak a Kassai járás bemutatása mondható – ha vázlatosan is, de – teljesnek a szövegben, az azt követő Csereháti járás egyrészt befejezetlennek tűnik (csak 18 falvat sorol fel), másrészt hiányzik egy vagy több levél a 73. és a 74. fólió között. A többi járást Bél láthatóan el sem készítette: a 18. falu után a lap (f. 74.) üres, s a lap verzőja is, tehát nem volt folytatása a kéziratnak.

6: f. 64r: „Anno 1724. d. 22. Nov. dict. D(omi)no Faj (?)”

aa

1: -

2: **Historia Comitatus Abaujvariensis.**

3: (A kézirat nem található)

4: Abaúj vármegye leírása.

5: A szövegállapot egy kései másolat alapján következtethető ki (F). E kézirat (F) a kezdő datálás 1725. augusztus 13, a befejező dátum 1725. szeptember 5. (l. F). Tehát az A és a később elkészült teljes szöveg (b) közé tehető e változat. Kidolgozottabb, mint a fenti Bél-fogalmazvány (A), így Kassa város leírása már tíz fejezetből áll (l. F ff. 63–68.), ahogy az általános rész is „ki van bontva” (uo. ff. 59–62.). Másrészt még így is messze áll a későbbi teljes szövegváltozattól, amelyben Kassa leírása 50 fejezet (l. b, C). Emellett e

leírásban is csak 18 falvas a Csereháti járás, és a többi járás leírása hiányzik. Bél információhiányán az alább felsorolt adatgyűjtések fognak segíteni ([F], [Cs], [Sz]).

Egyébként nem tartjuk kizártnak, hogy a történeti részeket tekintve gyenge színvonalú leírást nem Bél, hanem Matolai János, Bél állandó segítőtársa dolgozta ki, amiként Hont vármegye esetében is a Kishonti járást.¹ Ez magyarázná, hogy miért csak „félíg-meddig” van kidolgozva Kassa történetének leírása, amelyet aztán Bél a szokásos magas színvonalon ötszörösére bővített.

6: 1725. aug 13.–szept 5. (l. F).

[Cs]

1: EFK Hist. I. b. ff. 1–29.

2: **Brevis connotatio Processus seu 4ti districtus Inclyti Comitatus Abaujvariensis, Cserehat nominati...**

3: 57 pp. 345x220 mm.

4: Az Abaúj vármegyei Csereháti járás leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített, alapos, de nehezen olvasható szöveg. A tinta néhol teljesen elfakult. Szerzője igen gazdag információkat közölt az egyes településekről. Bizonyosan valamilyen helybéli lehetett; emellett a hivatalos csengésű cím esetleg hivatali emberre enged következtetni. Bél messzemenően felhasználta a benne szereplő adatokat.

6: A szöveg szerzője megemlíti, hogy 1728-ban Somodi mellett aranyat kezdtek bányászni.² Ezek szerint a kézirat 1728 után keletkezett (de 1732 előtt, l. C).

[F]

1: EFK Hist. I. b. ff. 30–52.

2: **Processus Főzeriensis. [!]**

3: 45 pp. 345x220 mm.

4: Az Abaúj vármegyei Füzéri járás leírása.

5: Bél a lap jobb felső sarkára a következőt jegyezte fel: „Notitia ad Comitatum Abaujvar pertinentes quas G. Dominus Joh. Fr. Reviczky liberali manu suppeditavit.” A leírás készítője tehát Reviczky János Ferenc, akinek Bél később levélben is köszönetet mond az Abaúj és Máramaros vármegyék leírásaiban való segítségéért, és ígéri, hogy hivatkozni fog rá.³

Reviczky alapos leírást készített (Bél elvei szerint), amelynek értékét tovább emeli, hogy készítőjük – maga is Abaúj vármegyei birtokos (f. 33v) – jórészt birtokok, uradalmak szerint csoportosítva sorolja fel a falvakat.

6: Ebben a szövegben is az 1728 a *terminus post quem*, ugyanis Reviczky említést tesz az 1726. és az 1728. év rendkívüli szárazságáról.⁴

[Bo]

1: EFK Hist. I. b. ff. 54–57.

2: **Descriptio Comitatus Aba-Uyvariensis ex Topographia Magni Hung. Regni Michaelis Bonbardi Viennae A. 1718.**

3: 8 pp. 210x170 mm.

4: Abaúj vármegye bemutatása Bonbardi 1718-as *Topographiájából*.

¹ L. *Hont vármegye* A, b, C.

² L. f. 10v.

³ L. Bél Mátyás levelét Reviczky János Ferencnek (Pozsony, 1737. ápr. 17.) In: BÉL 1993 nr. 674.

⁴ L. [F] ff. 36r–v.

5: Bél sajátkezű másolata. A szövegbe ismeretlen kéz írt megjegyzéseket, pl. Kassa város nevének etimológiájáról, Göncről stb. Bél Bonbardit felhasználta (l. **C** p. 269.), ám az ismeretlen kéz által készített jegyzeteket – már amennyire a súlyosan kifakult **C** kéziratból megállapítható – nem.

6: Bizonyosan a leírás munkálatainak kezdetén, az 1720-as évek elején készült.

[Sz]

1: EFK Hist. I. b. ff. 58–64.

2: Processus Szikszo.

3: 13 pp. 345x220 mm.

4: Az Abaúj vármegyei Szikszoói járás leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített leírás a Szikszoói járásról, Bél Mátyás elvei szerint. Bél nagymértékben felhasználta a benne leírtakat.

6: A leírás készítője megemlíti, hogy Belsőbölcs falu 1725-ben kezdett benépesülni.⁵ Így a kézirat elkészülte ezután történhetett.

b

1: -

2: [Comitatus Abaujvariensis.]

3: (A kézirat nem található.)

4: Abaúj vármegye leírása.

5: Az időben soron következő, fennmaradt kézirat (**C**) egy tisztázat, amely már tartalmazza a fenti kéziratokban lévő adatokat. Feltételeznünk kell tehát egy közbülső kéziratot (**b**), vagyis egy olyan szöveget, amelyet Bél írt, az első leíráskezdemény (**A**), a feltételezett Matolai-féle szerkesztés (*aa*), és a „kapott anyag” (**[Cs][F][Bo][Sz]**) felhasználásával. Ennek tisztázata a **C** szöveg. Valószínű továbbá, hogy erről a kézitről készült egy kései másolat (**E**) is, amely a címe szerint eredeti kézitről készült („ex autographo”), továbbá a **C** alapszövegével egyezik meg, javításait azonban nem tartalmazza.

6: 1728–1731.

C

1: EFK Hist. I. a.

2: Comitatus Abaujvariensis.

3: 319 pp. 335x225 mm.

4: Abaúj vármegye leírása.

5: Másolat. Az alapszöveg (**C**¹) már tartalmazza az Abaúj vármegyei járásokról kapott információkat (l. **b**). A szövegben emellett Bél javításai láthatók. A szerző főként a Kancellária észrevételei, kifogásai szerint javította a szöveget (**C**²), amely kifogásokat a hivatal 1732. július 28-án kelt levelében közölte.⁶ Nyilván ezt a példányt látta tehát a Kancellária. Nem ismeretes, hogy Bél mikor küldte el a hivatalnak a leírást, de valószínű, hogy 1731-ben, esetleg 1732 elején. Sajnos az irat jelentős részben az olvashatatlanságig elhalványult.⁷

6: 1731–1732.

⁵ „Belső-Bölcs pagus frequentissimus Anno 1725. frequentari caeptus...” L. **[Sz]** f. 62v.

⁶ L. BÉL 1993 nr. 459. Így a Kancellária figyelmeztette, hogy ne Csáky Istvánt írja főispánnak a politikai tagozatban, hanem Csáky Zsigmondot, amit Bél végre is hajtott, és javította a szöveget. L. **C** p. 17.

⁷ Horvát István szerint még „egészen ép”. HORVÁT 1812 f. 4v.

d

1: -

2: **[Comitatus Abaujvariensis.]**

3: (A kézirat nem található.)

4: Abaúj vármegye leírása.

5: Bél 1736. január 27-én elküldte a Helytartótanácsnak Abaúj vármegye leírását (6 másikkal együtt), hogy továbbítsa a vármegyének ellenőrzés végett.⁸ A kézirat nem maradt fenn. Bél ezután többször is sürgette az ellenőrzéssel a Helytartótanácsra keresztül a vármegyebelieket (még 1736-ban, majd 1738-ban kétszer is),⁹ de nincs nyoma annak, hogy a vármegye végül megtette volna.

6: 1736.

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 268.

2: **Comitatus Abaujvariensis.**

3: 130 ff. 395x260 mm.

4: Abaúj vármegye leírása.

5: A kéziratot felsőkubinyi és demjénfalvi Kubinyi Péter, „számos vármegye törvényszéki ülnöke” ajándékozta az országos könyvtárnak 1801-ben.¹⁰ A másolat előzéklapjának címe: „Matthiae Belii descriptio Historico-Geographica Inclyti Comitatus Aba-Uyvariensis ex *Autographo transumpta.*” Lehet, hogy valóban a **b**-vel jelzett, feltételezett autográf kéziratról másolta le ismeretlen személy.¹¹ Erre utal, hogy nincsenek benne meg Bél javításai, amelyeket a Kancellária utasítása alapján hajtott végre;¹² nincs benne továbbá az a pótlás sem, amelyet utólag fűztek bele a **C** kéziratba (l. **C** pp. 17–18.). A kézirat a szöveg hagyomány szempontjából nagyon fontos, mert a másik példány, amely már a Bél által megszerkesztett szöveget tartalmazza, erősen kifakult (**C**). Ezért e példányt is használni kell a szöveg rekonstrukciójánál.

6: Mivel nem Bél írnoka készítette, Bél halála (1749) után készült másolat.

F

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3804. ff. 59–74.

2: **Historia Comitatus Abaujvariensis.**

3: 16 ff. 380x240 mm

4: Abaúj vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata a leírás egy egészen korai, 1725-ben készült változatáról (**aa**). Leírása szerint az általa készített példány Tomka Szászky János könyvtárának csonka kéziratáról készült, és a kézirat további része a Kollár által megvásárolt anyagban

⁸ L. uo. nr. 574.

⁹ L. uo. nr. 628, 699, 730a.

¹⁰ „Donavit Bibliothecae Regnicolari Spectabilis, ac Perillustris Dominus Petrus Kubinyi de Felső-Kubin, et Demjénfalva Complurium I. Cottuum Tabulae Iudiciariae Assessor 1801.” L. **E** előzéklap.

¹¹ Magát a kéziratot szintén az előzéklap szerint Kubinyi Péter ajándékozta 1808-ban a Nemzeti Könyvtárnak. L. **E** f. 1r.

¹² Így pl. a szövegben Csáky István olvasható a Kanc. által írt (és Bél által javított) Csáky Zsigmond helyett. L. **E** f. 9v. Még l. a 6. jegyzetet.

van, a Bécsi Császári Levéltárban.¹³ Gyurikovits átmásolta a kéziratra az eredeti példány datálását is.¹⁴

6: 1830-as évek.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Reviczky János Ferenc ([F]); Matolai János? (*aa*), ismeretlen ([Cs], [Sz])

Ellenőrzés: kancelláriai (C), vármegyei; valószínűleg végül nem készült el (l. d)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: C és E

Fordítás: -

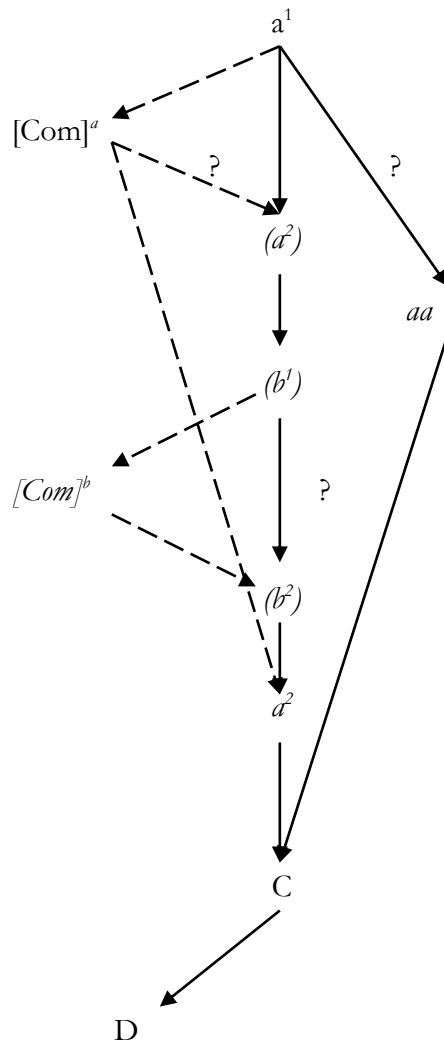
Irodalom: -

¹³ „Desumptum ex exemplari Biblioth. Tomka-Szászkianae manco, cujus residua pars pars Processum Szikszoiensem Füzeriensem complectens in Collectione Manuscriptorum Beliano-Kollariana, quam Adamus Franc. Kollár a vidua Beliana jure emptionis comparaverat, in Caes. Aul. Secreto Archivo conservata prostat Tomo XVIo. Et in Bibliotheca Primatiali I. a.” f. 74r.

¹⁴ F f. 59r.: „Posonii 1725. d. 13. Augusti inchoatum.” f. 74r: Reliqua desunt. Hucusque 1725. d. 5. Sept.”

Bács-Bodrog vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél 1728–1729 körül készült el a szöveg leírásával, majd letisztázva elküldte Bács-Bodrog vármegyébe – nem tudni, pontosan kinek – ellenőrzés, kiegészítés végett (a^1). A szöveg igen sokáig nem jutott vissza hozzá, emiatt panaszkodott is 1732-ben a Helytartótanácsnak (l. **a**). Elképzelhető, hogy 1733-ban megküldték neki a leírást a késlekedő bírálók (l. **a**, $[Com]^a$), amelyet aztán módosított is (a^2). Erre enged következtetni, hogy a szövegben Bél utal Csáky Imre kalocsai érsek „egy évvel korábbi” halálára, amely 1732-ben történt. De az is lehet, hogy a kézirat a vármegyénél volt egészen 1736-ig. Ebben az esetben a szövegben lévő utalás esetleg egy időközben készült példányt sejtet (aa).

Annyi bizonyos, hogy a vármegyénél 1735 januárjában jelölték ki a bírálókat, akik 1736 júniusára készültek el a szöveg átnézésével és javításával (l. **a**, **b**, **[Com]**^a vagy **[Com]**^b). A szöveget – valószínűleg az abba beleírt javításokkal együtt – az alispán ugyanazon év szeptemberében küldte vissza a hivatalnak. Kérdés, hogy ez a példány még az 1728-ban a vármegyének küldött szöveg (**a**) volt, vagy egy újonnan elküldött változat (**b**). Az egyes példányoknál már részletezett problémákon kívül annyit még megjegyzünk, hogy amennyiben az 1735 januári dátum – a vármegyei bírálók kijelölésének az időpontja helyes (és nem másolói hiba), akkor az azt erősíti, hogy a vármegye által elbírált irat még az 1728-ban elküldött példány volt, mivel a kéziratok Helytartótanácsra keresztül való kiküldése eddigi ismereteink szerint csak 1735 augusztusában indult meg.¹ Mindenesetre, a kérdés eldöntéséhez további kutatások szükségesek.

Szarka Ferenc 1771-ben készített másolatot (**C**) az iratról (nyilván arról, amely megjárta a vármegyét); Szarka másolatát Gyurikovits György is lemásolta (**D**).

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: **[Comitatus Bácsiensis, et Bodrogiensis.]**²

3: [A kézirat nem található]

4: Bács-Bodrog vármegye leírása.

5: Bács-Bodrog vármegye leírásáról a legkorábbi adat Bél 1732. júl. 9-én kelt és valószínűleg a Helytartótanácsra címzett levelében olvasható. Ebben Bél arról panaszkodik, hogy a mondott vármegye leírása már ötödik éve (!) vármegyei ellenőrzésen vesztegel, pedig alig haladja meg a nyolc lapot.³ Eszerint Bél már 1728-ban elkészült a szöveggel (**a**¹), amelyet elküldött a vármegyébe, ahol azonban valamiért nem foglalkoztak a munkájával, ezért a Helytartótanácsnál panaszkodott az ügyben.

Elképzelhető, hogy a következő évben – talán a Helytartótanács közbenjárására – visszajött Bélhez a szöveg. A leírás egyetlen fennmaradt példányában (**C**) ugyanis a vármegye főispánjainál az olvasható, hogy Csáky Imre kalocsai érsek töltötte be e tisztséget, de ő az *előző évben (annus superior)* távozott az élők sorából.⁴ Minthogy Csáky 1732-ben halt meg,⁵ e mondat elméletileg 1733-ban született. Feltehető, hogy a főispán személyének megváltozására a vármegyeiek hívták fel Bél figyelmét, akik a szöveget átnézték, s azt 1732-1733-ban – megjegyzéseikkel együtt – végül visszaküldték a szerzőnek (**a**²). Megjegyzendő, hogy ez a vármegyei ellenőrzés, amennyiben valóban így történt, még nem a Helytartótanács által koordinált revízió volt, hanem az azt megelőző „kancelláriai időszakhoz” kapcsolódik, amikor Bél még ehhez a hivatalhoz volt köteles beküldeni az iratokat, vármegyei véleményeztetés és információkérés után. Gondot okoz viszont annak megválaszolása, hogy amennyiben a leírás megjárta már egyszer a vármegyét és a vármegyebeliek válaszoltak is neki bizonyos kérdésekben, miért küldte el nekik még egyszer? Habár van erre példa (pl. Sopron vármegye leírása), a jelen esetben az

¹ L. I. köt. 141–142.

² Cím az egyetlen fennmaradt kézirat alapján (l. **C**).

³ „Bács- et Bodrogh, haerent in revisione Comitatus, annum quintum, tametsi, vix plagulas octo superent.” A mondott levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV.

⁴ „Is [sc. Comes Supremus] nuper Eminentissimus Cardinalis Emericus de Comitibus Csáki S. R. I. Princeps fuit, vir si quis alius annis dignus Nestoreis, sed quem annus superior rebus humanis exemit.” L. **C** p. 30.

⁵ Csáky Imrére l. KATONA 2001–2003 II. 117–132. Még l. uo. a 668. jegyzetet.

is óvatosságra int, hogy nincs semmilyen bizonyíték a vármegye általi 1732–1733-as visszaküldésre a Csáky halálát jelző dátumon kívül, amely viszont lehet elírás is, vagy éppen a *superior* itt nem pontosan a korábbi, hanem valamelyik korábbi évet is jelentheti. De az is lehetséges, hogy Bél a hosszú várakozás alatt új példányt készíttetett, vagy egy feltételezett tartalékpéldányt (*aa*) javított 1733-ban, megtudván, hogy meghalt az érsek. Ebben az esetben a leírás javításra küldött példánya (*a*) a vármegyénél volt 1728-tól egészen 1736-ig (még l. *b*).

6: Az alapszöveg (*a*¹) 1728-1729-ben készült, a vármegyei ellenőrzés, amennyiben kettő volt, valamikor 1732-1733-ban mehetett végbe, ennek megfelelően Bél módosítása a főispánokkal kapcsolatban 1733-ban (*a*²).

aa

L. *a*.

b

1: -

2: [Comitatus Bácsiensis, et Bodrogiensis.]⁶

3: [A kézirat nem található]

4: Bács-Bodrog vármegye leírása.

5: Bél 1736. aug. 13-án írt, Helytartótanácsnak címzett levelében a többi között azt írja, hogy 12 vármegyeleírását már korábban továbbította a Helytartótanács a vármegyékbe ellenőrzés végett, de kettő kivételével nem jöttek vissza – a levélben levő listából kiderül, hogy a vissza nem küldöttek között van Bács-Bodrog vármegye leírása is.⁷ E levél arra enged következtetni, hogy Bács-Bodrog vármegye leírását is a Helytartótanácson keresztül küldte el korábban Bél a vármegyének. Erre azonban nincs nyom: nem találjuk a vármegye nevét a Helytartótanács e tárgyú levélfogalmazványaiában, amelyeket a vármegyéknek küldött ki Bél leírásának elpostázása ügyében.⁸ Ezért egyáltalán nem kizárt, hogy Bács-Bodrog leírása, amelynek visszaküldését Bél 1736 augusztusában sürgette, még az 1728-ban elküldött irat (*a*) volt; de az is lehet, hogy valóban elküldött valamikor az 1730-as évek első felében egy új példányt (*b*) a Helytartótanácson keresztül a vármegyébe. Az egyetlen fennmaradt példány (*C*) készítője, Szarka Ferenc szerencsére átmásolta a vármegyei ellenőrök, Csejtei Pál helyettes alispán és Körömdi László főjegyző 1736. jún. 26-án kelt jóváhagyását a művel kapcsolatban. Ők a következőket jegyzik meg: 1735. jan. 15-én a vármegyei közgyűlés őket bízta meg Bél művének átnézésével és ellenőrzésével; ők, amit tudtak, kijavítottak benne, majd a javított, ellenőrzött és jóváhagyott leírást 1736. jún. 26-án, Baján a vármegyei közgyűlésen bemutatták.⁹ Nem sokkal ezután, mint fentebb láttuk, Bél írt a Helytartótanácsnak, hogy sürgesse a vármegyéket, köztük Bács-Bodrogot is a leírás visszaküldésére. Ennek az utóbbiak eleget is tudtak tenni, így ugyanezen év szeptember 7-én az alispán megküldte a javított szöveget a kormány szervhez.¹⁰

Mindezek után nem kis bizonytalanságot okoz Bél 1735. dec. 22-én írt levele, amelyben azt kérdezi bécsi udvari ágensétől, Kuntz Jakabtól, hogy „mi történik Bács-Bodroggal”.¹¹ Bizonyosan a leírásra gondol itt Bél, hiszen előtte is ezekről írt (Fejér és

⁶ Cím az egyetlen fennmaradt kézirat alapján (l. *C*).

⁷ A levelet l. BÉL 1993 nr. 628.

⁸ A fogalmazványokat l. MOL C 42. Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. ff. 85–93. Az iratok indorsatumait közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 Függ. VIII. nr. 45–49.

⁹ A Szarka által lemásolt okiratot l. *C* p. II.

¹⁰ L. BÉL 1993 Függ. VIII/29.

¹¹ „Quin et istud nunciare, vellem, quid cum Bátsch et Bodrog agatur?” A levelet l. BÉL 1993 nr. 552.

Somogy vármegye leírásáról). Kérdés azonban, hogy Kuntz Jakabnak, aki főként a Kancelláriával állt kapcsolatban, s e hivataltól továbbította a példányokat Bélnek, mit kellett volna tudnia Bács-Bodrog leírásáról, amikor már a vármegyeieknél volt. Még az képzelhető el, hogy Bél Lotharingiai Ferentől, a Helytartótanács vezetőjétől akart – Kuntz Jakabon keresztül – tájékozódni a leírásról, akinek irodája Bécsben volt.

6: Az alapszöveg (**b**¹) a fentiek alapján 1735 előtt elkészült; a vármegye megjegyzései 1735–1736-ban íródtak (nem világos, hogy magába a szövegbe, vagy külön lapon), Bél esetleges javításai – amennyiben figyelembe vette a vármegyeiek megjegyzéseit – 1736 szeptembere után (**b**²).

C

1: EFK Hist. I. k.

2: Comitatus Bácsiensis, et Bodrogiensis.

3: IV, 57 pp. 365x245 mm.

4: Bács-Bodrog vármegye leírása.

5: A kézirat készítője Szarka Ferenc, aki Kalocsán, 1771. febr. 15-én fejezte be az irat lemásolását.¹² Mint említettük, a szöveg elején szerencsés módon átmásolta a vármegyei bírálók jóváhagyását is (még l. **b**). Ezek szerint bizonyos, hogy a vármegyétől 1736 szeptemberében visszajött szöveget másolta le. Kérdés, hogy ez melyik kézirat volt (**a** vagy **b**).

6: 1771. febr. 15.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3382. ff. 2–18.

2: Mathiae [!] Bellii [!] Comitatus Bacsensis Anno 1735. descriptus.

3: 17 ff. 390x240 mm.

4: Bács-Bodrog vármegye leírása.

5: Gyurikovits György által készített másolat.¹³ A Szarka-féle másolatról készült: átmásolta Szarka nevét és datálását (f. 2r), illetve a vármegyei *Adprobatio operis*-t is (f. 2v). A szöveg után a Bács-Bodrogról szóló „irodalmat” sorolja fel (f. 18v), illetve megismétli saját szavait Rudnay Sándor esztergomi érsekkel és annak *Notitia*-kiadási tervével kapcsolatban (l. f. 19), amelyet Arad vármegye leírásának másolata után is lejegyzett.¹⁴

6: 1840-es évek.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ?

Ellenőrzés: vármegyei (**a**; **b**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: C

¹² Szarka sajátkezű bejegyzését l. C p. i. A bejegyzést közli SZELESTEI 1984 nr. 185.

¹³ A kézíráson kívül ezt bizonyítja a teljes kötet címe: „Notitia Comitatum Bács-Bodrog articulariter unitorum historico-geographica a Mathia Belio an. 1735. elaborata et a Georgio Gyurikovits an. 1847. aucta.” L. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3382. f. 1r. Bél műve tehát úgymond az alap volt, amelyhez Gyurikovits a kötet további részében még igen sok anyagot gyűjtött.

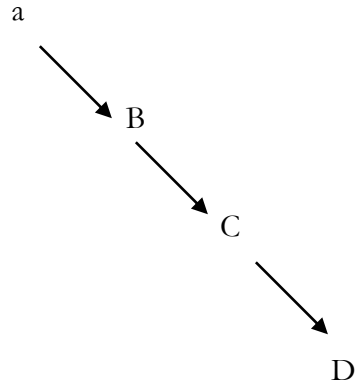
¹⁴ L. *Arad vármegye* D.

Fordítás: BÉL 1982.

Irodalom: [Szóts Rudolf:] Bevezetés a fordításhoz. In: BÉL 1982 71–72.

Bereg vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

E vármegyeleírás elkészítéséről tudjuk a legkevesebbet. Bél a Helytartótanácsnak írt, 1732. júl. 9-én kelt levelében azt állítja, hogy a főispán ígért neki információkat Bereg vármegyéről.¹ A beregi főispán 1732-ben br. bethlenfalvi Szentiványi János volt,² ám nincs nyoma annak, hogy segített volna Bélnek. Nagyon valószínű, hogy még 1741-ben sem készült el a leírás, mivel a Bél Károly András által ekkor készített (másoltatott) *Compendium Hungariae Geographicum* című műben, amely bevallottan és minden kétséget kizáróan a *Notitia* vármegyeleírásai alapján készült, Bereg vármegye alatt az áll, hogy „deest”, vagyis „hiányzik”.³ Vagyis Bél igen későn kezdett hozzá a leírás elkészítéséhez. Ez azonban nem példa nélküli. Ismeretes, hogy Bél utolsó éveiben is dolgozott, így Gömör leírását halála évében, 1749-ben fejezte be (l. *Gömör vármegye a*). Vagyis Bél 1741 után – vagy még inkább 1746 után – készítette el a vármegye leírását (**a**).

Ami a leírást illeti, csak három 19. századi másolatban, sőt átiratban maradt ránk (**B**, **C**, **D** – ezek egyazon szöveg példányai kis változtatással). A **B** szöveg elején az olvasható, hogy Laurensik Keresztély készítette, akit egyébként nagy valószínűséggel Bencsik József primási könyvtáros kért fel. Azonban Laurenstik csak kiegészítette, kipótolta a szöveget, mivel számos helyen Bélre lehet ismerni a szövegben. Ilyen az Anonymusra való hivatkozás, esztergomi káptalani oklevelek használata, és még számos elem (l. **a**). Úgy véljük, aprólékos munkával különválasztható az eredeti Bél-szöveg és a Laurensik-féle pótlás.

A **B** szövegen valószínűleg Bencsik végzett javításokat, majd erről a javított szövegről tisztázat készült (**C**). Ezt másoltatta le Gyurikovits György valamikor 1833 után (**D**). Gyurikovits fontos megjegyzést írt az irat végére: eszerint létezik az eredeti Bél-féle leírás Beregről, amelyet hiányos lévén Laurensik kiegészített. Ő egyébként azt is sugalmazza, hogy Laurensik – aki egyébként Gyurikovits szavaival élve „nagyívó”

¹ „Bereghiensem, cuius notitias suppeditaturum se sponndit Dominus Supremus Comes.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. Közölve: TÓTH 2006² Füg. IV.

² FALLENBÜCHL 1994 68.

³ L. Ráday Lt. K 1.1. p. 265. A *Compendium*-ra még l. I. köt. 93–94.

(*capitalis potator*) volt – csak „küldött valamit” a Bencsik által feltett kérdések alapján, s ebből készült volna a leírás (l. **D**). Ennek viszont némileg ellentmond a **B** és **C** kézirat címe, ahol a beregi főesperes szerzőként van feltüntetve.⁴

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [Comitatus Bereghiensis.]

3: (A kézirat nem található)

4: Bereg vármegye leírása.

5: Habár Bereg vármegye Bél-féle leírása csak kései változatokban maradt fenn – amelyek közös forrását feltehetőleg Laurensik Keresztély munkácsi plébános szerkesztette és részben maga is írta valamikor 1822 után (l. **B**) –, e kései példányból is kivehető, hogy vannak benne eredeti, Bél által írt részek. Ennek egyik legfontosabb bizonyítéka a munkácsi Szent Miklós monostor 1360. évi alapítólevelének ismertetése a szövegben (l. **B** pp. 19–20.),⁵ ezzel a befejező mondattal: „Originale Foundationis huius in Archivo V. Capituli Poseniensis asservatur.” (uo. p. 20.). Bél ugyanis egy másik kéziratot követően saját kezűleg másolta le ezt az oklevelet,⁶ alighanem a káptalan levéltárában, ahová az esztergomi érsek jóindulata folytán vélhetőleg ugyanúgy bejárása volt, mint az érseki levéltárba.⁷ Megjegyzendő, hogy nem sokkal alább egy másik, 1458-ban kelt okiratról is ugyanez az állítás olvasható, vagyis, hogy a pozsonyi káptalan levéltárában található.⁸ Ezért igen valószínű, hogy eme oklevelet Bél kutatta fel, és vette bele a leírásba. Szintén bizonyíték lehet még az Anonymusra való hivatkozás (l. a 6. pontot), ezt ugyanis Bél számtalan más esetben is megtette. Fentebb már többször írtunk róla, hogy Bél Anonymus művét, ahol lehetett, felhasználta az egyes vármegyeleírásokban, sokszor hivatkozva az 1746-os Schwandtner-féle kiadásra, amelyhez ő írt előszót. Tehát ez is a mellett szól, hogy Bél a szerzője a leírásnak, vagy legalábbis a leírás egy részének. Egyébként Gyurikovits is azt jegyezte fel az általa másolt példányra, hogy volt valamilyen Bél-féle leírás, amelyet Laurensik csak kiegészített (l. **D**).

A szövegen egyébként érezhető, hogy nagy részét Bél írta: nagyon tipikus például a vármegye nemzetiségeinek bemutatása, ahol a magyarok a szöveg szerint „ragaszkodnak régi szokásaikhoz” (*tenaces veterum institutorum*).⁹ Ez szinte minden vármegyeleírásban megjelenő toposz.

6: Bél valószínűleg igen későn készíthette el a leírást. Erre utalhat, hogy hivatkozik Anonymusra, aki szerint a magyarok Munkácsnál pihentek meg bejövetelük után.¹⁰ Anonymus műve, mint ismert, 1746-ban jelent meg nyomtatásban, a Bél-tanítvány Johann Georg Schwandtner által készített *Scriptores Rerum Hungaricarum* első kötetében. A

⁴ Vö. BALOGH 1985.

⁵ Az alapítólevél dátuma tévesen 1630-nak írva.

⁶ A Bél írásával készült másolatot l. Matthias Bél: *Diplomatarium Hungariae* (Kollár Ádám által összeállított gyűjtemény, részben eredeti Bél-kéziratokkal, részben másolatokkal). MOL I 7, 46–47. pp. 153–154.

⁷ L. *Gömör vármegye* 21. jegyzet. Még l. I. köt. 105–106.

⁸ „Decretum hoc in V. Capituli Poseniensis reperitur.” L. **B** p. 20.

⁹ Uo. p. 11.

¹⁰ „Inter priscos regionis huius incolas referimus Hunnos (?), qui teste Anonymo Belae notario Kioiviam, et Galiciam emensi, per Montes Carpathi ac indubie per passum Verchovinensem anno 895. Duce Almo Hungariam ingressi sunt, et primum ad Munkács consederunt...” L. **B** p. 11.

kötethez Bél írt előszót, így Anonymust nyilván már korábbról ismerte. Következésképpen elméletileg írhatta 1746-nál korábban is a művet (nem hivatkozik Anonymus nyomtatott kiadására), de a nagy „csend” a kézirat körül – nincsenek róla adatok – azt jelzi, hogy késői műről van szó.

B

1: EFK Hist. I. mmmm/1.

2: **Topo-graphica [!] Descriptio Comitatus Bereghiensis per Christianum Laurentsik Archi-diaconum Bereghiensem, & Parochum Munkátsiensem adornata Anno 1823.**

3: 62 pp. 390x245 mm.

4: Bereg vármegye leírása. Egy része bizonyosan Béltől származik (l. **a**), a szerző halála (1749) utáni eseményekre vonatkozó részek pedig Laurentsik Keresztély beregi főesperestől.

5: Másolat. A szövegben néhol ismeretlen kéz javítása, kiegészítése látható. Egy helyen, ahol Laurentsik Schmitth Miklós történetíró egyik művére utal, de nem írja, melyikre, ceruzával mellette olvasható: „cujus operis?” (“melyik művében?”).¹¹ Vélhetően Bencsik József primási könyvtáros készítette a javításokat. Erre vall a sorrendben következő kézirat (**C**) is, amelynek a címében az áll, hogy Bencsik átnézte, amit Laurentsik írt, és mivel a kézirat másolója a mondott javításoknak eleget tett,¹² feltehető, hogy e javítások Bencsik revíziójából erednek.

6: 1823.

C

1: EFK Hist. I. nnnn.

2: **Topographica Descriptio Comitatus Bereghiensis, Authore Christiano Laurentsik, Parocho Oppidi Munkáts, revisa per Josephum Bencsik, Bibliothecarium Primatiale. 1824.**

3: 42 ff. 400x260 mm.

4: Bereg vármegye leírása.

5: Az előző kézirat (**B**) tisztázata. Így Bencsiknek az előző kéziratban (**B**) ceruzával írt kérdése (“cujus operis?”) itt már – sajátos módon – tisztázatlan olvasható (**C** f. 16r).

6: 1824.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3377.

2: **Topographica descriptio Comitatus Bereghiensis. auctore Christiano Laurentsik Parocho Oppidi Munkáts, revisa per Iosephum Bentsik Bibliothecarium Primat. inter Manuscripta Matthiae Belii in Bibliotheca Primatiali conservata.**

3: 55 ff. 390x255 mm.

¹¹ L. **B** p. 23.

¹² „[Tybiscus] in Comitatum Szaboltsiensem petit, & nostrum ab hoc {separat?} & Szathmariensi separat. Aquas fluviales excipiat [!].” L. **B** p. 8. (A {} zárójellel a lehúzást, kurzívval a pótlást jelöltük.) A **C** kéziratban már a módosított szöveg olvasható: „[Tybiscus] in Comitatum Szaboltsiensem petit, & nostrum ab hoc & Szathmariensi separat. Aquas fluviales excipiat [!].” L. **C** f. 6r.

4: ff. 1–35.: Bereg vármegye leírása; 36–52: Mantissa ad Comitatum Bereghiensem a Georgio Gyurikovits adjuncta; ff. 53–54.: Schönborn Jenő Ervin gróf beregi főispán levele a rendekhez (1791, nyomtatvány); f. 55.: Mappa partem Com. Bereghiensis exhibens (1835, nyomtatott).

5: A leírás (ff. 1–35.) a második esztergomi példány (**C**) másolata, amelyet Gyurikovits György készített. A kézirat csupán Gyurikovits szöveg végi megjegyzése miatt érdekes, amelyben, amint azt fentebb (l. **a**) már jeleztük, azt állítja, hogy Bél készített egy leírást, ami azonban csonka (*mancum*) volt, és ezt egészítette ki Laurensik a neki küldött kérdések alapján.¹³

6: 1833 után (l. Gyurikovits megjegyzését).

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ?

Ellenőrzés: -

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **C**¹⁴

Fordítás: BÉL–LAURENSIK 1985

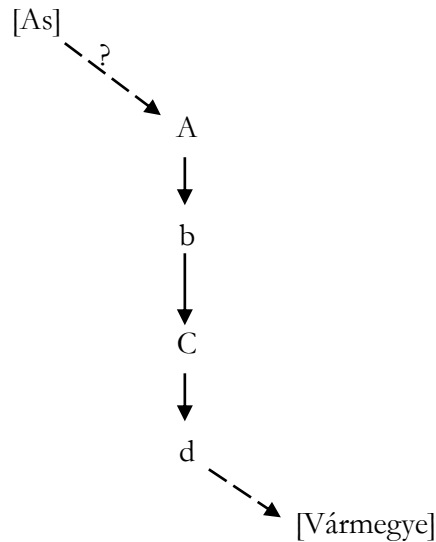
Irodalom: BALOGH 1985.

¹³ „Nota. Christianus Laurensik ab A. 1817. usque 1833. Parochum Catholicum egit Munkatsini. Anno 1823. Ios. Bentsik primatialis Bibliothecarius provocavit eundem, ut mancum de Comitatu Beregh Belii manuscriptum, quod in Bibliotheca primatiali Strigonii jacet, suppleret. Ad quam provocationem secundum quaestiones ei missas Laurensik (secus capitalis potator) fecit aliquid, & Bentsikio misit. Inde consurrexit praesens Notitia Comitatus Beregh. G. Gy. mp.” L. **C** f. 35r.

¹⁴ Mint említettük, a három másolat alig különbözik egymástól. Azért választottuk a **C** kéziratot, mert a **B** sok helyen hevenyészett, a lapok is összekeveredtek, míg a **C** tiszta írásképű, rendezett szöveg. Azt is figyelembe kell venni, hogy a **C** már tisztázatlan tartalmazza Bencsik revízióját, tehát ez a – Bél-kéziratot ismerő – könyvtáros által jóváhagyott szöveg.

Borsod vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Borsod vármegye leírásához segítséget nyújtott Bélnek Aszalay Ferenc borsodi helyettes alispán, aki elküldte neki Diósgyőr rajzát és leírását ([As]) – ám ez a küldemény nagy valószínűséggel nem került felhasználásra. Matolai, Bél fő adatgyűjtője 1730-ban, ekkori adatgyűjtő útja során készítette el az első fogalmazványt Borsod vármegyéről (A). Ezt később Bél – vagy Matolai – módosította (b), majd az utóbbi egy tisztázatot készített a szövegről (C). Ezt a szöveget elolvasta valaki, s egy helyen megjegyzést írt a szövegbe. Bél 1736-ban küldte el a szöveget a Helytartótanácsnak vármegyei ellenőrzés céljából (d), ám a vármegyei tisztikar, mint annyi más vármegyeleírás esetében, itt is elodázta a feladat elvégzését, s valószínű, hogy soha nem is küldte vissza azt. Az bizonyos, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban két példányt (!) is őriztek kéziratban Bél művéből (l. d) – mára mindkettő elkallódott –, ami azt erősíti, hogy a vármegyeiek „megtartották maguknak” a hozzájuk elküldött példányt.

III. A kéziratok bemutatása

[As]

1: EFK Rex. II. h. 27.

2: Aszalay Ferenc levele Bél Mátyásnak.

3: Közölve: BÉL 1993 nr. 72. pp. 61–63.

4: Aszalay Ferenc, Borsod vármegye helyettes alispánja¹ levelében közli Béllal (akit láthatóan igen tisztel), hogy csatolva küldi neki Diósgyőr várának rajzát és rövid leírását, továbbá azt is ígéri, hogy Borsod vármegye térképét is rövidesen elkészíti és elküldi neki.

¹ Személyére még l. 1. köt. 109.

A levélhez valóban csatolva van Diósgyőr rajza² és leírása. Ami a térképet illeti, lehetséges, hogy azt is elkészítette Aszalay: legalábbis Bél a Helytartótanácsnak címzett, 1732. júl. 9-én kelt levelében azt írja, hogy Borsod vármegyéről egy barátja készített térképet, de az javításra szorul.³

5: Aszalay Ferenc kézírása. Erősen kétséges, hogy Bél, jobban mondva a leírás ránk maradt példányainak szerzője, Matolai János (l. **A**, **b**, **C**) felhasználta volna őket. A leírás példányainak vonatkozó részeiben (**A** pp. 233–235, **C** pp. 27–31.) csak általános egyezések vannak Aszalaynak a várról szóló ismeretőjével, emellett több eltérés is van adatokban, így pl. a vár egykori birtokosainak felsorolása terén. Egyébként sem valószínű, hogy Bél odaadta volna Matolainak a levelet.

6: 1719. nov. 14.

A

1: EFK Hist. I. kkkk/7.

2: Comitatus Borsodiensis.

3: 41 pp. [pp. 219–258.] 340x210 mm.

4: Borsod vármegye leírása.

5: Matolai János sajátkezű fogalmazványa.⁴ A szöveg még kidolgozatlan, néhol rendezetlen és hiányos; ám a falvak leírása már elég részletes, általában szerepel bennük – a szokásos módon – az adott falu elhelyezkedése, lakosainak nemzetisége és vallása, a falu földesura és földjének minősége. A tapolcai fürdőről rajzot is készített (p. 22.). Nyilvánvaló, hogy személyesen járt ott (még l. alább).

6: Matolai megjegyzi, hogy 1730 szeptemberében járt a Szent György-forrásnál.⁵ Ez beleillik 1730. évi adatgyűjtő körútjába.⁶ A leírás tehát 1730 szeptembere után készült.

b

1: -

2: Comitatus Borsodiensis.

3: (A kézirat nem található)

4: Borsod vármegye leírása.

5: A következő kézirat (**C**) sokkal rendezettebb formát mutat, mint az előbb tárgyalt Matolai-féle fogalmazvány (**A**), emellett új részek is találhatóak benne az első kézírathoz képest. Így feltételeznünk kell egy köztes kéziratot, amelyen Bél – vagy Matolai – a javításokat elvégezte, illetve amelyben a kiegészítéseket elhelyezte. Megjegyzendő, hogy a következő példány is Matolai duktusával készült, így elképzelhető, hogy e javításokat is ő végezte. Ezt a feltételezett kéziratot neveztük **b**-nek.

6: 1730–1735 között (még l. **C**).

C

² A rajz fotóját l. SZELESTEI 1984 VI. tábla. A rajzra még l. GYULAI 1991.

³ „Mappam [sc. Comitatus Borsodiensis], aequae ab amico factam, emendari, oportebit.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. In: TÓTH 2006² Fűg. IV.

⁴ Horvát István – mint rendesen – e kéziratot is Bél sajátkezű írásának tartja (HORVÁT 1812 f. 56v), ami tévedés.

⁵ Matolai igazat ad azoknak, akik szerint a forrás időszakos vízkibocsátása a csapadéktól függ: „Placet hoc, nam ipsi vidimus, anno MDCCXXX. mense Septembri, uberi eum rivulo emanasse, idemque tota aestate factum narrarunt indigenae.” L. **A** p. 7.

⁶ L. I. köt. 82–83.

1: EFK Hist. I. r (a)

2: **Comitatus Borsodiensis.**

3: 82 pp. 335x260 mm.

4: Borsod vármegye leírása.

5: Matolai János tisztázata, további sajátkezű javításokkal, kiegészítésekkel. A szöveg képe már szabályos formát mutat, ellentétben az **A** kézirattal (még l. **A**, **b**), emellett a megfogalmazáson is sokat csiszolt a pizskozathoz képest. Ám a margójegyzeteket csak egy másik kéz pótolta, s tartalomjegyzékek sincsenek. Emellett több másolói hiba, vagy másolás közbeni átfogalmazás található a szövegben.

A szövegben egy idegen kéz hosszabb megjegyzése olvasható Szirma falunál, ahol az illető a Szirmay családra is kitér (pp. 40–41.). Bél feltehetően odaadta valakinek a kéziratot, aki viszont csupán itt fűzött észrevételt a szöveghez.

6: Szintén 1730 után keletkezett (l. **A**), de 1736 előtt, amikor is Bél elküldte a Helytartótanácsra az iratot, vármegyei ellenőrzés végett (l. **d**).

d

1: -

2: **Comitatus Borsodiensis.**

3: (A kézirat nem található)

4: Borsod vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. augusztus 13-án küldte el a Helytartótanácsnak Borsod vármegye leírását – nyolc másikkal együtt –, hogy a hivatal továbbítsa azokat a vármegyéknek ellenőrzés és kiegészítés céljából,⁷ amelyet a hivatal továbbított a vármegyének. Borsod vármegye 1736. október 8-i közgyűlésén felolvasták a Helytartótanács levelét, és Deák Ferenc egri kanonokot, a sajlóádi pálos konvent (meg nem nevezett) priorját, továbbá Máriássy Lászlót, Szathmáry Györgyöt és Szepessy Józsefet bízták meg a kézirat ellenőrzésével.⁸ Ám a bizottság nem sietett a javítással – még 1738. február 25-én is azt írták a visszaküldést sürgető Helytartótanácsnak, hogy eddig a közügyek nagyon lefoglalták őket, s jelenleg is elfoglaltak, de majd igyekezni fognak végrehajtani a revíziót.⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvekben azonban nincs nyoma, hogy ezt a vármegye megtette volna. A vármegyei levéltárban őriztek két példányt Bél leírásából¹⁰ – ebből az egyik bizonyosan a nekik 1736-ban elküldött példány volt –, de ma már egyik sem található a helyén; ezt a levéltáros kollégák is megerősítették.

6: Maga a kézirat 1735–1736-ban, nem sokkal a Helytartótanácsnak való elküldés előtt keletkezhetett.

IV. Összefoglaló adatok

⁷ L. BÉL 1993 nr. 628.

⁸ „Publicatae demum sunt aliae ejusdem Excelsae Consilii Regii Litterae, opus Belianum solerter revidendum, desuperque reflexiones transmittendas postulantes. Pro cujus revisione, sub Praesidio Domini Ordinarii V. Comitatus instituenda, Reverendissimus Dominus Franciscus Deak canonicus Agriensis, cum Admodum Reverendo Patre, Conventus PP Paulinorum Sajó-Ladiensis Priore, Dni item Ladislaus Marjásy, Georgius Szathmáry, & Josephus Szepessy deputantur.” L. BAZML IV 501/a 22. köt. Protocollum 1734–1741 p. 290.

⁹ A levelet l. MOL C 42. Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. f. 31.

¹⁰ „Borsod Comitatus Topographicae Historiae per Belium concinnatae duplex copia.” L. BAZML Elenchus Actorum... Materia X. A jelzet, ahol a kéziratok voltak: Fasc. I. nr. 322.

Adatközlők: Matolai János (**A**, **b?**, **C**), ismeretlen (Szirmay családtag? L. **C**).

Ellenőrzés: vármegyei (**d**, nem készült el)

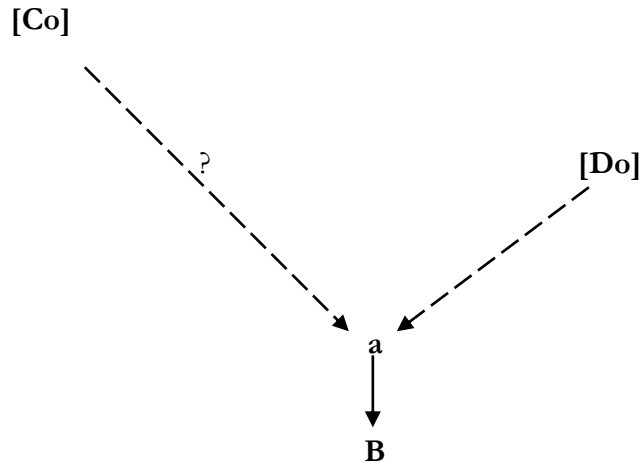
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: C

Fordítás: BÉL 1985–1986 (Ózd környéki falvak és a dédesi vár)

Irodalom: -

Gömör vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Gömör vármegyéről már korán (1718–1720 körül) készült egy rövid adatgyűjtés Bél elvei alapján (**[Co]**), ez azonban nagy valószínűséggel nem került felhasználásra. Sőt, Gömör leírásának elkészítése egyre jobban elhúzódott: Bél még 1732-ben is arról panaszkodik a Helytartótanácsnak, hogy nincsenek megfelelő adatai a leírás elkészítéséhez, bár a vármegye megígérte, hogy küld neki információkat.¹ Mindenesetre Dobai Székely Sámuel, hűséges segítőtársa – valószínűleg 1727–1731 között – összeállította neki a gömöri alispánok jegyzékét (**[Do]**), amint arról ő maga beszámol a később elkészült leírásban. Bél munkájában segített Esterházy Imre jóindulata is, aminek köszönhetően több, az érsekségre vonatkozó oklevelet felhasználhatott az érseki levéltárból.² Ez a leírás azonban, úgy tűnik, szinte „az utolsó pillanatban” született meg: Bél csak 1749. március 15-én, néhány hónappal halála előtt fejezte be (a). A szövegről – vélhetően még a szerző életében – másolat készült (B). A fentiekből következik, hogy a vármegyeleírás nem volt sem kancelláriai, sem vármegyei vizsgálaton.

A leírás szövegahagyományából kizártunk egy kéziratot, amely Gömör leírását tartalmazza, többé-kevésbé (inkább kevésbé) Bél elgondolásai szerint, s amelyet címe alapján a Gömör vármegyei Rimabányáról származó, 1751-ben jogtudományi munkát is kiadó Bodó Mátyás készített.³ Egyrészt azért zártuk ki e kéziratot, mert semmilyen konkrét egyezést nem mutat a Bél által készített kézirattal, illetve annak másolatával (B), a nyilvánvaló megfeleléseken kívül, így Bél nagy valószínűséggel nem is látta ezt a szöveget (noha

¹ „Gömöriensem, caremus sufficientibus notitiis, quas tamen Universitas submissuras [!] se spondit.” L. Bél Mátyás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. In: TÓTH 2006² Függ. IV.

² „Quae singula [sc. diplomata], ex Archiepiscopali Tabulario, cuius nobis usuram ex laudatissimus quondam Princeps et Praesul Strigoniensis, Emericus e Comitibus Esterházy, benigne permisit.” L. p. 26.

³ *Comitatus Gömöriensis brevis descriptio a P. ac G. Domino Matthia Bodo de Ean[dem] ad requisitionem quorundam adornata.* 29 ff. OSZK Quart. Lat. 1610. A szerző személyére l. SZINNYEI: *Bodó Mátyás (bodófalvi)*. Szelestei N. László a kéziratot Bél Mátyás tulajdonába tartozónak tartja. L. SZELESTEI 1984 nr. 652a.

helyenkénti adatgazdagsága miatt a pozsonyi tudós biztosan felhasználta volna a szöveget, ha látta volna). Másrészt a címben szereplő megjegyzést, miszerint a leírás „bizonyos személyek megkeresésére” (*ad requisitionem quorundam*) készült, maga Bodó magyarázza meg a szöveg végén, ahová ezt írta: „ad requisitionem Severinyanam”, vagyis „Severini kérésére”.⁴ Valószínűleg Severini Jánosról van szó, a sembecbányai evangélikus líceum rektoráról (1755-től 1789-ig, haláláig töltötte be a tisztséget), aki többek között Pozsonyban is tanult, és kibővítve megjelentette Tomka Szászky János *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam* c. munkáját. Nem tudjuk, Severininek miért volt szüksége Gömör leírására, mindenesetre nagyon valószínű, hogy ő sejtethő a kérés mögött. Végül megemlítendő, hogy van egy rövid leírás az utolsó levél rektóján a Bánki-tóról, feltehetően Bodó Mátyástól, amelyben a tó kapcsán egy 1775-ös (!) eseményről számol be.⁵ Ez – amennyiben nem későbbi bejegyzés – egészen biztosan kizárja, hogy Bél Mátyás megbízásából készült a kézirat.

III. A kéziratok ismertetése

[Co]

1: EFK Hist. I. kkkk/10. pp. 460–471.

2: **Comitatus Gömoriensis.**

3: 12 pp.

4: Gömör vármegye leírása ismeretlen személytől, Bél Mátyás korai elképzelései szerint. Tematika: *termini, nomen, montes, fauces, fruges, incolae, religio, fluvii, dominia, processus*. Leírja a jelentősebb településeket járások szerint. Közli az egyes települések elhelyezkedését, birtokosát, néhol terményeit, lakosságának vallási hovatartozását is.

5: Ismeretlen kéz írása, ugyancsak ismeretlen kéz javításaival, megjegyzéseivel (l. pp. 460, 463, 464. etc.). Bél, úgy tűnik, nem használta fel adatait; ő valahonnan máshonnan kapott – igen bőséges információkat (l. **a, B**), így erre nem volt szüksége. Természetesen vannak apró tartalmi egyezések, így a felhasználás eshetősége elméletileg nem zárható ki, gyakorlatilag azonban ennek nagyon kicsi a valószínűsége.

6: 1718–1720 körül (a korai tematika alapján alapján).⁶

[Do]

1: -

2: **[Vice-Comites Gömorienses]**

3: (A kézirat nem található)

4: Gömöri alispánok nevei és hivatalviselésük dátuma, Dobai Székely Sámueltól.

5: Bél Mátyás az általa készített leírás egyetlen fennmaradt példányában (**B**) a gömöri alispánok (töredékes) listája után megjegyzi, hogy Dobai Székely Sámuel jóvoltából tudta e neveket közölni, aki máskor is gazdagította őt ilyen jellegű adatokkal. Bél utal arra is,

⁴ L. *Comitatus Gömoriensis brevis descriptio...* f. 29v.

⁵ „Ille est impiscabilis, sed anno 1775. occasione macerationis cannabum foetore quasi inebriati pisces 15 & 16 librarum Lucii agris inatantes capti sunt.” L. *Comitatus Gömoriensis brevis descriptio...* f. 29r.

⁶ Sőt, az irat még ennél is korábbra datálható lenne, mivel annak írója úgy tudja, hogy még Andrássy Péter a gömöri főispán („Comitem Supremum agnoscit Petrum Andraschy”. L. p. 460.), aki 1686–1714 között töltötte be ezt a tisztséget. L. FALLENBÜCHL 1994 77. Ám inkább a szövegíró tudatlanságáról lehet szó, mintsem arról, hogy a szövegünk 1714 előtt készült volna, mivel Bél jól adatolhatóan csak 1718-ban kezdett el komolyan foglalkozni a *Notitia* tervével. Még I. I. köt. 41–43. Egyébként a főispán nevét az ismeretlen javító korrigálta a következő alispán nevére: „Comitem Wolfgangum Sereny” ([Co] p. 460.), aki az e posztot 1714–1744 között betöltő Serényi Farkas Andrásnak felel meg. L. FALLENBÜCHL 1994 77.

hogy Dobai Székely katonának állt, és nem biztos benne, hogy még életben van.⁷ (Valójában buzgó segítőtársa harminc évvel túlélte őt.) A történész érdeklődésű Dobai Székely tehát készített Bélnek a gömöri alispánokról adatgyűjtést, mint ahogy azt már vármegyéknél is megtette⁸ – ez azonban nem maradt fenn. 1731. dec. 13-án kelt levelében megemlíti két gömöri alispánt 1477-ből, de azok a tárgyalási listán abban az évben nem szerepelnek;⁹ nyilván ez csak pótlás volt a listához, amelyet ezek szerint már korábban eljuttatott Bélnek. Bél pedig e listát, mint megjegyzése bizonyítja, felhasználta az elveszett fogalmazványában (**a**), amelyről a másolat (**B**) készült.

6: 1727¹⁰–1731.

a

1: -

2: **Comitatus Gömöriensis.**

3: (Kézirat nem található)

4: Gömör vármegye leírása.

5: Az egyetlen kézirat, amely a Bél-féle leírásról fennmaradt (**B**), másolat. Léteznie kellett egy eredeti fogalmazványnak, amely azonban nem maradt ránk (**a**). Bizonyosan Bél a szerzője a másolat eredetijének, ahogy az kitűnik a leírás stílusából, vagy éppen a Dobai Székelyről tett, fentebb már említett megjegyzéséből (l. **[Do]**).

6: Másolat (**B**) végén: „Finitum. An. 1749. die 15. Martii.”¹¹ Valószínű, hogy a datálás hiteles, vagyis a másoló az eredeti kéziratról másolta át, mivel Bél magában a szövegben is utal egy esetben arra, hogy 1749-ben írja mindezt.¹²

B

1: EFK Hist. I. y.

2: **Descriptio Comitatus Gömöriensis.**

3: 62 pp. 365x325 mm.

4: Gömör vármegye leírása.

5: Bél Mátyás fogalmazványáról (**a**) készült másolat. Ismeretlen kéz írása.

6: 1749. márc. 15. után (l. **a**), de feltehetően még Bél halála (1749. aug. 29.) előtt készült. Ez abból sejthető, hogy Bél kéziratos hagyatékának részét képezi (a Főszékesegyházi Könyvtárban van), és nem Batthyány által készített másolat.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Dobai Székely Sámuel (**[Do]**), Esterházy Imre (l. **B** p. 26.)

Ellenőrzés: -

⁷ „Haec venerandae illius antiquitatis nomina, neque plura ex authenticis schaedis, quod possimus, Tecum, Lector Benevole, communicare, beneficium est, Samuelis Székely de Doba, viri non eruditi modo, et amantis antiquitatum, patriae, sed militaris et, iam, qui nos saepius his istiusmodi accessionibus locupletavit, quod ideo bonitati eius palam in acceptis referimus, sive vivere iam desiit, sive superat adhuc.” L. **B** p. 15.

⁸ Dobai Székelyre bővebben l. I. köt. 87–90.

⁹ L. **B** pp. 14–15.

¹⁰ Dobai Székely 1727-ben írt először Bélnek és ajánlotta fel segítségét. Még l. I. köt. 87.

¹¹ L. **B** p. 62.

¹² Bél ezt írja Rozsnyóról: „Nam, superioris quidem anni, MDCCXLVIII. incendium, quo fere totum, quantum quantum est, oppidum, comsumtum est, eam post se reliquit calamitatem, cui reparandae vix plura lustra sufficiant, id quod, ut eveniat, toto animo vovemus. Feliciter!” L. **B** p. 26.

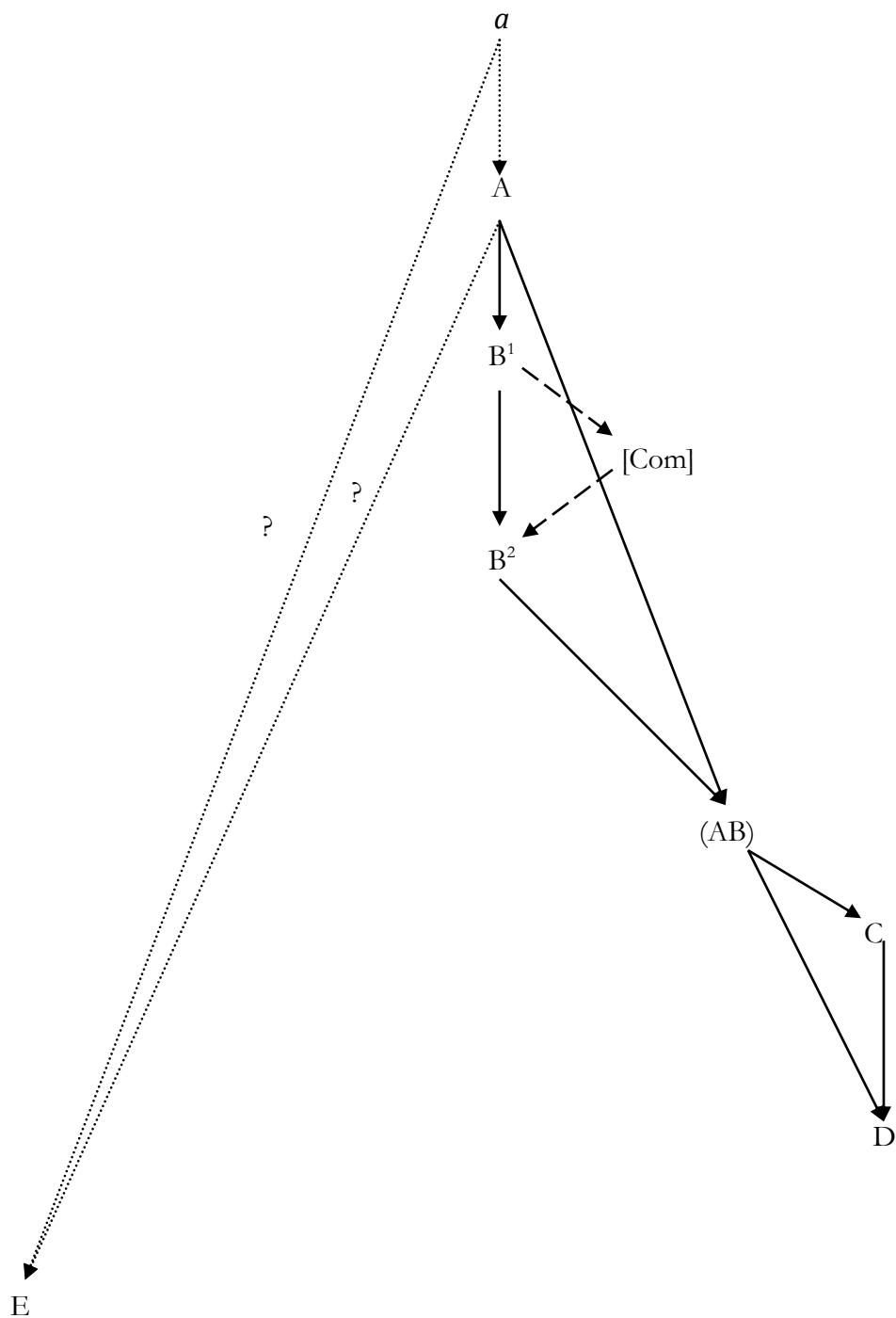
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: B

Fordítás: BÉL 1992.

Irodalom: -

Heves és Külső-Szolnok vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Heves és Külső-Szolnok vármegye leírásáról elég kevés információnk van: csupán két kézírata maradt fenn a szerző korából, s Bél levelei, illetve egyéb dokumentumok sem árulnak el sokat a szöveg alakulásáról. Bizonyos, hogy „kései” leírásról van szó: az első fennmaradt szöveg, ami még csak Matolai sajátkezű – és sok helyen javított – tisztázata, bizonyosan 1730 után keletkezett (**A**). Lehetséges, hogy e Matolai-tisztázat fogalmazványa (α) maradt fenn egy kései másolatban (**E**).

Matolai 1730 augusztusában járt a vármegyében, ekkor gyűjtötte az adatait, ahogy ez a leírásból kiderül (l. α , **A**, **E**). Épp a kézirat viszonylagos megkésettisége miatt valószínűleg nem is volt a Kancelláriánál ellenőrzésen. Ezt támasztja alá, hogy Bél a Helytartótanácsnak írt, 1732. július 9-én kelt levelében Heves és Külső-Szolnok vármegyéről azt írja, hogy el kell küldeni a vármegyei ellenőrzésre, de arról nem ejt szót – noha ezt máshol mindig megteszi –, hogy a Kancelláriát megjárta volna a leírás.¹ A Helytartótanácsnak s rajta keresztül a vármegyének 1735 augusztusában küldte el a szöveget (**B**¹), ahol viszont a leírás igen elutasító magatartásra talált. A vármegyeiek a Helytartótanácsnak írt, 1736. november 16-án kelt levelükben lényegében azt sérelmezték, hogy Bél Gyöngyös kapcsán egyáltalán beszélni mert az ottani református gyülekezetéről, ha csak két rövidebb utalás, t. i. a Szent Orbán-templom reformátusok általi hajdani használata, illetve a reformátusok tanítómesterének említése révén is. Mindenesetre a szöveg – a vármegyei revizor néhány, csak a Gyöngyösi járásra vonatkozó megjegyzésével – visszakerült Bélhez (**B**²), de további sorsáról nem tudunk semmit.

Az eredeti kéziratok (**A**, **B**) a Dunán való szállításkor, 1770-ben súlyosan megsérültek, ezért másolatokat kellett róluk készíteni. Erre vállalkozott a **C** kézirat készítője, aki egyben összeszerkesztette a két eredeti példányt is – nyilván úgy, hogy a kevésbé sérült részeket egybekötötte (**AB**), de ebben sok az átfedés, azaz több szövegrész mindkettőben szerepel. A **C** másolatról – amelyben az eredeti kéziratok sérülése miatt rengeteg javítás, bizonytalanság van – valaki elkezdett készíteni egy újabb másolatot, de nem fejezte be (**D**). Van emellett az előbbiektől független másolat is (**E**), amely, mint említettük, vélhetően Matolai fogalmazványáról (α) készült, másrészt viszont a szöveget készítője több helyen átírta, rövidítette.

III. A kéziratok ismertetése

α

1:

2: [**Comitatus Hevesiensis.**]

3: (A kézirat nem található)

Több jel mutat arra, hogy egy kései másolat (**E**) készítője a Matolai-féle tisztázat korai változatát, előzményét (α) látta, illetve másolta. Ezt bizonyítja az a szövegrész, amely szerint a szerző – Matolai – látta a Zagyvát megáradva, amikor 1730 augusztusában *Szolnokról Szentgyörgyre* [Jászsalsószentgyörgy] *igyekezett*.² Ez a **B** példányban már

¹ „Heves et Szolnok exteriorem, itidem revisioni Comitatus submittendum.” L. TÓTH 2006² Függ. IV.

² „Vidimus id ipsi oculis [sc. Zagyvam], dum Anno 1730. mense Augusto, ab oppido Szolnok in vicum Sz. Györgyensem properaremus.” L. **E** f. 3v.

megrövidítve, megváltoztatva szerepel.³ Hogy a kurzívval szedett rész Matolaitól származik, ahhoz aligha fér kétség, hiszen számos más adatból tudjuk, hogy az adott hónapban a vidéken járt.⁴ Gondot okoz viszont annak értelmezése, hogy miért, kinek a „kezdeményezésére” szerepel a szövegben Eger városának és várának a leírása a különleges rész elején,⁵ noha a két eredeti kéziratban (**A** és **B**) hátrább, a Tarnai járás leírásában szerepel. Két magyarázat adódik: vagy a készítő önkényes lépéséről van szó, vagy inkább ez is a korai fogalmazvány (α) sajátosága, ahol még így szerepelt a város leírása, s Matolai csak később változtatta meg. Ez azért is lehetséges, mert az ismert Matolai-példányt (**A**), mint láttuk, a víz jelentős részben tönkretette, tehát arról elvben nem készülhetett e másolat (hacsak nem a rongálás előtt készült, ami viszont nem valószínű), hiszen a természetföldrajzi tagozat, benne az a szövegrész, amely bizonyosan Matolaitól származik (a vármegyében való tartózkodásra tett utalás), az **A** kéziratból elveszett, elpusztult. Hozzá kell tenni, hogy az **A** példány általában kidolgozottabbnak, tartalmasabbnak mutatkozik, mint az **E** által megőrzött szöveg.⁶ Kérdés azonban, hogy ez milyen mértékben a késői másoló műve. A jelen kézirat készítője ugyanis kétségkívül maga is jelentősen módosította, rövidítette is a leírás szövegét. Így a várak (Eger, Szolnok) történetének elbeszélését egyszerűen kihagyta: csupán német nyelvű megjegyzésben jelezte, hogy itt és itt ez található az eredeti szövegben,⁷ vagy egyszerűen „átugrotta”, ahogy Hatvan várának leírását pl. teljesen mellőzte. Néhány helyen az eredeti szövegekben nem szereplő – sőt, nagy valószínűséggel Bél halála után keletkezett – forrást is használ, illetve idéz.⁸

Vagyis az eredeti szöveghagyománytól jelentősen eltérő példánnyal van dolgunk. Mindazonáltal értékes darab, mivel az eredeti Matolai-szöveget helyenként megőrizte, így segíthet a sérült eredeti szövegek rekonstrukciójában. Figyelemreméltó, hogy hasonló másolat maradt fenn Csongrád vármegye leírásának első, Matolai-féle fogalmazványáról is.⁹

6: 1730 után.

A

1: EFK Hist. I. z. (I) pp. 83–170, 399–414.

2: [Comitatus Hevesiensis.]

3: 102 pp. 330x220 mm.

4: Heves és Külső-Szolnok vármegye leírása. Belső szélein kismértékben vízáztatta, ezért ott nehezen, vagy egyáltalán nem olvasható. Töredék: hiányzik az általános rész természetföldrajzi tagozatának első 17 fejezete, valamint a Tarnai járás leírásának vége és az azt követő teljes Mátrai járás. A következő, **B** jelzésű szöveggel lett összeszerkesztve (I. a II. fejezetet).

³ „<Quod vidimus ipsi nos> anno post millesium septin<gentesimum> trigesimo, mense Augusto oculis <propriis>.” L. **B** p. 26.

⁴ Még l. *Kunok és jászok kerületei* **a**, ill. I. köt. 82–83.

⁵ L. **E** ff. 13–27.

⁶ L. pl. Hatvan leírását, amely az **A** szövegben csaknem kétszer hosszabb (**AB** p. 129., ill. **E** f. 36v). A falvaknál is gyakran ez a helyzet.

⁷ Eger váránál ezzel intézi el a történeti részt, így a vár 1552. évi ostromát: „Hierher gehört die Historie von Dobo, und alles waß sich mit diesem Schloß von Anfang bis auf unser Zeiten, nach der Historicum Bericht zugetragen habe mag.” L. **E** f. 26v.

⁸ A 7. fejezetben az egri püspökségről bizonyos Barkóczyt idéz: „Vide Barkocz y f. 137. num 109. Barkoczii verba sunt: »ortum eius...« ” L. **E** f. 11v. Később is idézi (uo. f. 13r). A szóban forgó személy nagy valószínűséggel Barkócz Ferenc (1710–1765) egri püspök, majd esztergomi érsek, de idézett munkáját eddig nem tudtuk azonosítani.

⁹ L. *Csongrád vármegye* α , **D**.

5: Matolai János készítette saját kezűleg, s 1730-as adatgyűjtő útján szerezte be hozzá az információkat. Ezt bizonyítják az 1730-as évre való utalások,¹⁰ valamint előzménye (α) is, ahol a jelen kéziratból hiányzó természetföldrajzi fejezetben Matolai konkrétan ír arról, hogy 1730 augusztusában a vármegyében járt. Ez pontosan megfelel a mondott adatgyűjtő körútnak.¹¹ Matolai részben írás közben, részben utólag belejavított a szövegbe.

6: 1730 augusztusa után (l. fent).

B

1: EFK Hist. I. z (I) pp. 1–82, 170–398, 418–464.

2: Comitatus Hevesiensis.

3: 159 pp.¹² 330x220 mm.

4: Heves és Külső-Szolnok vármegye leírása. Belső széleit kb. 4-5 cm. szélességben súlyosan eláztatta a víz, ezért ott egyáltalán nem olvasható. Maga a szöveg egyébként teljesen tűnik – tartalmazza mind a négy járást, vagyis a tiszait, gyöngyösit, tarnait és mátraít –, de nem szerepel a végén a jellegzetes „Finis Comitatus Hevesiensis” befejezés, és az úthálózati jegyzék sem található.

5: Másolat, szinte teljesen pontosan az előző kéziratot (**A**) követi. Néhol a közbekötött üres lapokon (szintén számozva vannak!) idegen kéz megjegyzései figyelhetők meg, amelyek azonban sajnos elmosódtak, ezért nagyrészt olvashatatlanok. Amennyire kivehető, jobbára birtokviszonyokra vonatkoznak.¹³ Néhol a kézirat kései másolója e megjegyzések egyes szavait, részeit „újrarajzolta”, hogy azok ne halványodjanak el teljesen.

Valószínűnek tartjuk, hogy ez volt az a példány, amelyet Bél Mátyás 1735. augusztus 13-án a Helytartótanácsnak elküldött, hogy a hivatal továbbítsa a vármegyének ellenőrzés céljából.¹⁴ Ezt a Helytartótanács meg is tette: augusztus 19-én kelt, Bél művének ellenőrzésére utasító levelét az 1735. október 24-i közgyűlésen olvasták fel a hevesiek, s Almásy Jánosra bízta annak átnézését.¹⁵ Almásy János valószínűleg azonosítható azzal az Almásy Jánossal, aki 1728-ban Heves és Külső-Szolnok vármegye oszággyűlési követe volt, majd 1732-ben helytartósági főjegyző, 1744-ben táblai ülnök, 1749-ben septemvir, 1756-ban nádori jászkun főkapitány, 1756-ban pedig királyi tanácsos.¹⁶ 1736. jan. 31-én kelt levelében a Helytartótanács sürgette a vármegyét; a levelet az 1736. ápr. 26-i közgyűlésen olvasták fel, és válaszlevélről határoztak, amely szerint rövidesen küldik.¹⁷ E válaszlevél nem maradt fenn, kérdés, elkészült-e. A kormány szerv 1736. augusztus 17-én

¹⁰ A csonka eredeti kéziratban is van több, 1730-ra utaló dátum: „[Gyöngyes-Pata] anno millesimo septingentesimo trigesimo repentino incendio fere totum conflavit.” L. **A** p. 129.

¹¹ L. I. köt. 82–83.

¹² Az oldalszámok készítője mindig kihagyott két számot az egyes lapok oldalszámjai között, amelyek tehát így következnek: 1–2, 5–6, 9–10 etc. Valószínű, hogy eredetileg minden lap között volt egy üres lap a jegyzetek számára: e lapokat a 250–286. lapoknál meg is hagyták, mivel ezekre írt is valaki jegyzeteket. Ezt támasztja alá az is, hogy e „jegyzetlapok” számozva vannak, tehát a 250–286. lapoknál a számozás folyamatos.

¹³ A 220. oldalon a „<Paret> autem Georgio Paluska” ki van egészítve (ill. javítva) „Familiae Kállay et Paluska”-ra. L. **B** p. 220.

¹⁴ L. BÉL 1993 nr. 529.

¹⁵ „Quod opus Domino Joanni Almasy concreditum est, ut, si quid notatu dignum observaverit, I. Universitati referat.” L. HML IV Ia 101 a, Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek 1. cím, 1727–1738 (MOL Mikrofilmtár, 3362. mf.) p. 476.

¹⁶ L. OROSZ 1906 *Almásy (szadányi és törökszentmiklósi)*.

¹⁷ A Helytartótanács levelének felolvasása után: „Rescribendum: quam primum in Congregatione revisum fuerit, illico remittatur.” L. HML IV Ia 101 a Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek 1. cím, 1727–1738 (MOL Mikrofilmtár, 3362. mf.) p. 502.

újabb levélben sürgette őket: a levelet az 1736. nov. 15–17-i közgyűlésen olvasták el, s ekkor végre válaszoltak is, de egyben leszögezték, hogy a könyvet javítás nélkül kell visszaküldeni, s egyben óvást kell tenni annak tartalma miatt.¹⁸

A vármegye kifogásai a Helytartótanácsnak küldött levélből derülnek ki. A karok és rendek az 1736. november 16-án kelt levélben tiltakoztak amiatt, hogy Bél ír a gyöngyösi Szent Orbán-templomnak a reformátusok részére való egykori átengedéséről, illetve a reformátusok tanítómesterükkel együtt tartott házi istentiszteleteiről.¹⁹ Ennek egyébként megfelel a **B** példány, mivel a két inkriminált szöveghely mellé a bekötött lapokon láthatóan valamilyen megjegyzést írtak, ám ezek, sajnos nem olvashatók.²⁰ Ez persze ellentmond annak, hogy a vármegye javítások nélkül küldte vissza a leírást; de az is lehet, hogy ők maguk törölték utólag a beírt módosításait, nehogy úgy tűnjék, hogy javításokkal ugyan, de jóváhagyták a szöveget.²¹

6: Ha feltevésünk helyes, akkor az alapszöveg valamikor 1735. augusztus 13. előtt készült, míg a kiegészítések, megjegyzések ezután, a vármegyei ellenőrzés során.

C

1: EFK Hist I. z (II.)²²

2: Comitatus Hevesiensis.

3: 87 ff. 420x260 mm.

4: Heves vármegye leírása.

5: 1770, vagyis az iratok megrongálódása után készült másolat. Készítője²³ figyelembe vette mind a korábbi **A**, mind a későbbi, de jobban rongálódott **B** kéziratot is. Valószínű, hogy ő szerkesztette össze a két kéziratot – összerakva sok átfedéssel azok épen maradt részeit (családfán: **AB**) –, majd erről másolt. Ugyanis a 21. fejezetig a **B** kéziratot másolta – a **B** elmosódott részei miatt rengeteg bizonytalansággal, kihagyásokkal, javítgatással –, de aztán a 19–21. fejezeteket lehúzta, mert észrevette, hogy az sokkal jobban olvashatóan már szerepel az **A**-ban is (l. **A**), így onnan újból kimásolta (l. **C** 20v–24r). Ez a kettőség jellemzi a másolatot: ahol rendelkezésre áll az **A** példány, ott a szöveg jó minőségű, ahol viszont csak a súlyosan romlott **B** szöveg van kéznél, ott természetesen a másoló is láthatóan bajban van. Elképzelhető, hogy e másoló volt az is, aki a **B** példányt az **A** alapján a sorvégeken kiegészítette, bár ez az íráskép viszonylagos eltérése miatt kérdéses. Megjegyzendő, hogy a **B** szövegben lévő, valószínűleg a vármegyeiek ellenőrzéséből származó megjegyzéseket is átvette a másolatába (**C**), bár csak részben.²⁴ Valaki (esetleg maga a másoló) újból átnézhetette a szöveget és újabb javításokat eszközölt rajta, illetve megjegyzéseket is írt (l. **X** f. 1r etc.).

6: 1770 után (l. fent).

¹⁸ „Quid autem ad hocce Intimatum cum remissione illius operis ita prout communicatum fuerat sine ulla reflexionum connotatione rescriptum sit, pro futura etiam cautela visum est inserere, & quidem: ...” Uo. pp. 525–526.

¹⁹ „Et quod ultra in puncto eo, ubi templum S. Urbani in oppido Gyöngyös helveticis concessum fuisse praeunteque ludí magistro exercitia frequentari appositum haberetur, longe a vero abesse sicque fidei orthodoxae religionisque catholicae praedudicium experiri necessum est.” L. Heves vármegye levelét a Helytartótanácsnak. [Eger], 1736. nov. 16. MOL C 42. Miscellanea Fasc. 95. nr. 33. ff. 25–26. (id. rész: f. 25r). A levelet közli HAAN 1879 pp. 44–45.

²⁰ L. **B** pp. 270–273. A „praeunte ludimagistro” még le is van húzva a szövegben (p. 273.).

²¹ A hevesiek levelére még l. TÓTH 2006³ 39–40.

²² Vö. SZELESTEI 1984 nr. 202.

²³ A szöveg előzéklapján a készítő röviden írt saját munkájáról és a kéziratok állapotáról, de a szöveg sajnos nehezen olvasható.

²⁴ Így pl. a **B** szövegben a margón e megjegyzés van a Szent Orbán-templomról: „<fuit an>tiquitus Capella Corporis Christi a Csobánka fundata haereditario possessore in Bene vára” L. **AB** p. 271. Ezt a megjegyzést a **C** készítője beemelte a szövegbe (l. **C** f. 45v).

D

1: EFK Hist I. z (III.)²⁵

2: **Comitatus Hevesiensis.**

3: 48 ff. 420x260 mm.

4: Heves vármegye leírása. Befejezetlen, a 48. fólión, Eger várának 3. fejezetében készítője abbahagyta a másolást.

5: Egyértelműen az előző példány (**C**) tisztázata, ugyanis annak olyan elemeit, megjegyzéseit tartalmazza, amelyek az eredeti szövegekben (**A**, **B**) benne sincsenek.²⁶ De emellett a készítője látta az **AB** szerkesztményt is, mivel abból „pótol” egy margószelet, a vármegyeiektől származó megjegyzést.²⁷ Kérdés, hogy az ismeretlen másoló miért nem fejezte be a munkáját.

6: 1770 után (l. **C**).

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3376.

2: **Comitatus Hevesiensis.**

3: 40 ff. 375x240 mm.

4: Heves vármegye leírása.

5: Valószínűleg a korai Matolai-fogalmazványról (α) készült másolat (l. ott).

6: 19. sz. eleje?

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (α , **A**)

Ellenőrzés: vármegyei (**B**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **A**, **B** (illetve ezek másolatai: **C**, **D**; fontosabb különbségek az **E**-ből jegyzetben, külön feltüntethetők; szintén az **E** kézirat segíthet rekonstruálni a szöveget)

Fordítás: BÉL 2001²²⁸

Irodalom: B. PAPP 2001; BÁN 2001; BÁN 2001².

²⁵ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 201.

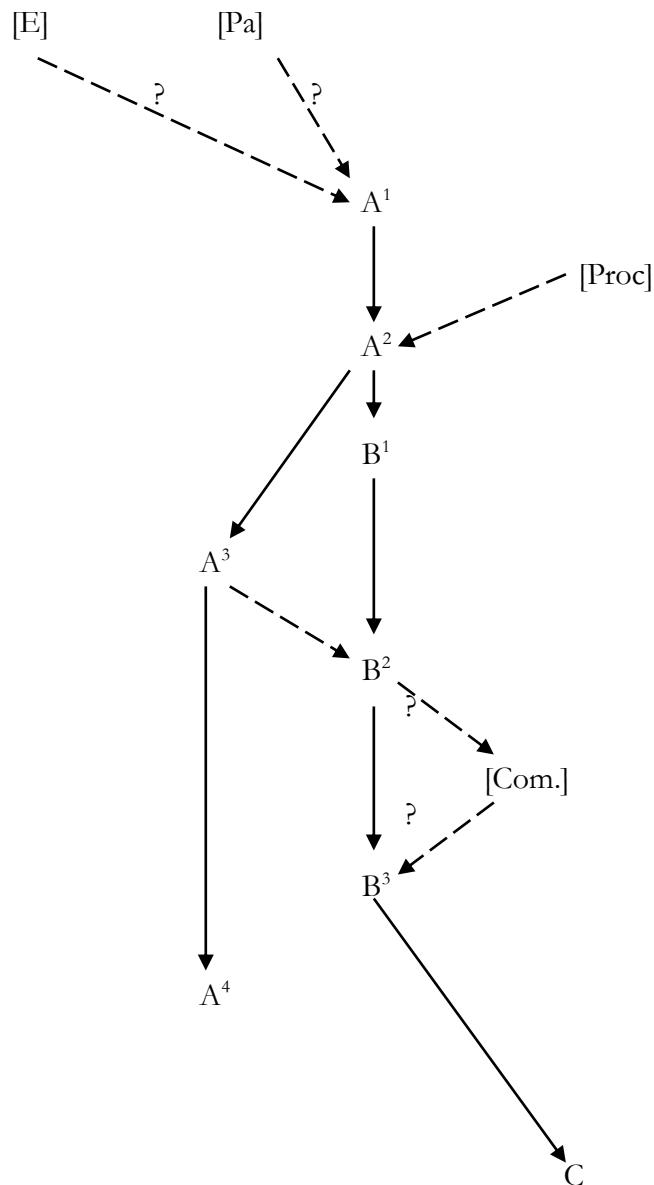
²⁶ A **C** szövegben az első fejezet végén az eredeti (valamiért hiányos) szöveget Heves és Külső-Szolnok vármegye egyesítéséről a másoló így egészíti ki: „Facta autem unio haec est iam 1569, anno, cuius articulo 52do Comitatus Szolnok a Turis occupatus et ViceComite et Iudicibus Nobilium destitutus, Iudicia a Comitatu Heves recipere iubetur.” (**C** f. 1r). Ezt a **D** szöveg másolója kritikátlanul átveszi (**D** f. 1r).

²⁷ Így a **B**-ben olvasható, fentebb már idézett vármegyei megjegyzést (l. a 13. jegyzetet) a **D** másolója is átvette, igaz, csak pótlólag, mint ahogyan a **B**-ben is látható („Familiae Kállay et”). L. **D** f. 27v. A **C** szövegben ez a javítás nincs meg. L. **C** f. 34v.

²⁸ A készítőik súlyos hibát követtek el a szöveg közlésénél, mivel a kései, átírt és lerövidített kéziratot (**E**) vették alapszövegnek (!), s ehhez kiegészítésül vették a befejezetlen, szintén kései másolatot (**D**). Így kimaradt Eger vára leírásának nagy része (mivel az az **E**-ben, mint láttuk, hiányos, a **D** írója pedig nem fejezte be). L. BÉL 2001² 142–155.

Sáros vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Feltehetően Bél (sárosi) diákja – vagy volt diákja, ismerőse – készítette azt a rövid leírást a vármegyéről, amelyek a tudós kéziratok hagyatékában megtalálható ([E]). Ezt egyértelműen Bél kérésére írta, hiszen a leírás a tudós szempontjai, tagolása szerint lett összeállítva. Bél emellett valószínűleg felhasználta – vagy legalábbis fel kívánta használni

– Parschitius Kristófnak, bizonyos tekintetben elődjének a kéziratos országleíró művét, amelyből Sáros vármegye leírását kimásoltatta ([**Pa**]).

Az egyetlen biztosan beazonosítható segítőtárs a leírás készítése idején Eperjesen tanító Dobai Székely Sámuel, aki terjedelmes jegyzetet állított össze a vármegye nemes családjairól, illetve al- és főispánjairól ([**Proc**]), és nagyon valószínű, hogy az **A** kéziratban fennmaradt töredéket is ő készítette, amely részben a mondott jegyzetre támaszkodik. Emellett más adatok is azt erősítik meg, hogy Dobai Székely aktívan segítette e vármegye leírásában Bél.¹

A leírás első általunk ismert kézirata 1732 júniusában készült el (**A**), amely duktusa és egyéb tartalmi jellemzők alapján egyértelműen Matolai János munkája. E kéziratot Bél és egy ismeretlen személy javította (**A**²), valamint látta két másik ismeretlen személy is, akik megjegyzéseiket, javításukat a kézirat margójára írták (**A**³, **A**⁴). Bél és az ismeretlen személy által javított változatról (**A**²) készült egy újabb tisztázat, amelyben aztán az **A** kézirat másik ismeretlen lektora által készített megjegyzéseket (**A**³) részben a behelyezett üres lapokon pótolták (**B**²), részben eleve beleírták a kéziratba. Minden bizonnyal ezt a (**B**) kéziratot küldte el Bél 1736. aug. 13-án a Helytartótanácsnak, hogy továbbítsa ellenőrzésre a vármegyének. A vármegye (a családfán: [**Com**]) 1737. február 5-én javítás nélkül visszaküldte a kéziratot, nehezményezve, hogy Bél földesúri jogokat érint művében; de levelében megjegyezte, hogy egy magánszemély írt megjegyzést a margóra (ez jó eséllyel megfeleltethető a **B** kézirat egyik kiegészítésének). Emellett elszórtan látható még néhány kisebb javítás is a szövegben (**B**³). Megjegyzendő, hogy a második ismeretlen személy valamikor 1738 után javította az **A** kéziratot (**A**⁴), az ő javításait azonban már nem vezették át a **B** példányba. Így a **B** példányt kell tekintenünk a hitelesebb, a szerző szándékához közelebb álló példánynak, mivel nem igazolható, hogy Bél az **A** szöveg utolsó korrektorának a javításait (**A**⁴) elfogadta.

A vármegyének küldött példányról (**B**) Gyurikovits György a 19. sz. első felében másolatot készítettett (**C**).

III. A kéziratok ismertetése

[**E**]

1: EFK Hist. I. kkkk/15. 526–563.

2: **Expectatio [! Explicatio?] Comitatus Sarosiensis.**

3: 38 pp. 210x165 mm.

4: Sáros vármegye leírása ismeretlen szerzőtől, Bél Mátyás elvei szerint.

5: Ismeretlen kéz írása. Feltehetően Bél valamely munkatársa (diákja) állította össze Bél kérésére és útmutatása alapján. Erre utal a tematika (természetföldrajz, családok, városok, falvak), s természetesen az a tény, hogy a kézirat Bél Mátyás hagyatékában maradt fenn. De a szöveg függeléke is egyértelműen erre enged következtetni, az ugyanis a Sáros vármegyei lakosok „szokásait” ismerteti (*Appendix de incolarum moribus*, pp. 554–563.), amely Bél leírásaiban is állandó elem. Úgy tűnik, Bél nem használta fel ezt a küldeményt, vagy csak igen kis mértékben merített belőle.

6: A szerző említést tesz az 1715-ös tarcai árvízről,² de ennél a kézirat bizonyosan későbbi; az 1720-as évek elején keletkezhetett.

¹ TÓTH 2006³ 37–38.

² [**E**] p. 550.

[Pa]

- 1: EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 564–574.
 2: **Comitatus Sarosiensis.**
 3: 11 pp. [csonka] 210x165 mm.
 4: Sáros vármegye leírása, Parschitius Kristóf (1643 k. – 1713) selmecebányai iskolamester *Comitatus Regni Hungariae...* c. kéziratos művéből kimásolva.³ Az itt tárgyalt kimásolt rész csonka.
 5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Nehezen bizonyítható, hogy Bél felhasználta Sáros vármegye leírásánál Parschitius szövegét, bár a nyilvánvaló egyezések miatt – amelyek azonban túlságosan általánosak – ez nem zárható ki.
 6: 1718 után (l. fent).

[Proc]

- 1: EFK Hist. I. kkkk/15. pp. 575–601. 195x82 mm.
 2: **In processu Tahyano praedia sunt...**
 3: 17 pp. 210x165 mm.
 4: Adatok Sáros vármegye járásainak településeiről (pp. 575–578.), Sáros vármegye nemes családjairól (pp. 579–590.), valamint al- és főispánjairól (pp. 591–601.). Az utóbbi címe: *Series Vice-Comitum in Inchyto Comitatu de Saáros. Anno 1726.*⁴
 5: Egy kéz által készített piszkozat. Szelestei N. László szerint a megjegyzések készítője Dobai Székely Sámuel, Bél szorgalmas segítőtársa.⁵ Feltevése helytálló, mivel a kézírás nagy valószínűséggel azonos Dobai Székelyével, aki egyébként máskor is összeállított fő- és alispánokról listákat Bélnek, így pl. 1731. december 13-án.⁶ Ráadásul 1731-es levelében szintén sorol fel sárosi alispánokat, de csak hetet; feltehetőleg kiegészítette a korábban elkészített listát, ugyanis csak olyanokat sorol fel, amelyek a listán nem, vagy az adott évben nem szerepelnek.⁷
 6: Ahogy az a fő- és alispánok listájának címéből kitetszik, a lista készítését 1726-ban kezdte el, de 1727-ig sorolja fel az alispánokat (p. 598.). Eszerint a kézirat 1726–1727-ben készült.

A

- 1: EFK Hist. I. ss.
 2: **Commentatio in Inchyto Comitatum Sarosiensem. A. D. MDCCXXXII. mense Junio.**
 3: 97 pp. 335x215 mm.
 4: Sáros vármegye leírása.
 5: Matolai János kézírása, és minden bizonnyal az ő munkája is. Ezt bizonyítja a ductus azonossága mellett a jellegzetes cím is, amelyet Matolai gyakran használt (Bél soha).⁸ A kéziratban Bél Mátyás és más kezek javításai, kiegészítései láthatók. Több, később betoldott levél is van a példányban. Ilyen a Péchy családról írt szöveg (pp. 59–60.), a makovicsai uradalomról írt megjegyzések (pp. 73–74.), valamint a szöveg végén egy bizonytalan rendeltetésű és eredetű töredék, amelynek készítője felhasználta az előbb

³ L. PARSCHITIUS 1702 pp. 278–286. Még I. I. köt. 36–37.

⁴ L. **[Proc]** p. 591. A főispánok felsorolásának, amely a 601. oldalon van, nincs külön címe.

⁵ L. SZELESTEI 1984 nr. 276.

⁶ BÉL 1993 nr. 432.

⁷ Uo. p. 245., ill. **[Proc.]** 591–601., különösen 592–595.

⁸ L. I. köt. 78.

említett küldeményben **[Proc]** található fő- és alispán-listát, valamint a nemesi családok felsorolását is (pp. 88–97.). Emellett röviden ír a makovikai uradalomról, illetve annak uráról, Szirmay Tamásról, illetve a neki címzett oklevélről is. A töredéket Bél egyik gyakori másolója készítette. Valószínű, hogy a jegyzetek **[Proc]**, illetve az arra épülő szövegtöredék eredetijének készítője egyazon személy, vagyis Dobai Székely Sámuel, hiszen ő volt Szirmay Tamás környezetében.⁹ Fontos megjegyezni emellett, hogy a töredék legalább 15 fejezetből állt, ugyanis a 89. oldalon a 15. fejezet kezdődik el. Nem valószínű azonban, hogy a vármegyeleírás egyik (kései) példányának a töredéke (s annak valamelyik részében a 15. fejezet) lenne, ugyanis a meglévő példányok alapján e töredék-részlet sehova sem illeszthető be. Inkább egy (letisztázott) küldemény lehetett Bél számára, aki az értékesebb részt (a fő- és alispánok listáját) kiemelte belőle, és későbbi felhasználás végett a szöveg végére helyezte.¹⁰ Emellett részben már az **A** kéziratban is felhasználta a benne írtakat Makovica váránál.¹¹

Bél (pp. 1–3. etc.) és egy másik kéz (pp. 84–86.) javításai (**A**²) bekerültek a soron következő kézirat (**B**) alapszövegébe.¹² Egy másik kéz kiegészítései (l. pp. 7, 8, 11–13, 15, 16. etc.) Sáros vármegyei birtokosra utalnak, legalábbis ezt mutatja helyismerete, s a vármegyei nemesi családokról szóló hosszú kiegészítései (pp. 20–25.). A javításokkal kiegészített szövegállapotot jelöltük **A**³ jellel. E kiegészítések akkor kerülhettek be az **A** szövegbe, amikor a **B** szöveg már elkészült: ugyanis a **B** másolója betoldott lapokon utólag másolta be ezeket.¹³

Végül egy harmadik, idegen kéz is kiegészítéseket írt a szövegbe (ezt jelöltük **A**⁴ jellel). Ezek is jó helyismeretre vallanak, de még fontosabb, hogy igen későiek, mivel az egyik jegyzet arra mutat, hogy 1738 után készültek.¹⁴ Ezek a kiegészítések nem kerültek be a **B** szövegbe, utólagos pótlás formájában sem.

6: Maga az alapszöveg – mint a címben olvasható – 1732 júniusában készült; Bél javításai ezek után, az egyik idegen kéz javításai szintén később, az 1730-as években, a másiké pedig 1738 után.

B

1: EFK Hist. I. tt.

2: Comitatus Sarosiensis.

3: 187 pp. (minden második levél üres, gyakran újabb bekötött üres levelek) 335x215 mm.

4: Sáros vármegye leírása.

5: Tisztázat, további javításokkal. Mint említettük, az **A** kézirat alapján készült, tartalmazza annak utólagos, Bél által eszközölt javításait, kiegészítéseit (**A**²), de egy másik kéz javításait (**A**³) csak pótlólag írta bele a másoló (**B**²). Van emellett egy idegen kézzel írt, nagyobb terjedelmű pótlás az 52. lap margóján, illetve néhány kisebb javítás, módosítás

⁹ L. I. köt. 87–90.

¹⁰ Bél a lista végén egyébként annak folytatására szólította fel – nyilván a szöveg átnézőit: „Continuentur”. L. **A** p. 95.

¹¹ A töredék készítője így ír: „Dominium Makovicza in florenti statu constitutum Oppida Zboro et Kurima; insuper centum Possessiones seu Villas ab Arce Makovicza dependentes numerabat, quarum plurium hodie nec vestigia supersunt, solis praediorum nominibus superexistentibus. L. **A** p. 89. Bél ezt így fogalmazza át: „Cum in flore fuisset [sc. Makovicza], possidebat oppida duo, pagos centum, quorum tamen ne vestigia quidem amplius notari possunt.” **A** p. 75.

¹² L. **A** p. 1., **B** p. 1.

¹³ L. pl. a 7. lapon olvasható megjegyzését („ad rudera arcis Kőszegh...”), amelyet a másoló a **B** szövegben egy utólag behelyezett üres lapra írt át (**B** p. 18.).

¹⁴ Girált falunál a következő betoldást írja: „[castellum] anno 1619 positum per Stephanum Semsey. Aliud castellum longe elegantius posuit anno 1738 Thomas Szirmay quod et amplum et cultum et amoenum.” **B** p. 85.

(pp. 7, 10, 18, 56, 60, 105, 130.). Ez utóbbi javításokkal kiegészült szövegállapotot jelöltük **B³** jellel.

Bél 1736. aug. 13-án küldte el Sáros vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy a hivatal továbbküldje azt ellenőrzésre a vármegyének.¹⁵ A vármegye 1737. febr. 5-én küldte vissza a leírást; a hozzá mellékelte levélben azt írja, hogy a leírás átvizsgálása sok időt igényel, ami nekik nincs, továbbá birtokviszonyokról lévén szó benne, ellenőrizni kellene a birtokosoknál lévő okiratokkal, ez ellen azonban a birtokosok tiltakoznak. Ezért a leírást javítás nélkül visszaküldi; mint írja, egyetlen megjegyzés van a lapszélre írva, de azt egy magánember írta.¹⁶

Valószínű, hogy az itt tárgyalt **B** példány volt a vármegyének küldött változat. Ezt igazolja kora – az **A** iratnál későbbi, tehát 1732 júniusa utáni –, valamint az, hogy nyilvánvalóan revízióra szánták, hiszen akkurátus, szép kézírással készült. Szintén e mellett szól, hogy az egyetlen jelentősebb javítás benne a mondott kiegészítés az 52. lap margóján: vélhetőleg a vármegye is erre utalt levelében. Végül megemlíteném még, hogy a Helytartótanácsnak szóló levél¹⁷ másolója ugyanaz volt, mint aki a **B** példányt letisztázta.

6: Amennyiben feltételezésünk helyes, a kézirat a vármegyének való elküldés (1736. aug. 13.) előtt készült, de mindenképpen 1732 júniusa, vagyis az **A** kézirat elkészülte után. A benne levő javítások ennél későbbiek.

C

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3783.

2: **Descriptio Comitatus Sarosiensis per Mathiam Belium adornata.**

3: 42 ff. 380x240 mm.

4: Sáros vármegye leírása.

5: Gyurikovits György másolata az előző példányról (**B**).¹⁸

6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**), Dobai Székely Sámuel ([**Proc**], **A**)

Ellenőrzés: vármegyei (**B**; visszaküldték, de javítás nélkül)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **B**

Fordítás: -

Irodalom: TÓTH 2006³

¹⁵ L. MOL C 42 Miscellanea 321. cs. Fasc. 95. ff. 104–105. Közölve: BÉL 1993 nr. 628.

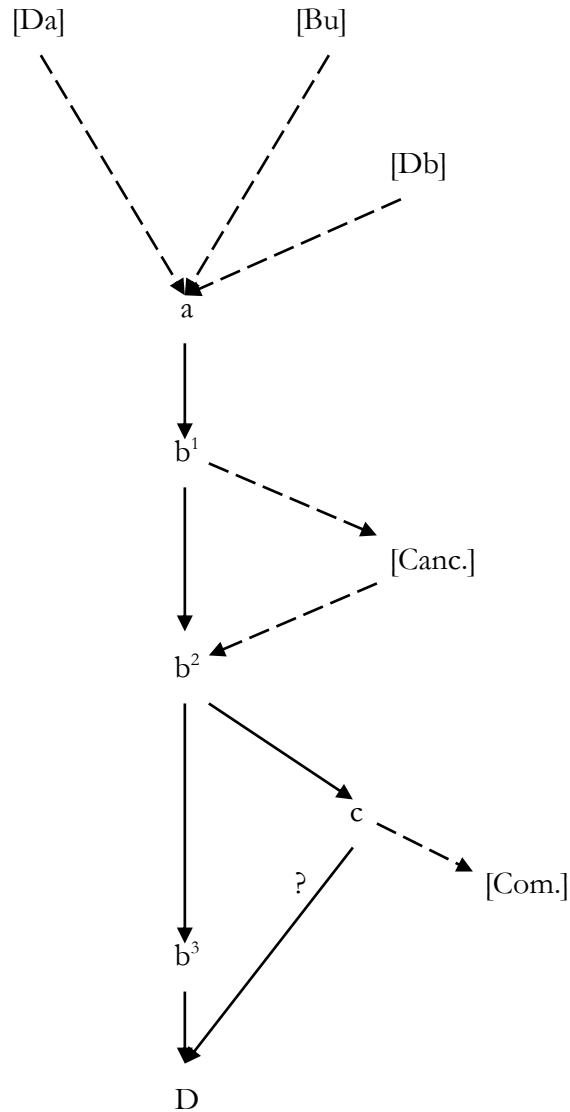
¹⁶ A levelet l. MOL C 42, Miscellanea, Fasc. 95. nr. 33. 25.

¹⁷ L. a 15. jegyzetet.

¹⁸ Gyurikovits feljegyzése: „Descriptio Cottus Sarosiensis manuscriptum compactum per Matthiam Belium revisum conservatur in Bibliotheca Primatiali sub signo „Beliana I. tt”. L. **C** f. 1v. Ez egyezik a **B** példány jelzetével (l. ott).

Torna vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Torna vármegye leírásának kéziratos hagyományában sajátos módon egy korabeli példány sem maradt fenn magáról a szövegről, viszont három olyan kézirat is található a Bél-hagyatékban, amely a Torna vármegyével kapcsolatos adatközlők munkájának eredménye. A legkorábbi ilyen Buchholtz György nagypalugyai, majd késmárki iskolaigazgató 1719-es levele, aki leírást és egy térképet küldött Bélnek a Torna vármegyei szilicei barlangról (**[Bu]**). A másik kettő esetében már Bél maga lehetett a kezdeményező: az ő kérdései alapján készült Torna vármegyéről egy rövid, de elég jól adatolt jegyzet (**[Da]**), valamint egy különösen a falvak terén részletező, alapos leírás (**[Db]**). Sajnos egyik adatközlő

személyét sem ismerjük. Bél a fentiek segítségével, és saját kutatásaira alapozva az 1720-as évek végére elkészítette a leírás fogalmazványát (a), majd 1731–1732-ben letisztázva (b¹) elküldte a Kancelláriának. A Kancellária 1732-ben visszajuttatta neki megjegyzéseivel együtt, amelyeknek feltehetően eleget tett (b²). 1736-ban a Helytartótanácsra küldte a szöveget – amelyet nyilván újra letisztázott (c) –, hogy a hivatal továbbítsa a vármegyének ellenőrzés végett. A vármegye csak 1738-ban állított fel egy bizottságot az ellenőrzés elvégzésére, ám úgy tűnik, végül ez nem történt meg (l. c). Így a leírás ügye természetesen megakadt, s valószínűleg az elküldött példány sem került vissza Béhez. Anonymus művének 1746-os kiadása után Bél még elővette a leírást – a vármegyei példány (c) hiányában nyilván a b szöveget –, hogy a Névtelen Jegyző egy-két megjegyzésével kiegészítse a művet (b³). Minden bizonnyal e b szöveg volt az, amelyről Batthyány József kalocsai érsek másolatot készíttetett az 1770-es években (D).

III. A kéziratok ismertetése

[Bu]

1. BÉL 1993 nr. 49.
2. Buchholtz György levele Bél Mátyásnak.
3. -
4. Buchholtz terjedelmes levelében a többi között beszámol a Torna vármegyei szilicei barlangban tett felfedezőújáról, s a barlang leírása mellett szövegesen közli a barlang rajzát is (l. BÉL 1993 nr. 49. p. 53.). Bél a barlangról készített, és jelmagyarázattal ellátott rajzot átvette, ahogy az az egyetlen ismert példányból kiderül.¹
5. Buchholtz György.
6. Nagypalugya, 1719. február 14.

[Da]

1. EFK Hist. I. ttt. f. 4.
2. **Descriptio Inclyti Comitatus Tornensis.**
3. 1 f. [a Hist. I. ttt jelzetű kéziratba utólag behelyezve] 335x235 mm.
4. Adatok Torna vármegyéről.
5. Ismeretlen kéz írása. A vármegye főispánjáról, Szirmay Tamásról és annak felmenőiről részletesen írt, a falvakat többnyire csak felsorolásszerűen említi. Röviden ír a vármegye természeti viszonyairól is. Bél felhasználta az adatait.²
6. 1720 előtt készülhetett, ugyanis Szirmay Tamást nevezi meg főispánnak,³ akit az uralkodó 1720. augusztus 14-én Sáros vármegye főispánjává tett, helyére pedig Keglevich Józsefet nevezi ki a vármegye élére 1720. november 11-én.⁴

[Db]

1. EFK Hist. I. ttt.
2. **Descriptio Comitatus Thomensis.**
3. 13 ff. [f. 1–3, 5–14] 335x235 mm.

¹ L. D p. 4a (a 4. és 5. oldal között.)

² Bél pl. átvette a Lenke falnál említett eseményt a két, törökök elleni harcban elesett Lenkey-fivéréről, amint ez a D szövegből kiderül. L. [Da] f. 4r–v, D pp. 80–81.

³ „Supremus Comes eiusdem Comitatus Tornensis est actualiter Illustrissimus Dominus Comes Thomas Szirmay...” L. [Da] f. 4r.

⁴ A két kinevező okiratot l. KIRÁLYI KÖNYVEK 33.138, 33.103.

4. Torna vármegye leírása, Bél Mátyás elvei alapján.
5. Ismeretlen kéz írása. A falvakról sikerült jól adatolt leírást készítenie, emellett a szilicei barlangról apjával készítettett jegyzeteket, az általa feltett kérdések alapján.⁵ Valószínűleg nem id. és ifj. Buchholtz Györgyről van szó, mivel az ifjabb Buchholtz beszámolója ([Bu]) és az itt tárgyalt iratnak a barlangról szóló része nincs összhangban, s egyébként sem lenne logikus, hogy Buchholtz az apjától kérne adatokat, amikor maga is megjárta a barlangot; mindazonáltal ifj. Buchholtz szerzősége nem zárható ki. Bél több helyen megjegyzéseket, kiegészítéseket fűzött a szöveghez, a szöveg pedig megjegyezte, mit kell még pótoni, így pl. a vármegye határainak leírását, főispánokat stb. (f. 13v.). Az utolsó lapon jelmagyarázat olvasható egy Torna vármegyét ábrázoló térképről ismeretlen kéz által; a térkép nem található. Bél a falvakról írt információkat nagymértékben felhasználta, ahogy az egyetlen fennmaradt példányból kiderül (**D**).
6. Valamikor az 1720-as években készülhetett.⁶ Erre utal egyszerű szerkezete, amely Bél korai kérdőíveire utal.⁷

a

1. -
2. **[Comitatus Tornensis.]**
3. (A kézirat nem található)
4. Torna vármegye leírása.
5. A Bél által készített, általunk **a**-val jelölt első fogalmazvány nincs a ma fellelhető Bél-kéziratok között. Elkészítése az 1720-as évek végén történt, ugyanis Bél 1732 végén már visszakapta a Kancelláriától a leírás letisztázott szövegét (l. **b**). Az első fogalmazvány minden bizonnyal már tartalmazta a fenti két kéziratban levő adatokat ([Da], [Db]).
6. 1720-as évek vége.

b

1. -
2. **[Comitatus Tornensis.]**
3. (A kézirat nem található)
4. Torna vármegye leírása.
5. A Kancellária 1732. november 10-én küldte vissza Torna vármegye leírását négy másikkal együtt Bélnek, aki 1733. január 7-én megköszönte a Kancellária munkáját és az észrevételeket.⁸ A hivatal levelében említi, hogy a leírásnak van egy oklevelet tartalmazó függeléke, amely magánszemélyek kiváltságleveleit és családfáját tartalmazza, de ezeket törölni kell, mert ezek nem tartoznak a történetírásra. Minthogy nem ismeretes

⁵ „Antri [sc. Szilicensis] genuinam descriptionem, secundum sequentia Puncta interrogatoria, Domino Genitori Nostro scriptotenus transmissa placuit modo sequenti apponere...” [Db] f. 11a.

⁶ Mindenképpen 1720 után keletkezett, mivel Keglevich Józsefet nevezi meg főispánnak (f. 1v), aki 1720-tól viselte e hivatalt (l. [Da]).

⁷ Bővebben l. I. köt. 65–66.

⁸ L. BÉL 1993 nr. 471, 473. Megjegyzendő, hogy a Kancellária az iratban (tévesen) *Turóc*, Nógrád, Liptó, Közép-Szolnok és Temes vármegye leírását említi, Bél azonban a válaszlevelben már *Torna* vármegye – és a másik négy vármegye – revíziójáért mond köszönetet. Több tényező is azt igazolja, hogy a Kancelláriánál írták el a nevet. Turóc vármegye ekkorra már rég megjárta a Kancelláriát, a hivatal 1728-ban küldte vissza a szerzőnek (l. BÉL 1993 nr. 358.). Emellett Bél a Helytartótanácsnak írt, 1732. július 9-én kelt levelében azt írja, hogy Torna vármegye leírása „ellenőrzésen van a magas Kancelláriánál” („est sub censura Excelsae Cancellariae”). L. TÓTH 2006² Függ. IV. Ez szintén azt támasztja alá, hogy a novemberben a hivatal által visszaküldött szöveg Torna, nem pedig Turóc volt, amely utóbbi Bél elmondása szerint is „a kancelláriai ellenőrzésből már rég visszajött” („ex censura Excelsae Cancellariae remissus dudum”). L. uo.

számunkra e kézirat, nem tudjuk, milyen oklevelekről volt szó. Mindenesetre, a fennmaradt másolat (D) végén nincs ilyen függelék.

Valószínű, hogy Bél ebbe a kéziratba írta bele azt a két jegyzetet, amelyben Anonymus 1746-ban kiadott *Gesta Hungarorum* című művére hivatkozik – ahogy az a fennmaradt másolatból (D) kiderül.⁹ Bizonyos, hogy ezeket tehát 1746 után írta, s azért nem a Helytartótanácsnak küldött, c jelzésű kéziratba, mert azt a vármegye valószínűleg vissza sem küldte (l. c). Egyébként Bél számos más vármegye leírásába is beleírt utólag olyan megjegyzéseket, amelyek Anonymus munkájára utalnak.¹⁰

6. Valamikor 1731-ben, esetleg 1732 elején küldhette el Bél a letisztázott szöveget a Kancelláriának (b¹), amelyet a hivatal levelének (1732. nov. 10.) kézhezvétele után módosíthatott (b²). Bél az Anonymusszal kapcsolatos jegyzeteket nyilvánvalóan 1746 után írta (b³).

c

1. -

2. **[Comitatus Tornensis.]**

3. (A kézirat nem található)

4. Torna vármegye leírása.

5. Bél 1736. január 27-én küldte el Torna vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa a vármegyének ellenőrzés végett.¹¹ A vármegyei közgyűlés eleinte semmit nem tett az ügyben. Majd a Helytartótanács 1738. jan. 24-én kelt sürgető levelére – amelyet Bél kérésére¹² írt –, végül reagáltak a vármegyében: az 1738. febr. 25-i közgyűlésen felolvasták a hivatal levelét, s bizottság felállításáról határoztak a kézirat átnézésére, amelynek tagja volt az alispán, brezoviczai Horváth András tornai főesperes, a jegyző, az adószedő, továbbá Nagy István szolgabíró, és az uradalmak tisztartói.¹³ Ám további nyom nincs arra, hogy a bizottság el is végezte volna munkáját.

6. A kézirat valamikor a Helytartótanácsra való elküldés előtt, azaz 1735-ben készülhetett.

D

1. EFK Hist. I. sss.

2. **Historia Comitatus Tornensis.**

3. 91 pp. 360x235 mm.

4. Torna vármegye leírása.

5. „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített szöveg az 1770-es évek elejéről.¹⁴ Az egyetlen fennmaradt szöveg. Nem tudható, hogy melyik

⁹ L. D p. 23, 32.

¹⁰ L. *Fejér vármegye d.*

¹¹ BÉL 1993 nr. 574.

¹² Uo. 699.

¹³ A közgyűlés vonatkozó bejegyzése: „Dein et 4ti Ordinis Ejusdem Excelsi Regii Locumtenentialis Consilii intimatoriis sub dato 24^a Ian. 1738. intuitu Operis Historici Matthiae Bél, quantocius revidendi, censurandi, et Eidem Excelso Regio Locumtenentiali Consilio remittendi sonantibus, et publicatis, communi I. Universitatis voto eatenus deputantur Domini: ordinarius Vice-Comes, pro praeside Adm. R. D. V. Archidiaconus Thornensis Dominus Andreas Horváth de Brezovicza, Ordinarius item, Iuratus Notarius, Dnus Generalis Perceptor, ordinarius processualis Iudlium Stephanus Nagy, et I. Dominiorum officiales, quibus, de subsistentia tempore celebrationis eiusdem deputationis in naturalibus disponet praelibatus Dominus Wice-Comes [I]”. L. Kassai Állami Területi Levéltár (Szlovákia), Torna vármegye levéltára, közgyűlési jegyzőkönyvek 1736–1739 (MOL Mikrofilmtár, 549. mf.) ff. 69v–70r.

¹⁴ Levéltárosi megjegyzés a kötetbe helyezett levélen: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. D p. i. Még I. I. köt. 153.

példányról készült: a vármegyének elküldött kézirat visszakerülése Bélhez kérdéses, ezért valószínűbb, hogy a másoló a Kancelláriának elküldött példányhoz **(b)** jutott hozzá.
6. 1770-es évek eleje.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Buchholtz György (**[Bu]**, **[Db]?**); ismeretlenek (**[Da]**, **[Db]?**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**b**), helytartótanácsi-vármegyei (**c**, nem készült el)

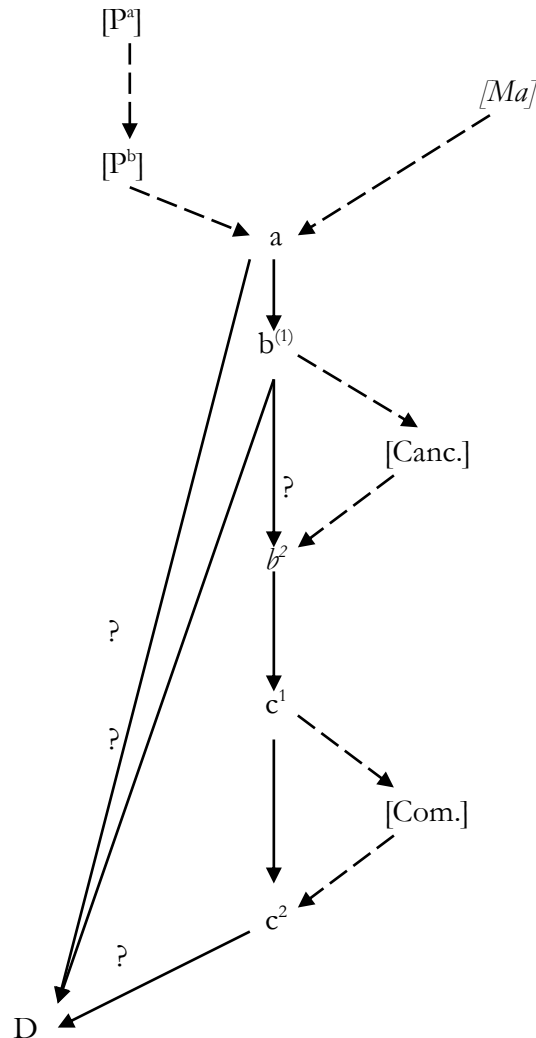
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D

Fordítás: BÉL 2002.

Irodalom: TÓTH Péter: Előszó. In: BÉL 2002 53–54.

Ung vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Ung vármegye leírásánál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy három személyt is ismerünk, akik segítettek Bélt annak elkészítésében. E segítőtársak: Dobai Székely Sámuel, a tudós katonatiszt, aki leveleiben több, Ung vármegyére vonatkozó adatot közölt (l. **[P^a]**); Pálóczi Horváth Ádám, Dobai Székely rokona, aki egy teljes, Bél elvei alapján készített leírással segítette a pozsonyi tudóst munkájában (l. uo.); végül Matolai János, Bél közeli kollégája, akiről csak azt a tényt tudjuk, hogy írt megjegyzéseket (kiegészítéseket?) Bélnek Ung vármegyéről (l. **[P^b]**). Bél ezek alapján készítette el a leírást 1731-ben (**a**), majd vagy még ebben az évben, vagy a következő év elején elküldte azt a Kancelláriára (**b⁽¹⁾**). A Kancellária 1732. júliusában megjegyzései kíséretében visszaküldte

a kéziratot, ám nem tudjuk, hogy ezeket a megjegyzéseket Bél a későbbiekben figyelembe vette-e (*b*²). Majd Bél 1736 elején a szöveget elküldte a Helytartótanácsnak vármegyei ellenőrzés végett (*c*¹), amelynek a vármegyeiek eleget is tettek, ugyanis 1737 elején visszaküldték a szöveget, benne megjegyzéseikkel (*c*²). A szövegről Szarka Ferenc készített másolatot az 1770-es években, de sajnos valószínű, hogy nem a legkésőbbi, legteljesebb leírást találta meg (még l. **b**, **D**).

III. A kéziratok ismertetése

[P^a]

1: EFK Hist. I. bbbb.

2: **Designatio Comitatus Ungvariensis auctore Adamo Horvath de Palocz.**

3: 24 ff. 335x210 mm.

4: Ung vármegye leírása Pálóczi Horváth Ádámtól, Bél Mátyás módszerével.

5: Feltehetően autográf, vagyis Pálóczi Horváth Ádám írta. Az Ung vármegyei birtokost feltehetően Dobai Székely Sámuel, Bél szorgalmas munkatársa kérte fel a leírás elkészítésére, ugyanis 1731. július 8-án kelt, Bélnak címzett levelében azt írja, hogy reményei szerint Bél már megkapta Pálóczi Horváthtól Ung vármegye leírását, a térképpel, s az általa, vagyis Dobai által gyűjtött régiségekkel együtt.¹ Ugyanitt Dobai megjegyzi, hogy Pálóczi Horváth a rokona (*per affinem meum Dominum Horvath de Pálocz*). Pálóczi jó munkát végzett: a legnehezebb feladatot, a falvak leírását is teljesítette. Dobai Székellyel kapcsolatban még megjegyzendő, hogy egy későbbi, 1731. december 13-án kelt levelében lejegyzi Bél számára az Ung vármegyei fő- és alispánok (természetesen nem teljes) névsorát.²

6: 1731. (L. fent.)

[P^b]

1: EFK Hist. I. aaaa.

2: **Comitatus Unghváriensis.**

3: 24 ff. 335x210 mm.

4: Ung vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz írása. Az előző, Pálóczi Horváth Ádám-féle leírás kismértékben módosított változata. Néhol készítője üresen hagy a fejezetek között némi helyet, talán későbbi kiegészítések céljából (l. ff. 3v, 5r etc.). A szöveg végén Bél Mátyás megjegyzése: „Notitiae ad Comitatum Ungvár iam elaboratum NB cum additamentis Matolaians quae consuli debent.” (f. 24v) Ezek szerint Matolai János, Bél közeli munkatársa is szolgáltatott adalékokat a leíráshoz [**Ma**], ám ezek nem ismertek. Emellett az is világos, hogy Bél akkor írta ezt a megjegyzést, amikor a „saját verziója” – természetesen Pálóczi Horváth alapján – már elkészült.

6: 1731.

a

1: -

¹ L. BÉL 1993 nr. 419.

² Uo. 432.

2: [Comitatus Ungváriensis.]**3:** (A kézirat nem található)**4:** Ung vármegye leírása.**5:** Az **a** betűjellel jelöltük a feltételezett első, Bél által készített fogalmazványt. Amint az egyetlen fennmaradt változathól (**D**) kiderül, Bél nagymértékben a Pálóczi-Horváth-féle szöveget használta, természetesen stílusosan jelentősen átformálva, illetve saját kutatásokkal kiegészítve.**6:** 1731.**b****1:** -**2: [Comitatus Ungváriensis.]****3:** (A kézirat nem található)**4:** Ung vármegye leírása.**5:** A Kancellária 1732. július 28-án küldte vissza Ung és Abaúj vármegye leírását Bélnek, mellékelve a leírásokkal kapcsolatos észrevételeket.³ A hivatal inkább Abaúj vármegye leírását tárgyalta, Ung vármegyével kapcsolatban csak néhány birtokviszonyra utaló kitélt javított ki, illetve szokásához híven figyelmezteti Bélt, hogy ne említse a falvak kuriális helyzetét. Nem tudjuk, hogy Bél eleget tett-e a Kancellária javaslatainak. Az egyetlen fennmaradt példányban (**D**) a kifogásolt részek nincsenek módosítva, de lehet, hogy a másoló (Szarka Ferenc az 1770-es évek elején) egy korai változatot talált és másolt le, vagyis az **a** szöveget, esetleg magát a **b**-t, amelybe Bél nem javított bele (még l. a családfát).**6:** Valamikor 1731-ben, esetleg 1732 elején küldhette el Bél a letisztázott szöveget a Kancelláriának (**b**¹), amelyet a hivatal levelének (1732. július 28.) kézhezvétele után módosíthatott (**b**²), bár a javított szövegállapot létezése nem vehető biztosra.**c****1:** -**2: [Comitatus Ungváriensis.]****3:** (A kézirat nem található)**4:** Ung vármegye leírása.**5:** Bél 1736. január 27-én küldte el Ung vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy az továbbítsa a vármegyének ellenőrzés végett.⁴ Még ugyanebben az évben, 1736. augusztus 13-án kelt levelében sürgette a hivatalt, s rajta keresztül a vármegyét az ellenőrzéssel.⁵ December 21-én a vármegyeiek „módosítva” visszaküldték a leírás hozzájuk eljuttatott példányát.⁶ Sajnos a kézirat nem maradt fenn, így nem ismeretesek számunkra a vármegye javításai, megjegyzései.**6:** Az alapszöveg (**c**¹) nem sokkal 1736 előtt keletkezhetett, míg a javítások 1736-ban (**c**²).**D****1:** EFK Hist. I. zzz.**2: Comitatus Ungváriensis.**⁷³ Uo. nr. 459.⁴ Uo. nr. 574.⁵ Uo. nr. 628.⁶ Uo. Füg. VIII/20.⁷ A kézirat előlapján: „Math. [!] Belii hystorici de rebus Hungariae”.

3: 150 pp. 335x210 mm.

4: Ung vármegye leírása.

5: Szarka Ferenc másolata.⁸ Valószínű, hogy egy korai példányt másolt, mivel nincsenek benne a szövegben a Kancellária által előírt javítások (még l. **b**).

6: 1770-es évek eleje.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Dobai Székely Sámuel, Pálóczi Horváth Ádám (**[P^a]**, **[P^b]**), Matolai János (**[Ma]**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**b**), vármegyei (**c**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D

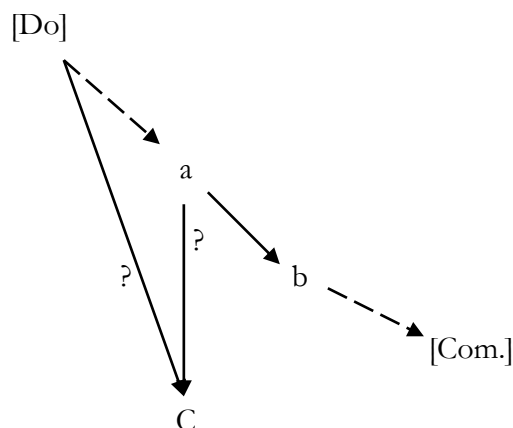
Fordítás: -

Irodalom: -

⁸ Az előlapon, a jobb alsó sarokban: „F[ranciscus] Z[arka] de L[ukafalva].” Vö.: SZELESTEI 1984 nr. 251.

Zemplén vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyás az 1730-as évek elején kezdett hozzá Zemplén vármegye leírásának kivitelezéséhez, pontosabban a megfelelő ember kereséséhez, aki adatokat szolgáltatna neki a vármegyéről. Végül ezt a személyt Dobai Székely Sámuelben találta meg, aki 1732–1733-ban készíthette el bőszeges jegyzetanyagát Bélnél számára ([Do]). Bélnél ez alapján összeállította a leírást (a), majd 1736-ban elküldte azt a Helytartótanácsnak (b), hogy az továbbítsa a zempléni vármegyei elöljáróknak ellenőrzés végett. A vármegye már 1737 elején jelezte a hivatalnak, hogy komoly fenntartásai vannak a leírással kapcsolatban, különösen a „magánszemélyek jogai”, vagyis minden bizonnyal a birtokviszonyok ismertetése miatt. Habár a Helytartótanács ráírt a vármegyére, hogy pontosan jegyezze le észrevételeit, úgy tűnik, a zempléniiek ezután végleg „ad acta” tették Bélnél művét. A leírásról egy példányunk van: egy jól olvasható 19. századi másolat (C), amely vagy a Dobai Székely-féle küldeményről ([Do]), vagy Bélnél fogalmazványáról (a) készült (a Helytartótanácsnak, s rajta keresztül a vármegyének küldött példány, vagyis a b vélhetően nem került vissza Bélnélhez, hanem elkallódott a vármegyénél, így nem lehet a másolat eredetije).

III. A kéziratok ismertetése

[Do]

1: -

2: [Comitatus Zempliniensis.]

3: (Az irat nem található.)

4: Zemplén vármegye leírása Dobay Székely Sámuelről.

5: Az irat létrejöttéről Bél és Dobai Székely levelezése nyújt számunkra információt. Bél 1731. augusztus 12-én barátját kérte meg, hogy szerezzen neki megfelelő embert Zemplén vármegye leírásának elkészítésére.¹ Dobai Székely válaszában december 13-án még egy segíteni kész barátot említ,² de aztán maga fogott neki a leíráshoz. 1732. március 13-án ígéri, hogy Szent István ünnepéig elküldi a kéziratot; de néven nevezi a segítségére levő, gyerekkori jóbarátot is, Pika Lászlót, aki Zemplén vármegye északkeleti, „Krajna” nevezetű részét bejárta, s azokról neki adatokat szolgáltatott.³ Ugyanezen év július 9-én Bélhez írt levelében még többet elárul munkájáról, ugyanis közli, hogy már „12 árkust”, vagyis ívet teleírt Zemplén vármegyéről, de szüksége lenne egy kinyomtatott leírásra (ami viszont ekkor – a korai Szepest kivéve a *Prodromus*-ban – még nem volt), hogy ismerje Bél leírási módszereit.⁴ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Dobai Székely végül befejezte a munkáját, s azt Bél felhasználta. Erre bizonyíték például, hogy az egyetlen fennmaradt szövegben (**D**) sok szó esik Sárospatakról, s külön említés esik a „feddhetetlen és művelt” Csécsi János sárospataki tanár szőlőjéről,⁵ amely megjegyzés mögött nem nehéz felismerni a Sárospatakon Csécsi (Tsétsi) keze alatt tanult Dobai Székely Sámuel.

Sőt, azt sem tartjuk kizártnak, hogy az egyetlen fennmaradt példány (**D**) Dobai Székely Sámuel leírásáról készült. Egyrészt a szöveg elég hevenyészett: a különleges rész címe pl. hiányzik (l. p. 35.), ami még betudható hanyagságnak, de az már elgondolkodtató, hogy a Hegyaljai és a Bodrogi járás leírásában összevissza követik egymást várak, városok, falvak, egyszerű számozással, míg a többi járás megfelel a kidolgozott leírásoknak, azoknál ugyanis a településtípusok külön vannak leírva, sőt, a járásokon belül még kerületek szerinti felosztás is van. Az első két járás rendezetlensége nem magyarázható másolói gondatlansággal, esetleg kényelmességgel, mert még ha a címeket nem is vette át, a települések teljesen esetleges sorrendje (falvak, városok vegyesen) nyilván nem az ő műve. Emellett nincsenek a szövegben jegyzetek sem, ami Bélre nem jellemző; ő nagy gonddal dolgozta ki egy-egy város, vár történetét, s hivatkozott forrásait jegyzetben adta meg. A szöveg stílusa is elég darabos, sokszor nem jellemző Bélre. Másrészt viszont a mellett is szólnak érvek, hogy a fennmaradt példányunk (**D**) már egy Bél által átdolgozott szövegről készült: egyes részek – így a leleszi konvent története – jól ki vannak dolgozva, ahogy a gersei Pethő család tagjai is a Bélnél megszokott részletességgel vannak bemutatva. A kérdés csak további kutatások révén válaszolható meg.

6: Dobai, mint a fetickekből kiderül, valamikor 1732 második felében, esetleg 1733-ban készült el a munkával.

a

1: -

2: [Comitatus Zempliniensis.]

3: (A kézirat nem található.)

4: Zemplén vármegye leírása.

5: Bél, mint láttuk, igen későn kezdett el foglalkozni Zemplén vármegye leírásának kivitelezésével: 1731-ben még csak a megfelelő embert kereste rá (l. [Do]). A Helytartótanácsnak írt, 1732. július 9-én kelt levelében szintén arról ír, hogy nem sikerült

¹ BÉL 1993 nr. 355.

² Dobai Székely Sámuel a következőket írja Bélnek: „Si in Descriptione Comitatus Zempliniensis quaedam habes fragmenta, mihi transmittito pro idea, incidi in bonum amicum, qui tibi auxiliatrices praebebit manus.” L. BÉL 1993 nr. 432. p. 244.

³ Uo. nr. 451.

⁴ Uo. nr. 456.

⁵ „In Hoszszu Hegy, vinea Ioannis Csétsy viri integri, et docti occurrit.” L. **D** f. 22v.

a szükséges ismereteket megszereznie a vármegyéről, de említi az akkori főispán (gersei Petheő Mihály) ígéretét a segítségre.⁶ Ez feltehetően nem történt meg, mivel a főispán 1733-ban meghalt, és egyéb nyom sem utal erre. Végül Dobai Székely Sámuel segített Bél Mátyáson, s látta el részletes adatokkal, 1732–1733-ban (l. [Do]). Így az első Bél-féle fogalmazvány elkészültét e dátum utánra, de még 1736 elé kell helyeznünk, ugyanis ekkor elküldte vármegyei ellenőrzésre a művet a Helytartótanácsnak (b).

6: 1733–1736.

b

1: -

2: [Comitatus Zempliniensis.]

3: (A kézirat nem található.)

4: Zemplén vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. augusztus 13-án küldte el a Helytartótanácsnak Zemplén vármegye leírását – nyolc másikkal együtt –, hogy a hivatal továbbítsa azokat a vármegyéknek ellenőrzés és kiegészítés céljából.⁷ A Helytartótanács az iratot továbbította 1736. aug. 17-én. A vármegyeiek az 1736. szeptember 13-i közgyűlésen olvasták fel a hivatal levelét – soronkívül –, ám a jegyzőkönyv alapján úgy tűnik, nem foglalkoztak a dologgal.⁸ Bél valamikor 1737 elején újból sürgethette a Helytartótanácsot, mivel a hivatal 1737. febr. 19-én ismét felszólította a vármegyét, hogy küldje vissza a leírást. A levelet az 1737. márc. 14-i közgyűlésen olvasták fel⁹ – a jegyzőkönyvben itt sem találni semmit arról, hogy léptek volna valamit az ügyben, de a vármegye ekkor már válaszolt a kormány szervnek. Ugyanaznap, vagyis 1737. március 14-i levelükben azt írták a Helytartótanácsnak, hogy Bél a leírásban magánszemélyek jogaiba ártja bele magát, amelyekről a vármegyének azonban nincsenek megfelelő értesülései, de nem is állna hatalmában ilyen jogok kiszolgáltatása; emiatt a leírást nem tartják ellenőrzésre alkalmasnak, nem beszélve a sok tévedésről, amely a műben található.¹⁰ A Helytartótanács március 27-én ennek ellenére azt írta vissza, hogy konkrét kifogásokat vár a vármegyétől.¹¹ E levelet az 1737. ápr. 26-i közgyűlésen olvasták fel,¹² s ehhez azt a megjegyzést fűzték, hogy a következő közgyűlésen meg kell írni ama okokat, amelyek miatt nem áll módjukban ellenőrizni Bél művét, illetve a dolgot a főispánnal is közölni kell (?).¹³ Nincs azonban nyoma annak, hogy a vármegye „kifejtette volna az okokat” a Helytartótanácsnak. Megkapták még a Helytartótanács 1738. jan. 24-én kelt és a revíziót sürgető levelét, és felolvasták az 1738.

⁶ „Zemplinensem, nondum sufficientes notitias potuimus habere; quas, procuraturum se nuper promisit Dominus Supremus Comes.” L. TÓTH 2006² Füg. IV/III.

⁷ L. BÉL 1993 nr. 628.

⁸ A közgyűlés jegyzőkönyvének elején ez olvasható: „Ante cuius [sc. Congregationis] exordium extra serialiter publicatae sunt Excelsi Consilii Regii cum adjecto descriptionis Comitatus hujus Zempliniensis Beliano Opere Posonii 17ma Augusti 1736 celebrato.” BAZML IV 1001 ac Közgyűlési jegyzőkönyvek 13. cím 1735–1736 (MOL Mikrofilmtár, 3536. mf.) p. 673. A levél közlése után nem határoztak semmit az ügyben.

⁹ Uo. pp. 221–222.

¹⁰ L. MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. f. 40. (21. sz.).

¹¹ Uo. f. 39. (22. sz.). A vármegye levelét, ill. a Helytartótanács válaszána egy részletét még l. HAAN 1879 p. 43.

¹² BAZML IV 1001 ac Közgyűlési jegyzőkönyvek 13. cím 1736–1737 (MOL Mikrofilmtár, 3536. mf.) pp. 244–245.

¹³ „Ad quas in subsequenti Congregatione rescribendae rationes, ob quas opus illud revideri non valet. Praeterea pro opinione negotiorum, hoc cum Illustrissimo Dno Supremo Comite medio D. Ordinarii Comitatus communicetur.” Uo. p. 245.

febr. 25-i közgyűlésen, de nem válaszoltak rá semmit.¹⁴ Mindezek fényében elég valószínű, hogy nem küldték vissza az iratot.

A kézirat, vagyis a vármegyének küldött példány nem maradt fenn, nem található a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Állami Levéltárban sem.

6: 1735–1736.

C

1: EFK Hist. I. ffff.

2: Comitatus Zempliniensis.

3: 187 pp. 330x210 mm.

4: Zemplén vármegye leírása.

5: Az egyetlen fennmaradt példány a **C**-vel jelölt 19. század eleji másolat.¹⁵ Készítője ismeretlen. Kérdés, hogy a Dobai-féle küldeményről (**[Do]**) vagy már az átdolgozott Bél-szövegről (**a**) készült (még l. **[Do]**).

6: 19. sz. eleje.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Dobai Székely Sámuel, Pika László (**[Do]**)

Ellenőrzés: vármegyei (**b**; nem készült el)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **C**

Fordítás: BÉL 1977 (részleges); BÉL 2000 (szlovák)

Irodalom: -

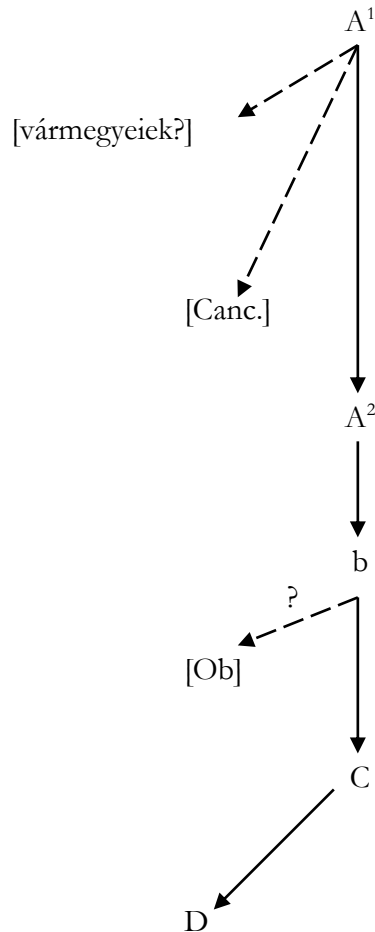
¹⁴ BAZML IV 1001 ac Közgyűlési jegyzőkönyvek 15. cím 1737–1738 (MOL Mikrofilmtár, 3536. mf.) pp. 135–136.

¹⁵ Szelestei N. László Bél-korabeli másolatnak tartja a szöveget (l. SZELESTEI 1984 nr. 257.). Ám Bél munkatársai közül, akik a korabeli másolatokat készítették, egyik duktusával sem azonosítható a kézirat. A szövegben nincsenek „más kezek”, csak a másoló javította saját hibáit, elírásait, kihagyásait (l. **C** p. 2, 7, 124. etc.). Az íráskép, a használt papír nagysága és állaga is megegyezik más 19. sz.-i másolatokéval. L. pl. EFK Hist. I. z (II). Szelestei egyébként helyesen jegyzi meg, hogy a **C** kézirat végén lévő két sírverset Dobai Székely gyűjtötte Bél számára (még l. SZELESTEI 1984 nr. 147.), de nem az ő kezével, hanem a másoló kezével van lejegyezve a két rövid vers. Nyilván a másoló az eredeti kézirathoz hozzátartozva látta szöveget, amelyet lemásolt.

**IV. TISZÁNTÚLI RÉSZ (PARS
TRANS-TIBISCANA)**

Arad vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Arad vármegye leírásához az adatokat Bél fizetett „segédje” (feltehetően Matolai János) gyűjtötte 1726-ban, akiről Bél külön megemlékezik a Kancelláriának írott, 1729-es levelében (I. **A**). A letisztázott leírást (**A**) Bél talán először a vármegyeieknek szánta (ezt bizonyítja a kancelláriai levélrészlet bemásolása), de a vármegyei ellenőrzés megtörtétere nincs nyom. 1729 januárjában küldte el a Kancelláriának a kéziratot, amely minden bizonnyal az **A** volt (**A**¹). A hivatal 1730 decemberében küldte vissza a szöveget megjegyzései kíséretében. Bél nagy mennyiségű javítást és pótlást írt munkájához (**A**²): információinak egy részét a vármegyében járt, vagy ott élő személyektől szerezhetette (I. **A**). Bél ezután letisztáztatta és javította, bővítette a leírást (**b**). Feltehetően ez volt az a kézirat, amelyet egy ismeretlen személy átnézett és néhány javítást javasolt benne ([**Ob**]). A 18. század második felében másolat készült a leírásról (**C**) amelynek forrása az elveszett **b** szöveg lehetett. Erről a példányról (**C**) Gyurikovits György újabb másolatot készítettett (**D**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. g.

2: **Historia Comitatus Aradiensis.**

3: 17 ff. 325x205 mm.

4: Arad vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz másolata. A szöveg elején (f. 1v) a más leírásokból már jól ismert részlet olvasható a Kancellária 1728. márc. 5-én kelt leveléből, ahol a hivatal utasítja Bél, hogy a vármegyektől kérjen információkat a munkájához (a levélrészlet ismeretlen, bár más leírás-másolatokból szintén jól ismert kéz másolta a szöveg elejére).¹ Eszerint Bél a vármegyei tisztikarnak, vagy a vármegyéből valakinek szánhatta az iratot – a részlet bemásolásának célja nyilván az volt, hogy nyomatékot adjon kérésének. Kérdés, hogy ez mikor, illetve hogyan valósult meg, s megvalósult-e egyáltalán (még l. alább).

Bél 1729. jan. 26-án küldte el a kéziratot a Kancelláriának, hat másik szöveggel együtt.² Ebben egyébként azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy a most elküldött vármegyeleírások (Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, Csanád) elkészítésében részint barátai, részint pedig az általa „tanult embernek” (*homo doctus*) nevezett „írnok”, avagy „segédje” (*amanuensis*) segítségével élt, aki az ő költségén bejárta e részeket.³ Az „írnok” személye nem ismert, de más megfontolások alapján valószínű, hogy Matolai Jánosról van szó.⁴ Matolai 1726-ban járt a vármegyében, mivel több erre utaló dátum is van.⁵

Feltehetőleg az itt tárgyalt kézirat volt az, amelyet Bél a hivatalnak kézbesített.⁶ A Kancellária 1730. dec. 14-én küldte vissza a leírást megjegyzései kíséretében.⁷ A hivatal csak azt kifogásolta, hogy Bél Temesi Bánságot ír az első fejezetben és másutt is, noha Temes vármegyét kellene (ami elég furcsa, hiszen ekkor valóban Temesi Bánság néven kormányozta Bécs a visszahódított Temesközt – bár ez a Magyar Udvari Kancellária véleménye volt). Bél a kifogásnak ebben a kéziratban nem tett eleget, s a másolatban (C) – a másik fennmaradt kéziratban – sincs erre nyom.

Bél a szövegben igen sok javítást eszközölt, s az üresen hagyott levelekre nagy mennyiségű kiegészítést írt (ez a szövegállapot az A²). Ezek a kiegészítések külső – helyi, és esetleg valamilyen hivatali – forrástól eredhetnek. A helyi forrásra bizonyíték, hogy több alkalommal is kiegészíti leírását egy-egy település, vár korabeli állapotával, egy helyen megemlítve, hogy szemtanúktól tudja.⁸ Hivatalos forrásból származó adatokra utalhat, hogy míg a példány alapszövegében Bél csak 27 falut (illevé az 1561-es

¹ A hivatal levelére és a részlet rendszeres bemásolására bővebben l. *Békés vármegye A*.

² L. BÉL 1993 nr. 369.

³ „In quorum historia concinnanda, partim amicorum, partim mei ipsius amanuensis, hominis docti, opera, quem ad peragendos istos Hungariae angulos, proprio sumtu dimiseram, usus sum.” L. uo.

⁴ Vö. *Temes vármegye [Ma]*.

⁵ A 3. és 4. fejezet alapszövegében kétszer is említés történik az 1726. évi nagy szárazságról (f. 4r), Arad új várának leírásakor pedig Bél arról ír, hogy az itteni plébános 1726. okt. 4-én tartotta ötvenéves jubileumát (f. 12r).

⁶ Csanád vármegye leírásának (melyet Araddal együtt küldött a hivatalnak) ugyanezzel a kézzel készült példányába Bél beragasztotta a hivatal kiegészítését (l. *Csanád vármegye A*), vagyis az bizonyosan a Kancelláriának küldött szöveg, így valószínűleg az itt tárgyalt, vele megegyező duktusú kézirat is.

⁷ A levelet l. BÉL 1993 nr. 398.

⁸ Bél utólagos pótlásban a radnai templomnál elbeszél egy csodát, amely szerint az ottani szentképet meggyalázni akaró török katona lovának lábai belesüllyedtek a sziklába, majd azt írja, hogy ezt az októl tudja, akik személyesen látták a ló maradványait: „Haec ab iis accepimus, qui vestigia equi, saxo impressa, ipsi viderunt.” A f. 14r.

adójegyzék alapján további 21-et) tudott felsorolni – minden megkülönböztetés nélkül –, addig a pótlásokban ennek sokszorosát közli, ráadásul birtokosok és állapot szerint felosztva (kincstári birtok, magánbirtokok, katonai helységek, puszták). Felvethető egyébként, hogy Bél a vármegyének szánt kancelláriai levélrészletet csak később, a hivatali ellenőrzés után másoltatta bele a kéziratba, s így küldte el a vármegyének, s a helyiek adatai alapján pótolta ki a szöveget. Ez azért kérdéses, mert a vármegyei hivatalok ekkor még nem álltak helyre, így bajosan küldhette bárkinek is.

6: Az alapszöveg 1729 előtt készült, a kancelláriai véleményezés 1729. jan. és 1730. dec. között, Bél javításai 1730. dec. után.

b

1: -

2: [Comitatus Aradiensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Arad vármegye leírása.

5: A 18. század végi másolatban (**C**) – amellet, hogy tartalmazza az **A**-ban levő javításokat, kiegészítéseket – olyan további tartalmi többletek, illetve módosítások vannak, amelyek az **A** kéziratban javítás formájában sincsenek meg. Rögtön ilyen a kézirat címe, amelynek elejéről a **C** másolatban már elmarad a „Historia” szó⁹ – ezt a változtatást Bél szinte minden kéziraaton végrehajtotta az 1730-as években. Emellet a **C** szövegben hivatkozás történik II. Ferdinánd 1620-ban kelt oklevelére, amellyel Bél bizonyítja, hogy Bethlen átadta a töröknek Lippát¹⁰ – ez a részlet az **A** szövegből még teljesen hiányzik. Emellet még számos formai, kisebb részben tartalmi különbség van az **A** és **C** szöveg között. Ez arra mutat, hogy Bél letisztázta az **A** szöveget – ezt az elveszett tisztázatot jelöljük **b**-vel –, s azon még tovább dolgozott rajta, majd eme javított, bővített szövegről készült a kései másolat (**C**). Feltehető, hogy erre a kéziraatra vonatkoznak azok a főleg nyelvtani, stílári megjegyzések, amelyek egy kis papírlapon található részben Arad vármegyére vonatkozóan (l. [Ob]). Ez azért feltételezhető, mert a két fennmaradt kézirat (**A**, **C**) egyikére sem illenek az azon lévő oldalszám- és sorszámhivatkozások.

6: 1730-as években (az **A** elkészülte után).

[Ob]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. f. 32.

2: *Observationes circa descriptiones Comitatum Békesiensis, Aradiensis ac Csanadiensis.*¹¹

3: 1 f. 300x70 mm.

4: Főleg formai, illetve nyelvtani jellegű megjegyzések Békés, Arad és Csanád vármegye leírásához.

5: Ismeretlen kéz írása. Az Arad vármegyével kapcsolatos megjegyzések nem az **A** és a **C** szövegre, hanem valamely más példányra – vélhetően a **b**-re – vonatkoznak (l. **b**).

6: 1730-as évek.

⁹ L. **C** p. 1. (Vö. **A** f. 2r.)

¹⁰ „Postea Gabriel Bethlen (n), ut gratias apud Turcam iniret, cum alias arces, tum hanc quoque post Principatus exordia hostibus tradidit.” Az (n) jegyzetben olvasható szöveg: „Vide Ferdinandi II. diploma, quo actus Bethlenii, et inane regis nomen, irrita pronunciauit Anno MDCXX.” **C** p. 29. Erre az oklevelre Bél később is hivatkozik (ami természetesen szintén nincs meg az **A**-ban). L. **C** p. 31.

¹¹ Tartalom alapján adott cím.

C

1: EFK Hist. I. f.

2: **Comitatus Aradiensis.**

3: 46 pp. 380x250 mm.

4: Arad vármegye leírása.

5: A 18. század második felében, ismeretlen kéz által készült másolat.¹² Eredetije, mint fentebb kifejtettük, az időközben elkallódott **b** kézirat (l. **b**).

6: 18. század második fele.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3378.

2: **Comitatus Aradiensis.**

3: ff. 1–17. 390x245 mm.

4: Arad vármegye leírása.

5: Gyurikovits György által készített másolat az előző példányról.¹³ A szöveg után Gyurikovits beszámolója következik arról, hogy Rudnay Sándor esztergomi érsek szerette volna kiadni Bél művét, és Gyurikovits javaslatát fogadta el 1829–1830 telén, miszerint változatlan szöveggel kell kiadni Bél leírásait, de jegyzetben közölni kell az azóta történt változásokat, minden paragrafus után. Rudnaynak tetszett az ötlet, és Gyurikovitsra akarta bízni a megvalósítást, de 1831-ben kolerában meghalt. Gyurikovits megjegyzése 1842. ápr. 24-én kelt Pozsonyban.¹⁴

6: 1842 körül.

V. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**); ismeretlen személy(ek), Radnán járt(ak) (**A**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**A**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **C**

Fordítás: -

Irodalom: -

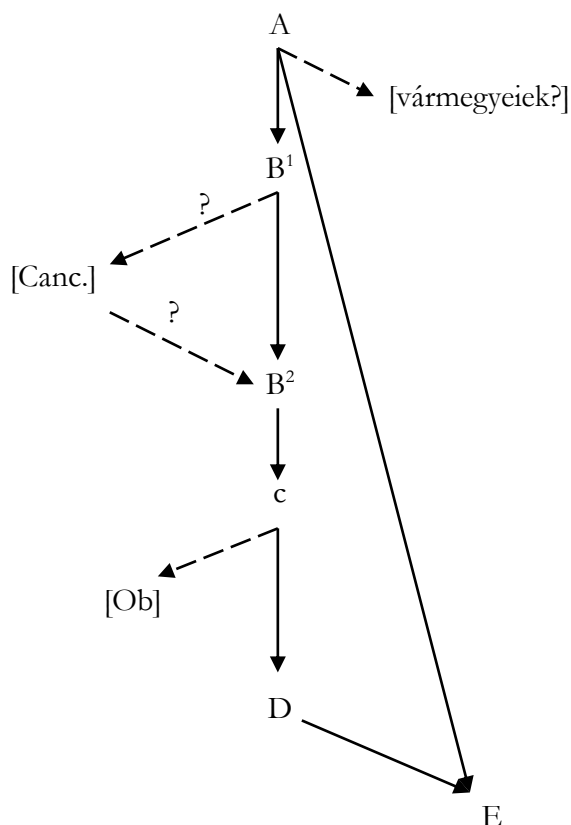
¹² Szelestei szerint „másolat a 18. század első feléből, 1728 utánról”. L. SZELESTEI 1984 nr. 181. Ez azonban vitatható, hiszen a kézirat duktsa, jellegzetes formája egyértelműen a 18. század második felében készített, Batthyány József érsek által elrendelt másolatok közé sorolandó. Ezzel megegyezőleg egyébként a kéziratba behelyezett lapon a levéltárosi bejegyzés is Bél halála utánra teszi a kézirat keletkezését: „copia ut apparet ab obitu Matthiae Belii facta”. L. **C** p. i.

¹³ Gyurikovits ismerte a Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött mindkét kéziratot (l. **A**, **C**), ezekről írt is néhány sort a kézirat elején, említve jelzetüket. L. **D** f. 1v. Az **A** kézirat elejéről lemásolta a kancelláriai levélrészletet is. L. uo. (még l. **A**). A másolást azonban a **C** kézitről készítette. Erről árulkodik a kézirat címe, illetve a szöveg is, amely tartalmazza a **C** többleteit, így a II. Ferdinánd-féle kiadványra való hivatkozást is. L. **D** f. 12r. Még l. a 10. jegyzetet.

¹⁴ A megjegyzést l. **D** f. 18.

Békés vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél valamikor az 1720-as évek második felében készítette el Békés vármegye leírásának első fogalmazványát – valószínűleg Matolai János adatgyűjtése alapján –, majd letisztáztatta, és vélhetőleg valamilyen vármegyei személynek szentelte volna elküldeni, de nem tudni, hogy ez megvalósult-e (A). Ezt követően egy újabb tisztázatot készített (B¹), s 1729-ben elküldte a Kancelláriára, ahonnan 1730-ban, megjegyzés nélkül jött vissza a szöveg. Béll a visszakapott szövegbe számos kiegészítést, javítást írt, részben helyi adatközlőre támaszkodva (B²). Ezután a szöveget letisztáztatta és újabb módosításokat, pótlásokat írt bele (c). Valószínűleg ezt a kéziratot látta egy ismeretlen személy is, aki megjegyzéseket fűzött egy kis papírlapon a szöveghez ([Ob]), ahogy ezt más vármegyeleírásoknál is megtette. Az elveszett c példányról készült a 18. század második felében egy másolat (D). Nincs nyom arra, hogy a vármegyeleírás ügye a kancelláriai revízió után tovább haladt volna előre: a Helytartótanács és a vármegye revíziójára nincs adat.

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. p.

2: **Historia Comitatus Békesiensis.**

3: 16 pp. (a lapok között üres, számozatlan lapokkal) 320x205 mm.

4: Békés vármegye leírása.

5: Másolat, Bél egyik másolójának kézírása. Eredetije, egyben Bél adatgyűjtője nem ismert – csak sejteni lehet, hogy Matolai János volt az, aki, mint máshonnan ismert, a környéket 1726-ban bejárta.¹ Az irat elején egy részlet olvasható – más kézzel, de szintén Bél egyik másolójától – a Kancellária 1728. március 5-én kelt leveléből, amelyben a hivatal utasítja Bél, hogy sürgesse a vármegyétől a szükséges adatokat, illetve, mielőtt a leírásokat a Kancelláriához átküldi, a vármegyétet szólítsa fel, hogy megbízható információkat közöljenek magukról.² Ez az eljárás, vagyis a mondott kancelláriai levélrészletnek a vármegyeleírás elejére való másolása egyéb kéziratokban is megismétlődik, így Sopron vármegye leírásának egyik kéziratán ugyanezt a részletet közli a szöveg elején.³

Világos, hogy Bél a vármegyei revízióra szánta ama kéziratokat, amelyek elé ezt a kivonatot másoltatta, így a jelen kéziratot is. Ez azonban nem keverendő össze az 1730-as években a Helytartótanácsra keresztül végzetett vármegyei ellenőrzéssel. Erősen kérdéses továbbá, hogy az irat eljutott-e Békésbe: erre semmilyen nyom sincsen, s a kéziratban sincs semmiféle megjegyzés, pótlás. Csupán egyetlen helyen van javítás – talán Bélből –, az azonban nyelvtani jellegű.⁴

6: Maga a kézirat valamikor az 1720-as évek második felében készült, a kivonat bemásolása a szöveg elejére nyilván 1728. márc. 5. után. A vármegyének való elküldés – ha egyáltalán volt –, szintén ezután történhetett meg, de valószínűbb, hogy ez végül is nem valósult meg.

B

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 1–22.

2: **Historia Comitatus Békesiensis.**

3: 22 ff. 340x210 mm.

4: Békés vármegye leírása.

5: Másolat, ugyanaz a kéz másolta, mint az **A** kéziratot. Maga az alapszöveg (**B**¹) is pontosan megegyezik az **A** kézirattal, azzal a kivétellel, hogy itt a másoló már végrehajtotta azt az egyetlen javítást, amely az előző kéziratban volt.⁵ A kéziratban Bél nagy mennyiségű javítást hajtott végre, és számos nagy terjedelmű kiegészítést írt az üresen hagyott lapokra (**B**²).

Elképzelhető, hogy ez volt az a példány, amelyet Bél a Kancelláriára küldött 1729. jan. 26-án, s ahonnan megjegyzés nélkül kapta vissza 1730. december 14-én.⁶ A kérdésnek éppen azért nincs jelentősége, mert a Kancelláriának nem volt hozzáfűznivalója a

¹ L. *Arad vármegye A*.

² A levelet közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 358.

³ L. *Sopron vármegye C*.

⁴ A következő mondatban: „Si quid in iis [sc. in Zingaris] laudaveris, istud est, quod fabros ferrarios agant, per vagos errabundi” (**A** p. 6.) az *istud* névmás *hoc*-ra van átírva.

⁵ Tehát itt a fentebb idézett mondatban (l. az előző jegyzetet) már alapszövegben is *hoc* szerepel az *istud* helyett. L. **B** f. 7v.

⁶ Bél levelét l. BÉL 1993 369., a Kancellária válaszelevelét uo. nr. 398.

leíráshoz, ezért Bélnek a kéziratba írt nagy mennyiségű kiegészítése más kútfőből származik. Bél információi néhol igen „jólértesültek” – így pl. felsorolja az aktuális vármegyei tisztviselők egy részét –,⁷ tehát valamilyen helyi adatközlője lehetett.

6: Az alapszöveg keletkezése, amennyiben meglátásunk helyes, a kancelláriai levél elküldése, vagyis 1729. jan. 26. előttre tehető, Bél javításai pedig 1730 utánra.

c

1: -

2: [Comitatus Békesiensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Békés vármegye leírása.

5: A 18. század második felében készült másolat (**D**) olyan különbségeket, illetve többleteket mutat a **B** kézirat javított változatához képest, amelyek bizonyossá teszik egy, a **B** kéziratnál későbbi, Bél által módosított szöveg létezését. Ilyen különbség rögtön a szöveg elején két lábjegyzet, amelyben Bél két másik vármegyeleírására hivatkozik. Közülük az elsőben leszámol azzal a korábban általa is elfogadott tévedéssel, miszerint Békés vármegye helyén egykor Torontál vármegye feküdt – mint írja, e tévedésről bővebben értekezik Temes vármegye leírásában –,⁸ s ennek megfelelően az első fejezetből is eltűnik az erre vonatkozó szöveg. Emellett a várakról szóló tagozat hét fejezetre van osztva (l. **D** pp. 18–43.), és itt is vannak többletek, így Schesaeus szász költő művéből több új részlet is bekerült a szövegbe (**D** pp. 30, 34.). Vagyis az történhetett, hogy Bél a **B** kéziratot letisztította, s újabb módosításokat hajtott végre rajta, illetve új részletekkel bővítette.

6: 1730-as évek.

[Ob]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. f. 32.

2: *Observationes circa descriptiones Comitatum Békesiensis, Aradiensis ac Csanadiensis.*⁹

3: 1 f. 300x70 mm.

4: Főleg formai, illetve nyelvtani jellegű megjegyzések Békés, Arad és Csanád vármegye leírásához.

5: Ismeretlen kéz írása. A Békés vármegyével kapcsolatos megjegyzések a **B** szövegnél mindenképpen későbbi szövegre – vélhetően a **c**-re – vonatkoznak, ugyanis olyan részekre utalnak, amelyek a **B**-nek a javított formájában sincsenek meg.¹⁰ A megjegyzések szerzője nem ismert, de más vármegyleírásokhoz – így Moson, Somogy és Fejér vármegyékhöz – is készített hasonló megjegyzéseket.¹¹

6: 1730-as évek.

D

⁷ L. **B** f. 9v.

⁸ „Male in eius collimitio, vestigatum hucusque fuisse *Comitatum Torontaliensem* in historia Comitatus Temesvariensis, fuse docuimus.” L. **D** p. 2. a.) jegyz. A **B** kéziratban Bél még javításban is amellet foglalt állást, hogy valahol Békés helyén, a Tisza és a Körös között lehetett Torontál vármegye. L. **B** f. 1r. Temes vármegye leírásában a Torontálra vonatkozó részről l. *Temes vármegye c*.

⁹ Tartalom alapján adott cím.

¹⁰ Ilyen pl. a második megjegyzés: „§. 4. pag. 2. lin. 6. vitiosus est versus forsitan ita suppleendus *intus terrefacit funestaque linquere tecta*” L. [Ob] f. 1r. A **D** szövegben valóban van ilyen sor a 4. fejezetben, amelyet Schesaeustól idéz Bél (tényleg hibásan): „*intus terret funestaque linquere tecta*” L. **D** p. 34.

¹¹ L. TÓTH 2006² nr. 10.

- 1: EFK Hist. I. o.
 2: **Comitatus Békésiensis.**
 3: 54 pp. 380x245 mm.
 4: Békés vármegye leírása.
 5: Másolat a 18. század második feléből.¹² Ez a szöveg mondható a legteljesebbnek, mert az utolsó fennmaradt Bél-korabeli szöveghez (**B**) képest egy későbbi, szintén bizonyosan Béltől származó, de mára már elveszett szövegről készült (l. **c**).
 6: 18. század második fele.

E

- 1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3628.
 2: **Descriptio Comitatus Békesiensis per Mathiam Belium adornata.**
 3: 20 ff. 380x240 mm.
 4: Békés vármegye leírása.
 5: Gyurikovits György másolata. Ismeri mindkét esztergomi példányt (**A**, **D**); a korábbiról átmásolta a kancelláriai levélrészletet is (l. **A**). Mindazonáltal a későbbi példányt (**D**) másolta, miként ezt meg is jegyzi a szöveg elején (l. f. 1v). A korábbi kéziratról is átmásolt egy lapot a szöveg végén (l. f. 20r).
 6: 1844. ápr. eleje.¹³

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (adatgyűjtés); ismeretlen (**B**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**B**; nem fűzött hozzá megjegyzést)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **D**

Fordítás: BÉL 1993².¹⁴

Irodalom: DUSNOKI–KERESKÉNYI 1993.¹⁵

¹² Vö. SZELESTEI 1984 nr. 189. Nagy valószínűséggel „érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázat az 1770-es évek elejéről.

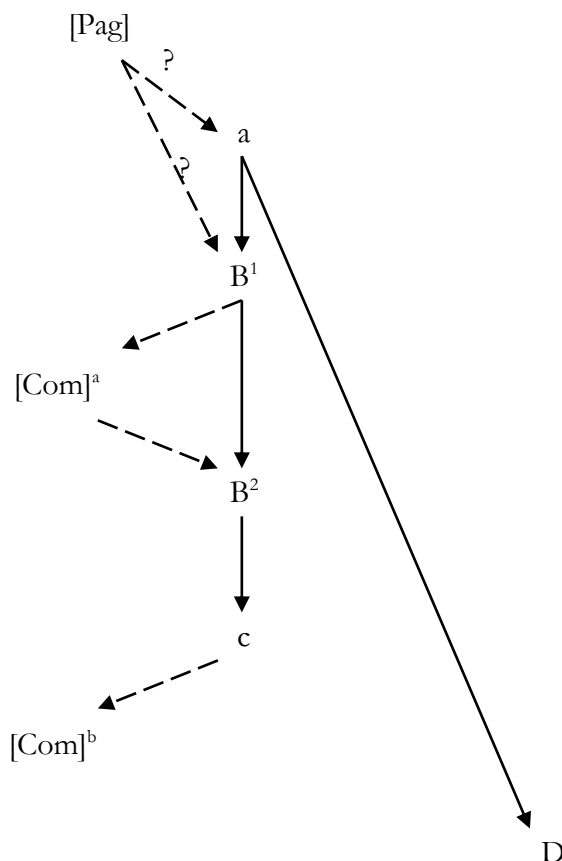
¹³ Gyurikovits sajátkezű datálása. L. f. 19r.

¹⁴ A szöveg kiadói sajnálatos módon nem a legkésőbbi szövegállapotot – így Bél későbbi javításait (l. **c**) – megőrző, 18. század második felében készült másolatot (**D**) fordították le, hanem a korábbi **B** kéziratot. Még l. a köv. jegyzetet.

¹⁵ A tanulmány vonatkozó részének készítője (Kereskényi M.) „jelentéktelennek” minősíti a **B** kézirat és a 18. század végi másolat (**D**) közötti eltéréseket, noha, mint említettük, már a második oldalon van egy igen jelentős eltérés, amennyiben két új jegyzet látható a szövegben, s az egyikben Bél gyökeresen módosítja a Torontál vármegyével kapcsolatos addigi álláspontját, s egy másik leírására is hivatkozik (l. **c**, ill. **D** p. 2. Még l. a 8. jegyzetet). Ez egyértelműsíti egyrészt, hogy Bél a **B** kéziratot később még letisztáztatta, ill. módosította (**c**), valamint, hogy az erről készült **D** kéziratot kellett volna tekinteni a legteljesebb – és publikálendő – szövegnek.

Bihar vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

A vármegyeleírás első fogalmazványát alighanem Matolai János készítette (**a**). Feltehető, hogy ebben a fogalmazványban már szerepelt a vármegye falvainak 1552. évi adóösszeírása is **[Pag]** – amelyet szintén Matolai jegyzett le –, de az is lehet, hogy ez csak a soron következő tisztázatba került bele. Bél a mondott fogalmazványt (**a**) letisztáztatta (**B¹**). A tisztázat elejére odamásolta a vármegyéknek szóló részt a Kancellária 1728. márc. 5-i leveléből, majd minden biztonnyal elküldte Csáky Imre váradi püspök- és bihari főispánnak, akinek a környezetében valamilyen egyházi személy javításokat és kiegészítéseket írt a szövegbe (**B²**, **[Com]ᵃ**). Bél meglehetősen későn újbóli ellenőriztetésre szánta el magát, ugyanis 1742-ben ismét megkísérelte, hogy a szöveget a püspöknek (ekkor már Csáky Miklósnak) eljuttassa, s attól a leírás kiegészítését, pontosítását kérje – ez azonban nagy valószínűséggel nem valósult meg (**c**, **[Com]ᵇ**). A 18. század második felében másolat (**D**) készült a szövegről, feltehetően a Matolai-féle fogalmazványról.

III. A kéziratok ismertetése

[Pag]

1: EFK Hist. I. kkkk/3.

2: **Consignatio pagorum et possessionum Comitatus Arvensis [! Bihariensis] de Anno 1552. m(anu) pr(opr)ia Matth. Belii.**

3: 4. p. [pp. 181–184.] 330x215 mm.

4: Bihar vármegye falvai (mellettük az ott birtokos családok) az 1552. évi adóösszeírás szerint, járásokra osztva. A kéziratok rendezője (későbbi személy, vélhetőleg levéltáros), aki egy összehajtott fólióban helyezte el a szöveget, tévesen Árva vármegyét írt a címben.

5: A címmel ellentétben nem Bél Mátyás, hanem Matolai János kézírása. Bél a jegyzéket teljes egészében beemelte a leírásba (l. **B** 37r–41r).

6: Kérdés, hogy már az első fogalmazványba (**a**) bekerült-e a lista – eszerint 1727 előtt készült –, vagy pedig csak annak tisztázatában (**B**) kapott helyet – ha ezt fogadjuk el, akkor valamivel később íródott. A probléma az **a** kézirat hiányában nem dönthető el.

a

1: -

2: **[Comitatus Bihariensis.]**

3: [A kézirat nem található]

4: Bihar vármegye leírása.

5: Bihar vármegye első fogalmazványát 1726 után, minden bizonnyal 1727-ben készíthette el Bél Mátyás munkatársa, Matolai János. A leírás szövegében ugyanis számos olyan megjegyzés van, amely arra utal, hogy Bél adatközlője 1726-ban járt a vármegyében.¹ Emellett az is megtudható az adatközlőről, hogy személyesen találkozott Károlyi Sándorral, aki mint szemtanú elmesélte neki, hogy a debreceni református pap a Berettyóban talált gyöngyökből pártát készített a lányának.² Valószínű, hogy ugyanaz a személy készítette Szatmár és Bihar vármegye leírását, ugyanis Szatmár vármegye leírója is 1726-ban (decemberben) járt a vármegyében,³ és abban a leírásban is van adat arra, hogy az adatközlő találkozott az idős Károlyi Sándorral.⁴ Márpedig Szatmár vármegyében biztosan Matolai gyűjtött adatot 1726 november-decemberben.⁵ Végül Matolai adatgyűjtését bizonyítja az ő duktusával készített, fent tárgyalt településjegyzék is ([Pag]).

¹ A **B** kéziratban – amely az **a** másolata – nagyon sokszor fordul elő az 1726. év: így pl., hogy 1726-ban a belényesi mezők gazdag termést hoztak (f. 5r); vagy hogy a rézbányaiak a településük melletti hegyek közül a jelentősebbeket most (!), 1726-ban kezdik újra feltárni, és a bányákat helyreállítani: „...ex quibus (sc. montibus) nunc Anno 1726. praecipuos renovare, fodinasque restaurare coeperunt homines Rézbányenses...” L. **B** f. 9v–10r. Debrecen városánál beszámol ugyan Bél egy 1727. márc. 17-én történt tűzvészről (**B** 21v), de ezt máshonnan is megtudhatta.

² „Autoptis mihi narravit Comes Alexander Karolyi, sacerdotem Reformatae Religionis Debrecensem, Rapolczio nomen erat, ex meris Berettyo rivi margaritis, quae ad Bakonyszögh collegit, filiae curasse anadema, quale ex more gentis portant Hungari.” L. **B** f. 4v.

³ L. *Szatmár vármegye a*.

⁴ L. *Szatmár vármegye* 6. jegyz.

⁵ L. *Szatmár vármegye [Re]*.

Valószínűleg közvetlenül erről a Bél-fogalmazványról készült a **B** kézirat. Emellett feltehető, hogy a 18. század második felében készült másolatnak (**D**) is ez volt a mintája (l. ott).

6: 1727.

B

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3379. ff. 1–49.

2: *Historia Comitatus Bihariensis*.

3: 49 ff. 330x210 mm.

4: Bihar vármegye leírása.

5: Másolat, Bél egyik másolójának kézírása. Az irat elején egy részlet olvasható – más kézzel, de szintén Bél egyik másolójától – a Kancellária 1728. március 5-én kelt leveléből, amelyben a hivatal utasítja Bélt, hogy mielőtt a leírásokat a Kancelláriához átküldi, a vármegyéktől kérjen megbízható információkat magukról.⁶ Ez az eljárás, vagyis a mondott kancelláriai levélrészletnek a vármegyeleírás elejére való másolása egyéb kéziratokban is megismétlődik, így Sopron és Békés vármegye leírásának egyik kéziratán ugyanezt a részletet közli a szöveg elején.⁷

Bél nyilvánvalóan vármegyei revízióra szánta azokat a kéziratokat, amelyek elé ezt a kivonatot másoltatta, így a jelen kéziratot is.⁸ Úgy tűnik, hogy a leírás el is jutott a vármegyébe (családfán: **[Com]**^a), ugyanis egy ismeretlen személy megjegyzéseket írt a szöveg margójára (ff. 3r, 4r–v etc.), amely megjegyzések helyi adatközlőről árulkodnak.⁹ Nagyon valószínű, hogy egy Váradon élő egyházi személy készítette őket, ugyanis a váradi püspökséggel, a váradi székeskáptalannal, illetve a vármegyében található egyéb római katolikus egyházi intézményekkel kapcsolatban igen sok hozzáértő megjegyzést tesz, sőt, a különleges részben jegyzetei szinte kizárólag ezzel kapcsolatosak.¹⁰ Ez logikusnak is tűnik, hiszen Bihar vármegye főispánja a váradi püspök volt (ekkor Csáky Imre), tehát ha Bél a „vármegyéhez” juttatta el az iratot, akkor minden bizonnyal valaki a püspök környezetében nézte át.¹¹ A megjegyzések 1730–1732 között készülhettek, ugyanis egy helyen a jegyzetíró azt írja, hogy Luzénszky István László jelenleg thiatriai felszentelt püspök,¹² amely felszentelés 1730. márc. 12-én történt, 1733. február 6-án viszont Luzénszkyt váradi püspökké nevezték ki,¹³ amiről a jegyzetíró biztosan tudott volna – ahogy arról is, hogy elődje, Csáky Imre váradi püspök és kalocsai érsek 1732. augusztus 28-án meghalt,¹⁴ de ezt sehol sem említi. A szövegben ezenkívül néhány helyen Bél megjegyzései, kiegészítései is láthatók (ff. 7r, 15r etc.).

Valószínűnek tartjuk, hogy erről az iratról beszél Bél, amikor 1732. július 9-én a Helytartótanácsnak írt levelében arról panaszkodik, hogy Bihar vármegye leírását csaknem 5 év után, bármilyen kiegészítés vagy javítás nélkül kapta vissza az elmúlt télen,

⁶ A levelet közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 358.

⁷ L. *Sopron vármegye C, Békés vármegye A*. A szöveget közli TÓTH 2001 245.

⁸ A kérdésre még l. *Békés vármegye A*.

⁹ Így pl. az egyik bejegyzés szerint a Gyepes patakban sok ízletes ponty él: „Pisces Gyepes Fluvius praesertim carpiones alit et copiosiores et saporis exquisiti.” L. **B** f. 5r.

¹⁰ Így pl. korigálja a szövegben a váradi kanonokok névsorát (**B** f. 33r), pontosítja a váradi ferencesekről és a jezsuitákról írtakat (uo. f. 33v), hosszabb kiegészítést ír a szentjobbi apátságról (uo. 33v–34r), valamint megjegyzést ír a gáborjáni apátsághoz is (uo. 36v–37r).

¹¹ Megjegyzendő, hogy később, 1742-ben újból a főispánhoz (akkor Csáky Miklós váradi püspökhöz) igyekszik eljuttatni az iratot Bél. L. **c**.

¹² „[Stephanus Luzinszky L. B. et episcopus Scopiensis] nunc consecratus episcopus Thyatriae et Eminentissimi suffraganeus.” L. **B** f. 45r (a zárójeles rész a Bél-féle szöveget tartalmazza).

¹³ Vö. BUNYITAI–MÁLNÁSI 1935 229.

¹⁴ L. uo. 224.

tudniillik a vármegyeiektől.¹⁵ Az azonosításnak ellentmondani látszik az a tény, hogy, mint láttuk, ebben a szövegben vannak bejegyzések, vagyis Bél erről a példányról elméletileg nem mondhatta azt, hogy semmilyen kiegészítés nem történt az iratban. Ám, amint az fentebb megálapítást nyert, a megjegyzések 1730–1732 között készülhettek, tehát megfelelne a Bél által írt időszaknak, amikor revízió volt az irat (csaknem öt év, vagyis kb. 1728–1731/1732). Szintén sokat nyom a latban a kancelláriai levélrészlet bemásolása a szöveg elejére, ami kifejezetten a vármegyeiekhez szól, illetve a megjegyzések jellege (egyházi személy). Ezért úgy véljük, hogy Bél inkább csak elégedetlen volt a kapott kiegészítésekkel, s a Helytartótanácsnak írt levelében egyszerűen semmisnek vette azokat, hogy ezáltal a hivatal újbóli ellenőrzésre utasítsa a vármegyét. Az is lehet, hogy Bél tévedett, rosszul emlékezett. Elvileg nem szabad kizárnunk annak a lehetőségét, hogy esetleg egy másik irat járt a vármegyében (amelybe valóban nem írtak semmit), vagy pedig a szöveget annak a vármegyéről való visszaérkezése (1731/1732 tele) után, de még Csáky Imre püspök 1732 augusztusában bekövetkezett halála előtt nézte át és javította valaki a vármegyéből, de ezek a feltételezések főleg datálási és egyéb szempontok miatt kevésbé valószínűek.

6: A kézirat valamikor az 1720-as évek második felében készült (**B**¹), a kivonat bemásolása a szöveg elejére nyilván 1728. márc. 5. után. A vármegyének való elküldés, amennyiben feltételezésünk helyes, 1728-ban történt, s onnan 1731/1732 telén kapta vissza Bél a javított kéziratot (**B**²). Ezután írhatta bele néhány saját kiegészítését.

c

1: -

2: [Comitatus Bihariensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Bihar vármegye leírása.

5: Szeremley Sámuel, Debrecen város főbírája 1742. jún. 12-én azt írja Bélnek, hogy Váradon átadta Bihar vármegye leírását a főispán – ekkor Csáky László váradi püspök – titkárának, „Lubi kanonoknak” (Benedekfalvi Lubi Ferenc oldalkanonoknak)¹⁶ revízió céljából.¹⁷ Ezek szerint Bél – meglehetősen későn – valószínűleg letisztáztatta a **B** kéziratot és Szeremleyn keresztül elküldte a váradi püspökhöz (ezt a példányt jelöljük **c** betűvel). Nem tudni, hogy a revízió sikeres volt-e (családfán: [**Com**]^b) – mindenesetre, ahogy Szeremley írja, Lubi, bár azt mondta, hogy el fogja olvasni a szöveget, meglehetősen idegenkedett a dologtól, s költségeket is emlegetett, így nem tartjuk valószínűnek, hogy végül is megtörtént a szöveg átnézése.

6: A szöveg 1742 körül készülhetett.

D

1: EFK Hist. I. q.

2: Comitatus Bihariensis.

3: 121 pp. 370x240 mm.

4: Bihar vármegye leírása.

¹⁵ „Bihariensem, hunc, toto fere quinque anno detentum in revisione, sine ullis additionibus emendationibusve, recepi hieme praeterita.” Bél levelében a „revízió” alatt mindig helyi, vármegyei ellenőrzést ért. Bél levelét I. TÓTH 2006² Füg. IV.

¹⁶ Személyére I. KATONA 2001–2003 II. 256.

¹⁷ A levelet I. BÉL 1993 nr. 829.

5: Másolat a 18. század második feléből. Szövege megegyezik a **B** kézirat alapszövegével. Készítője az általa másolt iratból sok szót nem tudott kiolvasni, ezeket kihagyással, pontozással jelölte.¹⁸ Feltehető, hogy Matolai fogalmazványát másolta (**a**), amely írásképével néha problémákat okozott neki, de az is lehet, hogy az irat megrongálódott, elázott.

6: 18. század második fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (**A**), ismeretlen (egyházi személy) (**B**), Lubi Ferenc kanonok (**c**; valószínűleg nem segített)

Ellenőrzés: vármegyei (**B?**, **c**; utóbbi vlsz. nem valósult meg)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **B**

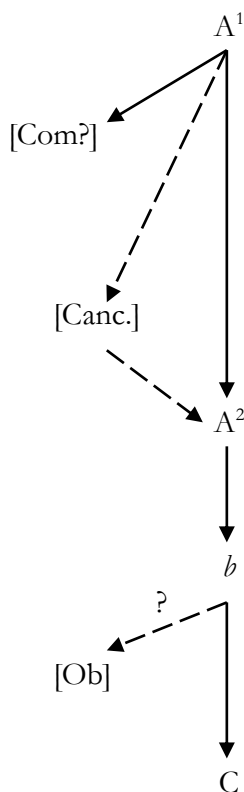
Fordítás: BÉL 1978.

Irodalom: Csorba Csaba: Bevezetés. In: BÉL 1978 51–54.

¹⁸ L. **D** pp. 3, 13, 17, 21, 25, 27, 29, 33. etc. A 39. lapon több kihagyás is van.

Csanád vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Csanád vármegye leírásához az adatokat vélhetően Bél fizetett segítőtársa (Matolai János) gyűjtötte, akiről Bél megemlékezik a Kancelláriának írott, 1729-es levelében (I. **A**). A letisztázott leírást (**A**) Bél talán először a vármegyeieknek szánta (ezt bizonyítja a kancelláriai levélrészlet bemásolása), de a vármegyei revízió megtörténetére nincs nyom. 1729 januárjában aztán a Kancelláriának küldte el a kéziratot (**A**¹), amelyet a hivatal 1730 decemberében küldött vissza megjegyzései kíséretében. Ezek egy részét egy külön lapon is lejegyezte Koller József kancelláriai fogalmazó, amely lapot Bél beragasztotta a szövegbe, és saját maga is nagy mennyiségű javítást és pótlást írt munkájához (**A**²). Feltehető, hogy ezután még készült egy tisztázat a szövegről (**b**), amelyet egy ismeretlen személy átnézett és néhány javítást javasolt benne (**[Ob]**). A 18. század második felében másolat készült a leírásról (**C**): valószínűbb, hogy a (**b**) szövegről készült, bár csak formailag és nem tartalmilag tér el az **A** szövegtől (I. **b**, **C**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. u.

2: *Historia Comitatus Csanadiensis*.

3: 25 ff. 320x200 mm.

4: Csanád vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz másolata. A szöveg elején (f. 1v) a más leírásokból már jól ismert részlet olvasható a Kancellária 1728. márc. 5-én kelt leveléből, ahol a hivatal utasítja Bél, hogy a vármegyéktől kérjen információkat a munkájához (a levélrészletet Bél másolta a szöveg elejére.).¹ Eszerint a vármegyei tisztikarnak, vagy a vármegyéből valakinek szánhatta az iratot – a részlet bemásolásának célja nyilván az volt, hogy nyomatékot adjon kérésének –, de mivel nincs vármegyei javításra utaló nyom a szövegben, nem biztos, hogy ez megvalósult.

Megvalósult viszont a kancelláriai ellenőrzés. Bél 1729. jan. 26-án küldte el a kéziratot a hivatalnak, hat másik szöveggel együtt.² Itt teszi azt a fontos megjegyzést, hogy az aktuálisan elküldött leírások készítésekor segédjét küldte el a vármegyékbe adatgyűjtés végett.³ A Kancellária 1730. dec. 14-én küldte vissza a leírást megjegyzései kíséretében.⁴ A levélben a hivatal Csanád vármegyével kapcsolatosan a csanádi püspökök archontológiájánál tett egy-két kiegészítést, pontosítást, sőt, ezt a kiegészítést külön is közölte egy papírlapon, amelyet aztán Bél beragasztott a kéziratba (f. 20.).⁵ Bélnek a kiegészítés alatti sajátkezű megjegyzéséből az is kiderül, hogy magát a kiegészítést Koller József császári tanácsos és kancelláriai fogalmazó írta.⁶

Bél – nyilván azután, hogy visszakapta a kéziratot – még tetemes mennyiségű javítást, kiegészítést hajtott végre a kéziratban, jobbára elbeszélő kútfők alapján. A Kancellária kiegészítésénél egyelőre megelégedett annyival, hogy, mint említettük, beragasztotta azt a szövegbe.

6: Az alapszöveg 1729 előtt készült, a kancelláriai véleményezés és kiegészítés 1729. jan. és 1730. dec. között, Bél javításai 1730. dec. után.

b

1: -

2: [**Historia Comitatus Csanadiensis**]

3: (A kézirat nem található, létezése kérdéses.)

4: Csanád vármegye leírása.

5: Kérdés, hogy Bél foglalkozott-e a továbbiakban a kézirattal, vagyis letisztáztatta-e az **A** kéziratot, avagy sem. Ez a 18. század végi másolat (**C**) megítélése miatt lenne fontos – már amennyiben erről a későbbi, „hipotetikus” kéziratról készítették. Tény, hogy nincs semmilyen adat arra, amely szerint Bél még ezután dolgozott volna Csanád vármegye leírásán, s a **C** másolat is szinte teljesen pontos tisztázata az **A** kéziratnak. Egy jelentős különbség van: a másolatban három püspök, akikről Bél nem tudott, de akiket Koller József kancellista megemlít kiegészítésében,⁷ már a többiek közé besorolva, 54, 55. és 56-os sorszámmal szerepelnek (így az utolsó Nádasdy László 54. helyett 57. lett).⁸ Kérdés, hogy a másoló önállóan korrigálta-e a szöveget, vagy pedig már egy Bél által módosított szöveg volt előtte (**b**). Valószínűbb, hogy az előbbiről, vagyis a másoló „magánakciójáról”

¹ A hivatal levelére és a részlet rendszeres bemásolására bővebben l. *Békés vármegye A*.

² L. BÉL 1993 nr. 369.

³ L. *Arad vármegye A*.

⁴ A levelet l. BÉL 1993 nr. 398.

⁵ Az beragasztott levél verzóján Bél címet is adott a szövegnek: „Episcoporum Csanadiensium supplementum.” L. **A** f. 20v.

⁶ „Additamenta haec, sua manu adiecit Illustrissimus Dominus Iosephus Koller S. C. R. M. Consil. Cancel. H. et referendarius.” L. **A** f. 20r.

⁷ Dolny István, Ordódy Zsigmond, Labsánszky Ferenc. Koller kiegészítését l. **A** f. 20r (még l. az **A** ismertetését).

⁸ L. **C** 42.

van szó, mivel jobbra szolgálisan másolta a kancellarista szavait (ezt Bél átírta volna), továbbá elég figyelmetlenül, felemásan is dolgozott, ugyanis nem vett át mindent a kancellista adataiból.⁹ De az is lehet, hogy a feltételezett **b** példány másolója járt el így, aki még Bél meghagyására tisztázta le a szöveget.

A köztes szöveg létezését látszik azonban bizonyítani az a kis jegyzet, amelyet egy ismeretlen kéz készített néhány vármegyeleírásról, főleg formai és nyelvtani hibákat jegyezve fel ([Ob]). A hibák paragrafusszám, oldalszám és sorszám szerint vannak feltüntetve, ezek azonban nem felelnek meg az **A** kéziratnak,¹⁰ hanem egy későbbi példányt valószínűsítene: erre jó példa, hogy már 5 fejezetet említenek a különleges részben, szemben az **A** alapszövegének 2 fejezetével.

6: Amennyiben a kézirat elkészült, az 1730-as években készülhetett.

[Ob]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. f. 32.

2: **Observationes circa descriptiones Comitatum Békesiensis, Aradiensis ac Csanadiensis.**¹¹

3: 1 f. 300x70 mm.

4: Főleg formai, illetve nyelvtani jellegű megjegyzések Békés, Arad és Csanád vármegye leírásához.

5: Ismeretlen kéz írása. A Csanád vármegyével kapcsolatos megjegyzések az **A** szövegnek mindenképpen későbbi szövegre – vélhetően a **b**-re – vonatkoznak (l. **b**).

6: 1730-as évek.

C

1: EFK Hist. I. t.

2: **Historia Comitatus Csanadiensis.**

3: 53 pp. 320x290 mm.

4: Csanád vármegye leírása.

5: A 18. század második felében, ismeretlen kéz által készült másolat¹² eredetije lehetett az **A**, vagy esetleg egy későbbi szöveg (**b**) is. Mivel az **A** és a **C** között tartalmi különbség nem, csak néhány formai eltérés tapasztalható, a kérdésnek nincs jelentősége. A kézirat elejére térkép van beragasztva, amelyen a csanádi püspökség látható: készítettője Nádasdy László püspök volt 1724-ben.¹³

6: 18. század második fele.

IV. Összefoglaló adatok

⁹ Így nem vette át Koller pontos dátumait Dwornikovich Mihály, Telekessy István és Nádasdy László püspöki kinevezéséről. L. **A** f. 20r., **C** p. 41–42.

¹⁰ Így pl. az egyik megjegyzés így hangzik: „Pars Specialis Membr. I. §. 1. pag. 2. lin. 10. forte *consultandi*.” L. [Ob] f. 1v. A vitatott kifejezés nyilván a mondott fejezetben szereplő *sub praetextu consiliandi* volt, ám ez az **A** szövegben a fejezet második lapjának 7. sorában szerepel (l. **A** f. 4v).

¹¹ Tartalom alapján adott cím.

¹² Valószínűleg „érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázata az 1770-es évek elejéről.

¹³ A térkép címe: *Diaecesis Csanadiensis in archidiaconatus distributa ex libro regio anno 1561. ex L[...]ioni Regni.* A térképre bővebben l. ZOMBORI 1984 156.

Adatközlők: Matolai János (adatgyűjtés, l. **A**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**A**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **A, C**¹⁴

Fordítás: BÉL 1984 55–75¹⁵

Irodalom: ZOMBORI 1984;¹⁶ JUHÁSZ 1984.

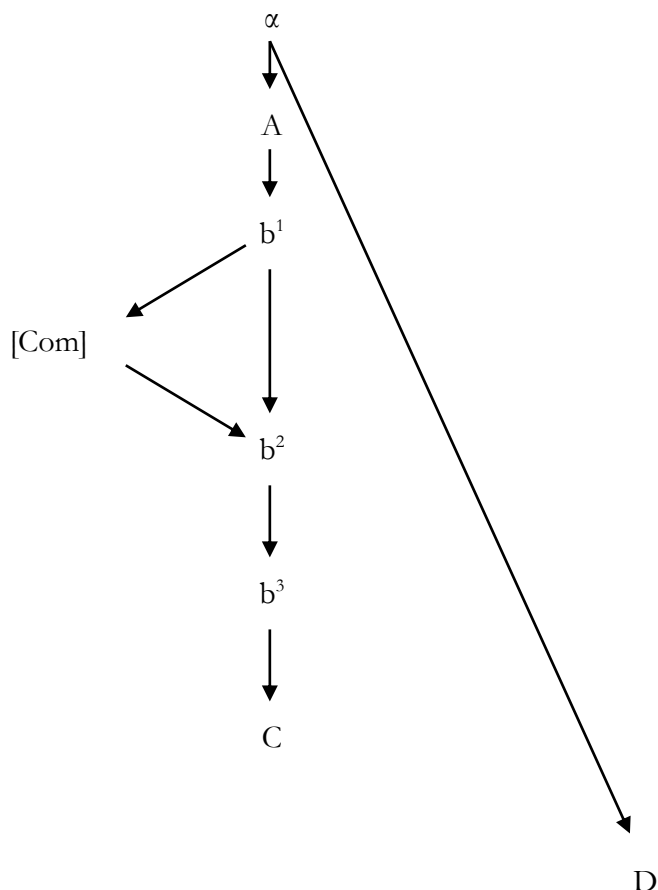
¹⁴ Ahogy azt fentebb kifejtettük, a két példány szövege érdemben nem különbözik egymástól, a **C**-ben csupán formai pontosítások, módosítások találhatók. Mi azért választottuk a **C**-t, mivel valószínű, hogy az egy későbbi – bár tartalmilag szinte változatlan – szövegről készült, mint az **A**.

¹⁵ A kötet készítői az **A** kéziratot választották a szöveg kiadásakor, ami igazolható döntés, bár szólnak érvek a **C** szöveg mellett is. L. az előző jegyzetet.

¹⁶ A tanulmány értékelésére l. *Csongrád vármegye* 21. jegyz.

Csongrád vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél adatközlője, Matolai János 1730-ban járhatott a vármegyében,¹ aki előbb egy fogalmazványban (α), majd tisztázatban írta le a vármegyét (**A**). Az utóbbit Bélnagymértékben javította. A kéziratot nyilván letisztázta (**b**¹), majd 1736. jan. 27-én elküldte a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének. A vármegyeiek 1736 folyamán elkészültek a javítással, s visszajuttatták a példányt Bélnagymértékben (**b**²): egy megjegyzésüket megőrizte egy későbbi másolat (**C**). Bélnagymértékben 1746 után, ahogy az a **C** szövegből kiderül, még javított a szövegen, kiegészítve egy Anonymusnál talált adattal, Csongrád településsel kapcsolatban (**b**³). Erről a vármegyét megjárta és később Bélnagymértékben által javított szövegről készült a 18. század második felében, Batthyány József felügyelete alatt egy másolat (**C**).

¹ L. **A.** Zombori István szerint feltehetőleg Markovits (Markovitz) Mátyás, 1734-től szarvasi evangélikus lelkész gyűjtött adatokat a vármegyében Bélnagymértékben számára. L. ZOMBORI 1984 151. Ez azonban csupán spekuláció, nem bizonyítható semmivel, s nincs adat arra sem, hogy Markovitz más leírásoknál segített volna Bélnagymértékben. Az állítás azért sem fogadható el, mert igen erős érvek szólnak Matolai közreműködése mellett (l. α , **A**).

III. A kéziratok ismertetése

α

1: -

2: [Comitatus Csongradiensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Csongrád vármegye leírása Matolai Jánostól.

5: A szövegváltozat egy késői másolat alapján következtethető ki (**D**). Nagy valószínűséggel Matolai János fogalmazványa volt, amelyet aztán a következő kéziratban tisztázott le és tökéletesített. Erre bizonyíték, hogy a Bél által nagymértékben korrigált Matolai-tisztázat (**A**) ebben a változatban még sokszor egyszerűbb állapotban, Bél javításaitól mentesen olvasható.² A **D** készítője átvette Matolai ideiglenes jegyzetét is a szöveg végén, amely szerint a Királyi Kincstár falvai az „A” betű alatt vannak felsorolva, de a felsorolást már nem találta, mert azt Matolai áthelyezte a tisztázatba,³ s nem mellesleg a kincstári falvak leírását is úgy-ahogy kidolgozta.⁴ Még erősebb érv Matolai szerzősége – és a kézirat korai volta – mellett a „Notae ad Szintham” szövegrész, ahol nyilván Matolai azt írja, hogy 1730. október 21-én meglátogatta a zentai csatateret, az 1697-es ütközet helyét.⁵ A dátum beleillik Matolai 1730. évi adatgyűjtő körútjába.⁶

Ugyanez a kéz másolt egy valószínűleg szintén igen korai Matolai-fogalmazványt Heves vármegyéről, s ott ugyanúgy tett német nyelvű megjegyzést, mint e kéziratban.⁷

6: 1730–1731.

A

1: EFK Hist. I. x.

2: *Commentatio in inclytum Comitatum Csongradiensem, A. 1732. Mense Februario.*

3: 82 pp. 335x210 mm.

4: Csongrád vármegye leírása.

5: Matolai János kézírása. Tisztázat az előbbi példányról (α). Bél Mátyás nagy mennyiségű javítása látható a szövegben. A 31–38. lapokon idegen kéz folytatja annak az 1719-es kiváltságlevélnek az átmásolását, amelyet Matolai kezdett el a 29. oldalon. Emellett a 78. lapon szintén idegen kéz sorolja fel a Csongrád vármegyei kincstári birtokokat: Matolainak az előző oldalon tett megjegyzése szerint Staudecker kincstári prefektus közölte az ő jelenlétében.⁸ A lapon az „A” betűjel látható (még l. α).

² Így a Bél által többszörösen javított első mondat a **D**-ben még így olvasható: „Csongradiensem pariter ejus nominis locus, olim castrum, iam vicus exilis C. Alexandri Károlyi, sua notione insignis.” L. **D** f. 1r. Az **A** alapszövegében is ez szerepel, de Bél itt már átjavította. L. **A** p. 1.

³ „NB huc pertinent praedia Fiscii Regii, quae versus Szabatka jacent Tompa, Ludas, Kantavér [!] ex sequentibus, quemadmodum sub littera A. patescit.” L. **D** f. 22r. A mondott lapra l. **A**.

⁴ L. **A** pp. 81–82.

⁵ „Anno 1730. die 21. Octobr. fuimus ipsi in loco, quem celebris illa Eugenii de Turcis plus quam 200000 anno 1697. die 11^a Sept. reportata victoria nobilitavit...” L. **D** f. 18r. A dolgot említi az **A** kéziratban is, csak Bél a személyes jelenlétre való utalást és a dátumot lehúzta. L. **A** pp. 67–68.

⁶ L. 1. köt. 82–83.

⁷ L. *Heves és Külső-Szolnok vármegye* α, **E**. Az itt tárgyalt kéziratban német nyelvű jegyzet: **D** ff. 8r, 18r.

⁸ „A. Praedia Fiscii ad Comit. Csongrad. spectantia quae Perillustris Dominus Staudecker, fiscii eiusdem praefectus nobis ibidem praesentibus communicavit.” L. **A** p. 77.

Az előző kéziratból már kiderült, hogy Matolai 1730-ban járhatott a vármegyében (α), de ebben a példányban is több 1730-ra való utalás olvasható.⁹ Ennek megfelel a leírás készítése is (1732).

6: 1732. február (I. cím).

b

1: -

2: [Comitatus Csongradiensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Csongrád vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. jan. 27-én küldte el a Helytartótanácsnak Csongrád vármegye leírását – hat másik vármegyeleírással együtt –, hogy a hivatal a vármegyével ellenőriztesse azt. Bél a levélben Csongrád és Zala vármegye leírását egyébként „vázlatos állapotban lévőnek” (*intra primas lineas constituti*) nevezi, s ezért kiemelten kéri, hogy e két leírást a vármegyei urak kiegészítsék és bővítsék.¹⁰ A Helytartótanács négy nap múlva továbbította is a kéziratot a vármegyének. A hivatal levelét az 1736. február 29-i közgyűlésen olvasták fel, és elrendelték, hogy Bél munkáját a jegyző – ekkor Vranodich Tamás –, illetve a szegedi városi magisztrátus valamely tagja nézze át.¹¹ Bél 1736. augusztus 13-án már sürgette a hivatalt és rajta keresztül a vármegyét a munka elvégzésére.¹² A Helytartótanács most is gyorsan cselekedett: augusztus 17-én már meg is írta sürgető levelét a vármegyének. A csongrádi közgyűlésen szeptember 4-én olvasták fel a hivatal küldeményét, s ezután rögvest – ugyanazon a napon – vissza is küldték Bél kéziratát javításaikkal együtt a Helytartótanácsnak.¹³ A levelében a csongrádiak azt írták, hogy a mű szélére írták megjegyzéseiket.¹⁴ A megjegyzésekkel kiegészített szövegállapotot jelöltük **b**² betűjellel.

A kézirat, amely a vármegyénél járt, elveszett, de valószínű, hogy erről a példányról készült másolat a 18. század második felében (C). A kései másolat 106. lapjának margóján ugyanis a szöveg készítőjének kezével (tehát nem idegen kézzel) egy megjegyzés olvasható, amely szerint a szerző (Bél) a III. tagozat 1. fejezetében, Vásárhely mezővárosnál azt írja, hogy 1561-ben Csanád vármegyéhez csatolták, noha ezt az általa hivatkozott összeírás nem bizonyítja, s egyébként a régi és újabb adománylevelek ennek ellenkezőjéről tanúskodnak, ezért a fejezet elhagyandó; s ugyanúgy a Károlyi-birtokokra is vonatkozik ez a megjegyzés.¹⁵ Eme észrevétel mögött nem nehéz felfedezni a területi

⁹ A görögdinnyék kapcsán megjegyzi Bél, hogy 1730-ban itt kiváló volt a dinnyetermés (p. 11.). Vásárhely (Hódmezővásárhely) városnál pedig szintén 1730-ra teszi az itteni katolikus templom alapítását (p. 73.). Még I. I. köt. 82–83.

¹⁰ A levelet I. BÉL 1993 nr. 574.

¹¹ A közgyűlési jegyzőkönyvben – a Helytartótanács javításra felszólító levelének bemásolása után – ez áll: „Quo in negotio pro apponendis eatenus considerationibus deputantur Dnus Notarius, cum uno *seu* pluribus Magistratualibus Szegediensibus.” L. CSML SZL IV. I. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1735. okt. – 1739 [1. köt.] (MOL Mikrofilmtár, 8790. mf.) pp. 35–36.

¹² A levelet I. BÉL 1993 nr. 628.

¹³ L. CSML SZL IV. I. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1735. okt. – 1739 [1. köt.] (MOL Mikrofilmtár, 8790. mf.) pp. 114–115.

¹⁴ „...qualesnam eatenus occurrerint considerationes, eas lateri eiusdem operis adscriptas humillime transmittentes perseveramus.” A levelet I. MOL, C 42, Miscellanea, Fasc. 95. nr. 33. pp. 56–57. A levélből idéz ZOMBORI 1984 148.

¹⁵ „Ad Membrum 3um in §. primo dicit Auctor oppidum Vásárhely Anno 1561. Provinciae Csanadiensis adscriptum fuisse, id tamen conscriptione, cuius meminit, non probat, sed et tam novae, quam antiquae <quoad> ea praedia Comitatus Csanadiensis viciniora emanatae Donationes, et quoad ipsum quoque oppidum Vásárhely elargitae, contrarium docent, hinc §us idem exmittendus est, et idem quoad Praedia etiam Karolyiana observandum.” C p. 106. A Károlyi-család falvait azért említi a megjegyzés készítője, mert

integritásáért aggódó vármegyei tisztkart, aminek megfelel a megjegyzés hivatali nyelvezete is. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy a másolat készítője egyszerűen átvette az eredeti iratból a vármegye megjegyzését is, ugyanoda másolva, ahová a vármegye – saját szavai szerint – elhelyezte azokat, vagyis a kézirat szélére. Furcsa, hogy több ilyen lapszéli megjegyzést nem találni a szövegben: lehet, hogy a másoló csak ezt tartotta érdemesnek arra, hogy átvegye (esetleg másokat beemelt a szövegbe), de azt sem tartjuk kizártnak, hogy a vármegye csupán ezt az egy megjegyzést tette.

A 18. század második feléből származó másolatból (**C**) kiderül az is, hogy Bél időskorában, 1746 után is elővette az iratot, és – más vármegyeleírásokhoz hasonlóan – itt is kiegészítette művét olyan, a vármegyére vonatkozó adattal, amely Anonymus 1746-ban kiadott *Gesta Hungarorum*ában található.¹⁶ Jelen esetben a Csongrád településnél lévő „a.” jegyzethez írt még egy mondatot, lejegyezve a Névtelen Jegyző művében talált névalakokat Csongrád településre.¹⁷ Ezt a kései javítást jelöltük **b**³ betűjellel.

6: Maga az alapszöveg nem sokkal a Helytartótanácsához való elküldés (1736. jan. 27.) előtt készülhetett, a vármegye megjegyzése(i) 1736-ban, míg Bél kései, Anonymusra vonatkozó megjegyzése 1746 után.

C

1: EFK Hist. I. v.

2: Comitatus Csongradiensis.

3: 118 pp. 420x250 mm.

4: Csongrád vármegye leírása. Az 57. oldalon Szeged igen szépen festett címere látható.¹⁸

5: „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázat az 1770-es évek elejéről.¹⁹ Minden bizonnyal arról a szövegről készült, amelybe a vármegyeiek írták megjegyzéseiket (**b**²), s amelybe láthatóan Bél is belejavított 1746 után (**b**³). Egy másik kéz utólag margójegyzeteket írt a szövegbe, amelyek formailag megfelelnek a Bél-féle margóknak, bár néhol kissé mintha elütnének a Bél-féle „margóstülustól”. Kérdés, hogy ezek az eredeti Bél szövegből származnak-e: ha igen, nem világos, hogy a kézirat készítője miért mulasztotta el őket lemásolni.

6: 18. század második fele.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3627.

2: Comitatus Csongradiensis.

3: 22 ff. 370x240 mm.

4: Csongrád vármegye leírása Matolai Jánostól.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat egy korai iratról (**α**). Bővebben l. **α**.

6: 19. sz. eleje?

Bél ott is említi Fecskés településnél, hogy az előző öttel együtt 1561-ben Csanád vármegyéhez csatolták. L. uo. p. 112.

¹⁶ Bél ilyesfajta kiegészítéseire, ahol Anonymus művének vonatkozó adatával kiegészítette a leírásokat, még l. *Fejér vármegye d*, *Torna vármegye b* stb.

¹⁷ „Aliter Anonymus in Septem Ducum Historia Tomo I. Scriptor. Rer. Hungar. Cap. XL. p. 26. Surungrad, quasi Szurngrad, seu Nigrum Castrum.” **C** p. 95.

¹⁸ A címer körszövege: „Sigillum Regiae Civitatis Szegediensis 1200.” L. **C** p. 57.

¹⁹ Levéltárosi bejegyzés a kötetbe behelyezett levélen: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. **C** p. i. Még l. I. köt. 153.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János (A)

Ellenőrzés: vármegyei (b)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: C

Fordítás: BÉL 1984 9–54.²⁰

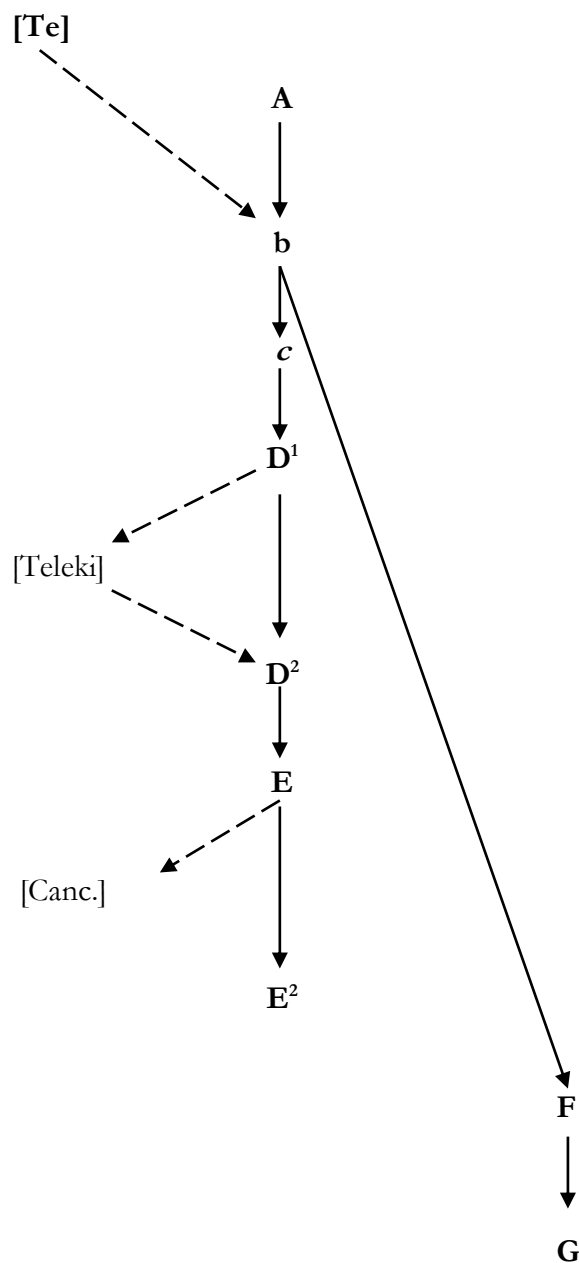
Irodalom: ZOMBORI 1984;²¹ JUHÁSZ 1984.

²⁰ Sajnálatos módon nem a vármegye által véleményezett és a Bél által is utólag korigált kéziratról (b) készült másolatot (C) fordították le, hanem az A kéziratot. Vö. ZOMBORI 1984 150.

²¹ A nagyszabású tanulmányban a szerző igen fontos megállapításokat tesz a *Notitia* keletkezésével kapcsolatban, s helyesen tulajdonít fontos szerepet Parschitius Kristóf művének a *Notitia* megírásában. Mindazonáltal nem vette észre a Csongrád vármegyéről készült 18. század végi másolat (C) jelentőségét, az abban felfedezhető utólagos Bél-féle pótlást (l. b, ill. C p. 95.), valamint a vármegyei bejegyzést (l. b, ill. C p. 105.), s annak eltéréseit az A kézirtattól csupán fordítói figyelmetlenségnek tartotta. L. ZOMBORI 1984 150.

Kővár vidéke (Kővár kerület)

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

A Kővári kerület megírásához elsőként Teleki Mihály gróf nyújtott segítséget 1720-ban ([Te]), de azok egy későbbi változatba kerültek bele (b). Nem sokkal később Bél maga készített jegyzeteket a leíráshoz Tordai Boldizsár vármegyei jegyző (?) közreműködésével –, amely „jegyzetek” kidolgozottságuk miatt már az első változatnak tekinthetők (A). Ezután 1725 januárjában készített egy teljesen megszerkesztett változatot (b); ebben

használta fel Teleki jegyzeteit ([Te]) is. Kérdés, hogy erről készült-e egy „közbeeső” kézirat, amelyen Bél apró változtatást hajtott volna végre (c). Az újabb tisztázatba (D) a korábban már segédkező Teleki 1726-ban kiegészítéseket, javításokat írt, amelyeket Bél elfogadott, s részben ezek alapján nagymértékben módosította a szöveget. Ezt a kéziratot letisztáztatta (E): nagy valószínűséggel e tisztázat volt az a példány, amelyet 1727-ben elküldött a Kancelláriára, s amely onnan javítás nélkül visszajött 1728-ban (l. E). A leírás további sorsáról nem tudunk semmit. Bél 1725-ben készített fogalmazványáról (b) készült egy másolat a 19. sz. elején (F), majd erről egy újabb másolat (G), Gyurikovits György meghagyására.

III. A kéziratok ismertetése

[Te]

1: EFK Hist. I. kkkk/12.

2: **Districtus Kőváriensis.**

3: 6 pp. [pp. 211–216.] 335x220 mm.

4: Teleki Mihály gróf¹ által írt szöveg² Bél számára Kővár vidékéről avagy Kővár kerületről, Bél korai elképzelései szerint (nincs még meg a kettős, általános és különleges részre való felosztás stb.). Teleki Pozsonyban készítette el a szöveget (l. a 6. pontot), így Bél minden bizonnyal személyesen kérte fel.

5: Teleki Mihály sajátkezű írása, Bél sűrű javításaival, pótlásaival.

6: Bél bejegyzése az irat első lapján: „Scripsit Illustriss. Comes Michael Teleky Pisonii 1720.”

A

1: EFK Hist. I. kkkk/13.

2: **Collectanea ad Districtum Kővár iam elaborata, ex familiaribus sermonibus concinnata.**³

3: 22 p. [pp. 199–210]

4: Adatok, jegyzetek Kővár vidékéről, amelyeket Bél Mátyás jegyzett le, feltehetően az irat végén szereplő Tordai Boldizsár közreműködésével.⁴ A címben lévő „ex familiaribus sermonibus” esetleg rá utalhat. Habár még nem tekinthető teljes vármegyeleírásnak – csak a falvak leírása készült el benne teljesen –, minthogy Bél készítette, s a települések bemutatását már kidolgozta, ezt tekintjük az első szövegnek.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa.

6: Bél megjegyzése az irat végén: „Anno 1724. d. 4. Aprilis ex recensione P. Dom. Balthar. [!] Tordaj.” Mögötte lehúzza: „notarii (?) Cottus.”

¹ Minden bizonnyal IV. Teleki Mihályról van szó (megh. 1745.), akinek apja, III. Teleki Mihály a Kővári kerület kapitánya volt, ő maga pedig foglalkozott a történettudománnyal is. L. NAGY 1857–1865 XII. 86., SZINNYEI: *Teleki Mihály gróf (székí)*. Már csak azért is kizárható, hogy az apja segített volna, mert III. Teleki Mihály 1720-ban meghalt (l. HECKENAST–MÉSZÁROS 2005 429–430.), Bél pedig azt írja, hogy Teleki Mihály segített neki később, 1726-ban is (és a két kézírás megegyezik). L. D.

² L. a 6. pontot.

³ Az első lap tetején, középen csak ennyi szerepel: „Districtus Kőváriensis.” Ám Bél később a lap jobb felső sarkába lejegyezte a fenti címet, amely teljesebb és jobban kifejezi az irat tartalmát, mint az előző.

⁴ L. a 6. pontot.

b

1: -

2: **Historia Districtus Kővariensis.**

3: [Az irat nem található]

4: Kővár vidékének leírása.

5: Az irat elveszett vagy lappang, azonban a 19. sz. elején erről az iratról készítettek másolatot (l. **F**), így ismert előttünk. Bizonyosan Bél készítette. A másolat elején és végén ugyanis olvasható a jellegzetes Bél-féle datálás, ahol a szerző jelezte, hogy 1725. jan. 9-én kezdte el, illetve a kézirat végén, hogy jan. 30-án fejezte a munkát – az utóbbinál szintén tipikus módon panaszkodva teendői sokaságára.⁵ Ez lehetett az első teljes kézirat, amelyet Bél fogalmazvány formájában leírt, részben Teleki információi ([**Te**]), részben a saját maga által készített feljegyzések (**A**) alapján.

6: 1725. jan. 9–30.⁶**c**

1: -

2: [**Historia Districtus Kővariensis.**]

3: [Az irat nem található, létezése kérdéses]

4: Kővár vidékének leírása.

5: Az időben soron következő kézirat (**D**) alapszövegében van egy feltűnő változás a **b**-ről készült másolathoz képest (**F**). Az általános rész természetföldrajzi tagozatában a vidék domborzatáról szóló sorok (“Situs regionis ... pratis idoneam”) az **F** kéziratban még az 1. fejezet végén vannak, míg a **D** kéziratban a 2. fejezet elején.⁷ Kérdés, hogy ezt a változtatást egy közbeeső kéziraton hajtotta végre Bél (**c**), vagy pedig, ami valószínűbb, az **F** másolója nem követte pontosan a már a **b** kéziratban eszközölt utólagos módosítást.

6: 1725–1726 (amennyiben létezett)

D

1: EFK Hist. I. ee

2: **Districtus Kővariensis.**

3: 36 pp. 315x200 mm.

4: Kővár vidékének leírása.

5: Ismeretlen kéz másolata. Alapszövege szinte teljesen a **b** kéziraatra megy vissza. Van egy eltérés a **b**-ről készült másolat (**F**) és e szöveg között, ami egy esetleges közbeeső kézirat létezésére utalhat (l. **c**), bár az egyéb eltérések hiánya miatt ez erősen kérdéses. Bél Mátyás sűrűn javította a szöveget, részben Teleki Mihály gróf – szintén a szövegbe írt – megjegyzései alapján, akit Bél a kézirat elején meg is említ, mint a szöveg javítóját.⁸

6: Bél megjegyzése az első lapon: „Emendata sua manu ab Illustrissimo Michaele S. R. I. Comite Teleky Anno 1726. remissa eodem [sc. Anno – megjegyzés tőlem, T. G.] d. 1. Iun.” Így a javítások 1726. június 1. után, míg az alapszöveg valamikor 1725–1726-ban készült, de mindenképp a **b** szöveg elkészülte, vagyis 1725. jan. 30. után.

⁵ Az első lapon, a cím alatt: „Anno 1725. die 9. Ianuarii.” A végén: „S. D. G. Finitum 1725. die 30. Ianuarii inter labores, et muneris confertas molestias.” L. **F** ff. 1r, 11r.

⁶ L. az előző jegyzetet.

⁷ L. **G** 1v, **D** p. 2.

⁸ L. a 6. pontot. Teleki megjegyzéseit l. **D** pp. 12, 14. etc.

E

- 1: EFK Hist. I. dd.
 2: **Districtus Kovariensis.**
 3: 26 pp. 330x210 mm.
 4: Kővár vidékének leírása.
 5: Ismeretlen kéz másolata. Közvetlen előzménye a **D** kézirat, amelynek javításai itt alapszövegben szerepelnek. Feltehetőleg ezt a példányt küldte Bél a Kancelláriára 1727. okt. 1-jén, ahonnan megjegyzés nélkül kapta vissza 1728. márc. 5-én.⁹
 A szövegben Bél hajtott végre kisebb módosításokat, nyilván már azután, hogy az visszajött a Kancelláriáról (amennyiben valóban ez a példány járt ott).
 6: 1726 után.

F

- 1: EFK Hist. I. pppp.
 2: **Historia Districtus Kövariensis.**
 3: 11 ff. 420x270 mm.
 4: Kővár vidékének leírása.
 5: Az 1725–1726-ban készült Bél-féle fogalmazvány 19. század eleji másolata (l. **b**).
 6: 19. század eleje.¹⁰

G

- 1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3372.
 2: **Historia Districtus Köváriensis.**
 3: 11 ff. 380x250 mm.
 4: Kővár vidéke leírása.
 5: Gyurikovits György által készítettett másolat az előző példányról (**F**).¹¹
 6: 19. sz. első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Teleki Mihály ([**Te**], **D**), Tordai Boldizsár (**A**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**E**; nem fűzött megjegyzést a szöveghez)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **E**

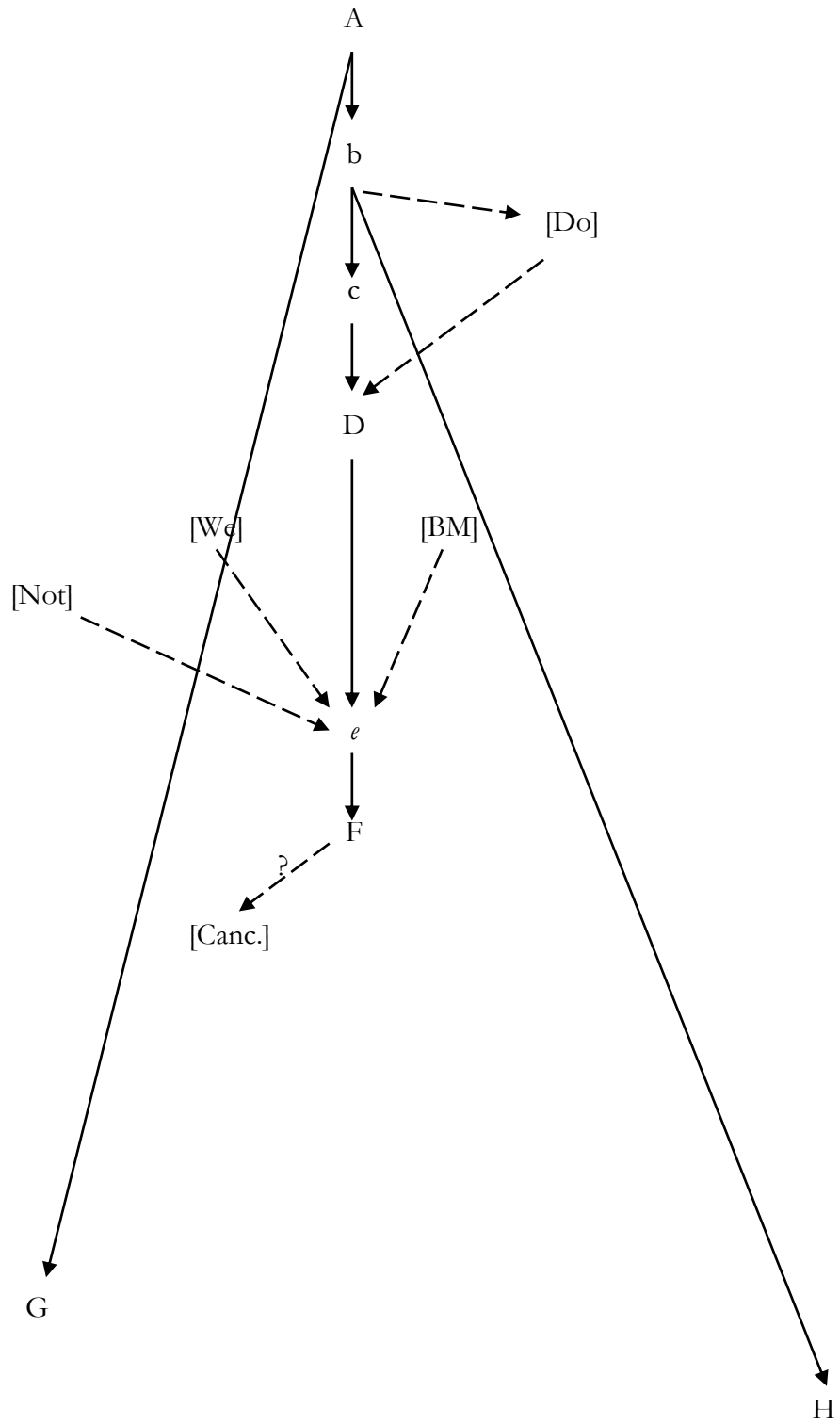
Fordítás: BÉL 1982².

Irodalom: SZÓTS Rudolf: Bevezetés a forrásközléshez. In: BÉL 1982² 95–103.

⁹ L. BÉL 1993 nr. 337, 358.

¹⁰ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 321.

¹¹ A két példány mindenben egyezik, így Gyurikovits másolja a két 1725-ös dátumot is az iratról (l. ff 1, 11.).

Közép-Szolnok vármegye**I. A kéziratok családfája**

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Közép-Szolnok vármegye esetében szerencsésnek mondhatta magát, mert több segítője is akadt. Miután egy 1723–1725 körüli adatgyűjtést (**A**) követően 1725-ben elkészítette a vármegyeleírás első fogalmazványát (**b**), elküldte Dobay Pálnak, a vármegye alispánjának (**c**), aki egy új, általa kibővített példányt küldött vissza neki 1728-ban (**D**). Emellett kiegészítéseket küldött neki maga a főispán, Wesselényi István is (**[Wej]**), valamint egy ismeretlen adatközlő (**[Notj]**). Bélnél emellett saját feljegyzéseket is készített (**[BM]**). Az új adatokat összegezte (**e?**) és letisztázta (**F**), majd valamikor 1731–1732-ben elküldte a Kancelláriára (**F?**). A Kancellária 1732-ben küldte vissza számára az iratot. A Helytartótanácson keresztül történő vármegyei ellenőrzésre nincs adat, bár Kővárvidék esetében éppenséggel már elegendően látták a vármegyéből a leírást. A szöveg „utóéletéhez” tartozik két irat: az egyik a korai, időközben megrongálódott feljegyzések (**A**) tisztázata (**G**), a másik pedig az első Bél-féle fogalmazvány (**b**) másolata (**H**).

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. III/b.

2: **Comitatus Szolnok Mediocris.**

3: 4 pp. 325x205 mm.

4: Adatok Közép-Szolnok vármegyéről Bél Mátyástól. A szöveg elején Kraszna vármegyéről készített, hasonló jellegű adatgyűjtés vége olvasható.¹

5: Bél Mátyás sajátkezű piszkozata. Korai adatgyűjtés, kidolgozás nélkül. Mindazonáltal, az itt olvasható információk alapul szolgáltak a későbbi vármegyeleírás elkészítéséhez.² A 18. század végén tisztázatot készítettek erről a szövegről (l. **G**).³

6: 1722 után,⁴ de 1725, az első teljesen kidolgozott változat elkészülte előtt (l. **b**).

b

1: -

2: **Historia Comitatus Szolnok-Mediocris.**

3: [A kézirat nem található]

4: Közép-Szolnok vármegye leírása.

5: A kidolgozott vármegyeleírás első piszkozata nem maradt fenn, de készült róla másolat a 18. század második felében (**H**). Ezt bizonyítja a szöveg végén olvasható, jellegzetes Bél-féle datálás: „Posonii 1725. d. 13. Aug. inter cumulatissimos muneris labores.” (l. **H** 55r). A vármegyeleírás itt már teljes szerkezetet mutat, de komoly hiányosságai voltak, főleg a falvak terén, amit Bél hangsúlyoz is a kézirat végén.⁵

6: 1725. (l. fent)

¹ L. *Kraszna vármegye* α.

² Így pl. itt tűnik fel Dobai Pál alispán 1722. évi kalandos vadászatának említése (l. p. 2. [5.]), amely a soron következő **b** kéziratban is szerepel (l. **I** [**b** másolata] 51r).

³ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 237.

⁴ L. a 2. jegyzetet.

⁵ „NB. Quae in vicis desunt, aliquando, si fieri possit, suppleantur.” L. **I** f. 55r.

c

1: -

2: **Historia Comitatus Szolnok-Mediocris.**

3: [A kézirat nem található]

4: Közép-Szolnok vármegye leírása.

5: Halmágyi István, Kraszna vármegye jegyzője, amikor 1728. nov. 18-án, Somlyón kelt levelével visszaküldi Kraszna vármegye általa revidált és kiegészített leírását, azt írja, hogy reményei szerint Dobai Pál közép-szolnoki alispán is hamarosan elküldi Közép-Szolnok leírását a testvérével, Dobai Péter országgyűlési követtel (családfán: **[Do]**).⁶ Bél tehát Közép-Szolnok vármegye leírását az alispánnal nézette át. A neki elküldött példányt jelöltük c-vel (a kézirat nincs meg). A szöveg vélhetően a **b** letisztázott változata.

6: 1725–1726 körül.

D

1: EFK Hist. I. III/c.

2: **Historia Comitatus Mediocris Szollnok [!].**

3: 10 ff. 325x205 mm.

4: Közép-Szolnok vármegye leírása.

5: Az ismeretlen kézzel (kezekkel) írt, nem Bél másolótól származó szöveget vélhetően Dobai Pál (családfán: **[Do]**), vagy inkább annak írnoke készítette. A szöveg a Bél által készített leírás átírata, vagyis a **b** szövegről készült **c** szöveget kisebb módosításokkal tartalmazza, de több helyen is bővíti, különösen a falvak terén, amelyekből sokat felsorol (l. **D** ff. 4r–5r, 6r–v). A szöveg végén, *Pro Memoria* címmel a közép-szolnoki főispánok hevenyészett listája (7r), illetve a korabeli törvényszéki ülnökök kimerítő névsora olvasható (7v–8r), élén Dobai Pál alispánnal. Emiatt igen valószínű, hogy a szövegünk az alispántól származik, vagyis ez az a példány, amelyet eljuttatott Bélnek. Bél a benne levő adatokat felhasználta.⁷

6: 1726–1728 (l. **F**).

[We]

1: EFK Hist. I. III/d

2: **Dominatio harum partium...**

3: 4 ff. 325x205 mm.

4: Adatok, információk Közép-Szolnok vármegyéről.

5: Bél a szöveg végére az alábbiakat jegyezte fel: „Adnexum litterarum Illustrissimi Comitatus Veselenii, revisionem laboris concernentium.” L. **We** p. 4v [12v]. A bejegyzésben szereplő Wesselényi gróf nem más, mint hadadi Wesselényi István, Közép-Szolnok vármegye főispánja (1711–1734),⁸ ahogyan az kiderül abból a bejegyzéséből, amelyben saját címeit sorolja fel, köztük a főispánit is.⁹ Bél egyébként a többi között ezt a titulátúrát is átvette tőle, amikor a vármegye akkori főispánjáról ír: itt a nevét már teljesen kiírja.¹⁰ Ezek szerint Bél leírása eljutott a főispánhoz is, aki fűzött néhány megjegyzést,

⁶ A levelet l. *Kraszna vármegye* **C** 15. és 16. fóliója között. A levelet közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 365. Még l. *Kraszna vármegye* **C**.

⁷ L. a falvak listáját a **D** kézirat hivatkozott helyén, ill. az **F** kéziratban (pp. 30–37, 61–69, 74–78, 79–87.).

⁸ FALLENBÜCHL 1994 150.

⁹ „Titulum autem habeo: Sacrae Caesariae Regiaeque Catholicae Maiestatis, Consiliarius in Transsilvania Intimus... Comitatus Szolnok-Mediocris Supremus Comes.” L. **[We]** f. 4v [12v].

¹⁰ L. **F** p. 25.

kiegészítést ahhoz. Ezek a kiegészítések egyrészt Wesselényire és családjára, másrészt a vármegye természeti viszonyaira stb. vonatkoznak.

6: 1726–1728 (l. **F**).

[Not]

1: EFK Hist. I. III/e

2: Notandum.

3: 5 ff. 325x205 mm.

4: Adatok, információk Közép-Szolnok vármegyéről.

5: Ismeretlen személy megjegyzései. A leírás valamely példányához fűzött megjegyzéseket, ugyanis a szöveg elején, a „cím” alatt ez áll: „Ubi de Szilágy cseh mentio est.” L. [Not] f. 1r. Részletesen írt a Meszes-hegységről, valamint a településekről is. Bél vett át adataiból – ez derül ki az **F** kéziratból –, így pl. közölte azt a római sírfeliratot, amelyet az ismeretlen leírt.¹¹ Bél megjegyzéseket írt a szövegbe (l. f. 4r etc.).

6: 1726–1728 (l. **F**).

[BM]

1: EFK Hist. I. III/f

2: Tasnád.

3: 5 ff. 325x205 mm.

4: Jegyzetek Bél Mátyástól Tasnád, Hadad, Zsibó, valamint Kód Közép-Szolnok vármegyei településekről, illetve a Szilágycsehi járásban levő „Bükkallya” falvairól.

5: Bél sajátkezű piszkozata. Az adatok jelentős része átkerült az **F** kéziratba.¹²

6: 1726–1728 (l. **F**).

e

L. **F**

F

1: EFK Hist. I. kkk.

2: Historia Comitatus Szolnok Mediocris.

3: 84 pp. [a közbekötött lapokkal együtt, amelyek többnyire üresek] 330x210 mm.

4: Közép-Szolnok vármegye leírása.

5: Bél egyik gyakori másolójának tisztázata. A szöveg már tartalmazza a Bélnek küldött kiegészítéseket, így elsőként a valószínűleg Dobai Pál alispán által kiegészített leírás többleteit (l. **D**), Wesselényi István főispán megjegyzéseit (l. [We]), az ismeretlen adatközlő információit (l. [Not]), illetve saját jegyzeteit (l. [BM]). Feltehető, hogy a kéziratot megelőzte egy olyan példány, amelybe a fenti adatokat beledolgozta (**e**). A közbekötött üres lapokon két helyen Bél megjegyzései olvashatók (pp. 3, 38.). A 41. lapon egy másik kéz is beleírt a szövegbe, de ez csak a margójegyzetet fejt ki bővebben, így nem tekinthető valamilyen revízió részének.

¹¹ L. [Not] f. 1v, ill. **F** pp. 5–6.

¹² Így pl., hogy a Hadad melletti Szent László-hegyen termő bor a vármegyében a legkiválóbb minőségű („Vineae in Szent László Hegy fructus toto Comitatu optimi sunt”), az **F** kéziratban is olvasható („Profecto vinum, quod S. Ladislai colles, vulgo Szent László Hegye, gignunt, praecipuum toto Comitatu, vini alias haud egeno, laudem sibi vindicat.”). L. [BM] f. 1r, ill. **F** p. 58.

A Kancellária 1732. nov. 10-én küldte vissza Bél Mátyásnak – a többi között – Közép-Szolnok vármegye leírását, amelyet Bél 1733. jan. 7-én kelt levelében meg is köszönt.¹³ A Kancellária szokásos módon azt kifogásolta az egyik falunál, Vérvölgynél, és meg nem nevezve több más falunál is, hogy a szerző említi azok kuriális voltát.¹⁴ Az elküldött irat valószínűleg az **F** volt. Erre utal az irat igényes külalakja, gondos szerkesztettsége, ami a hivatalos Kancelláriára küldött iratokra jellemző. A kéziratban ugyan Bél nem tett eleget a Kancellária kérésének, de ez más leírásoknál is többször elmaradt. Természetesen nem lehet biztosan állítani, hogy ez a kézirat járt a Kancellárián, de a példány minősége erre enged következtetni.

6: Bél a 6. oldalon hivatkozik egy 1727-ben megjelent műre. A szöveg azonban ennél is későbbi lehet, mert a **D** kézirat, mint azt Halmágyi leveléből tudjuk, legkorábban 1728-ban jutott el Bélhez, s annak adatait felhasználta. A későbbi javítások a kancelláriai revízió (1732. nov.) után keletkezettek.

G

1: EFK Hist. I. III/a.

2: **Copia.**

3: 4 pp. 325x205 mm.

4: L. **A**

5: Bél Mátyás sajátkezű piszkozatának (l. **A**) tisztázata.

6: 18. század vége.

H

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3379. ff. 50–55.

2: **Historia Comitatus Szolnok-Mediocris.**

3: 5 ff. 335x210 mm.

4: Közép-Szolnok vármegye leírása.

5: A **b** kései másolata (l. ott).

6: 19. század eleje?

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Dobay Pál [**c**, **D**], Wesselényi István [**We**], ismeretlen [**Not**]

Ellenőrzés: kancelláriai [**F**]

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **F**

Fordítás: -

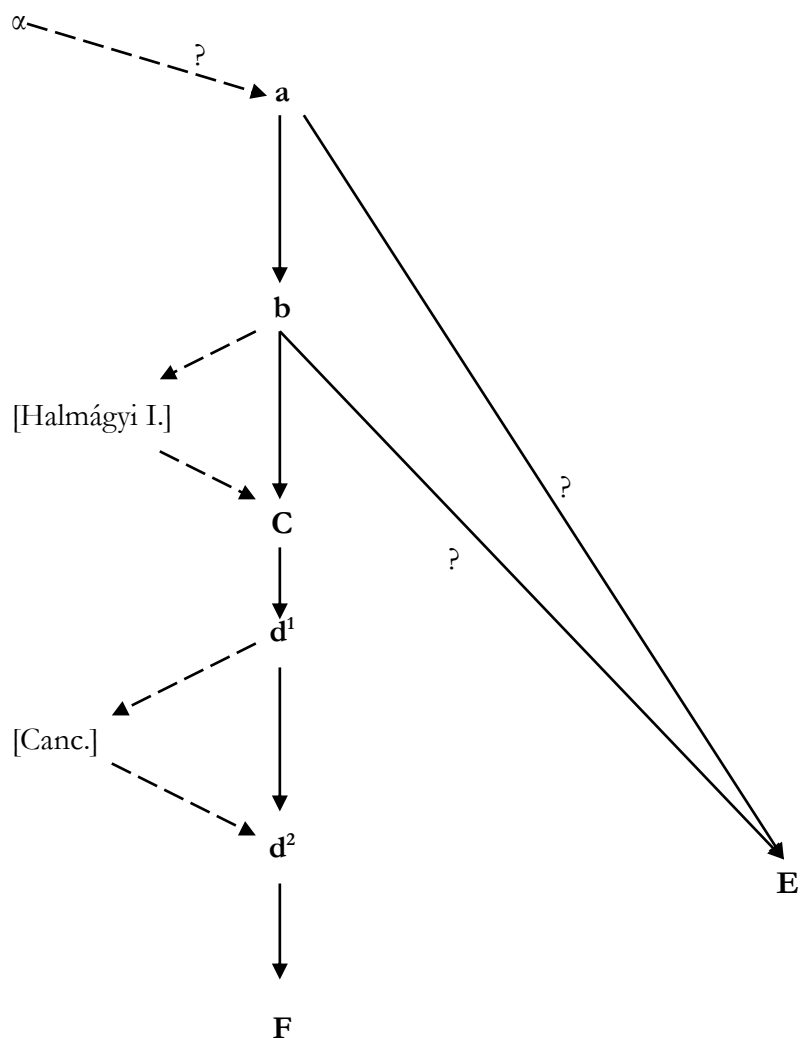
Irodalom: -

¹³ L. BÉL 1993 nr. 471, 473.

¹⁴ Uo. nr. 471.

Kraszna vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél – feltehetőleg részben saját piszkozatát (α) is felhasználva – 1723–1724-ben készítette el Kraszna vármegye leírását (**a**), majd 1724-ben elküldte Kraszna vármegye jegyzőjének, Halmágyi Istvánnak (**b**). Halmágyi bővítette a leírást és egy új, letisztázott példányt küldött vissza Bélnak 1728-ban (**C**). Bélnél figyelembe vette munkáját – bár neheztelt Halmágyira a négyéves időtartam miatt –, s némileg bővítve a szöveget, 1729 januárjában elküldte azt a Kancelláriára (**d**), ahonnan 1730-ban jutott vissza a szöveg hozzá. A Kancellária egy dolgot kifogásolt csak a leírásban, ezt Bélnél figyelembe vette (**d**²). Egy ismeretlen személy később (1740-es évek? 19. század eleje?) másolatot készített egy korai példányról (**E**). A legteljesebb szöveg azonban az a 18. század végi másolat, amely minden bizonnyal a Kancelláriának küldött és javított példányról (**d**²) készült (**F**). Nincs

adat arra, hogy Bél a Helytartótanácsra keresztül a vármegyének is elküldte volna a leírást.

III. A kéziratok ismertetése

α

1: EFK Hist. I. III/a.

2: [**Comitatus Krasznensis.**]

3: 1 p. 325x205 mm.

4: Kraszna vármegyéről való adatgyűjtés Bél Mátyástól. Töredék: csak az utolsó lap maradt fenn, rajta Alsószék település leírása, a vármegye nemes családjainak felsorolása, valamint a vármegyecímer ismertetése. A kérdések sorrendje alapján még a korai, nem kiforrott elképzeléseket követi.

5: Bél sajátkezű fogalmazványa. A fennmaradt kevés szövegből nehezen állapítható meg, hogy Bél felhasználta-e ezt az adatgyűjtését.

6: Mivel az utána folytatólagosan írt adatgyűjtés Közép-Szolnokról 1722–1725 közé datálható,¹ viszont Kraszna leírásának első teljes fogalmazványa legkésőbb 1724-ben (l. a következő kéziratot), eme korai adatgyűjtés 1722–1724 között készült.

a

1: -

2: [**Comitatus Krasznensis.**]

3: (A kézirat nem található)

4: Kraszna vármegyéről való korai adatgyűjtés Bél Mátyástól. Töredék: csak az utolsó lap maradt fenn, rajta Alsószék település leírása, a vármegye nemes családjainak felsorolása, valamint a vármegyecímer ismertetése.

5: A Bél Mátyás által készített fogalmazvány nem maradt ránk, elkészítésének ideje azonban meghatározható. Bél ugyanis a legkorábbi fennmaradt kéziratban (**C**) említi, hogy 1723-ban Halmágyi István, Kraszna vármegye jegyzője állati csontokat hozott neki,² ami minden bizonnyal már az első fogalmazványban is szerepelt. Tudjuk azt is, hogy Bél a leírás elkészítése után – ha hihetünk a **C** példány végére írt megjegyzésének – 1724-ben elküldte azt Halmágyinak kiegészítés végett (l. **C**). Vagyis az első, általunk **a** betűvel jelölt fogalmazvány 1723–1724-ben készült.

Elképzelhető, hogy egy későbbi másolat (**E**) erről az iratról, vagy ennek tisztázatáról (**b**) készült. Ez a másolat ugyanis korábbi szövegállapotot mutat a **C** iratnál,³ amely viszont a Halmágyi által kiegészített és bővített szövegnek felel meg – amint azt Bél is megjegyzi (l. **C**). Mivel tehát az **E** készítésekor a lehetséges lemásolt példányok között a **C** és későbbi szövegek nem jöhetnek szóba, marad a Bél-féle fogalmazvány (**a**), vagy a Halmágyinak küldött példány (**b**).

6: 1723–1724.

b

1: -

¹ L. *Közép-Szolnok vármegye A*.

² L. **C** 3v.

³ Például az **E** iratban még csak 16 falu szerepel a „Felső járás” (*Processus Superior*) alatt (**E** 59v–60v), míg a Halmágyi-féle **C** szövegben már 33 falu és 6 pusztá (**C** 8v–10v).

2: Historia Comitatus Krasznensis.

3: [Az irat nem található]

4: Kraszna vármegye leírása.

5: Mint már említettük, Bél valamikor 1724-ben küldte el Halmágyinak a leírást (még l. **a**, **C**). Ez a példány nem maradt fenn, de Halmágyi ezt vehette alapul, amikor átírta és kiegészítette a szöveget (l. **C**). Ezt a szöveget másolhatta továbbá az **E** készítője (l. **a**, **E**).

6: 1724 körül.

C

1: EFK Hist. I. gg.

2: Historia Comitatus Krasznensis.⁴

3: 16 ff. 320x200 mm.

4: Kraszna vármegye leírása.

5: Részben Halmágyi István,⁵ részben ismeretlen kéz másolata. A kötetben Halmágyi által írt további javítások, kiegészítések (ff. 5r–v, 10v), a végén pedig egy hosszabb pótlás olvasható (f. 15v–16r). Bél a szöveg végén is közli, ki a megjegyzések és pótlások szerzője: „Memoriae. Has mihi notitias submisit, post quadriennii detentionem laboris mei, G. Dominus Stephanus Halmágyi, Incltyi Comitatus Krasznensis juratus notarius. Anno 1728. d. 28. Novembris.”⁶ Egyben beragasztotta Halmágyi 1728. nov. 18-án, Somlyón kelt levelét, amely a visszaküldött irattal együtt érkezett.⁷ Bél tehát valamikor 1724-ben küldte el Halmágyinak az iratot ellenőrzésre (**b**), aki azt átírta és kibővítette, de csak 4 év után küldte vissza. Ezért Bél – mint ahogy a megjegyzésből kiderül – meglehetősen neheztelt rá. Ennek ellenére megjegyzéseit hasznosította, ahogy az a Szarka-féle, valamely későbbi példányról készült másolatból (**F**) látható.⁸

6: Halmágyi javításai és kiegészítései 1724–1728 között, míg Bél két bejegyzése 1728. nov. 28-án készült.

d

1: -

2: [Comitatus Krasznensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Kraszna vármegye leírása.

5: Bél Mátyás, miután 1728 végén visszakapta Halmágyitól a leírást, beépítette annak megjegyzéseit a műbe, de más változtatásokat is eszközölt, s így küldte el a Kancelláriának a leírást 1729. jan. 26-án.⁹ Ezt bizonyítja, hogy a Kancellária 1730. dec. 14-én kelt levelében Kraszna vármegyével kapcsolatban azt kifogásolja, hogy Bél a második (vagyis a politikai) tagozat 4. fejezetében nem tette ki a losonczi (*de Losontcz*) előnevet a Bánffy családnév mellé¹⁰ – jöllehet a **C** szövegben még csak 3 fejezete van a politikai tagozatnak. Vagyis Bél a Kancelláriának egy átdolgozott és bővített szöveget küldött el,

⁴ Bél a kötet első lapjára a következőt jegyezte le: „Notitia et correcturae I. C. Kraszna, communicatae a Gen. Dno Stephano Halmágy Incl. Comitatus jur. Notario.”

⁵ Az első fejezetet Halmágyi másolta le, mivel ennek duktusa azonos Halmágyi levelének kézírásával. L. **C** 1r–v. Még l. Halmágyi levelét Bélhez (l. a 7. jegyzetet).

⁶ L. f. 16r. Még l. az előző jegyzetet.

⁷ A 15. és 16. f. között. A levelet közli Szelestei N. László. L. BÉL 1993 nr. 365.

⁸ Így pl. a Halmágyinál felsorolt, a Felső járásban lévő falvakat és pusztákat (l. a 3. jegyzetet) Bél átvette (l. **F** pp. 36–44.).

⁹ L. BÉL 1993 nr. 369.

¹⁰ Uo. nr. 398.

amely azonban nem található (ezt a szöveget neveztük el **d**-nek). A pozsonyi tudós egyébként helyt adott a hivatal kifogásainak, amint az egy kései másolatból kiderül (l. **F**).

6: Az alapszöveg 1728 novembere és 1729 januárja között készült, míg a javítások 1730 után.

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3379. 55v–62v

2: **Historia Comitatus Krasznensis.**

3: 8 ff. 335x215 mm.

4: Kraszna vármegye leírása.

5: Mint arról már fentebb szó volt, készült egy másolat Kraszna vármegye leírásáról, amely bizonyosan nem korabeli példány, mert az írásképe nem emlékeztet Bél másolóinak ductusára; mindazonáltal valamelyik korai szöveg lehetett a mintája (l. **a**, **b**). Ugyanez a kéz másolta le a kéziratos kötetben előtte levő Közép-Szolnok vármegye leírását is (l. *Közép-Szolnok vármegye a*).

6: 1740-es évek? 19. század eleje?

F

1: EFK Hist. I. ff.

2: **Comitatus Krasznensis.**

3: 64 ff. 360x240 mm.

4: Kraszna vármegye leírása.

5: „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázat az 1770-es évek elejéről.¹¹ Készítője egy olyan szöveget másolt, amelyben Bél már pótolta a Kancellária által kifigásolt hiányt (l. **d**), vagyis a politikai tagozat 4. fejezetében a *de Losontz* előnevet.¹² Eszerint ez a legkésőbbi szövegállapot, amelyet ismerünk – feltehetően a **d** javított változatáról (**d**²) készült.

6: 18. század vége.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Halmágyi István (**b**, **C**)

Ellenőrzés: Kancellária (**d**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **F**

Fordítás: -

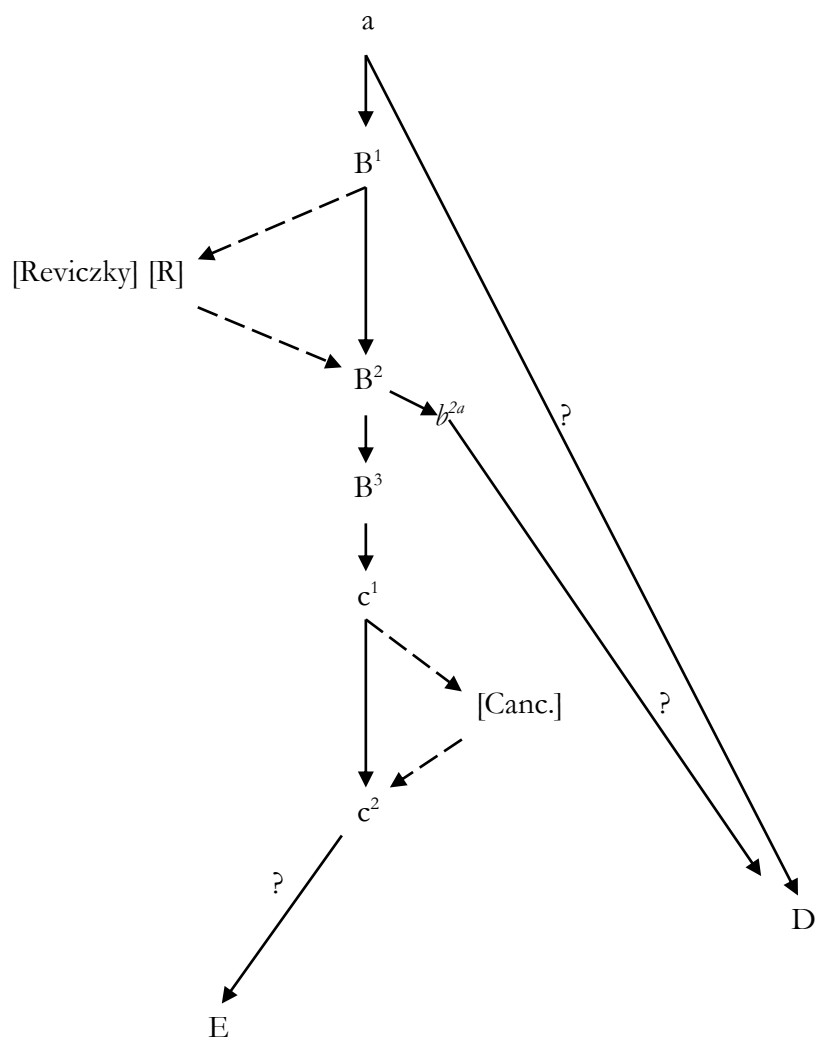
Irodalom: -

¹¹ Levéltárosi bejegyzés a kötetbe behelyezett levélen: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. **F** p. i. Még l. I. köt. 153.

¹² Bél két helyen pótolta ebben a fejezetben a hiányzó előnevet, ahogy azt a Kancellária is kérte. L. **F** pp. 29, 32.

Máramaros vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Máramaros vármegye leírását Bél 1724–1725 fordulóján készítette el (a), amelyet aztán letisztázva elküldött – magánúton – Reviczky János Ferenc kancelláriai hivatalnoknak ellenőrzés és pótlás végett (B¹). Reviczky érdeme főleg abban áll, hogy a természetföldrajzi tagozatot sajátkezűleg újraírta egy külön kéziratban ([R]), de az elküldött B példányba is sok lapszéli megjegyzést írt (B²). Bél – jelentős részben Reviczky információi alapján – alaposan átírta és utólag behelyezett lapokon kiegészítette a kéziratot (B³). Az így elkészített kéziratot Bél 1729-ben elküldte a Kancelláriának (c), ahonnan 1730 végén jött vissza a leírás, s a kísérőlevélben csupán egy megjegyzés vonatkozott a szövegre. Az elkészítés, ellenőriztetés folyamata itt megszakadt: nincs nyom arra, hogy Bél elküldte volna a szöveget a Helytartótanácsnak, s azon keresztül a

vármegyének. Nehezen helyezhető el a folyamatban az az 1747-ben készült példány, amelyet az utolsó lapon lévő bejegyzés szerint Veress Ferenc küldött el a feltehetően máramarosi Maróthy Sándornak (**D**). A szövegről készült egy kései másolat, amely már tartalmazza függelékben azt a két dokumentumot is, amelyre Bél hivatkozik Huszt leírásában (l. **E**). Így ez a szöveg tekinthető a vármegyeleírás legteljesebb változatának.

II. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [**Comitatus Maramarusiensis.**]

3: (A kézirat nem található)

4: Máramaros vármegye leírása.

5: A Bél által írt eredeti fogalmazvány nem maradt ránk, de a kései **D** kézirat megőrizte számunkra keletkezési idejét. E példányban ugyanis – amely egyébként 1747-ben keletkezett (l. a **D** leírását) – a szöveg elején és végén jellegzetes Bél Mátyás-féle datálás található, amely szerint a kéziratot a szerző 1724. november 4-én kezdte el írni, és 1725. január 3-án, az „egyházi teendők után” (*post labores sacros*) fejezte azt be.¹ A két datálást egyébként nem a **D** készítője, hanem valaki más írta bele utólag „tájékoztatásul” a szövegbe, lemásolva a Bél-fogalmazványról, ahogy erre másutt is van példa. Maga a **D** nem az első szerzői fogalmazvány másolata, hanem egy későbbi szövegről írhatták (l. **D**).

6: 1724. nov. 4. – 1725. jan. 3.

B

1: EFK Hist. I. kk.

2: **Comitatus Maramarusiensis.**

3: 53 ff. 345x225 mm.

4: Máramaros vármegye leírása.

5: Az alapszöveg ismeretlen kéz tisztázata. Ez a korai leírás valószínűleg Bél Mátyás munkája. Ezt a többi között az bizonyítja, hogy az általános rész politikai tagozata, azon belül is a vármegye története és az ott élő népek jellemzése egyértelműen az ő keze nyomát viseli (ebbe nem is javított bele túlságosan).² Ám a szöveg még több helyen (főként a különleges részben) elég hiányos volt, ezért elküldte ellenőrzés végett egy másik személynek, aki több helyen megjegyzéseket írt a margóra (**B**²).³ E másik személy Reviczky János Ferenc kancelláriai hivatalnok volt. Ezt több körülmény is alátámasztja. Az **E** kéziratban (amely a legteljesebb változat) Bél egy jegyzetben méltatja Reviczkyt, amiért segítette Máramaros vármegye leírásában. Ugyanitt Reviczky a főszövegben is szerepel, mivel 1725-ben a máramarosi sóbányák irányításának kivizsgálására kiküldött bizottság tagja volt.⁴ Ez azt is világossá teszi, hogy ki volt az, aki egy teljesen új

¹ A szöveg elején: „Anno 1724. d. 4. Nov. inch[otatum]” **D** f. 64r. Végén: „Finitum 1725. die 3. Ian. post labores sacros.” L. **D** f. 76v.

² L. **B** ff. 26–27.

³ L. f. 30r, 34v, 42v etc.

⁴ Bél így ír a sóbányák jövedelmével való visszaélések leleplezéséről: „Quocirca missis arbitris, commissarios vocant, anno MDCCXXV. et XXVI. fraus omnis, quae magno fisci intertrimento diu latuit, detecta confectaque est. Caput eius commissionis Baro Ioannes Baptista Marcus a Zvanna Excelsae Camerae Aulicae Consiliarius fuit, cui *Ioannes Reviczky*, (p.) et Ioannes Sembery collegae dati fuerunt.” A Reviczky neve utáni p.) jegyzetben ez áll: „Atque huic quidem solertissimo Viro [sc. Joanni Reviczky], et

természetföldrajzi fejezetet készített Bélnek ([R]), benne hosszú lapokon át ecsetelve a máramarosi sóbányák történetét és korabeli állapotát – Bél természetesen itt olvasott az említett bizottságról is.⁵ Végül Reviczky szerzőségét bizonyítja az is, hogy Abaúj vármegye füzéri járásának Reviczky által készített bemutatása,⁶ illetve annak kézírása megegyezik a fent említett megjegyzések, valamint az újraírt természetföldrajzi fejezet ([R]) duktusával. Megjegyzendő, hogy feltűnik Reviczky kézírása mellett egy másik kéz is a szövegben, amely mindössze két lapszéli megjegyzést írt.⁷ Személye nem ismert.

Bél Reviczky lapszélre írt megjegyzéseit felhasználta és ennek megfelelően sajátkezűleg javította a művet.⁸ Sokkal nagyobb jelentőségű azonban a Reviczky által külön megírt természetföldrajzi tagozat (l. [R]), Bél ugyanis Reviczky szövege alapján szinte teljesen átírta a mű e fejezetét (l. B ff. 1–25.). A Bél javításait tartalmazó szövegállapotot jelöltük **B**³ betűjellel.

6: Az alapszöveg keletkezése bizonyosan 1724 utáni, ugyanis egy helyen említés történik benne az élelmiszerek 1720–1724 közötti rendkívüli olcsóságáról.⁹ Reviczky megjegyzései, illetve Bél javításai az 1720-as évek második felében, 1726 után készülhettek (még l. [R]), de még 1729 előtt, mivel Bél ekkor küldte el a Kancelláriára a letisztázott szöveget, s ez a szöveg már biztosan az **B** javított szövegének tisztázata volt (l. c).

[R]

1: EFK Hist. I. ii.

2: **Historiae Comitatus Maramarosiensis pars prior generalis. Membrum physicum.**

3: 28 ff. 345x225 mm.

4: Máramaros vármegye természetföldrajzi viszonyai Bél Mátyás elvei alapján; formailag megfelel az általános rész természetföldrajzi tagozatának.

5: A leírás készítője Reviczky János Ferenc (l. B), aki az 1725-ös máramarosi bizottsági munkája során szerzett tapasztalatait kimerítő részletességgel vetette papírra.¹⁰ Így bőségesen írt a sóbányászatról, a vármegye természeti viszonyairól, és sok figyelemreméltó részletet is közölt, így pl. hogy Máramaros vármegye egyes havasi legelőin hány birkát tartanak (ff. 9r–v). A szöveg végére – feltehetően Reviczky – ezt a megjegyzést írta: „Pars posterior in transmisso adnexo extat; qua potuit vel res exigit aucta aut mutata.” (f. 28v). Ez a megjegyzés, ahogy Szelestei N. László helyesen írja, az előző, **B** jelű szövegre vonatkozik, vagyis Reviczky megkapta Béltől Máramaros vármegye

conatum nostrorum studiosissimo, cum hanc nostram commentationem, tum multa alia, quae nobis summa accuratione perscripsit, quaeque suis locis collaudabimus, in acceptis ferimus.” **E** p. 48. Reviczkynek Bél levélben is köszönetet mondott az Abaúj és Máramaros vármegyék leírásaiban való segítségéért, sőt, Máramaros esetében azt írja, hogy egyedül az ő, vagyis Reviczky munkája alapján dolgozott: „...ut sileam Marmatiam, in qua illustranda, Tua unius opera profecisse me, non cessavi praedicare.” L. Bél Mátyás levelét Reviczky János Ferencnek (Pozsony, 1737. ápr. 17.) In: BÉL 1993 nr. 674.

⁵ [R] 20r.

⁶ L. *Abaúj vármegye* [F].

⁷ L. ff. 34v, 51r.

⁸ Pl. Így pl. Reviczky azon megjegyzését, amely szerint Majszin falu mellett bazilita kolostor van („Claustro Graeci ritus Basilianorum, et archi-mandrita clarus.” L. f. 42v.), Bél is átvette, amikor újraírta a fálvak bemutatását, a többi között Majszinét: „Coenobium Basilianorum, quod habet, Graeci ritus, sede archi-mandritae, clarum est.” L. f. 43r.

⁹ „...id quod Anno 1720 usque ad 1724, cum inusitata prorsus rerum victui necessarium, copia, diflueret Hungaria, observatum est.” L. f. 30r.

¹⁰ Magát az 1725-ös vizsgálatot is említi, eredményeit ismereti. L. [R] f. 20. sqq.

leírását (**B**), amelynek természetföldrajzi tagozatát teljesen újrírta, de a mű további részében megelégedett a lapszéli megjegyzésekkel, illetve kisebb javításokkal (l. **B**).¹¹

6: Reviczky 1726 után készítette a szöveget,¹² de bizonyosan 1729, vagyis a Kancelláriára küldés előtt (l. **B**).

c

1: -

2: [**Comitatus Maramarusiensis.**]

3: (A kézirat nem található)

4: Máramaros vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1729. január 26-án küldte el a Kancelláriának Máramaros vármegye leírását.¹³ A Kancellária 1730. december 1-én írt vissza, amelyben 7 vármegyeleírással kapcsolatban közölte megjegyzéseit, így a tárgyalt vármegyével kapcsolatban is.¹⁴ Máramarossal kapcsolatban csak egyetlen észrevételt tett: eszerint Bél Huszt várának leírásában, a 6. fejezetben említ egy oklevelet, amelyet a függelékben ígér közölni, ám ezt a kancelláriai cenzor sehol sem találta. Ennek alapján az is bizonyos, hogy a **B** irat a Kancelláriának elküldött szöveg előzménye, mivel a **B** szöveg javított változatában készítette el Bél Huszt várának hat fejezetből álló leírását (míg az alapszövegben csak két fejezetből állt), s a javításban tett említést az oklevélről és az ekkor még hiányzó függelékéről is (l. **B** f. 37v.).

6: Az alapszöveg (**c**¹) 1729 januárja, míg a „javítás” (**c**²) – ez esetben a hiányzó függelék elkészítése – 1730 decembere után készült.

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3379. ff. 64–75.

2: **Historia Comitatus Maramarosiensis.**

3: 12 ff. 335x215 mm.

4: Máramaros vármegye leírása.

5: Több kéz másolata, részben minden bizonnyal a szöveg végén szereplő Veress Ferencé,¹⁵ aki a kéziratot saját bejegyzése szerint 1747. augusztus 18-án elküldte Maróthy Sándornak.¹⁶ A két személy közül az utóbbiról valószínűsíthető, hogy Máramaros vármegyei nemes volt, esetleg hivatalt is viselt.¹⁷ Veress Ferenc kiléte kérdéses. Annyi bizonyos, hogy e másolati példánynak nemcsak az elküldése, hanem a készítése is az 1740-es években – feltehetően 1747-ben – történt, mert a szöveg elejét és végét (ff. 64r–65v, 74r–75v) a kézírás alapján bizonyosan Veress Ferenc másolta.

A kézirat valószínűleg a **B** példány **B**² állapotáról, vagyis a Reviczky által javított és kiegészített változataról készült – Reviczky megjegyzéseit szinte mindig átveszi –, ám Bélnek a **B**-be írt sűrű javításait (**B**³) nem tartalmazza. Az egyik lehetséges magyarázat erre az lenne, hogy a másoló lemondott arról, hogy Bél sokszor igen kusza és nehezen követhető kiegészítéseit és módosításait megfejtse; de az is lehetséges – bár nehezen elképzelhető –, hogy volt egy, a **B** kézirat Reviczky által kiegészített változataról (**B**²)

¹¹ L. SZELESTEI 1984 nr. 211–212.

¹² A sóbányaszatról írván megjegyzi, hogy az egyik vájat 1726-ig nem hozott eredményt. L. f. 22v.

¹³ L. BÉL 1993 nr. 369.

¹⁴ L. uo. nr. 398.

¹⁵ Vö. SZELESTEI 1984 nr. 641.

¹⁶ „Spectabili ac Generoso Dno Alexandro Marothy hanc descriptionem telluris Marmatiae devoto mittit animo Franciscus Veress 1747. 18. Aug.” L. **D** f. 75v.

¹⁷ Az 1754–1755. évi országos nemesi összeíráskor Máramaros vármegyében élt egy Maróthy Sándor. L. Kempelen VII. 89.

készített tisztázat (*b^{2a}*), s erről készült a **D** szöveg (l. a kéziratok családfáját). A kérdés megoldása további kutatást igényel.

6: 1747.¹⁸

E

1: EFK Hist. I. hh.

2: **Historia Comitatus Maramarusiensis.**

3: 150 pp. 370x245 mm.

4: Máramaros vármegye leírása.

5: „Érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készített tisztázat az 1770-es évek elejéről.¹⁹ Szelestei N. László szerint az általunk **B**-vel jelzett szövegről készült.²⁰ Ennek ellentmondani látszik, hogy az **E** példány függelékben már tartalmazza azt a két dokumentumot – a II. Mátyás és Bethlen Gábor közötti 1615. évi nagyszombati egyezményt, valamint Bethlen Gábor testvére, Bethlen István számára kiállított adománylevelét Husztról és birtokáról –,²¹ amelyek, bár Bél már a **B** példányban is hivatkozik rájuk, ahhoz még nem voltak hozzátartozva, s a kancelláriai biztos is hiába kereste a neki elküldött példányban (**c**). Emellett néhány apró módosítás is megfigyelhető – éppen az első dokumentum, vagyis a nagyszombati egyezmény szövege kapcsán –, ugyanis az **E** példányban a Bél által hivatkozott cikkelyek száma már nem a szövegben, hanem jegyzetben van megadva, míg a **B** példányban még főszövegben van.²² Így valószínűbb, hogy az **E** példány az elveszett – és mutatóval kiegészített – **c** példányról, vagy valamely más, későbbi példányról készült.

6: 18. század második fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Reviczky János Ferenc (**B**, [**R**]), ismeretlen (**B**)

Ellenőrzés: Kancellária (**c**)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **E**

Fordítás: -

Irodalom: -

¹⁸ L. a 16. jegyzetet.

¹⁹ Levéltárosi bejegyzés a kötetbe behelyezett levélen: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. **E** p. i. Még l. I. köt. 153.

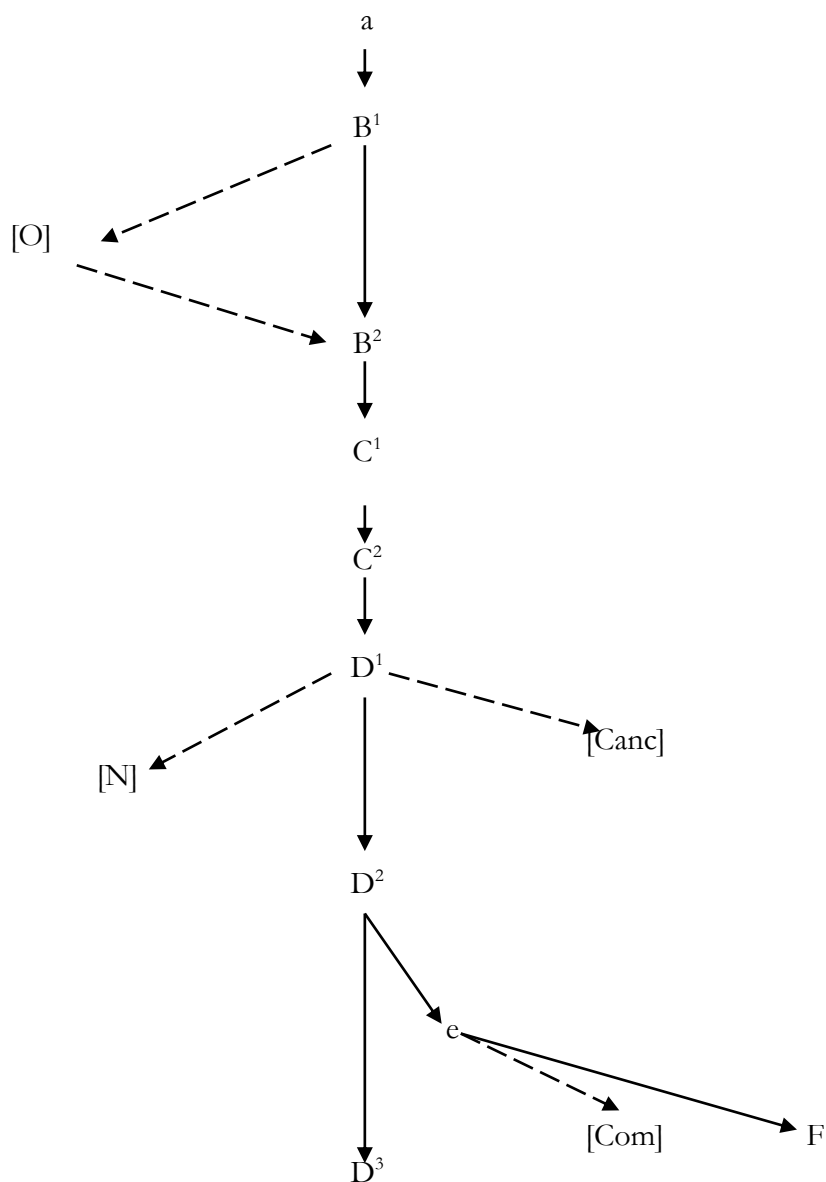
²⁰ L. SZELESTEI 1984 nr. 212.

²¹ L. **E** pp. 133–150.

²² L. **B** f. 38v, ill. **E** pp. 94–95. u.) és v.) jegyz.

Szabolcs vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyás tehát már igen korán, 1718-ban elkezdett foglalkozni Szabolcs vármegye leírásával, ekkor ugyanis elküldte Ráday Pálnak Parschitius Kristóf országleírásának a vármegyéről szóló részét, hogy azt a helyi főispánnal ellenőriztesse. 1724 novemberére már készen állt a leírás első munkapéldányával (**a**). Ennek tisztázatát (**B¹**) eljuttatta valamilyen vármegyei hivatalnoknak, aki 1726–1727 körül elkészítette hozzá megjegyzéseit (**[O]**). Bél a kapott észrevételeket figyelembe véve javította a példányt (**B²**), majd erről is tisztázatot készíttetett (**C¹**). Ebbe maga írt bele néhány javítást és pótlást

(C²), a leírást újból letisztáztatta (D¹), s 1727. október 1-én elküldte revízióra Bécsbe. A Kancellária 1728 márciusában küldte vissza – megjegyzések nélkül – a leírást, amelyhez Dobai Székely Sámuel, Bél közeli ismerőse és szorgalmas munkatársa írt az utolsó lapon pótlást a vármegye alispánjairól, ugyanezen év szeptemberében ([N]). Ezt követően egy ismeretlen személy (valószínűleg Matolai János) nagy mennyiségű pótlást írt ugyanezen példány üresen hagyott lapjaira, illetve több helyen javította is a szöveget (D²). Végül 1735 körül Bél elküldte a Helytartótanácsnak a vármegyeleírást revízióra (e), azonban a vármegye – sok más társához hasonlóan – nem hajtotta végre feladatát és nem küldte vissza a leírást. Azonban Bél művét lemásolta valaki a vármegyéből, igaz, elég hanyag módon (F). Időközben az ismeretlen személy – Matolai – tovább folytatta javításait a D-be (D³). A leírás véglegesítése alighanem a Szabolcs vármegyei vezetés érdektelensége és közönye miatt futott zátonyra.

III. A kéziratok ismertetése

a

1: -

2: [Comitatus Szaboltsensis.]

3: (A kézirat nem található)

4: Szabolcs vármegye leírása.

5: Mínthogy a leírás legkorábbi fennmaradt változata már tisztázatlan maradt ránk (l. B¹), feltételeznünk kell egy ezt megelőző munkapéldányt (a). Ez minden bizonnyal Bél Mátyás műve, ugyanis a B¹ már magán viseli a szerző jellegzetes stílusát.

6: A D kézirat, a f. 1r tetején ismeretlen – és a kéziratot másoló kézzel *nem egyező* – kéz írásával a következő megjegyzés áll: „Pisonii A° 1724. d. 7. Aug. inch[otum]”, míg a 47r oldalon: „Finitum d. 3. Nov. 1724. inter sexcentos alios labores”. Azonban ez biztosan nem az adott kézirat elkészítési idejére vonatkozik, hiszen a D *alapszövegében* hozza a Zichy László szabolcsi főispán halálával kapcsolatos 1726-os évszámot (ff. 13r–v), sőt már elődje, a C is. Valószínűbb, hogy valaki az eredeti, Bél Mátyás által írt munkapéldányról másolta át ezt a két dátumot, ugyanis ezt a fajta datálási módot Bél más, saját kezűleg írt vármegyeleírás-fogalmazványoknál is előszeretettel alkalmazta.¹ Ezt a feltevést támogatja az is, hogy egy másolat elkészítéséhez nyilván nem volt szükség csaknem négy hónapnyi időre (ahogy azt a két dátum jelzi), az viszont már nagyon is kézenfekvő, hogy Bélnek ennyi kellett az első munkapéldány elkészítéséhez. A dátumok átmásolása esetleg Gyurikovits Györgytől vagy írnokától származhatott.

Biztosra vehető tehát, hogy a fenti két dátum Bélből származik, aki első fogalmazványait szokta volt így datálni. Vagyis Bél 1724 aug. 7. és november 3. között készítette Szabolcs vármegye leírásának első változatát; e dátumokat később valaki átmásolta egy másik iratra, hogy jelezze: az ekkor készült el (noha az a változat már későbbi).

B

1: EFK Hist. I. ggg. pp. 1–47.

2: **Matthiae Belii Comitatus Szaboltsensis.**

3: 47 pp. 320x210 mm.

4: Szabolcs vármegye leírása.

¹ L. pl. *Nyitra vármegye A, Bars vármegye A, Zólyom vármegye A, Nógrád vármegye A*. A felsorolt kéziratoknál Bél saját kezűleg írt hasonló jellegű datálásokat a szöveg végére.

5: Szabolcs vármegye leírásának legkorábbi ránk maradt változata.² Másolat. Feltehetően az 1724-es **a** munkapéldány tisztázata. Az alapszöveg (**B**¹) két kéz munkája: az első kéz (pp. 1–17) nem ismeretes, a második kéz (pp 17–47) készítette Sopron vármegye leírásának egy korai másolatát is (l. *Sopron vármegye B*). Szerkezete már a kiforrott mintát mutatja (általános és különleges rész, ezen belül járások szerinti felosztás stb.). A kéziratban Bél sajátkezűleg eszközölt jelentős javításokat és pótlásokat (**B**²). Az „Observationes”-ben foglaltakat (l. **[O]**) – amelyek kétségtelenül hasznos adatokat szolgáltatottak –, messzemenően figyelembe vette és belefoglalta a leírásba (l. **[O]**).

6: Minthogy feltehetően az **a** tisztázata, 1724. november 3. után keletkezett, míg elkészítésének (és a javításoknak) felső határa 1727, az irat Kancelláriára való elküldésének éve (l. **D**).

[O]

1: EFK Hist. I. ggg. 49–53.

2: Observationes in historiam Comitatus Szaboltsiensis.

3: 5 pp. 320x210 mm.

4: Megjegyzések Szabolcs vármegye leírásához.

5: Ismeretlen kéz által írt megjegyzések és kiegészítések az **B**¹ példányhoz. Írója alighanem valamilyen vármegyei tisztviselő lehetett. Ezt mutatja egyrészt tájékozottsága a vármegye történeiben: ő tudja Bél Mátyással, hogy Zichy László főispán meghalt 1726-ban és helyét fivére, Zichy Miklós vette át (l. p. 50.). Emellett bőséges információt nyújtott a vármegye nemes családairól, azok birtokairól, illetve számos faluról. Végezetül a hivatali nyelvezetet tükröző stílusa is – különösen a vármegye élén történt változások elbeszélésében – ezt a feltevést erősíti.

A pozsonyi tudós a legtöbb esetben megszívlelte a tanácsait.³ Bél egyébként, amikor 1727-ben a Kancelláriának felküldi a leírást, maga is utal arra, hogy a Szabolcsról készült munkát – az ekkor küldött Zólyommal és Turóccal együtt – helyben átnézte hozzáértő emberekkel, vagy a vármegyei tisztikarral is.⁴

6: Minthogy tud Zichy László 1726-os haláláról, legkorábban ekkor készülhetett.⁵

² Szelestei N. László szerint e darab a Hist. I. fff. jelzetű változat javításainak figyelembevételével készült másolat. L. SZELESTEI 1984 nr. 233. sz. Ezzel az állítással azonban vitatkoznunk kell. Egyrészt az említett darab utólagos javításai a Hist. I. ggg-ben nem találhatók meg. Egyetlen látszólagos kivétel akad, amikor is a Hist. I. fff-ben a másoló – nyilvánvaló figyelmen kívül hagyásból – egy mondat elejét véletlenül kihagyta („Numeratur inter praedia Debreczinensium, ...” l. p. 37.), Bél pedig ezt utólagosan pótolta. Ez a félmondat a Hist. I. ggg-ben valóban benne van, de ez természetesen nem tekinthető bizonyítéknak. Különösen azért nem, mert a két irat egymáshoz való viszonya épphogy azt mutatja, hogy a Hist. I. fff. a Hist. I. ggg. tisztázata, ugyanis egytől egyig főszövegben tartalmazza a Hist. I. ggg-ben végrehajtott utólagos változtatásokat és pótlásokat.

³ Így pl. javította a főispánok névsorát, és pótlásban saját kezűleg lejegyezte az 1726-os főispánváltást. Lehúzta Zichy László főispán bemutatása végéről a szokásos „Vivat!” szót, s helyébe ezt írta: „Moritur Anno 1726. in prima propemodum adolescentia. Succedit ei frater, natu minor Nicolaus Zitschy...” L. **B** p. 15. Emellett pl. az ismeretlen lektor megjegyzi, hogy a vármegyében nincsenek Gyulaházy nevű nemesek, csak Gyulayak: „§. VII. Ubi Illustrium Familiarum mentionem faceret Familiam Gyulahazianam non dari, putaretur poni Gyulaianam.” L. **[Ob]** p. 50. Ennek megfelelően Bél is „Gyulaj”-ra javítja a Gyulaházyt. L. **B** p. 17.

⁴ „Singulos autem Comitatus istos, in facie loci, a rerum intelligentibus, aut certe ab ipso magistratu Comitatus, revidendos curavi...” L. Bél Mátyás levelét a Magyar Udvari Kancelláriának. Pozsony, 1727. október 1. In: BÉL 1993 nr. 337.

⁵ Feltehetőleg 1726-ban készült, mivel nem tünteti fel az évszámot az előbb említett megjegyzésében (p. 50.).

C

1: EFK Hist. I. fff.

2: **Matthiae Belii Comitatus Szaboltsensis.**

3: 43 pp. 330x210 mm.

4: Szabolcs vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített tisztázat az előző kézirat javított változatáról (**B**²). A másoló minden, az **B**-ben levő utólagos javítást és pótlást figyelembe vett munkája során.⁶ Bél Mátyás sajátkezűleg írt – igen kis mennyiségű – javítást a kéziratba (javított szövegállapot: **C**²). A legterjedelmesebb bejegyzés a 19. oldalon van, ahol Kopócsapátival kapcsolatban egy Mátyás-kori oklevelet említ. Kisebb bejegyzések találhatók még a 30, 35. és a 37. oldalon (az utóbbira l. az 1. jegyzetet), illetve helyesírási javítások több helyen.

6: 1726–1727 (még l. **D**.)

D

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3371.

2: **Comitatus Szaboltsensis.**

3: 48 ff. 335x215 mm.

4: Szabolcs vármegye leírása.

5: A **C**²-nek, vagyis a **C** utólagos javításainak figyelembe vételével készült tisztázat: alapszövegében tartalmazza többek között az említett Mátyás-kori oklevélről való megjegyzést is (l. f. 21r). Bél gyakori másolójának munkája. A szöveg – mint a **C**² tisztázata – legkorábban 1727-ben (esetleg még 1726 végén) keletkezett. Emellett bizonyosan 1728. szeptember 28. előtt, ugyanis Dobai Székely Sámuel ekkor fűzött kiegészítéseket a kézirathoz a szabolcsi főispánokról (l. f. 48r–v). Az így megállapított időintervallum (1727–1728. szept. 28.) alapján feltételezhető, hogy ez a változat járta meg a Kancelláriát, ugyanis a leírást Bél 1727. október 1-én küldte el Bécsbe, amelyet a hivatal 1728. március 5-én⁷ küldött vissza (így ahhoz Dobai szeptember 28-án, Pozsonyban már elkészíthette megjegyzéseit). Ezt erősíti az a tény is, hogy az említett kéz Sopron vármegye esetében is azt a változatot írta, amely a Kancelláriába ment. Sajnos a hivatal nem tett említést levelében Szabolcs vármegyéről, csak a vele együtt visszaküldött Zólyom és Turóc vármegyékről.

Jelentős mennyiségű és a legkülönbözőbb tárgyakat érintő kiegészítés és javítás készült (főleg a közbekötött üres lapokon).⁸ Ezeknek csak egy minimális része azonosítható Bél Mátyás duktusával (l. pl. f. 25v, 27v). A többi nagy valószínűséggel Matolai János írta, aki lehetséges, hogy járt a vármegyében: legalábbis az egyik megjegyzése erre enged következtetni. Ibrányhoz fűzött pótlásában ugyanis megjegyzi, hogy a hely védhető fekvése miatt erődítményt emeltek itt a török ellen, majd elárulja, hogy saját szemével látta ezt az igen biztonságos helyet és a magas toronnyal ékes kastélyt.⁹

⁶ Így pl. a főispánok névsorában már a módosított szöveg látható tisztázatban, úgy, ahogy Bél javította az előző kéziratban (l. a 3. jegyzetet). L. **C** p. 11. Emellett – szintén Bél javításának megfelelően (l. a 3. jegyzetet) – „Gyulaj” szerepel Gyulaházy helyett. L. **C** p. 14. Ez az összes, előző szövegben (**B**) lévő javításra igaz.

⁷ L. A Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1728. március 5. In: BÉL 1993 nr. 358.

⁸ Az üres lapokon levő pótlásokon többször szerepelnek idézetek egy 1719-ben, Kassán megjelent, *Effigies inclytæ Superioris Hungariæ Comitatum* c. műből (kiad. Thúróczy László), amelyben versek szedve kerülnek bemutatásra a vármegyék, így Szabolcs is (az idézeteket tartalmazó pótlásokat l. 2v, 4r, 4v, 10v). A politikai tagozatnak a vármegye előkelő és nemes családjait bemutató VII. §-ában, illetve a mellette levő lapon különösen sok bejegyzés található (l. f. 15r–16r), ahogy az egyes járások falvainak leírásánál is sok az utólagos pótlás és javítás, főleg a birtokosokra vonatkozóan.

⁹ „Vidi ego ipse locum tutissimum, castellum, turri eximia conspicuum.” L. **D** 36r.

Az **F** kézirat készítője – aki nagy valószínűséggel a vármegyének küldött példányt (**e**) másolta – a **D**-ben lévő javításoknak és pótlásoknak csak egy részét vette át. Több helyen megfigyelhető, hogy a **D** főszövegében egy szót lesatíroztak és helyette mást írtak, míg az **F**-ben az eredeti szó található.¹⁰ Így arra lehet következtetni, hogy a **D** javítása a vármegyei példány (**e**) 1735. évi elküldése után is folyt tovább (az 1735 utáni javításokkal kiegészült szövegállapot: **D**³).

6: 1727–1728 (l. fent). A javítások részben 1727–1728 után, részben 1735–1736 után keletkeztek (l. fent).

[N]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3371. f. 48r–v.

2: *Nomina et cognomina Vice Comitum Inclyti Comitatus de Zabolch ab Anno 1227. congesta et conscripta ex variis Fragmentis Posonii diebus 28. 29. et 30^a Mensis Septembris Anni 1728. Per S[amuelem] S[zékely] d[e] D[oba].*¹¹

3: 1 f. 335x215 mm.

4: Dobai Székely Sámuel álta készített gyűjtés Szabolcs vármegye egykori alispánjairól.

5: Dobai Székely Sámuel (1704–1779) számos más alkalommal is segítségére volt Bél Mátyásnak az adatgyűjtésben, amit sűrű levelezésük ugyancsak bizonyít. Valószínűleg Bél felkérésére készítette el Pozsonyban (!) 1728 szeptemberében – a Kancelláriából már visszaérkezett **D**-hez ragasztott lapokon – az alispánok listáját, amely eddig hiányzott a műből. A jegyzék 11 alispán nevét és a hozzájuk köthető évszámot tartalmazza, illetve Mátyás király Trencsénben, 1474. július 25-én¹² kelt oklevelét, amelyet az ebben az évben meggyilkolt Perkedy László alispán ügyében adott ki. A listába Bél is beleszűrt egy nevet, egy helyen pedig javított (f. 49r).

6: 1728. szeptember 28–30.

e

1: -

2: [Comitatus Szaboltsensis.]

3: (A kézirat nem található)

4: Szabolcs vármegye leírása.

5: 1736. aug. 13-án Bél Mátyás a Helytartótanácsnak írott levelében nehezményezi, hogy még nem kapta vissza (többek között) Szabolcs vármegye leírását.¹³ Ezek szerint már korábban, 1735 körül eljuttatta a hivatalnak a munkát, hogy az küldje tovább a vármegyének revízióra. Jóllehet Bél a későbbiekben többször sürgette a Helytartótanácsot, az pedig a vármegyét, hogy végezze el a feladatát,¹⁴ ez, úgy tűnik, végül is nem történt meg.

A példány nem található; megvan viszont a másolata a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban (**F**). Az bizonyos, hogy a mondott irat nem az eredeti, Bél által küldött szöveg: a duktusa nem egyezik Bél egyik írnokáéval sem, továbbá maga a kézirat

¹⁰ L. **D** 5v (itt a *Borsodienses* szó lesatírozva és felette javítva *Hevesiensere*), ill. **F** p. 8. Még l. **D** 31r és **F** p. 36. stb.

¹¹ A monogrammm feloldását l. SZELESTEI 1984 nr. 638.

¹² „Trinchenii, in festo Beati Jacobi Apostoli Anno 1474” f. 48v.

¹³ L. BÉL 1993 nr. 628.

¹⁴ Bél 1738. jan. 20. körül újból panaszkodott a hivatalnak a revízió késlekedése miatt (uo. 699.), majd 1738. szept. 2-án ismét (l. uo. 730a). Pedig a Helytartótanács sürgette a vármegyét – először közvetlenül Bél 1736-i levele után, aug. 17-én (l. uo. Függ. VIII. 47., ill. SzSzBmLt. IV. A. 1. Fasc. 37. no. 156. 1736.), majd 1737. febr. 19-én (l. BÉL 1993 Függ. VIII. 48.), végül Bél 1738. jan.-i levele után szintén gyorsan, jan. 24-én (l. uo. 49.). Ennek ellenére nincs jel arra, hogy Szabolcs visszaküldte volna a szöveget.

igen összecsapott, hanyag munka (l. **F**). Bél soha küldött ilyen rossz minőségű iratot hivatalos ellenőrzésre.

6: 1735-ben, esetleg 1736 elején készülhetett.

F

1: SzSzBML. XV. 7.

2: Comitatus Szaboltsensis.

3: 59 pp.

4: Szabolcs vármegye leírása.

5: Minden bizonyos a vármegyének leküldött példányról készült másolat. Ezt főként az irat helye (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár) bizonyítja: a vármegyéhez ugyanis nehezen kerülhetett volna el másként.¹⁵

Az **F** példány a **D**², vagyis a **D** javításai egy részének figyelembe vételével készült (l. még **D**³). Nagyrészt egy kéz írása, amely esetleg azonosítható egy másik, vármegyeleírásokkal kapcsolatos kézirat egyik duktusával.¹⁶ Meglehetősen hanyag és dilettáns munka. Hanyagságra utaló jel például, hogy a példány készítője a Természetrizai rész első két paragrafusától eltekintve (l. p. 1.) nem másolta át a **D**-ből a fejezetek elején lévő tartalomjegyzéket (Synopsis). Emellett legtöbbször nem írja át a lábjegyzeteket, habár azok betűjelét a szövegben feltünteti (l. pl. p. 25.).

6: 1735–1736 után (még l. **e**).

IV. Összefoglaló adatok

Közreműködők: Ismeretlen ([**O**]), Dobai Székely Sámuel ([**N**]), Matolai János (?) (**D**)

Ellenőrzés: Kancellária (**C**; nem fűzött hozzá megjegyzést), Helytartótanács–vármegye (**e**; a vármegye megkapta, de nem készítette el észrevételeit)

Fordítás: BÉL 1979²

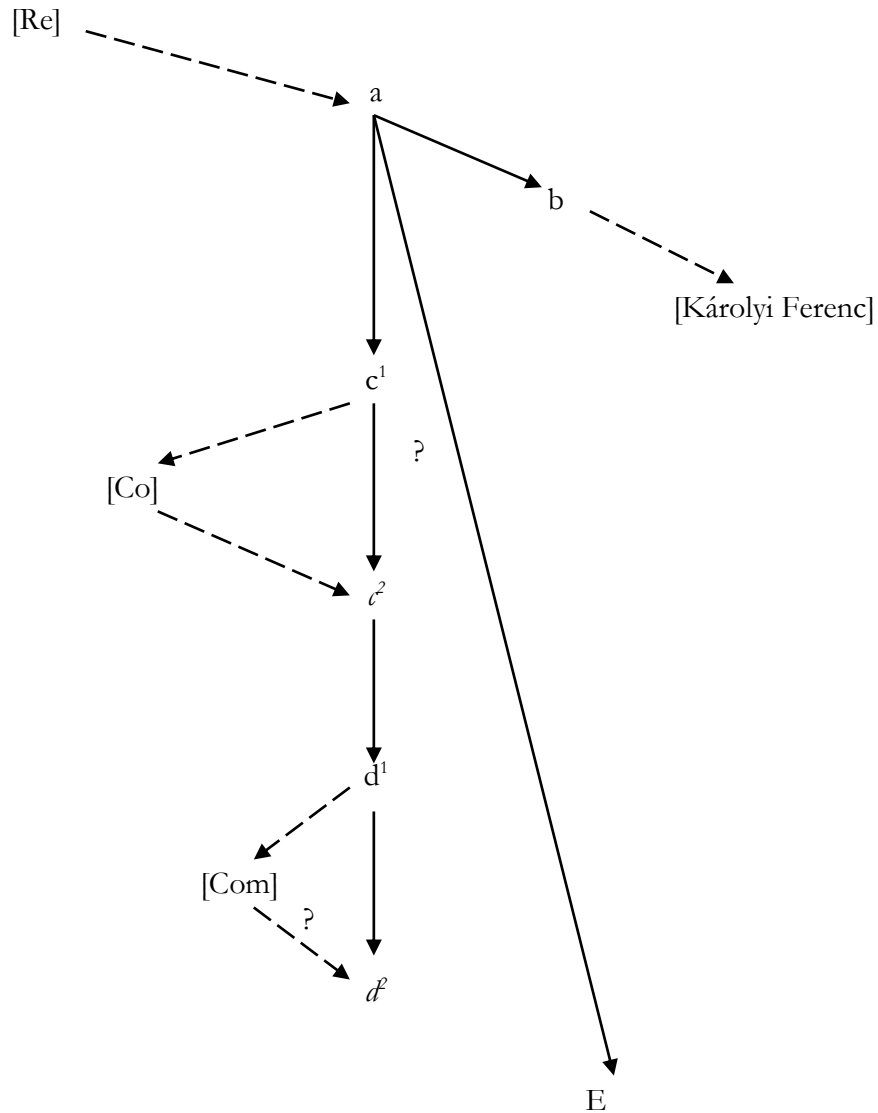
Irodalom: BALOGH István: Bél Mátyás: Szabolcs vármegye című munkájáról. In: BÉL 1979² 7–11.

¹⁵ Ezt erősíti egy másik tényező is. 1781. december 6-án a Helytartótanács felszólította (többek között) Szabolcs vármegyét, hogy „Bél geográfiajának” kijavítása érdekében közöljön bizonyos adatokat a vármegyéről, vagy, amennyiben Bél Szabolcs vármegyéről készített műve a vármegye birtokában lenne, s ehhez már készítettek észrevételeket, akkor küldjék el minél hamarabb a csatolt szöveg rendelkezésének megfelelő, pontos megjegyzéseikkel. L. SzSzBML IV. A. 1. Fasc. 13. no. 6. 1782. A Helytartótanács levelére és általában a kezdeményezésre l. REISZ T. 2002. A vármegye az utóbbi lehetőséget választotta, ugyanis Schemberger Ferenc vármegyei regesztrátor közreműködésével megjegyzéseket készített a nála levő példányhoz: „Addenda ad opus historicum Mathiae Belii in descriptione Incltyi Comitatus de Zabolcs” SzSzBmLt. XV. 7. 59. f. (Továbbiakban: *Addenda*). Schemberger Ferenc munkájának fordítását l. Schemberger 1979. Értékeli Balogh 1979. 9–10. Ez a példány az **F** volt, ugyanis Schemberger arab számokkal jelölte benne, hogy észrevételeit a Bél Mátyás-féle mű mely részeihez írta.¹⁵ L. **F** p. 1., ill. *Addenda* p. 1. Schemberger egyébként erre a módszerre észrevételei elején fel is hívja a figyelmet (l. uo.). Így bizonyos, hogy az **F** kézirat már 1781-ben a vármegye birtokában volt, vagyis szinte kizárható, hogy más módon, vagy később került volna az irat a vármegyébe, mint 1735-ben revízió céljából.

¹⁶ L. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 132r–141r.

Szatmár vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Matolai János, Bél adatgyűjtője 1726 decemberében járt a vármegyében, és sok szempontból alapos adatgyűjtést végzett; többek között Nagybányán is személyesen járt, és ott a városi tanácstól gyűjtött információkat ([Re]). Ezután készült el Szatmár vármegye leírásának első változata (a), amelyet Bél, vagy inkább Matolai készített. Ezután Bél a leírást elküldte Károlyi Ferenc szatmári főispánnak 1728-ban (b), de csak négy év múlva, ráadásul bármiféle megjegyzés nélkül kapta vissza. A főispán késlekedése és a neki elküldött irat (b) elvesztésének (téves) híre miatt Bél már 1729-ben készített Dobai Székely Sámuelnek egy másik példányt kidolgozás, javítás végett (c¹). Nem tudni, hogy Dobai segítette-e Bélnek, s milyen mértékben, de mivel sok más vármegyeleírásnál vállalt

oroszlánrészt a gyűjtésben, feltehető, hogy Szatmár vármegye leírásánál is segített (**c**²). Bél 1736-ban elküldte a leírást a vármegyének (**d**¹), s elképzelhető, hogy a szatmáriak el is végezték a munkát és visszaküldték a leírást (**c**²). A 18. század második felében készült egy másolat (**E**) valamelyik kéziratról, amely az egyetlen ismert példány. Kérdés, hogy a másoló mely kéziratot használta: a legvalószínűbb a Bél vagy Matolai által készített első fogalmazvány (**a**), de szóba jöhet a **b** és a **c** példány is (l. **E**).

III. A kéziratok ismertetése

[Re]

1: EFK Hist. I. kkkk/20.

2: **Genuina Relatio Liberae Regiaeque Civitatis Nagybanyensis ad quaestiones perillustris ac Generosi Domini Ioannis Matulanyi.**

3: 6 pp. [pp. 171–176.] 310x205 mm.

4: A cím szerint Nagybánya város válasza a városban járt Matolai János kérdéseire, 1726. november 30-án (l. 6. pont). Az iratot az aláírás szerint Sárpataky Imre jegyző és tanácsstag készítette, illetve adta ki a városi tanács parancsára.¹ Maguk a válaszok egyértelműen Bél kérdőíveit idézik (név eredete, alapító lakosok, kiváltságok, sorscsapások stb.).

5: Habár az irat készítője elrontotta a Matolai nevet, bizonyos, hogy ő járt a városban, és kereste meg a tanácsot. Az ő kézirása látható az irat végén, ahol „Appendix” címen néhány megjegyzést még írt a fentiekhez. Ez részben magyarul van, s a szőlőművelésre vonatkozik, így a szőlőhegyek neveire, és arra, hogy egy-egy munkáért (kapálás, metélés?, felemelés, karózás, kötözés, szüretelés) mennyi bért fizetnek (l. p. 175.). Talán jegyzetelt és gyorsan írta le, amit hallott – alighanem egy magyar embertől.

A város által nyújtott információk jórészt bekerültek a leírás szövegébe, amint az az egyetlen fennmaradt példányból kitetszik.² Ez részben elmondható Matolai jegyzeteiről is.³

6: „Datum Nagy Banyae die 30. Mensis 9bris A. 1726.”⁴

a

1: -

2: **[Comitatus Szathmáriensis.]**

3: [A kézirat nem található]

4: Szatmár vármegye leírása.

5: Bél valószínűleg nem sokkal 1726 után vetette papírra Szatmár vármegye leírását, ugyanis az egyetlen fennmaradt példányban több részlet – főleg az előbb tárgyalt kézirat (**[Re]**) – is alátámasztja, hogy adatközlője, Matolai János 1726 november-decemberében

¹ „Ex jussu et consensu Amplissimi Senatus praefatae Civitatis extradatum per iuratum Civitatis Notarium & senatorem Emericum Sárpataky.” L. **[Re]** p. 174.

² Így a város által adott egyik válaszban ez áll: „...motibus autem Rakocziensis recentibus quatuor vicibus omnibus bonis depraedata et exhausta est.” L. **[Re]** p. 172. A fennmaradt példányban pedig ez így olvasható: „Proximo autem bello civili, quod Franciscus Rakoczius excitaverat, quatuor vicibus depraedata est, atque exhausta.” L. **E** p. 51.

³ A Matolai által felsorolt szőlődombok bekerültek a leírásba is. L. **[Re]** p. 175., ill. **E** p. 55.

⁴ A város jegyzője által írt megjegyzések végén. L. **[Re]** p. 174.

járt a vármegyében,⁵ ahol Károlyi Sándor gróf is segítette munkáját.⁶ Nem lehetetlen, hogy ezt az első változatot maga Matolai készítette. Emellett valószínűleg 1728-nál nem későbbi ez az első változat, ugyanis Bél 1728-ban már küldött belőle egy példányt Károlyi Ferenc főispánnak (l. **b**).

6: 1726–1728.

b

1: -

2: [Comitatus Szathmáriensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Szatmár vármegye leírása.

5: Bél 1729. nov. 11-én kelt levelében azt írja Dobai Székely Sámuelnek, hogy másfél évvel ezelőtt küldte el „Károlyi grófnak” Szatmár vármegye leírását, de azt hallotta, hogy elveszett.⁷ Később, a Helytartótanácsnak írt, 1732. júl. 9-én kelt levelében azt írja, hogy négy év késlekedés után visszakapta Szatmár vármegye leírását a főispántól, aki viszont egy jottányit sem fűzött hozzá.⁸ Ez időben megfelel az 1729-es levélben említett szövegnek, amely ezek szerint mégsem vészett el. Kérdés, hogy az ott említett „Károlyi gróf” kinek felel meg. A főispán 1687 óta Károlyi Sándor volt: 1721-ben az uralkodó Károlyi Ferencre ruházta át a szatmári főispáni címet, de csak *in casum vacantiae*, vagyis üresedés esetére; az okiratban még pontosabban fogalmaz, eszerint *casu mortis, vel resignationis eiusdem*, vagyis Károlyi Sándor halála, vagy lemondása esetén lesz fia a főispán.⁹ Ám a kinevezés ennél mégiscsak többet jelentett, mert az 1723-tól helytartósági tanácsosként működő idősebb Károlyit a fiának kellett helyettesítenie a vármegyében, amire fel is készítette őt.¹⁰ Emellett a leírás egyetlen fennmaradt példányában (amely bizonyosan egy korai példány másolata) már Károlyi Ferenc szerepel főispánként.¹¹ Vagyis az a valószínűbb, hogy Bél a tényleges főispánnak, az Károlyi Ferencnek küldte el a szöveget. Összefoglalva: Bél 1728-ban küldött egy példányt a szatmári főispánnak átnézés és kiegészítés céljából, de a főispán (valószínűleg Károlyi Ferenc) csak négy év múlva, javítás nélkül juttatta vissza hozzá.

6: 1728.

c

1: -

2: [Comitatus Szathmáriensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Szatmár vármegye leírása.

⁵ Így a szöveg elején, amikor a borokról van szó, ez áll a szövegben: „Nobis ibi moram Anno 1726. decembri mense ducentibus singulae mediae [sc. vini] polturis singulis veniebant.” L. **E** p. 13. Két másik helyen is előfordul 1726 decembere, mint az „elbeszélő én” szatmári tartózkodásának dátuma (uo. pp. 19, 62.). Ám bizonyos, hogy nem Bél járt Szatmárban az adott időpontban. Bél 1726. december 13-án ajándékozta egyik kéziratát a pozsonyi ev. líceumnak (l. TÓTH 2006² nr. 1.), emellett nehezen elképzelhető, hogy Bél, a pozsonyi evangélikus gyülekezet lelkipásztora éppen advent és karácsony idején maradt volna távol híveitől.

⁶ A szövegben ez áll a Szamos medrével kapcsolatban: „Ipse ego pererravi hos meatus, ex gratia excellentissimi Comitum Alexandri Károlyi...” L. **E** p. 6.

⁷ BÉL 1993 nr. 382.

⁸ „Szathmariensem, post quadriennii moram, ne syllaba quidem auctum, recepi nuper a Domino Supremo Comite.” L. TÓTH 2006² Füg. IV.

⁹ L. KIRÁLYI KÖNYVEK 33.333.

¹⁰ L. KOVÁCS 1988 159.

¹¹ L. **E** p. 30.

5: Bél a már fentebb említett, 1729. nov. 11-én írt levelében jelezte az éppen Szatmárban tartózkodó és onnan adatokat gyűjtő Dobai Székely Sámuelnek,¹² hogy – miután látta, Károlyitól nem remélhet segítséget – el fogja küldeni neki a vármegye leírásának egy példányát, hogy azt Dobai Székely javítsa, egészítse ki és eredeti dokumentokkal is gyarapítsa.¹³ A leírást nem sokkal később, 1729. november 21-én útjára is indította Dobay Péter országgyűlési követ közvetítésével;¹⁴ kísérőlevelében azt írja, hogy a leírás csupán „kezdemény”, sőt, csak „csontváz” (*Lineae primae sunt, immo sceleton tantum*). Ezért kéri Dobai Székelyt, hogy gyarapítsa azt, s ehhez elküldi neki a *methodus*-át, azaz a vármegyeleírások kidolgozásának módszerét is. Azt is kéri emellett, hogy ha kész van a munkával, akkor Baranyi Mihálynak juttassa el azt, mert tőle biztosabban visszajut hozzá.¹⁵ Később Bél 1730. november 26-án kelt levelében többek között Szatmár vármegye leírását is sürgetve kérte Dobai Székelytől,¹⁶ további információink azonban nincs róla.

Eme Dobai Székelyhez eljuttatott – általunk **c** betűvel jelzett – példány nem található Bél kéziratai között. Nyilvánvalóan az első Bél-féle fogalmazvány másolata volt, akárcsak a Károlyi főispánhoz eljuttatott szöveg. Nem tudjuk, hogy azt Dobai Székely milyen adatokkal egészítette ki (a feltételezett javított példányt jelöltük **c²** betűvel), s egyáltalán visszajutott-e Bélhez. Mindenesetre valószínűsíthetjük, hogy a szorgalmas és készséges Dobai Székely ezúttal is segített Bélnek, s dolgozott a leíráson. Esetleg ezt bizonyíthatja a következő kézirat is ([Co]).

6: 1728.

[Co]

1: EFK Hist. I. kkkk/21.

2: **Consignatio Processus Nagy Banyiensis.**

3: 4 pp. [pp. 178–180.] 320x200 mm.

4: A Nagybányai járás leírása, városainak és falvainak rövid ismertetése, magyar nyelven.

5: A kézirat szerzője ismeretlen. Nem kizárt, hogy Dobai Székely Sámuel készítette. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy 1729-ben Szatmárban volt, és Bél ezt ki is szerette volna használni, ezért elküldte neki a leírás egyik példányát (l. **c**). Talán ehhez készítette kiegészítésként a kéziratot. Megjegyzendő emellett, hogy Dobai Székely jól tudott magyarul, s levelezett is e nyelven, így az egyik Bélhez írt levele is magyarul íródott.¹⁷ Minadazonáltal szerzősége kérdéses.

6: 1729?

d

1: -

2: **[Comitatus Szathmáriensis.]**

3: [A kézirat nem található]

4: Szatmár vármegye leírása.

¹² L. BÉL 1993 nr. 380.

¹³ BÉL 1993 nr. 382.

¹⁴ Dobay Péter már a pozsonyi diétára menetelekor is szolgálatot tett Bélnek, ugyanis ő továbbította neki Közép-Szolnok vármegye leírását, amelyet a szöveget javító Halmágyi István vármegyei jegyző bízott rá. L. *Közép-Szolnok vármegye c.*

¹⁵ Bél levelét l. uo. nr. 383.

¹⁶ Uo. nr. 397.

¹⁷ L. BÉL 1993 nr. 456.

5: Bél 1736. augusztus 13-án küldte el a Helytartótanácsnak Szatmár vármegye leírását, hogy a hivatal továbbítsa a vármegyének kiegészítés és javítás céljából.¹⁸ A Helytartótanács 1737. február 19-én már ráírt a többi között Szatmár vármegyére, hogy igyekezzenek a leírás átnézésével.¹⁹ A vármegye 1737. márc. 13-i közgyűlésén olvasták fel a levelet,²⁰ s válaszlevél küldéséről döntöttek, amely szerint éppen most ellenőrzik a művet, s rövidesen küldik.²¹ Ugyanezen napon kelt válaszlevelük is ezt tartalmazta.²² Lehet, hogy az ellenőrzés valóban megtörtént, mert Bél 1738. jan. 20-a körül, illetve 1738. szeptember 2-án kelt és a Helytartótanácsához címzett leveleiben, amelyekben a leírások javítását és visszaküldését sürgeti, a „késlekedők” között nem említi meg Szatmár vármegyét.²³

6: Az alapszöveg (**d**¹) 1736-ban, a vármegye javításai – amennyiben voltak – 1737-ben készültek.

E

1: EFK Hist. I. iii.

2: *Historia Comitatus Szathmariensis*.

3: 87 pp. 370x245 mm.

4: Szatmár vármegye leírása.

5: Az egyetlen fennmaradt példányunk nem korabeli, hanem „érseki másolat”, vagyis Batthyány József kalocsai érsek által készíttetett tiszttáza az 1770-es évek elejéről.²⁴ Kérdés, hogy készítője melyik iratot másolta. Bizonyosan valamelyik korai példányt találta meg, ugyanis a cím jellege – a *Historia* szó használata – az 1720-as években készített leírásokra jellemző: ezt a szerkezetet Bél az 1730-as években már teljesen elhagyta, csak a vármegye nevét adta meg címként. Így kizárható a legkésőbbi, vármegyének küldött változat (**d**), mint az **E** példány mintája.

A kéziratunk végén olvasható egy bejegyzés, amely szerint sok van még hátra (ti. a leírásból), ezeket Bagossy alispántól lehet majd várni.²⁵ Nyilvánvaló, hogy ez is az eredeti kéziratban szerepelt, amelyet a kézirat készítője pedánsan átmásolt. A 18. század első felében van egy Bagossy László nevű alispán, aki 1724–1727 között, illetve 1734-ben volt hivatalban.²⁶ A legvalószínűbb, hogy Bél írta oda a leírás végére e megjegyzést – még hozzá 1727-ben –, segítséget remélve ezzel Bagossytól mint a vármegye valóságos vezetőjétől. Bél ugyanis az 1720-as évek második felében még „magánúton” igyekezett megoldani a vármegyei ellenőrzést, illetve megnyerni a vármegyei tisztviselőket ahhoz, hogy segítsenek neki a munkájában. Erre számos más példa akad (l. Moson, Sopron, Közép-Szolnok stb. vármegyék leírását). Az 1730-as években már a Helytartótanácson keresztül intézte ezt, Szatmár vármegye leírását viszont csak 1736-ban küldte el a hivatalnak (l. **d**). Ha meglátásunk helyes, akkor az első, Bél vagy Matolai által írt fogalmazvány szolgált alapul az **E** másolatnak, aki a kézirat végi megjegyzése szerint azt tervezte, hogy Bagossy László alispánnak továbbítja a szöveget. Van azonban néhány

¹⁸ Uo. nr. 628.

¹⁹ Uo. Függ. VIII/47.

²⁰ SzSzBML IV 501 Szatmár vármegye, közgyűlési jegyzőkönyvek 6. cím [1737] (MOL Mikrofilmtár, 17458. mf.) f. 26v–27r.

²¹ „Respondit Inclutus Cottus opus illud sub actuali Censura existere, et non intermisset, ut idem quam primum referatur, et cum reflexionibus, si quae fuerint, suis, Excelso Consilio Regio quantocius submittatur.” Uo. f. 27r.

²² MOL C 42 Misc. Fasc. 95 nr. 33. f. 41. (23. sz.).

²³ L. BÉL 1993 nr. 699, 730a.

²⁴ Levéltárosi bejegyzés a kötetbe behelyezett levélen: „Copia per Suam Eminentiam procurata.” L. **E** p. i. Még l. I. köt. 153.

²⁵ „Restant plura, a P. Domino V. Comite Bagossi praestolanda.” **E** p. 87.

²⁶ L. BOROVSKY: Szatmár vármegye 523.

zavaró mozzanat, főként az az ellentmondás, hogy miért Károlyi Ferencnek főispánnak küldte el a leírást (**b**), ha Bagossynak tervezte? Így esetleg szóba jöhet Károlyi Ferenc, vagy Dobai Székely Sámuel is mint a megjegyzés szerzői: ebben az esetben a másoló a **b** vagy **c** példányt használta.

6: 1770-es évek eleje.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Nagybánya város (**[Re]**), Matolai János (**a**), Károlyi Sándor gróf (**a**), *Károlyi Ferenc főispán* (**b**; végül nem nyújtott segítséget), *Dobai Székely Sámuel* (**c**; nem tudni, hogy ténylegesen segített-e, de valószínű); *Bagossy László alispán* (?) (**E**; szerepe tisztázatlan).

Ellenőrzés: vármegyei (**d**; nem tudni, megvalósult-e)

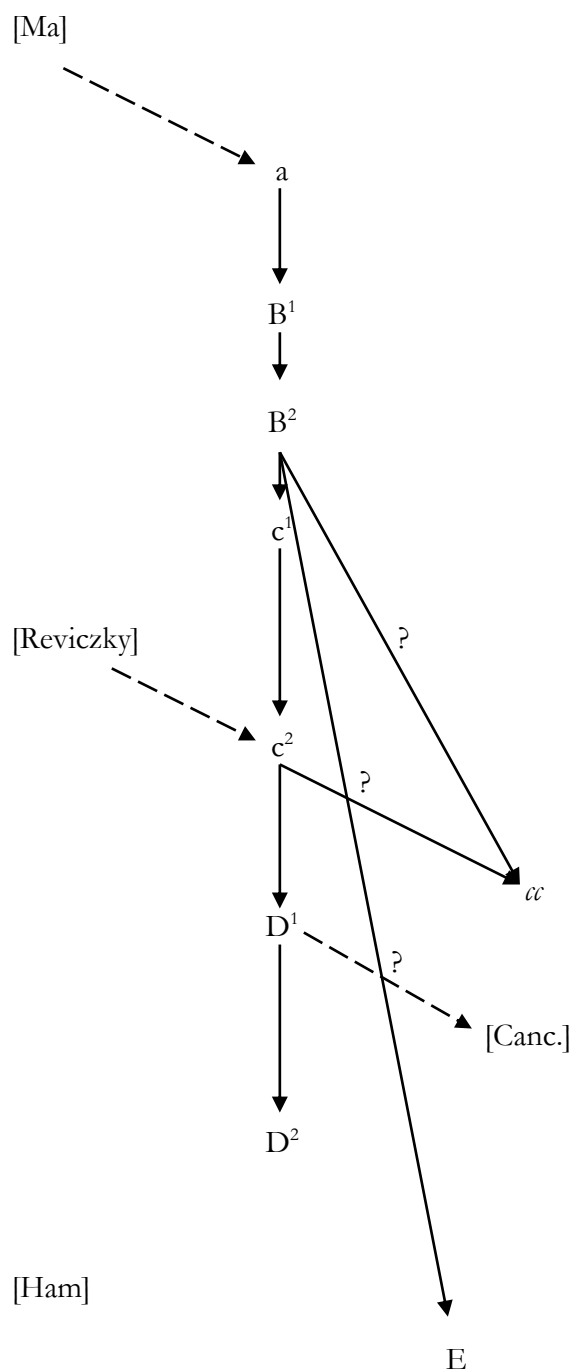
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: E

Fordítás: Bél 1982⁴

Irodalom: KÁVÁSSY Sándor: Bevezetés. In: BÉL 1982⁴ 9–20.

Temes vármegye (Temesi Bánság)

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

„Temes vármegye”, vagyis a Temesi Bánság leírásához Matolai János gyűjtött adatokat 1726-ban, amely adatgyűjtés viszont még elég szegényes volt ([Ma]). Részben erre

alapozva készítette el Bél – vagy esetleg az adatgyűjtő Matolai – a vármegyeleírás első fogalmazványát (**a**), majd ezt letisztáztatta (**B¹**). 1729-ben viszont ezt a szöveget szinte teljesen átírta, és a leírás tartalmát is nagymértékben felduzzasztotta (**B²**) – az átírás bizonyíték lehet arra, hogy az eredeti változatot Matolai írta. Erről feltehetőleg egy tisztázatot készített (**c¹**), majd miután Reviczky János Ferenc levélben elküldött neki egy Torontál vármegye elhelyezkedéséről árulkodó dokumentumot, kiegészítést írt a szöveghez (**c²**). Valamikor 1730-ban adott egy példányt Mercy grófnak, a Bánság katonai kormányzójának átnézésre (**cc**), ám nem ismert, hogy e kézirat melyik példányról készült, s az sem, hogy visszajutott-e Bélhez a szöveg. 1731-ben, esetleg korábban a Reviczky információi alapján javított szöveget (**c²**) letisztáztatta (**D**), majd valamikor 1730/1731-ben elküldte azt a Kancelláriára. 1731 májusában Dobai Székely Sámuelről kért dokumentumokat a vármegye történetéhez – nem tudni, hogy ezt barátja megtette-e (l. **cc**). 1732 novemberében érkezett vissza a szöveg, de a hivatal Temes leírásához nem fűzött megjegyzést (l. **D**). E leírás esetében vármegyei ellenőrzésről természetesen nem lehetett szó, hiszen Temes vármegye ekkor de facto nem létezett.

Nem sorolható a vármegyeleírás variánsai közé az a német nyelvű, Temesi Bánságot bemutató kézirat, amelyet gr. Andreas Hamilton, az 1734-ben újonnan kinevezett temesi parancsnok megrendelésére készített egy ismeretlen személy (**[Ha]**). Valószínű, hogy Bél másoltatta le, hogy merítsen belőle (ezt bizonyítja, hogy a címet ő írta rá latin nyelven).

III. A kéziratok ismertetése

[Ma]

1: EFK Hist. I. kkkk 22.

2: **Temesvariensis Banatus.**

3: 13 pp. [pp. 373–386.] 330x210 mm.

4: A Temesi Bánságról gyűjtött adatok Matolai Jánostól, Bél módszere szerint.

5: Nagy valószínűséggel Matolai János kezével írt szöveg. Az első lapon ugyanis Bél egy lapszéli megjegyzésben közli, hogy ezeket az adatokat az erre „kiküldött” tudós férfiú, Matolai János gyűjtötte még 1726-ban.¹ Ennek fényében elképzelhető, hogy Bél Matolairól beszélt 1729. jan. 26-án írott levelében is, ahol – a többi között Békés, Zaránd, Arad, Csanád vármegyékkel, vagyis a Temesi Bánsággal szomszédos vidékekkel kapcsolatban – arról ír, hogy e területek leírásához „írnoka” avagy „segédje” (*amanuensis*) munkáját vette igénybe az adatgyűjtéshez.² A mondott „segéd” és Matolai azonosságát esetleg az is alátámasztja, hogy Bél mindkét esetben *doctus*-nak, azaz „tanult”-nak nevezi emberét. Egyébként Matolai gyűjtése a Temesi Bánságról nem túl terjedelmes, a falvakra sem tér ki részletesen. Bél mindazonáltal felhasználta a benne írtakat.³

6: 1726.

a

1: -

2: **[Banatus Temesiensis]**

¹ „Notitiae hae, per missum ad id virum doctum, Cl. Ioh. Matolay, iam tum A. 1726. collectae sunt.” L. p. 373.

² Bél levelére és a mondott megjegyzésére bővebben l. *Arad vármegye A*.

³ Így pl. Bél átveszi Matolai közlését az *Eczka* település melletti tórol. L. **[Ma]** p. 374., **B** f. 13r.

- 3: [A kézirat nem található]
 4: A Temesi Bánság leírása.
 5: Részben Matolai adatgyűjtése alapján készült el „Temes vármegye” leírása. Ez a feltételezett fogalmazvány (a) nem maradt ránk, csak a tisztázata (B). A készítője lehetett Bél, de akár Matolai is, mivel a mondott tisztázatot (B) Bél szinte teljesen átírta.
 6: 1726–1729. (l. [Ma], B.)

B

- 1: EFK Hist. I. nnn
 2: **Comitatus Temesiensis**.⁴
 3: 118 ff. 330x210 mm.
 4: „Temes vármegye” (a Temesi Bánság) leírása.
 5: Az alapszöveg (B¹) ismeretlen (bár más vármegyeleírásokból ismert) kéz másolata. Bél azonban gyökeresen átírta, illetve többszörösére gyarapította az eredetileg elég nyúlfarknyi szöveget (B²). A végén megjegyzi, hogy szeretné a Duna túlsó partján lévő kerületeket (*districtus*) is leírni, amelyek alatt az 1716–1718-as osztrák-török háborúban a Habsburgok által elfoglalt Észak-Szerbia, illetve az ott kialakított kerületek értendők;⁵ sőt, ugyanitt a Szörényi Bánságot is megemlíti, amely a másik Habsburg területgyarapodást, az Olt folyóig terjedő Kis-Oláhországot jelenti.⁶
 6: Az alapszöveg 1726–1729-ben készületett, míg Bél az átírást 1729. okt. 9-én fejezte be.⁷

c

- 1: -
 2: [**Comitatus Temesiensis**]
 3: [A kézirat nem található]
 4: Temes vármegye leírása.
 5: Minthogy a **D** kéziratban, a Becskereki kerület leírásában négy új fejezet olvasható alapszövegben – amely fejezetek az előző **B** kéziratban javításban sem olvashatók –, feltételeznünk kell egy köztes szöveget, amelybe Bél utólag belevezette a mondott pótlást (ezt jelöltük a **c** jellel). Ahogy az egyébként a **D** kéziratból kiderül, Reviczky János Ferenc kancelláriai fogalmazónak, gyakori adatközlőjének a levele indította Bélt arra, hogy a Becskereki kerületről írtakat kiegészítse. Reviczky ugyanis – egyébként lappangó – levelében (a családfán: [**Reviczky**]) elküldte Bélnek a budai káptalan 1442. szeptember 7-én⁸ kelt oklevelét, amelyben (Brankovics) György szerb despota rendelkezik birtokügyekben, s a többi között Becskereket Torontál vármegyéhez tartozónak mondja.⁹ Ebből a levélből Bél örömmel fedezte fel a török idők alatt feledésbe merült Torontál vármegye nyomait – egyébként helyesen –, s e felfedezését a mondott négy fejezetben, egy másik okiratközléssel támogatva ki is fejtette (**D** pp. 153–161.). Vagyis az

⁴ Alapszövegben „Banatus Temesvariensis”, de ezt Bél a fentire javította (f. 2r).

⁵ L. f. 118v. Bél megjegyzését közli SZELESTEI 1984 nr. 239.

⁶ Még I. I. köt. 60–61.

⁷ „Posonii finitum Anno 1729. d. 9. Oct.” L. f. 118v.

⁸ „Datum in vigilia Nativitatis virginis gloriosae. Anno Domini MCCCCXLII.” **D** p. 156.

⁹ Bél a levél közlése előtt ezt írja: „Crimine nos obstrinxerimus, nisi monumentum illud, hoc loco, integrum adscripserimus, idque ea fide, qua id, ab amico, viro (:b:) gravi et rerum patriae consultissimo, accepimus.” Majd a szövegben jelzett (:b:) jegyzetben: „Est is Iohannes Franciscus Reviczky, de Revisnye, S. R. H. Coronae fiscus, et Caussarum Vicedirector, uti ipse, litteratissimus, ita doctorum virorum longe amantissimus. Verba epistolae eius sic habent: *Exemplum monumenti Budensis, accurate, & cum fide, qua tuto mihi possit, descriptum, ad Te mitto.*” **D** p. 154.

történhetett, hogy a **c** szöveg elkészülte után kapta kézhez Bél Reviczky levelét, ezért ezt javításban betoldotta a szövegbe: majd ebből a javított szövegről (**c**²) készült a **D** szöveg.

6: 1729. október 9. után (l. **B**) készült, de mivel valószínű, hogy a **D** szöveg ment 1731-ben kancelláriai revízióra (l. **D**), előtte jött létre.

cc

1: -

2: [Comitatus Temesiensis]

3: [A kézirat nem található]

4: Temes vármegye leírása.

5: Bél a Dobai Székely Sámuelhez írt, 1731. május 10-én kelt levelében kéri barátját, hogy ha talált régi okiratokat „Temes története” kapcsán, küldje el neki. Megjegyzi továbbá, hogy e vármegye leírásán „nem közönséges módon” dolgozott, és hogy a leírás egyik példányát Mercy gróf (Claudius-Florimond Mercy gróf, a Temesi Bánság katonai kormányzója) átnézésre magával vitte tavaly Olaszországba, míg a másik példány a Kancellárián van cenzúra végett.¹⁰ Nem tudni, melyik kézirat volt ez, de sejtethető, hogy a **c** példányról készült, vagy akár az azt megelőző példányról (**B**). Bél egyéb dologban is kérte Mercy segítségét: a Helytartótanácsnak írt, 1732. júl. 9-én kelt levelében megjegyzi, hogy Mercy gróftól igyekszik „kikönyörögni” az általa készített térképet a területről.¹¹

6: Mivel Mercy a levél kelte előtti évben vitte magával a kéziratot, 1730-ban készülhetett.

D

1: EFK Hist. I. mmm

2: Comitatus Temesiensis.¹²

3: 239 pp. 330x210 mm.

4: „Temes vármegye” (a Temesi Bánság) leírása.

5: Ismeretlen (bár már leírásokból is ismert) kéz másolata. Az alapszöveg, mint fentebb említettük, egy elveszett kéziratról készült, amelybe Bél beleírta kiegészítését Torontál vármegyéről (**c**). A szövegben néhol Bél javításai, kiegészítései olvashatók (pp. 43a, 48, 49. etc.). A 43. oldaloz ragasztott kis papírlapon jelzi, hogy „időszakokra” (*periodus*) osztja Temesvár történetét – ahogyan ezt pl. Buda várának elbeszélésekor is tette. Pótlásai egyébként elbeszélő forrásokra támaszkodnak, tehát nem arról van szó, hogy új adatokat kapott volna a „vármegyéről”.

A Kancellária 1732. nov. 11-én küldte vissza Bélnek öt vármegye – köztük „Temes vármegye” – leírását,¹³ Temes leírásával kapcsolatban azonban nem talált kifogást. Nem tudni, Bél mikor küldte el a szöveget a hivatalnak, de 1731 májusában már biztosan a Kancellárián volt, amint azt Bélnek Dobai Székely Sámuelhez írt, 1731. május

¹⁰ „Profecto rem mihi feceris longe omnium exoptatissimam si quae reperisti obiter vetera monumenta, historiam Temesiensem illustratura quam primum ad me miseris. Elaboravi ego in eo Comitatu non vulgariter, cuius exemplar alterum Comes Mercii secum in Italiam recognoscendum accepit anno superiore; alterum apud Excelsam Cancellariam censurae ergo hucdum detinetur.” L. Bél Mátyás levelét Dobai Székely Sámuelnek. Pozsony, 1731. május 10. In: BÉL 1993 nr. 410. (A forrásközlésben Mercy neve hibásan Mercei-nek írva.)

¹¹ „Temes vármegyének” a *Notitiá*ba szánt térképével kapcsolatban írja: „Mappam, adornari curavit Comes Mercy, quam ab eo nitemur emendicare.” A levelet l. TÓTH 2006² Függ. IV.

¹² Alapszövegben „Banatus Temesvariensis”, de ezt Bél a fentire javította (f. 2r).

¹³ A Kancellária levelét l. BÉL 1993 nr. 471.

10-én kelt levele bizonyítja.¹⁴ Elképzelhető, hogy az itt tárgyalt iratot küldte el Bél ellenőrzésre. Datálás alapján szóba jöhetne az előző, elveszett kézirat (c) is, de ez azért nem valószínű, mert ha azt küldte a Kancelláriára, azt követően nem lett volna szükség egy újabb, gondosan elkészített kéziraatra. Egyébként a kézirat duktusa is a Kancelláriára küldött példányokra jellemző.

6: Az alapszöveg 1729. október 9. (Bélnek a **B** kézíraton végzett javításainak befejezése), illetve – amennyiben feltevésünk helyes – 1731/1732, vagyis a Kancelláriára való elküldés feltételezett időpontja között készült. Bél javításai nyilvánvalóan az irat Kancelláriától való visszaérkezése, vagyis 1732. nov. 11. után készültek.

[Ha]

1: EFK Hist. I. 000

2: **Descriptio Comitatus Temesvariensis iussu Comit. et Generalis ab Hamilton concinnata Anno 1734.**

3: 22 pp. 330x210 mm.

4: „Temes vármegye” (a Temesi Bánság) leírása, német nyelven.

5: A cím Bél kézírása, maga a szöveg tisztázat, ismeretlen kéztől. Mint a címből kiderül, ez a rövid szöveg „megrendelésre” készült: az 1734-ben temesi kormányzóvá kinevezett gr. Andreas Hamilton altábornagy, később lovassági tábornok igényelte ezt a munkát, nyilván azért, hogy az általa felügyelt területet jobban megismerje.

Véleményünk szerint a leírás nem Bél műhelyéből származik: számos olyan adatot is tartalmaz, amelyeket Bél leírása nem,¹⁵ továbbá szerkezete is egészen más, mint Bél leírásaié (talán furcsa is lenne elképzelni, hogy erre a feladatra Bélt kérték volna fel). A latin nyelvű margókat viszont Bél valamelyik munkatársa készítette, azok ugyanis egyértelműen a *Notitia* leírásainak margóit idézik.¹⁶ Valószínű, hogy Bél valahonnan megszerezte ezt a szöveget, s lemásoltatta, hogy adatait később majd felhasználja.

6: 1734.

E

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3365.

2: **Comitatus Temesiensis.**

3: ff. 1–88. 400x255 mm.

4: Temes vármegye leírása.

5: Gyurikovits György által készített másolat a **B** jelű példányról.¹⁷ A másolatban volt némi hiba (lapok összekeveredtek), ezt javította később néhány lapon (l. uo. ff. 91–98.).

6: 1820-as, 1830-as évek.

¹⁴ L. a 10. jegyzetet. A Helytartótanácsnak írt, 1732 július 9-én kelt levelében Bél így ír Temes vármegye ismertetéséről: „Temesváriensem, qui plures alios, quorum nomina, exoleverunt pridem, absorpsit. Est nunc in censura Excelsae Cancellariae.” L. Bél Mátvás levelét a Helytartótanácsnak. Pozsony, 1732. júl. 9. A levelet közli TÓTH 2006² Füg. IV.

¹⁵ Ilyen pl. a német leírásban a manufaktúrák említése ([Ha] p. 6.), vagy pl. a terület nemzetiségeinek egészen másfajta bemutatása, ahol Béllal ellentétben részletesen jellemzi az itt lakó görögöket, zsidókat, cigányokat, s a többi nemzetiségről (magyar, német, szerb) is mást ír, mint Bél (l. [Ha] pp. 17–22.).

¹⁶ L. pl. „Res pecuaria” ([Ha] p. 4.), „aëris temperies” (uo. p. 10.) etc.

¹⁷ Gyurikovits megjegyzése az előzéklapon (f. 1v): „In Bibliotheca Primatiali Maculatorium manu Beliana scriptum hoc habet signum: Beliana I. nnn.” Ez a **B** példány jelzete. Gyurikovits ezt másolta, így megismétli a végén a Bél által írt dátumot is („1729. d. 9. Oct.”). L. **E** f. 88r.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: Matolai János ([Ma], a?), Reviczky János Ferenc ([Reviczky], c), *Dobai Székely Sámuel* (cc; Bél kérte segítségét); *Claudius-Florimond Mery* (cc; kérdéses, segített-e)

Ellenőrzés: kancelláriai (D; nem fűzött hozzá megjegyzést)

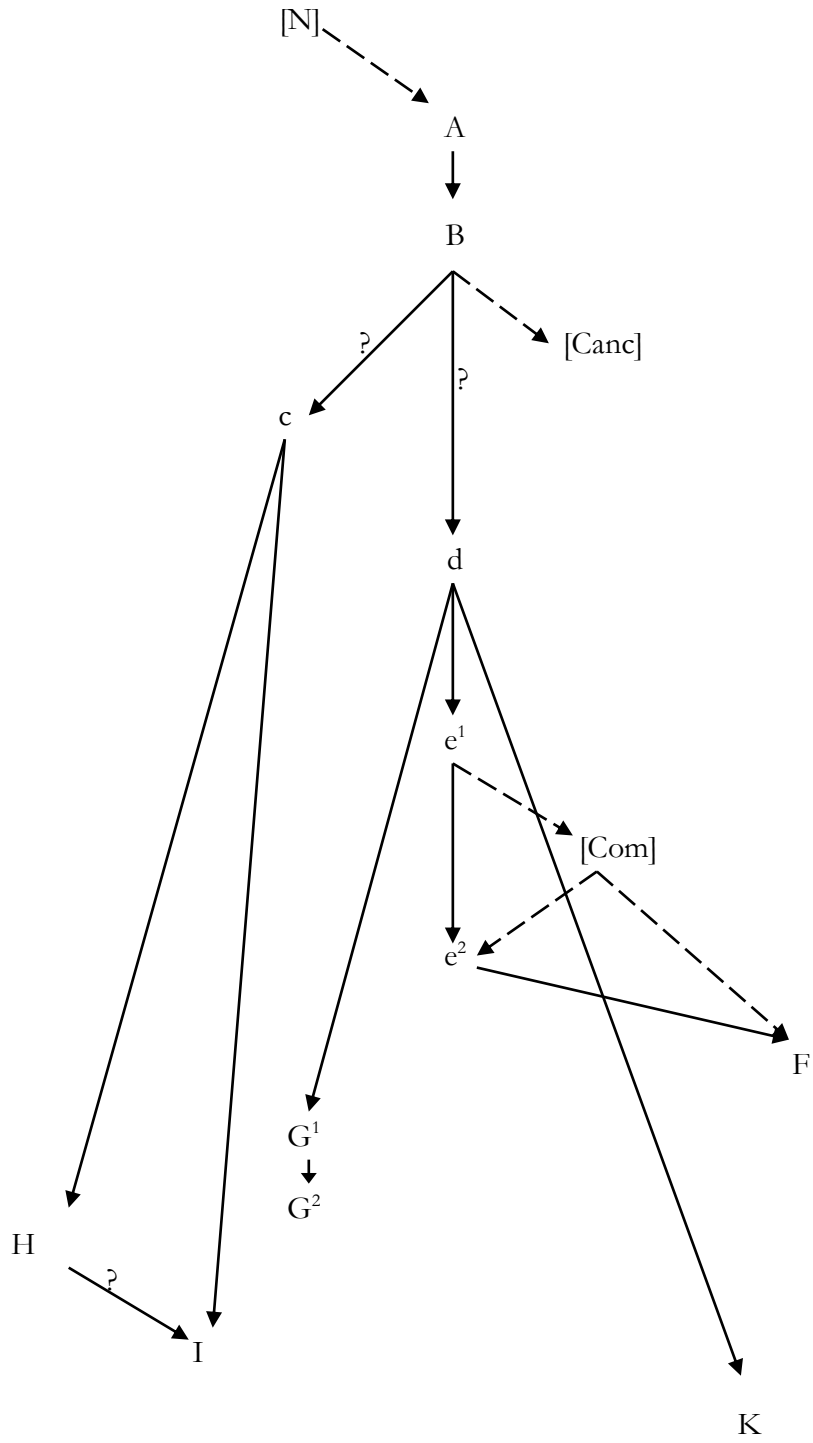
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: D

Fordítás: -

Irodalom: -

Ugocsa vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Bél Mátyás 1728 végén készítette el a leírás első fogalmazványát (**A**), nagyobb részben valamelyik helyszínen járt munkatársa beszámolója, kisebb részben bölsei Buday Zsigmond bihari alispán – vagy bölsey Buday László szabolcsi országgyűlési követ – közlései (**[N]**) alapján. Erről rövid idő alatt tisztázatot készítettett (**B**), amelyet 1729 januárjában elküldött a Kancelláriára átnézésre. A Kancellária 1730-ban megjegyzések nélkül visszaküldte a fogalmazványt, amelyet Bél aztán tovább javított. Ezután egy újabb tisztázatot készített, amelybe a Szirmay családra vonatkozó pótlást írt (**c**). E kéziratról két kései másolat is készült (**H**, **I**). Megjegyzendő, hogy ez a feltételezett kézirat a keletkezéstörténet leghomályosabb pontja, ugyanis a későbbi példányokban a Szirmayakra vonatkozó pótlás már nem szerepel (l. **c**). Talán e kéziratot Bél elküldte valakinek, de az nem került vissza.

Bél (újabb) tisztázatot készített a **B** kéziratról (**d**), és ebbe is beleírt néhány módosítást. Erről is van kései másolat (**K**). Majd ezt is letisztázta (**e**), és 1736-ban postázta a Helytartótanácsnak vármegyei revízió végett. Az ugoctai adminisztráció 1738-ban visszaküldte a kéziratot: egy megjegyzést biztosan írt a kéziratba (**e²**). Valaki – vélhetően a vármegyeiek – lemásoltatták ezt a javított iratot (**F**), amely azért érdekes, mert benne van másolatban Bélnek a vármegyei ellenőrökhöz írt kérése. Bél időközben valószínűleg tisztázatot készítettett a **d** kéziratról (**G**). Ebben már csak minimális javítás található, részben Béltől, és Matolaitól (**G²**). Ezt kell a legkésőbbi, legkidolgozottabb kéziratnak tekintenünk, hiszen az ebben található Bél-féle pótlás nincs benne a többi kéziratban.

III. A kéziratok ismertetése

[N]

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 116r–119r.

2: **Notitiola I(nclyti) C(omitatus) de Ugotscha communicata a Gen. Dn. Ladislao Buday, Comitatus Ugotschensis haereditario compossessore nunc Incl(yti) C(omitatus) Bihar Vice Com(ite)**

3: 7 pp. 340x210 mm.

4: Adatok Ugocsa vármegyéről, a Bél Mátyás-féle vármegyeleírások tematikájának sorrendjében.

5: A Bél Mátyás duktusával írt kézirat egy hevenyészett jegyzet: információk bölsei Buday Lászlótól vagy bölsei Buday Zsigmondtól Ugocsa vármegyével kapcsolatban. A bizonytalanságot az okozza, hogy a címben tévedés történt, mivel nem Buday László, hanem Buday Zsigmond volt Bihar vármegye alispánja 1725–1730 között.¹ Később a szövegben is ez olvasható, ahol a vármegye nemes családjai között Zsigmond van megnevezve, mint bihari alispán (l. f. 118r). Buday Lászlóról ugyanott azt találjuk, hogy Szabolcs vármegye követe az (1728-as) országgyűlésen.

Egészen bizonyos, hogy a legkorábbi dokumentum a vármegye leírásával kapcsolatban, mivel az itt leírtak jórészt már benne vannak Bél Mátyás első valódi fogalmazványában (**A**). Mivel az adatok a leírások szokásos szerkezete szerint

¹ L. BOROVSKY: Bihar vármegye 623–624.

következnek egymás után, illetve annak felelnek meg, valószínű, hogy Buday László vagy Zsigmond egy Bél Mátyás által megadott „kérdőívre” válaszolt, amelynek adatait Bél leírta.²

6: Bél a következő kéziratban (**A**) azt írja Zsigmondról és Lászlóról, hogy míg e sorokat írja, mindketten az említett vármegyék országgyűlési követei.³ Az 1728-as országgyűlésről van szó, s ebben az esetben nem lehetetlen, hogy Bél személyesen találkozott Pozsonyban a két Buday közül valamelyikkel és lejegyezte az általa feltett kérdésekre adott válaszait. Ezt igazolja a cím is (Notitiola... a Ladislao [Sigismundo?] Buday ... *communicata*), továbbá Bél elnagyolt, kapkodó kézírása is.

A

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. ff. 23r–31v

2: [**Historia Comitatus Ugotsensis**]

3: 18 pp. [5–22] 340x210 mm. Csonka, az első négy oldal hiányzik.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Bél Mátyás fogalmazványa, saját utólagos javításaival. Felhasználja Buday közléseit (**[N]**), részben főszövegben, részben utólagos javításban.⁴ Látható azonban, hogy más, bősegebb forrása is volt, mivel a benne található információanyag messze meghaladja a Buday-féle jegyzetét. Minden bizonnyal valamely munkatársa a helyszínen bejárta a vármegyét, legalábbis a falvak viszonylag részletes leírása erre enged következtetni. A leírás tartalma és terjedelme a továbbiakban már nem sokat változott.

6: f. 31v: „Finitum d. 10. dec. 1728. inter confertos labores muneris.”

B

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 277. 92r–115r.

2: **Historia Comitatus Ugotsensis.**

3: 47 pp. 340x210 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: A szöveg az **A** tisztázata ismeretlen kéz által, Bél Mátyás utólagos, csekély számú javításával. A szerző főleg a margójegyzeteket pótolta, valamint bejelölte, hova kell kerülnie a tartalomjegyzékeknek. Tárgyi kiegészítések csak elvétve fordulnak elő. Hosszabb betoldás csupán egy van: a közbekötött üres lapok egyikén Bél Mátyás idézi Bethlen Farkas elbeszélését Nagyszőlős 1557-es ostromáról (f. 105r).

Bél Mátyás 1729. január 26-án küldte el a Kancelláriának a leírást, amelyet a hivatal 1730. december 14-én küldött vissza, megjegyzés nélkül.⁵ Valószínűnek tartjuk, hogy ez a kézirat járta meg a Kancelláriát. Egyrészt, mint említettük, ez a kézirat a

² Buday, amint a kézirat terjedelméből is kiténik, elég kevés információt adott Bél Mátyásnak a vármegyéről; mindazonáltal a pozsonyi tudós neki köszönhet néhány fontosabb adalékot. Így Buday jegyzi meg, hogy Szabolcsba, Szatmárba mennek bér munkára az ugocsi parasztok (f. 118r), s ő szolgáltatja Bélnak a főispánokról és a vármegyei nemességről, a vármegyegyűlésekről és a vármegyecímerről szóló információk nagy részét is (f. 118r-v). A *Pars Specialis* esetében csak Nagyszőlős esetében bőbeszédűbb, a többi járásról alig ejtett egy-két szót – legalábbis a Bél-féle jegyzetből ez tűnik ki.

³ „Uterque, dum haec scribimus, memoratarum provinciarum, ad Dietam Regni, solemnibus ablegatus.” L. **A** f. 25r.

⁴ Így pl. a Budaytól vett információt, amely szerint Nagyszőlősön négy udvarháza van a Perényieknek („habet curias IV. gentis Priniana”, **[N]** 118v) Bél a következőképpen veszi át: „Praecipuus denique loco honos, adhuc a Perenyiis est, quippe qui curias quattuor isthic incolunt.” (l. **A** 27r) E mondat egyben jó példa Bél kissé terjedős stílusára, illetve arra is, hogyan „dúsítja fel” a kapott információkat.

⁵ BÉL 1993 nr. 369, 398.

közvetlen utódja az 1728. dec. 10-én befejezett **A** kéziratnak; másrészt a kézirat jellege is korai keletkezésre utal – az alapszövegben még nincsenek margójegyzetek és „szinopszisok”, továbbá a kézírás más vármegyeleírások esetében is az 1720-as évek végén bukkan fel.⁶

6: Amennyiben feltevésünk helyes, az alapszöveg (**B**¹) 1728. dec. 10. és 1729. január 26. között készült, míg a javítások (**B**²) 1730. dec. 14. (vagyis a szövegnek a Kancelláriától való visszaérkezése) után.

c

1: -

2: Historia Comitatus Ugochiensis.

3: (A kézirat nem található)

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Ezt a szövegállapotot két kései másolat alapján lehet megállapítani (l. **H**, **I**). Ezek szövege tartalmazza a **B** minden javítását, sőt többletet mutatnak a **B** kézírathoz képest, a Szirmay család leírásánál.⁷ A többlet nagy valószínűséggel Béltől származik, mivel nyilván csak ő írhatott olyat, hogy Borsod leírásában „szokása szerint” bemutatja majd az ottani Szirmay-család eredetét. Ezt egyébként végül nem csinálta meg, legalábbis a fennmaradt példányokban ilyet nem találni (l. *Borsod vármegye C*). Ezt igazolja az is, hogy később e megjegyzést a Szirmayakról nagyrészt törölte. De az is lehet, hogy e kézirat valamiért „kiesett” a szöveg későbbi alakulásából, mert a soron következő kéziratban (**d**), illetve annak másolatában (**K**) már megint ugyanúgy szerepel a Szirmayakról szóló rész, mint a **c**-t megelőző kéziratban.⁸ Ezért gondoljuk, hogy Bél valakinek elküldte a kéziratot – egy Szirmaynak? –, amely aztán nem került vissza hozzá. Megjegyzendő, hogy a kézirat két (kései) példányát éppen Szirmay Antal ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak (**G**, **I**), s közülük az egyik (**I**) az itt leírt szövegállapotot őrzi.

6: 1730–1735.

d

1: -

2: Historia Comitatus Ugochiensis.

3: (A kézirat nem található)

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: E szövegállapot szintén egy kései másolat alapján állapítható meg (l. **K**). Az előző kéziratokhoz (**B** és **c**) képest néhány új elem, kiegészítés szerepel benne,⁹ de a következő

⁶ L. *Sopron vármegye C*.

⁷ „Szirmay de Tisza Szirma, Gens priscae nobilitatis cuius maiores saeculo XIII. Terram Hettény partiebantur, sed quae cum Familia Szirmay de Szirma Borsod confundenda haud est, cuius origines in Comitatu Borsodiensi pro more nostro producta eiusdem Gentis Tabella Genealogica dabimus. Nostrae Ugochiensis propagines sunt...” L. **H** f. 80v, **I** ff. 20v–21r. Az előző kéziratban (**B**) azonban csak ez olvasható: „Szirmay, de Tisza Szirma, varie dispertita, sed quae cum antiquissima Szirmajorum gente, de Szirma Borsod, confundenda haud est. Eius propagines sunt...” L. **B** 100r.

⁸ L. **K** p. 18. Még l. az előző jegyzetet.

⁹ Megjelenik a nemes családok felsorolásában a Pelsőczy család, valamint a Kallós és Fóris családnevek mellől eltűnik a *de Szirma* kitétel (**K** p. 18.). Mint említettük, a Szirmay családról újra a régi „verzió” olvasható (l. az előző jegyzetet). Eltűnik emellett a Buday család két tagjának országgyűlési követségéről írt – már időszerűtlen – megjegyzés. L. uo. p. 17. Még l. **a**. Emellett a péterfalvai „nemes” kerület leírásában, valamint Nagyszőlős leírásában megjelenik két új jegyzet – mindkettő Thuróczy László *Hungaria suis cum regibus compendio data* c. művére való hivatkozás. L. **K** p. 20, 21.

kéziratnál (e) bizonyosan korábbi.¹⁰ Bél vélhetőleg az előző kéziratot (B!) letisztáztatta, és új javításokat írt belé: e javított példányról készült a soron következő példány (e), és a kései másolat (K).

6: 1730–1735.

e

1: -

2: [Comitatus Ugotsensis]

3: (A kézirat nem található)

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Bél Mátyás 1736. augusztus 13-án küldte el Ugocsa vármegye leírását a Helytartótanácsnak, hogy az a vármegyével cenzúráztassa.¹¹ A kéziratot – elég hosszú idő múlva, 1738-ban – a vármegye visszaküldte a hivatalnak.¹² Szerencsére fennmaradt e vármegyének küldött példány másolata, mégpedig Bélnak az ellenőrökhöz szóló kérésével együtt (F). A másolatból kiderül, hogy a tárgyalt példány (e) bizonyosan az előző kézirat tisztázata volt.¹³ A vármegye egy helyen biztosan javította a szöveget, amint ez a másolatból kiderül. Beleírták ugyanis a szövegbe az új főispánt, aki 1735-ben váltotta elődjét (erről Bél nyilván nem értesült).¹⁴

6: Az e kézirat alapszövege (e¹) valamikor 1735–1736 között készült, mint a d tisztázata, javításai pedig – ha voltak – a vármegyei revízió befejeződése és a kézirat (feltételezett) visszajuttatása után, vagyis 1738. szeptember 2-át követően születtek (e²).

F

1: Fol. Lat. 308. ff. 1–16.

2: Comitatus Ugotsensis.

3: 16 ff. 405x260 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

¹⁰ A fent említett két új jegyzet (l. az előző jegyzetet) a K szövegben még csak csillaggal szerepel – Bélnél ez a jegyzet utólagos betoldásának tipikus jele, vagyis ekkor még nem írja át az összes utána következő jegyzet betűjelét a betoldás következtében (ezt a másolóra hagyja). Ezt a kései *copista* is átvette. A következő kéziratban (e) – illetve annak másolatában (F) – viszont már a jegyzetek közé betagozva, betűjellel szerepel a két jegyzet (l. F ff. 7v, 10v). A címben is történik változás: az általában a korai változatokban szereplő „Historia Comitatus Ugotsensis” (K p. 1.) helyett a „Comitatus Ugotsensis pars generalis...” formula olvasható az F kézirat elején (F p. 1.).

¹¹ L. BÉL 1993 nr. 628.

¹² Erre bizonyíték egy, Bél Mátyás 1738. január végén írt és a Helytartótanácsnak címzett leveléhez csatolt melléklet, amelyen a kéziratok visszaküldésével késlekedő vármegyék vannak felsorolva, köztük Ugocsa, ám mögötte olvasható egy megjegyzés: „iam remisit”, azaz: „már visszaküldte”. L. BÉL 1993 nr. 699. Bél ennek ellenére még ugyanezen év szeptember 2-án is panaszkodott, hogy nem kapta meg – a többi között – Ugocsa vármegye leírását (l. uo. 730a), amelyet ezek szerint a Helytartótanács késlekedett elküldeni. Feltehető, hogy ezek után a hivatal pótolta mulasztását és továbbította a szerzőnek a vármegyétől visszaküldött leírást és a javításokat.

¹³ L. a 10. jegyzetet.

¹⁴ Az előző kéziratban (d), illetve másolatban (K) még (id.) Perényi Imre az utolsó főispán: „Emericus Prény [! Perény] senior, Regis optimi Caroli VI. munificentia Anno MDCCXV. ista donatus dignitate. Feliciter!” L. K p. 17. A vármegyének küldött példány másolatában (F) viszont így folytatódik a szöveg: [...dignitate. Feliciter!] „Successit Paulus Anno 1735.” L. F f. 7r. Ifj. Perényi Imre Pálról van szó, aki apját követte a főispánságban. L. FALLENBÜCHL 1994 105. A jelzett szövegtöbbség bizonyosan nem volt benne az eredeti, Bél által küldött szövegben (e), hiszen akkor Bél a szokásos jókívánságot („Feliciter!”) – ahogy szokta – az aktuális főispánhoz helyezte volna át. Egyébként a másolatban nem látszik, hogy ez javítás lenne, de vélhetően a másoló az eredetileg beszúrt szövegrészt az általa készített tisztázatlanban már főszövegbe emelhetette.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat. Abba a vegyes gyűjteménybe tartozik, amelyet előzéklapja szerint szirmai Szirmay Antal udvari tanácsos gyűjtött össze. A kézirat előzéklapján nem a 2. pontban közölt cím volt, hanem a következő: „Historia Comitatus Ugotsensis Anno MDCCXXXV. die 13. Augusti” – ezt később a kézirat megvásárlója, Szirmay Antal átírta, vagy átíratta.¹⁵ A dátum egyértelműen arra utal, hogy Bél ekkor postázta el a Helytartótanácsnak a vármegyeleírást (az 1735-ös szám elírás 1736 helyett), hogy a hivatal továbbítsa azt a vármegyeieknek (l. e). Ezt erősíti meg továbbá a levél verzóján lévő szöveg, amelyet nyilván Bél írt a vármegyei ellenőröknek és sürgős javítást kért; ebben többek között megjegyzi, hogy a III. kötet (nyilván a *Notitiáé*) hamarosan megjelenik, ami 1736-ra datálja a megjegyzést (a 3. kötet 1737-ben jelent meg). Érdekes módon újból említés történik itt a kancelláriai revízióról, hogy ti. a vármegyei ellenőrzés után el kell küldeni a szöveget Kancelláriára; talán azért, mert most már megelőzte a vármegyei revízió, s a Kancellária utasította Bélt, hogy akkor küldje el a szöveget, ha már információkat kért a vármegyétől.¹⁶

A datálás és Bélnek az ellenőrökhöz írt sorai alapján ez a kézirat a vármegyének elküldött példányról készült másolat – ugyanis bizonyos, hogy nem eredeti, mivel nem Bél valamely írnoka készítette. Ezt igazolja a fentebb már említett pótlás is, amelyet alapszövegbe vett be a másoló (l. e). Valószínű, hogy a vármegyeiek hoztak létre egy másolatot a hozzájuk elküldött szövegről.

6: 1736. aug. 13. után (l. fent).

G

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3375.

2: Comitatus Ugotsensis.

3: 24 ff. 335x215 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Ismeretlen kéz által készített másolat az e példányról.¹⁷ Utólagos pótlás, korrekció mindössze három található a kéziratban. Ebből egy származik Béltől: Nagyszőlős leírásában kiegészíti a c.) jegyzetet egy Istvánffy-hivatkozással.¹⁸ A másikat a duktus alapján Matolai János írta, aki egy ismeretlen költeményből szűrt be néhány sort a szövegbe (l. f. 2r). Nincs benne viszont a vármegyeieknek küldött példány másolatában látható pótlás, vagyis a főispánváltás (l. e): az utolsó főispán ebben a szövegben az idősebb Perényi (l. G f. 9r). De nem lehet korábbi a vármegyeieknek küldött szövegnél,

¹⁵ A következőképpen írta át, illetve egészítette ki a címet a későbbi tulajdonos: „Miscellanea ad Historiam Comitatus Ugotsensis Anno MDCCXXXV. die 13. Augusti collecta ab Antonio Szirmay de Szirma S. C. R. et A. M. Consiliario Aulico.” [alatta:] „emta ab eodem D. Consiliario.” L. F f. 1r.

¹⁶ „Ad Dominos Revisores. Quandoquidem labor hic lineis tantum primis constat, et collectis hinc inde notitiis, quas auctor in ordinem redegit, & ex historia atque aliis scriptoribus illustravit: facile inde colligitur, revisione, emendatione, et locupletatione totum eius laborem indigere; adeoque sicuti aberratum a vero est, non tam indignationem meretur, quam benevolam rectificationem: maxime cum propositum sibi toto animo habeat auctor, laedere neminem, prodesse omnibus. *Quia in imprimendo opere, diligenter pergunt operae Typographicae, jam Tomus III. proditurus proxime est: majorem in modum rogantur Domini Revisores, ne laborem hunc, ultra trimestre detineant, eo, quod post factam revisionem, emendanda, emendari, addenda, addi, posteaque sic adornatam Historiam ad Benignam Excelsae Cancellariae censuram mitti oportebit.*” L. F f. 1v.

¹⁷ Nem tudni, hogy az előző, vármegyének küldött kéziratban történt-e valami javítás (l. e), mindenesetre az itt tárgyalt kézirat (G) nem lehetett a vármegyébe küldött példány, mert (már) nincs benne a revizoroknak szóló kérés (l. F), ami az eredeti példányon (e) is nyilván az előzéklapon volt, más kézírathoz hasonlóan. Viszont a benne lévő, Bél-féle pótlás (l. a kézirat leírását) egyik másik kéziratban sincsen meg, tehát az összes többinél későbbi állapotot mutat.

¹⁸ Nagyszőlős leírásában a c.) jegyzetbe írt pótlást: „[...ibidem, p. 149.] Adde Istvánffyum, Lib. XX. p. 384, 41. crimen, disperditarum reliquiarum, Francisco Perényo, impingentem.” L. G f. 13v.

mivel a vármegyei példányban nincs benne a Bél által írt pótlás a jegyzethez (l. fentebb). Vélhetően Bél csinált egy másik másolatot is a **d** szövegről a vármegyének elküldött példányon kívül, amelyet egy-két helyen tovább javított. De emellett más eshetőségek is vannak, így pl. nincs konkrét bizonyítékunk arra sem, hogy Bélhez visszajutott a vármegye által javított szöveg.

6: 1736–1738 (Bél az **e** kézirat „távollétében” foglalkozhatott e szöveggel).

H

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 297 ff. 77–86.

2: **Historia Comitatus Ugochiensis.**

3: 10 ff. 405x260 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Kézírása alapján nem Bél írnokai által készített példány, hanem – valószínűleg kései – másolat, a fentebb **c**-vel jelzett szövegállapotról (l. ott).

6: Minthogy nem Bél írnokai készítették, vélhetően Bél halála (1749) utáni másolat.

I

1: OSZK Kézirattár Fol. Lat. 308. ff. 17–27.

2: **Historia Comitatus Ugochiensis.**

3: 11 ff. 405x260 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: Ugyanabba a vegyes gyűjteménybe tartozik, mint az **F** kézirat (l. ott). Kézírása alapján nem Bél írnokai által készített példány, hanem – valószínűleg kései – másolat, a fentebb **c**-vel jelzett szövegállapotról (l. ott). Lehet, hogy az előző (**H**) kézitről lett másolva, amellyel szövegében teljesen megegyezik. Azért feltételezhető, hogy ez lett másolva az előző kézitről (és nem fordítva), mert e kéziratban már a másoló nem hagy ki helyet a tartalomjegyzékeknek úgy, ahogy az előző kézirat készítője – vélhetőleg az eredeti kézirat alapján – tette (l. **H** f. 79v). De az is lehet, hogy két független másolatról van szó.

6: Minthogy nem Bél írnokai készítették, vélhetően Bél halála (1749) utáni másolat.

K

1: EFK Hist. I. yyy.

2: **Historia Comitatus Ugotsensis.**

3: 50 pp. 370x245 mm.

4: Ugocsa vármegye leírása.

5: „Ómagassága által készítettett másolat”,¹⁹ vagyis Batthyány József kalocsai érsek meghagyására készült példány. A másolat a **d** betűvel jelzett – elveszett kézitről készült (l. ott).

6: 1770-es évek eleje.

IV. Összefoglaló adatok

¹⁹ „Copia per suam Eminentiam procurata.” L. **E** p. i. Még I. I. köt. 153.

Adatközlő: bölsei Buday Zsigmond, bihari alispán vagy Buday László, Szabolcs vármegye országgyűlési követe ([**N**]), Matolai János (**G**)

Ellenőrzés: kancelláriai (nem tett megjegyzést, **B**), vármegyei (**e**, **F**)

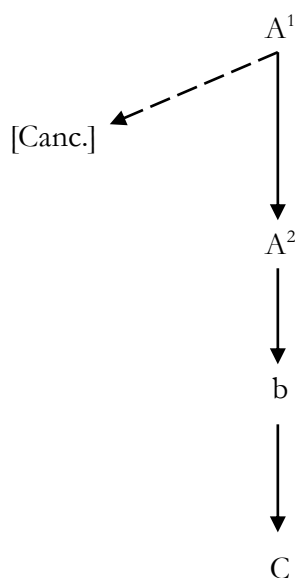
A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **G**

Fordítás: -

Irodalom: -

Zaránd vármegye

I. A kéziratok családfája

II. A vármegyeleírás elkészítésének folyamata

Zaránd vármegye leírásához az adatokat feltehetően Bél fizetett „segédje” (Matolai János) gyűjtötte, akiről Bél külön megemlékezik a Kancelláriának írott, 1729-es levelében (l. **A**). A leírás kéziratát Bél 1729 januárjában küldte el a Kancelláriának, amely feltehetően az **A** volt (**A**¹). A hivatal 1730 decemberében küldte vissza a szöveget, de megjegyzést nem fűzött hozzá. Bél nagy mennyiségű javítást és pótlást írt munkájához (**A**²): információinak egy részét valamilyen helyi, de legalábbis a vármegyei viszonyokat jól ismerő személytől szerezhetette (még l. **A**). Bél ezután letisztáztatta és javította, bővítette a leírást (**b**). A 18. század második felében másolat készült a leírásról (**C**) amelynek forrása minden bizonnyal az elveszett **b** szöveg lehetett.

III. A kéziratok ismertetése

A

1: EFK Hist. I. eeee

2: **Historia Comitatus Zarándiensis.**

3: 17 ff. 325x205 mm.

4: Zaránd vármegye leírása.

5: Bél 1729. jan. 26-án küldte el Zaránd vármegye leírását a Kancelláriának, hat másik szöveggel együtt.¹ Ebben a levélben teszi azt a fontos, másutt már többször említett megjegyzést, hogy az aktuálisan elküldött leírások készítésekor „írnokát” avagy „segédjét”

¹ L. BÉL 1993 nr. 369.

(*amanuensis*) küldte el a vármegyékbe adatgyűjtés végett.² Valószínű, hogy az itt tárgyalt, ismeretlen kéz által másolt kézirat volt az, amelyet a hivatalnak kézbesített.³ A Bél által említett segéd személye nem ismert, de elképzelhető, hogy Matolai János volt az.⁴

A Kancellária 1730. dec. 14-én küldte vissza a leírásokat, köztük Zarándét, de az utóbbihoz nem fűzött megjegyzést.⁵ Bél azonban a szövegben igen sok javítást, módosítást hajtott végre, s az üresen hagyott levelekre is számos kiegészítést írt (ezt a szövegállapotot jelöltük **A**² jellel). E kiegészítések között sok az olyan adat, amely jól értesült, esetleg helyi forrást sejtet: így pl. ír a korábbi és az aktuális főispánról (**A** f. 8r), a vármegyei nemes családokról (f. 8v), továbbá számos településsel egészíti ki a falvak listáját (f. 14v stb.) és a meglévőket is máshogyan csoportosítja.

6: Az alapszöveg 1729 előtt készült, a kancelláriai véleményezés 1729. jan. és 1730. dec. között, Bél javításai 1730. dec. után.

b

1: -

2: [Comitatus Zarándiensis.]

3: [A kézirat nem található]

4: Zaránd vármegye leírása.

5: A 18. század végi másolatban (**C**) – amellet, hogy az tartalmazza az **A**-ban levő javításokat, kiegészítéseket – van néhány olyan további, már alapszövegben lévő, formai és tartalmi módosítás, illetve pótlás, amelyek az **A** kéziratban javítás formájában sincsenek meg.⁶ Ez arra enged következtetni, hogy Bél letisztáztatta az **A** szöveget – ezt az elveszett tisztázatot jelöljük **b**-vel –, s azon még tovább dolgozott, majd eme javított, bővített szövegről készült a kései másolat (**C**).

6: 1730-as években (az **A** elkészülte után).

C

1: EFK Hist. I. dddd.

2: Comitatus Zarándiensis.

3: 55 pp. 380x245 mm.

4: Zaránd vármegye leírása.

² Bővebben l. *Arad vármegye A*.

³ Zaránd vármegye leírását Bél egyszerre küldte el a Kancelláriára – a többi között – Csanádéval (még l. az 1. jegyzetet), s az itt tárgyalt kézirat ductusa megegyezik Csanád vármegye leírásának ama példányáéval, amely bizonyíthatóan a hivatali ellenőrzésre ment (l. *Csanád vármegye A*).

⁴ L. *Temes vármegye [Ma]*.

⁵ A levelet l. BÉL 1993 nr. 398.

⁶ A **C** szövegben pl. a szöveg első lapján „Membrum I. physicum” szerepel (**C** p. 1.), míg az **A** szövegben még a római szám hiányzik (**A** f. 1r); hasonló ehhez, hogy az **A**-ban a mondott tagozat alcímeként *De situ et opportunitatibus Comitatus Zarándiensis* áll (**A** f. 1r), míg a **C**-ben már a szokványosabb *De situ, natura, et opportunitatibus Comitatus Zarándiensis* (**C** p. 1.). E két esetben persze elképzelhető, hogy a **C**-nek az igen sok egyéb vármegyeleírást is lemásoló készítője „rutinból” javított, bár erre máshol nincs példa. Többet nyom a latban az a többlet, ahol a leírás Simánd város birtokosáról, Edelsbacher, vagy gyakoribb formában Edelspacher Zsigmondról szól. Míg ugyanis az **A** szövegben csak ennyi áll: „herus loci, Sigismundus Edelsbacher est” (**A** f. 13r), addig a **C** szövegben ezzel egészül ki a mondat: „...[Edelsbacher est,] qui iam Hungaris, *Nemes-Pataky* dicitur.” (**A** p. 32.). Itt már sokkal nehezebb elképzelni, hogy az írnok „önszorgalomból” interpolálta volna a szöveget. Nem mellelleg Bél Arad vármegye leírásában is ír a Nemespatakyak nemzetségéről (*Arad vármegye A* 7v: „gens Nemes-Patakyorum”), tehát ismerte őket. Visszatérve Zaránd vármegye leírására, az előbbihez hasonló pótlás található *Csiria* (?) falunál, ahol a **C**-ben a következő mondat szerepel többletként: „Alii *Sirja* malunt scribere.” L. **C** p. 37. Ez az **A** szövegben még semmilyen formában nem szerepelt (l. **A** p. 15r).

5: A másolat „megrendelője” Batthyány József, a Bél-kéziratok megvásárlója (1769).⁷ Valószínű eredetije, mint ahogy azt fentebb kifejtettük, az időközben elkallódott **b** kézirat (l. **b**).

6: 1770-es évek első fele.

IV. Összefoglaló adatok

Adatközlők: ismeretlen; valószínűleg Matolai János (**A**)

Ellenőrzés: kancelláriai (**A**; nem fűzött hozzá megjegyzést)

A szövegkiadás alapját képezendő kézirat: **C**

Fordítás: -

Irodalom: -

⁷ A levéltárosi bejegyzés a behelyezett papíron: „Copia per suam Eminentiam adordinata.” L. **C** p. I.